

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI

Özkan İZGİ

TÜRK TARİH KURUMU

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ
ARAŞTIRMALARI
ÖZKAN İZGİ

Birinci Baskı : 2014
İkinci Baskı : 2017

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU

TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI

IV/A-1.1. Dizi - Sayı: 18²

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI

Özkan İZGİ

Yayına Hazırlayanlar

Erkin EKREM - Serhat KÜÇÜK

3. Baskı

ANKARA, 2020

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

İzgi, Özkan, 1940-2011

Orta Asya Türk tarihi araştırmaları / Özkan İzgi ; yayına hazırlayanlar Erkin Ekrem, Serhat Küçük. — 3. baskı. — Ankara : Türk Tarih Kurumu, 2020.

xi, 433 s. : resim, tablo ; 24 cm. — (AKDTYK Türk Tarih Kurumu yayınları ; IV/A-1.1. Dizi-Sayı: 182)

İndeks var.

ISBN 978 - 975 - 16 - 2718 - 6

1. Asya, Orta _ Tarih. 2. Asya, Orta _ Medeniyet. 3. Türk tarihi _ Asya, Orta. I. E.a. II. Ekrem, Erkin, yayına hazırlayan. III. Küçük, Serhat, yayına hazırlayan. III. Dizi.

958

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yönetim Kurulunun 06.07.2020 tarih ve 801/29 sayılı kararı gereğince 3.000 adet basılmıştır.

Kapak Tasarımı : Emine ÇAKIR

ISBN: 978 - 975 - 16 - 2718 - 6

Baskı: Detamat Matbaa

Zübeyde Hanım Mh. Samyeli Sokak 19-B İskitler ANKARA

V.no: 293 011 28 08 - Kızılbey

+90 312 384 47 21, + 90 312 384 39 36

info@detamat.com

1940 yılında Bursa'da doğdu. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi Sinoloji Bölümüne 1962 yılında girdi. 1964 yılında Çin Hükümetinden aldığı bursla Taiwan'a gitti. 1967 yılında yurda dönerek Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesini bitirdi. 1968 yılı Şubat ayında Amerika Birleşik Devletleri'nde Harvard Üniversitesi Uzak Doğu Dilleri Bölümü'nde Çin ve Orta Asya Tarihi dalında Doktora çalışmalarına başladı. 1972 senesinde "The Itinerary of Wang Yen-Te to Kao-ch'ang (981-1984)" isimli çalışmasıyla doktor unvanını aldı. 1974 yılında Üniversitemiz Tarih Bilim Dalına öğretim görevlisi olarak girdi. 1981'de Genel Türk Tarihi Dalında Doçent, 1987'de Profesör oldu.

Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yönetim Kurulu Üyeliği, Edebiyat Fakültesi Senato Temsilciliği, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Müdürlüğü, Yabancı Diller Yüksek Okulu Müdürlüğü, Edebiyat Fakültesi Dekanlığı, Atatürk Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi Başkan Yardımcılığı ile Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATESE) Başkanlığı Yönetim Kurulu Üyeliği görevlerinde bulundu. 5 Ekim 2007 tarihinde Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümünden emekli olan Prof. Dr. Özkan İzgi, 2011 tarihinde hakkın rahmetine kavuştu.

Kitaplar

Çin Elçisi Wang Yen te'nin Uygur Seyahatnamesi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.

Kutluk Bilge Kül Kağan-Böğü Kağan ve Uygurlar, Kültür Bakanlığı Yayınları, 1986.

Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1987.

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ.....	XI

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA İNCELEME MAKALELERİ

CENTRAL ASIA AFTER THE MONGOL INVASION-ISLAM AND SEDENTARY LIFE AS A CONSEQUENCE.....	3
SUNG DEVRİNDE KAO'CH'ANG'DAN ÇİN'E GİDEN ELÇİLER	19
İSLÂMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRKLERDE KADIN	25
Destanlarda Türk kadını:	27
Şiirlerde Türk Kadını:.....	28
Hunlar zamanında kadının devlet idaresindeki rolü:.....	29
Göktürkler zamanında kadının devlet idaresindeki rolü:	30
Uygurlar zamanında kadının devlet idaresindeki rolü:.....	31
İslâm'dan önceki Türklerde halk kadını:	33
Eski Türk Kadının giyimi:.....	39
MOĞOLLARIN ORTAYA ÇIKIŞINA KADAR TÜRKLERİN ÇİNLİLERE TESİRLERİ	41
HAREZMŞAH VE MOĞOLLARIN İLK KARŞILAŞMALARI VE OTRAR HÂDİSESİ	55
İSLÂMİYETTEN ÖNCE ORTA ASYA TÜRK KÜLTÜRÜ	65
ESKİ TÜRKLERDE HAYVANCILIK	66
ZİRAAT.....	67
ESKİ TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER	69
İLK TÜRKÇE DEVRİ.....	69
ESKİ TÜRKÇE DEVRİ.....	69
ORTA TÜRKÇE DEVRİ.....	70
ESKİ TÜRKLERDE DİN	74
ŞAMANİZM	74
BUDİZM.....	75
MANİHEİZM.....	76
ESKİ TÜRKLER'DE KADIN.....	77
ESKİ TÜRK SARAYLARI.....	78
SARAYLARDA VAZİFE GÖREN MEMURLAR.....	78
DANIŞMANLAR.....	79
KILAVUZLAR	79
MÜHÜRDARLAR	79
HAZİNE MEMURLARI	79

ELÇİLER.....	79
DOKTORLAR	79
FESTİVALLER.....	80
TÜRKLERİN YAKIN KOMŞULARINA OLAN TESİRLERİ.....	81
KURULUŞ DEVRİNDE UYGURLARIN KİTANLARA TESİRLERİ VE UYGUR, GAZNE, KİTANLAR ARASINDAKİ MÜNASEBETLER.....	83
XI. YÜZYILA KADAR ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİNİN ÇİN'LE YAPTIĞI TİCARİ MÜNASEBETLER.....	95
HSIUNG - NU - ÇİN TİCARET MÜNASEBETLERİ:	99
GÖKTÜRK - ÇİN TİCARET MÜNASEBETLERİ:	105
UYGUR - ÇİN TİCARET MÜNASEBETLERİ:.....	110
HUNLAR, GÖKTÜRKLER VE UYGURLAR'DA GELENEKSEL FESTİVAL VE EĞLENCELER.....	115
KAO-CH'ANG UYGURLARI HAKKINDA.....	123
ÇİNLİLERİN, GÖKTÜRK VE UYGURLARI YERLEŞTİRME SİYASETLERİ.....	131
ÇİN'DE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE GELİŞMESİ.....	139
UYGUR ALIM-SATIM VESİKALARINDA CEZANIN ÖDENDİĞİ BAZI MÜESSESE VE ŞAHISLAR.....	147
ORTA ASYA'NIN TÜRKLEŞMESİ	151
MOĞOLLARDA EVLENME ÂDETİ	165
1455 YILINDA ORDU VE YÖRESİNDE KULLANILAN ŞAHİS ADLARI	173
ORDU VE YÖRESİNDE KULLANILAN ŞAHİS ADLARI	176
ORTA ASYA TÜRKLERİNİN KÜLTÜR KAYNAKLARI.....	183
Sözlü ve yazılı edebiyat:	188
Kitabeler:	189
Hukuk Vesikaları:	190
Tarihi ve edebî eserler:	190
ORTA ASYA TÜRK TARİHİ'NİN MESELELERİ.....	195
TEKLİFLER.....	200
ÇİN İLE BATI ARASINDAKİ İPEK YOLLARI (8. YÜZYILA KADAR).....	203
TATAR ADI HAKKINDA.....	213
MOĞOLLARIN BATI İSTİLASI VE TÜRK TARİHİ BAKIMINDAN ÖNEMİ.....	225
UYGUR KAĞANLARININ T'ANG SÜLALESİ TARİHLERİNE GÖRE SOY KÜTÜKLERİNİN İNCELENMESİ	245
A- TABLOLARIN AYRI AYRI İNCELENMESİ:.....	246
II- Hsin T'ang-shu, Hui-ho 回鹘 (Uygur) bölümündeki kağan soykütüğü.....	250
III- Ts'e-fu Yüan-kuei, Hui-ho (Uygur) Kağan soykütüğü	254
B- KAYNAKLARDAKİ KARIŞIKLIKLARIN ORTAYA ÇIKARTILMASI.....	258
1- Ch'eng-tsung, Fu Ti-nan ve Hu-shu Kağanlar arasındaki münasebetler:.....	258
Chiu T'ang-shu, Bölüm 103 Wang Chün-ch'üeh'nin 王君 龔 biyografisi:.....	258
Hsin T'ang-shu, Bölüm 133, Wang Chün-ch'üeh'nin Biyografisi:	259
T'se-fu Yüan-kuei, Bölüm 233:.....	260
1- Shih-chien Ssu-chin.....	264
2- P'u-sa	264
3- T'u Mi-tu: ?-648	264
4- P'o-jun: 648-662	264
5- Pi-sou Tu: 662-680	265

6- Tu Chieh-chih: 680-?	265
7- Fu Ti-fu: 715-719	265
8- Ch'eng-tsung: 719-727	265
10- Hu-shu	265
11- Ku-li P'ei-lo: ?-747	266
12- Mo-yen-ch'o: 747-759	266
13- I-ti-chien: 759-779	266
14- Tun Mo-ho Ta-Kan: 779-789	266
15- To-lo-ssu: 788-790	267
16- A-ch'o: 790-794	267
17- Ku-tu-lu Chiang-chün: 794-805	267
18- Ai Teng-li-lo Mi-te Mo-shih Chü-lu P'i-chia: 805-811	267
19- Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia: 811-816	267
20- Ai Teng-li-lo Mo Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i: 816-821	267
21- Chün Teng-li-lo Yü-lu Mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Ch'ung-te: 821-823	268
22- Ho-sa: 823-832	268
23- Hu T'e-le: 832-839	268
24- Wu-tu-kung: 839-?	268
25- Wu-chieh: 839-?	268
KA0-CH'ANG (TURFAN) UYGURLARI	269
Kao-ch'ang Uygurlarının Siyasi Tarihi:	269
Uygurların, Turfan'a göçleri:	269
Kao-ch'ang Uygurlarının kültürleri hakkında:	272
Uygurların, hukuk vesikaları:	275
TURFAN UYGURLARINDA KIRALAMA VESİKALARI	287
Hayvan Kiralama Vesikası	291
UYGUR VESİKALARINDA KULLANILAN «NİŞAN» VE «TAMGA»LAR	
HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER	293
UYGURLARDAKİ VERGİLERE AİT BAZI DÜŞÜNCELER	301
Yasak vergisi:	306
Kobçır vergisi:	306
MOĞOL İSTİLASINDAN SONRA ORTA ASYA'DA YERLEŞİK HAYAT	309
Kırgızlar:	310
Karluklar:	311
Yağmalar:	312
Çiğiller:	312
TURFAN UYGURLARI KÜLTÜRÜ HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER	325
SEYAHATNAMELERLE ORTA ASYA	333
Ch'ang-Chien 張騫 Seyahatnamesi (M.Ö. 139-126)	334
Fa-hsien Seyahatnamesi 法顯佛國記 (399-416)	335
Zemarkhos Seyahatnamesi (568-570)	336
Valentinos Seyahatnamesi (574-)	336
Hsüen-ch'ang Seyahatnamesi 玄奘大唐西域記 (629-645)	337
Kao Chü-huei Seyahatnamesi 高居誨于闐行程記 (938-940)	337
Wang Yen-te Seyahatnamesi 王延德西州記程 (981-984)	338
Yeh-lü Ch'u-ts'ai Seyahatnamesi 耶律楚材西遊錄 (1218-1224)	338
Ch'ang-chung Seyahatnamesi 長春真人西遊記 (1221-1224)	338
Adet ve Gelenekler	339

Din ve İnançlar.....	340
İktisadi Hayat.....	341
İSLAMİYETİN KABULÜNDEN ÖNCEKİ TÜRK TARİHİ	343

İKİNCİ BÖLÜM

TANITMA YAZILARI

STRATEGY FOR PEACE (BARİŞ İÇİN STRATEJİ)	353
VIII. TÜRK TARİH KONGRESİ (ANKARA, 11-15 EKİM 1976).....	357
DR. LARS NYMAN, GREAT BRİTAİN AND CHİNESE, RUSSİAN AND JAPANESE INTEREST İN SİNKİANG, 1918-1934 (BÜYÜK BRİTANYA, ÇİN, RUSYA VE JAPONYA'NIN SİNKİANG'DAKİ MENFAATLERİ, 1918-1934)	361
ACTA ASIATICA, BULLETIN OF THE INSTITUTE OF EASTERN CULTURE	367

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EK DİĞER MAKALELERİ

ATATÜRKÜN EĞİTİM VE ÜNİVERSİTELERE	
BAKIŞ AÇISI.....	375
TÜRK İNKİLÂP TARİHİ DERSLERİNİN METOD VE KAYNAKLAR	
AÇISINDAN İNCELENMESİ	387
ATATÜRK'ÜN "TARİH İLMİ" HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ	397
ATATÜRK VE MİLLÎ BİRLİK	403
ATATÜRKÜN EĞİTİM POLİTİKASI VE YABANCI OKULLAR SORUNU	409
I. Yönergenin ilk bölümü yabancı okullardaki Türkçe dersleri hakkındadır. ...	412
II. Yabancı Okullarda Tarih Dersleri	413
III. Yabancı Okullarda Sosyoloji ve Yurtbilgisi Dersleri	413
IV. Yabancı Okullarda Coğrafya Dersleri	414
V. Yabancı Okullarda Türk Öğretmenleri in Okulun Öğretmen ve İnzibat Kurullarına Girmeleri.....	414
VI. Yabancı Okullarda Tatil Günleri.....	414
VII. Yabancı Okullarda Teşkilât.....	414
VIII. Yabancı Okullarda Okutulacak Kitapların Tetkiki.....	415
DİZİN	417

GİRİŞ

Merhum Prof. Dr. Özkan İZGİ'nin sağlığında bizzat kendisinin teslim ettiği -kenarlarında şahsi notları bulunan daktilo nüshalarının ağırlıklı olduğu- metinlerin tamamı tarayıcıdan taranarak yahut taramaya müsait değilse elle girilmek suretiyle bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Bilhassa İzgi'nin üslubuna müdahale etmemek adına kelime değişikliklerinden kaçınılmıştır. Ancak baskıdan kaynaklanan hatalı kelimeler düzeltilmiş, dipnotta eksik bilgisi bulunan bazı künyeler tamamlanmış ve makalelerin uluslararası alanda etkin kullanımı için metinlerde Çin kaynaklarına dayalı olarak verilen kişi, yer ve kavramların Çince yazılışları da eklenmiştir. Bu surette Çince kelimelerin latinize transkripsiyonundan doğacak karışıklıkların da giderilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca yazıların sıralanmasında kronoloji esasına göre hareket edilmiştir. Bu surette yazarın, alanın meselelerini ele alışındaki yaklaşımının zaman içerisindeki seyrini takip etmek mümkün olacağı gibi müdahale edilmemiş üslubunun da tarihsel gelişimi izlenebilecektir. I. Bölümde İzgi'nin araştırma-inceleme makaleleri, 2. Bölümde ise tanıtma yazıları bulunmaktadır. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitü Müdürlüğü de yapmış Prof. Dr. Özkan İZGİ'nin -tüm çalışmalarının bir arada bulunması adına- Ek olarak diğer makaleleri başlığı altında Atatürk ve İnkılâp Tarihi konuları ile ilgili kaleme aldığı 5 makalesine yer verilmiştir. Böylelikle İzgi'nin tüm makaleleri bu çalışma ile bir araya getirilmiştir. Tüm yazıların ilk kez yayınlandıkları yerlere ait künyeler de yazıların başında belirtilmiştir.

Orta Asya Türk Tarihi gibi araştırmacı ve eser sayısının nisbeten az olduğu bir alanda ilgilenenlere önemli katkı sağlayacağı ümidiyle...

Erkin EKREM - Serhat KÜÇÜK

BİRİNCİ BÖLÜM

ARAŞTIRMA İNCELEME MAKALELERİ

CENTRAL ASIA AFTER THE MONGOL INVASION- ISLAM AND SEDENTARY LIFE AS A CONSEQUENCE¹

In the period after the Mongolian conquest of Central Asia we see not only a change in the political situation but also a change in the ethnic composition of the population and a change in the way of life which is later evidenced by a sedentary population.

In this paper, I want to deal with the situation before and after the Mongolian conquest. Here, we encounter the following questions: 1. What happened to the Turkish peoples and tribes who occupied this area during the time of the Karakhanids and the Khorezmshahs? We do not find most of them later. 2. How did the Mongolian tribes who came with the conquest become Turkicized in language and in culture? This is obvious at Timur's time. 3. How did these nomadic peoples become sedentary?

In answering these questions, let us first look at the location of the Turkish tribes in Central Asia before the Mongolian conquest.

We will deal with the *Oghuz* first. In the first half of the tenth century, the Oghuz were living in the area between the Caspian sea and Farab, the Turkish name of which is Qarachuq. In the eleventh century they were living in Isfijab--Sayram--in the Syr Darya region and in the steppes north of this river.² With the spread of Islam among the Oghuz some of them started to become sedentary. The sedentary Oghuz did not participate on a large scale in the political actions and migrations of the nomadic conquest.³ We could answer the question of what hap-

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Central Asia and Mongol Invasion-Islam and Sedentary life as a Consequence", *Hacettepe Bulletin of Social Sciences and Humanities*, Cilt 5, No. 1, Ankara, 1974, ss.43-56.

² Faruk Sümer, *Oğuzlar*, (Ankara 1967), p. 41

³ Mahmud Kashghari speaks of Oghuz cities such as Seprem, Qarachug, Sughnaq and Qurna. There are many cities and villages along the Syr Darya where they were living as sedentary people. See Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi* (Ankara: 1962),

pened to them after this conquest as follows: some of them died during the Mongolian invasion; some of them were taken prisoner; and another part fled to Khorasan.⁴ When the Mongols started to spread into Iran, the Oghuz in this region migrated to Asia Minor.⁵ The Oghuz, who had been living in Manqishlag since the tenth century, were not affected by this invasion. However, they first became subjects of the Khans of the Golden Horde and then of the Khans of Khiva.

During the Kok Turk period *The Kirghiz* were living in the region of the Abaqan River beyond the Kokmen mountains-the Sayan mountains.⁶ Thereafter, they invaded the Uighur and took the region of the Orkhon River. When the Karakhitai attacked them, they withdrew to their original habitat.⁷

The *Chigil* were living according to Hudud al-alem in the northwest of Issik Köl. Gradually acquiring more importance, they became a separate and independent tribe in the eleventh century.⁸ Kashgari says that they had three branches.⁹ Today, there are four villages in Asia Minor called Chigil. This may indicate that a part of the Chigil came to Asia Minor with the Mongolian invasion.

The *Yaghma* in the tenth century were living in the region of Kasghar and northwest of there. The leader of this tribe bore the title of Bughral. Because of this title, Barthold believed that the Karakhanids belonged to the Yaghma.¹⁰

The *Karluk*, *Argu* and *Tuhsi* were living in the Chu Valley.¹¹

Having dealt with the main tribes of the Turkish peoples in Central Asia, let us look at Turkestan as a whole.

pp.333-341.

⁴ See F. Sümer, *Oghuzlar*, p.42.

⁵ *Ibid.*, p.42.

⁶ V.V. Barthold, *12 Vorlesungen über die Geschichte der Turken Mittelasiens* (Berlin:1935),p.46

⁷ For the Kirgiz, see also Marwazi, *Sharaf al-zaman Tahir Marwazi on China, the Turks and India*, pp.30 and 104-106.

⁸ See F. Sümer, *op.cit.*,p.27.

⁹ Mahmud Kashghari, *Divanu Lugat-it-Turk*, trans. B. Atalay, (Ankara:1939), trans. V. Minors, Vol.1, p.393. For the three branches see also Marwazi, *op.cit.*,p.31.

¹⁰ V.V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*(Leiden:1962),p.93.

¹¹ For the Karluk, Argu and Tuhsi see Marwazi,*op. cit.*, p.31.

As a general term, Turkestan has in modern times been applied to the whole region stretching from the Amu Derya to the Inner Asian mountains and deserts. West of Turkestan there were peoples such as Soghdians, Khwarezmians and Tocharians. In the east, the region of the Syr Darya, Issik K l and Semirechia (Jetisu or Yedisu) were the habitats of Turkish peoples as we have seen above. Because of the Iranian peoples of the west, it could be said that prior to the Mongolian invasion Turkestan in the modern sense of the term, was not a land of the Turk. The Soghdians, especially, had established merchant colonies in all the Central Asian cities as far as China. Because of this fact, many Turkish cities were considered Iranian. But we see in M. Kashghari, that as early as eleventh century the Soghdians in Transoxania and the Kenjek and Khotanese in Eastern Turkestan had already begun to speak Turkish in addition to their own Iranian languages.¹² A majority of people living among the Soghdians were converted by them to Islam. The Soghdians, Tocharians and Khorezmians at the same time began to use Turkish language.¹³ Kashghari calls Transoxania a land of the Turk. When telling about the reconquest of this region from the Soghdians in which his father had also participated, he speaks of the cities Semiz-kend, Tashkent, Shash Ozkend and Tunkend. He further says that these cities were Turkish, that they had been built by the Turks, and that the Turks had also given them their names. It was only later that Persian influence began to make itself felt. In the words of Kashghari "With the increase of the Fars-Tajikin in these regions they seem like Ajem cities".¹⁴ Jamel Qarshi, who wrote around 1300, speaks of such places as Ferghana and Evliya Ata as having at Turkish rulers from as early as the second half of the thirteenth century. The epitaphs of these rulers are written in Arabic, but in the epitaph of Munmush Tegin, ruler of Khojan, there is a Turkish sentence at the end.¹⁵

As we have seen above, by the time of the Mongolian invasion Central Asia was already mainly a land of the Turk. But, as the result of the Arab invasion, non-Turkish peoples had long dominated the western part of it. This invasion had had the effect of putting the Turks

¹² M. Kashghari, *op.cit.*, Vol.1, pp.9,29,31.

¹³ See Barthold. *12 Vorlesungen.....*, pp. 139-140.

¹⁴ M. Kashghari, *op.cit.*, Vol.3, p.149.

¹⁵ Jamal Qarshi in Barthold, *12 Vorlesungen.....*, p.189.

into contact with Islam and they had the opportunity to learn the principles of Islam in more detail. While, it is true that the Turks had received Islam from the Arabs and were affected by Islamic civilization, nevertheless they kept their identity, and in the thirteenth century, even in western Central Asia, they had Turkicized the Arab invaders. Yaqut writes that in the beginning of the thirteenth century, the Khwarezmians had become Turks in physical appearance and moral values and that this was a result of mixing with the Turks from early times.¹⁶

When we look at the results of the Mongolian invasion, we see first, that the Tajik were driven out to Kabul, Ghazna, and northern India and that a part of them was sent to northwest China. The Turks who were living in northern Turkestan, and in the region of the T'ien Shan, that is, in such places as Yaghma, Karluk, Chigil, Argu and Tuhsi, had to give up their territory to the nomadic groups coming from the east. These Turkish tribes migrated to Transoxania and Kashgharia.¹⁷ As we know, since Chinggis Khan's conquest, we hear no more of Turks in Turkestan. They were then either driven out and dispersed, or if any did remain, they changed their own name for that of the conquerors.¹⁸ Most of Central Asia had been given to Chaghadaï. Here, the Barulas, Jalayir, Dughlat and Arulat tribes had their quarters in the former territories of the Turks. The son of Chaghadaï, Ogedei, and Jochi, not heeding the divisions made by Chinggis, had their own struggles for acquiring more land. In order to prevent political disintegration between the two Qurultai's, there was an agreement in the territorial composition, of the Ulus'es.¹⁹

As a result of this change some of the Turkish tribes who had migrated to Transoxania and Kashgharia may have come down to the plains, and some of them may even have settled in the vicinity of cities and forgotten their clan names. This could have led to the fact that the Mongolian speaking nomadic groups that had come to Transoxania with and after the Mongolian invasion were speaking Turkish in the

¹⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti* (Ankara:1965), p.346.

¹⁷ Jemal Qarshi mentions the Arghu of Talas and Chu who migrated to Kashgar, in Z. V. Togan, *Türkistan Tarihi* (İstanbul:1947), p.60, note.80.

¹⁸ *A General History of the Tartars*, London, 1730, 2.Vols. (Translation of the Shajara i Turki of Abul Ghazi Bahader Khan with notes by the translator), p. 571.

¹⁹ Rashid al-Din, *Jami'al tawarikh*, Baku ed. p.111, and Wassaf *Tarikh-i Wassaf*, Tahrir ed.p.39.

second half of the fourteenth century.²⁰ According to Togan, the majority of them even settled in villages and cities, but more evidence is needed to support his theory.

When the invasion was over, we see the change of habitats of tribes and new Mongolian Ulus'es. But there was still a very important problem. This was a clash between the sedentary Muslim Turks in Transoxania and Kashgar and the Chinggisiid and their nomads, who had to support of the Buddhist, Christian and Shamanist Turk in the region of Semirechye and Ughuristan. That is, this was a clash between Muslims and Turks and a non-Turkish sedentary population; and the Buddhist and Shamanist nomadic Turko-Mongolian traditions.²¹

But, on the other hand, Mongols were under the influence of the sedentary Turks and as well as of Islam and its religious orders. These religious orders such as the Yasaviye were more popular than theological in character. Gradually, these influences become apparent.

Ozbek Qan, in the Ulus of Jochi adopted Islam. This had the effect that the Turks and the Mongol and their rulers became Muslims. After the death of Ilkhan Abaqa Qan, his brother adopted Islam and he took the Muslim name, Ahmad. Islam influenced the nomads not only in Iran and in the Golden Horde but also in Central Asia. In the fourteenth century we see Qan's, who adopted Islam and who started to have tendencies toward sedentary life, one of them was Kebek (1318-1326) of the Ulus of Chaghatai Qan's.²² Kazan Khan, also called Khalil Ata²³ of the Chaghatai, destroyed all of the population who were not Muslims.

The adoption of Islam by the nomads led very slowly to their sedentarization. In all cases, we find that they first adopted Islam and sedentary life, may be attracted by the religious centers. But we do not see any cases of reverse. Adoption of Islam and later of the sedentary life had the effect that it prevented the continuing migration to India, especially of scholars.²⁴ With the adoption of Islam the Mongols ente-

²⁰ Z. V. Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş* (İstanbul:1970), p.82.

²¹ Togan, *Türkistan Tarihi*, p.102.

²² Barthold, *Four Studies.....*, Vol.2, p.8.

²³ Togan, *Turkestan*, p.102.

²⁴ Hikmet Bayur, *Introduction to the Turkish Translation of Baburname* (Ankara:1943), p.53.

red another cultural world. The rulers settled in Transoxania and in some measure abandoned the nomadic traditions, which led to their alienation from the eastern regions.²⁵

If we sum up the whole picture of Central Asia, we see that the dominating group in Central Asia before the Mongolian invasion already consisted of Turks, but of course this does not mean that they all were sedentary. The immediate consequences of the Mongolian conquest were a standstill in every aspect of social and economic life; this fact is mentioned by Muslim as well as by later Western historians.²⁶

After the Mongolian conquest, and especially after the fourteenth century, we see movement toward linguistic Turkicization and in the cultural sphere Islamicization. At the same time, a gradual tendency to make settlement life is seen first among the former nomadic inhabitants of Central Asia who lost their habitats with the Mongolian invasion, and later the same phenomenon is seen among the invaders. In my opinion, the main factor that led to the Islamicization and Turkicization of the nomads, who came from the east is the existence of newly settled Turkish groups in many areas with whom the nomads still had some things in common. Another factor is the reopening of the trade routes and rebuilding of destroyed towns and local roads.²⁷ This led to much faster communication and closer contact between both the nomads and the newly settled Turkish groups.

We may say, that the peoples of Central Asia started to become sedentary on a great scale with the efforts of Timur. This phenomenon continued during the reign of other Timurids. The picture of this period is as follows.

Although the Chaghatai Khans had accepted Islam before, they were not strict in following its requirements. This fact had offended

²⁵ Barthold. «Cagatay» *Islam Ans.* Vol.1, p.226.

²⁶ Juwaini, *The History of the World-Conqueror*, trans. Boyle. (Massachusetts 1958), Vol.1. pp.96-115. After speaking of the massacre, he mentions the new movement for rebuilding in Buhara and Samarkand after 1250 and says that even after many generations, the population would not reach a tenth of its former size. Barthold shows the importance of destruction but he also says that the Mongol Empire made political and economic stability possible and developed trade and made cultural contacts between the Far East and Far West, and that cities such as Sultaniye arose. E.Bretschneider, *Medieval Researcher from Eastern Asiatic Sources* (London: 1888). Vol.1., p. 278.

²⁷ P. Pelliot speaks of the development of the *Journal Asiatic*, 2(1917):266-279. trade routes.

the Ulema, the Shaykhs, and Sayyids, so that when Timur had entered Samarkand as the governor of Transoxania, appointed by Tughluq Timur, the people of Samarkand had welcomed him as a hero.²⁸

After acquiring full power and the title of Ship-qiran in Balkh, Timur began to fulfill the promises that he had made to the Sayyids and Shaykhs. He also diminished the exiting precedence of the Yasa of Chinggis over the religious law or the Shaira.²⁹ For matters concerning of Koranic law, he appointed Cadi's and he established certain regulations to prevent conflicts between the Yasa and the Sharia.

Timur understood the fact that the Turks could only establish a powerful state if they would combine their nomadic traditions and customs with Islamic law and practices and would at least partly abandon nomadic life and settle in fertile lands. Timur at the beginning of his power said, "If we can make the protection of the people and the winning of their hearts to our side the basis of this state, then we can be sure of the future," Also through an envoy he said to Emir Husayn, "Our opposition to each other can lead to the destruction of our country. In your wisdom I ask you to consider this matter. Work for the development of our country and the people."³⁰ Therefore, he put great importance on the constpuction of settlements, roads, and irrigation works. Construction was one of Timur's main preoccupations. He built a bridge on the Balkh River in order to make it easier to go to Kesh. He repaired the city of Kesh and built the Aqsarai Place beautifully. When Toqtamish took Tabriz and pillaged it and destroyed the Masjid and Madrasa, Timur was worried. After wards, he repaired Tabriz with his yasaq and justice.³¹ He continued his constructions in Shiraz by building a Madrasa, Mascit and Hayrat. He also brought water into various parts of the city. In 1396, he built a magnificent mansion for the daughter of Amirzade Amiranshah.³² After bringing welfare to Transoxania he started to make constructions in a place in Baylakan, in Iran. Thinking of the welfare and happiness of the people who were

²⁸ Yusuf Ziya. "Timurun yaptığı işlere toplu bir bakış", *Belleten*, (1945). pp. 423-467.

²⁹ H. Bayur. *Baburname*, p.105.

³⁰ Nizameddin Şami. *Zafername*, Turkish Trans. Necati Lugal.(Ankara,1949),p.44.

³¹ *Ibid.*, p.117.

³² *Ibid.*, p.203.

living there, Timur constructed canals which brought water from the river Aras thus irrigating this area.³³

Timur not only constructed new canals, but also gave them Turkish names. We see that most of the irrigation canals were named after his Turkish emirs. We know from the works of geographers of the tenth century, such as Istakhri and Muqaddasi and from Yaqut Hamami, who was in Transoxania and Khorezm during the period of the Khorezmshahs, that most cities, towns and villages had Arabic and Iranian names.³⁴ But later, Nafiz Arbu gave the names two twenty canals constructed by Timur's order, and nine of these canals bear the names of Timur's emirs.

The improvement of agriculture was one of the main objectives of Timur. For instance, the city of Urgench, the population of which had been mostly put to sword by Chinggis Khan, was ordered by Timur to be repopulated and sowed with barley.³⁵ At his time, Samarkand was a Center of productivity in many lines. Agriculture was encouraged with irrigational development. Sericulture was promoted and the artisans that were brought into the capital included skilled workers from many parts of southwest Asia.³⁶ In order to encourage agriculture, Timur had imposed a new tax system. The new tax was fixed at a third of the produce on all irrigated land, besides a certain due for using water from the public reservoirs; but any cultivator who built a tank, planted a grove, or brought new land under cultivation paid no revenue for the first and second years.³⁷ His strong hand was extended no less over agriculture and industry, than over commerce. The land was fertilized by artificial irrigation. Canals, bridges, orchards and workshops abounded. He promoted sericulture and transferred to Samarkand the ablest silk-spinners and silk-weavers of Persia and Syria. He commanded that cotton, hemp, and flax should be planted, and forced the most famous producers of cotton textiles to settle in Samarkand.³⁸ Timur carried on these policies not only in Transoxa-

³³ *Ibid.*, p.344-346.

³⁴ V.V. Barthold. *Turkestan Down to the Mongol Invasion* (London:1958). pp.121-123.

³⁵ *A General History of the Tartars*, p.442.

³⁶ Woodbringe, Hillary and Frank. *History of Asia*, p.189.

³⁷ C. R. Markhalm. *A General Sketch of the History of Persia* (London:1874), p.201.

³⁸ M. Prawdin. *The Mongol Empire: Its Rise and Legacy* (London:1940), pp. 475-476.

nia and the Western regions but also in the east. After returning to Samarkand from his campaign to the Golden Horde in 1397, he sent Amirzade Muhammad Sultan to Moghulistan and gave him the order to carry out constructions and agriculture.³⁹ Later, the sons and the descendants of Timur also encouraged agriculture. For example, Ulugh Beg bestowed grants on people who cultivated land.

Besides these efforts to encourage construction and agriculture at home, Timur seems to have had a certain policy of bringing various tribes from the land he conquered into the region of Transoxania. What his real purpose was is an open question. If he had the idea of making them settle down and causing them to take up agriculture, he did not succeed in this for we see that these tribes continued to live as nomads.

In regard to the tribes Timur transported from different places to Transoxania, our sources give different accounts of the tribes that he transported from Asia Minor. The question is what tribes did Timur transport; Did he send the Anatolian tribes only to Transoxania or to the border of Moghulistan, or did he also send them to places other than Transoxania? According to our sources, names of different tribal groups are given and the places where they were sent are also not the same. It seems that Timur transported them not only to Transoxania but also to other places.

Sharaf al-Din Yazdi in his *Zafarnama* speaks of the Qara Tatar, who were sent from the region of Sivas to Transoxania. These Qara Tatar tribes had come with Hulegu Khan to Iran, and Hulegu settled them at the frontiers of Damascus. When Yildirim Bayazid took Sivas, he had incorporated them into his army. Timur, in turn gave them land in Jete, after his campaign in Asia Minor. They consisted of about thirty or forty thousand families.⁴⁰

Rawdat al-safa⁴¹ has even more information on how the Qara Tatars came to be settled in Anatolia. He says, that the Qara Tatars numbering seventy thousand families, were seated on the frontiers of khatai. Be-

³⁹ Nizameddin Sami. *Zafarnama*, p.206.

⁴⁰ Sharaf al-Din Yazdi. *Zafarnama* (Calcutta:1888),Vol.2,p.501.

⁴¹ Mirkhwand. *Rawdat al-safa*, trans. by Major David Price. in *Mohammedan History*, Vol. 3. Part. 1. pp. 428-431.

cause of the hostility between them and the Mongols, Chinggis Khan, after defeating them, ordered that the male part of their population be exterminated and this order was carried out. In the meantime. Mongols and others had taken some of the women as wives and had children by them. During Mongge Khan's reign, when Hülegü was sent to Persia, these mixed Qara Tatars were enrolled in his army. Hülegü, after establishing himself at Tabriz, saw that these Qara Tatars despite intermarriages, had maintained their naturel depravity. He wanted to get rid of them and therefore sent them to live on the frontiers between Anatolia and Armenia. They stayed there until the death of Abu Sa'id. The succeeding disorders seemed to be a good opportunity for them and they separated into fifty-two distinct bands and started to seize the neighboring territory. When Sultan Bayazid took Sivas he caused them to be enrolled in the Ottoman armies and assigned them settlements in his territories. After the victory at Ankara, Timur designed plans to transport this powerful colony into certain districts in Jete. Proceeding to their settlements from every side, in order to cut of the possibility of escape, Timur's forces crossed the bridge of Kirshehir and arrived at the boundary of the Qara Tatar settlements. After some discussion with their chiefs they were divided among the tumen's of the army. Thus, accompanying the movements of the imperial army, they proceeded to their destination.

Without giving any specific information on the Qara Tatar tribe itself, V.V.Barthold speaks of this event and says, "Timur settled the tribe of the Black Tatars, whom he had brought out of Asia Minor, on the shores of the Issik-kul".⁴²

The Spanish ambassador Clavijo,⁴³ on the other hand, speaks of the Aq Qoyunlu⁴⁴ who were transported to Transoxania. He says that, Ti-

⁴² V.V. Barthold, *Four Studies...*, Vol.1, p.144.

⁴³ Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, trans. Guy Le Strange, (London:1928), p.134.

⁴⁴ As we have seen above, the tribe that timur had brought to Transoxania was the Qara Tatar tribe. As clavijo mentions that the Aq Qoyunlu were deported to the east. We should not think that the Qara Tatar of Sharaf al-Din Yazdi have anything to do with Qara Qoyunlu, because Qara Qoyunlu were Oghuz tribes. It was believed that they came to Anatolia from Transoxania during the reign of Arghun Khan. Ali, the fifteenth century historian in his *Fusul al-hallva'l-akd* mentions that these two tribes came to Anatolia during the reign of Oghuz Khan. See Faruk Sümer "Kara Koyunlu," *Islam Ans.* Vol.1, pp.292-305.

Abu Bakr Tahrani also in his *Kitab-i Diyarbakiri'ya* tells us that the Aq Qoyunlu were a clan of the Bayindir tribe in the il of Oghuz or Turkmen. See Mukrimin Halil Inanc,"Ak Ko-

mur on his way to the lands of to Mammeluk Sultan, met the Aq Qoyunlu, (whom he calls White Tatars or White Sheep Tatars) and taking them prisoner, he forced them to accompany him to Syria. After he took Damascus, he dispatched the master craftsmen of Damascus to Samarkand. "In their company Timur now sent men of the White Sheep Tatars..."

The Aq Tatars or rather Aq Qoyunlu mentioned by Clavijo must have been sent not to Samarkand, but to the region of Damghan, because Clavijo later tells us that the Aq Qoyunlu who had been brought from Sivas were settled at Damghan.⁴⁵ Thus, he seems to correct or rather Complete his former statement which seemed to indicate that they were sent to Samarkand.

Some of the Aq Qoyunlu submitted to Timur's rule, and they seem to have remained where they were, at Qarabagh, and were loyal to him and his tribe. Timur was pleased to receive the Aq Qoyunlu who were the enemies of the Qara Qoyunlu, the people who resisted Timur everywhere.

Thus we see that accounts given by Clavijo and Sharaf al-Din Yazdi refer to the transportation of two distinct groups to two different places: the Qara Tatar to Moghulistan, and the Aq Qoyunlu to Damghan. Besides these turco-mongolian tribes, Timur had earlier in 1332, brought also Sayyid Kamal al-Din of Mazenderan and his tribe and people to Samarkand.⁴⁶

It seems that Timur not only transported tribes to the east, to Transoxania and neighboring region's, but that he also sent certain tribes from Iran to the West. At the request of Shaykh Safy-ud-Din Ishagh (in Ardebil Azarbaijan) a highly celebrated holy man, Timur consented that the tribes of Turkish origin who had been sent to Syria and Armenia should return to their homelands. These grateful tribes-among whom were also the Qajar-became devoted disciples of the shaykh and

yunlu," *Islam Ans.* Vol.1, pp. 251-270.

⁴⁵ Clavijo, p.173. Also we see in the *History of Asia*, that the founder of the White Sheep Tatars had been given a grant of land in Armenia and Syria by the Emperor Timur. See p.113.

⁴⁶ *Zafarnama*, p.157.

were supporters of Shah Ismail, who later founded the Safavid dynasty.⁴⁷

Timur's autobiography, *Mulfuzat* and his work on institutions, *Tzukunft*, do not mention anything about these vigorous efforts of Timur to change the habitats of various tribes.

Under the later rulers of Transoxania, the Özbek's who were contemporaries of the Safavids in Iran, similar trends are seen towards sedentarization and Turkicization.

In the lands of the Golden Horde, the lands of the grandfathers of the Özbeks, which were also called the Ulus of Joci, Batu had given to his brother Shayban, the territories to the east of the Ural mountains and Ural Rivers as summer quarters and the lower parts of the Syr Darya, Chu, and Sari Su as winter quarters.⁴⁸ In addition, he has given 15000 families as a present from his eldest brother, Orda.⁴⁹ It is not known from what nation or tribe those families derived their origin. About the middle of the fourteenth century, the hordes subject to the Shaybanids took the name Özbek and from this time on they were called the Shaybani Özbeks. The true founder of Özbek power was the Shaybanid prince, Abu'l-Kahir.⁵⁰ With regard to "Özbek" as the name of the people Z. V. Togan (*Türkistan Tarihi*, p.31), says, "The name Toghmaq, given to the nomadic people of the Dasht-i Kipchak before the spread of Islam amongst them, was gradually replaced by the name of Özbek after the reign of Özbek Khan 1312-1340" This seems probable, as we know that there was no single tribe called Özbek at this time or before. Togan further states (aforementioned reference), "In the Ulus of Joci, at first the time Tatar was given only to the Mongolian and Turkish tribes coming from the east, and the name Kipchak was used only for the tribes in the Kipchak steppes. These two, the Tatars and the Kipchaks together were called Toghmaq: After the reign of Özbek Khan, the tribes known under the name Toghmaq came to be called

⁴⁷ Sir John Malcolm, *History of Persia*, p.321 and C.R.Markham, *History of Persia*, p.263.

⁴⁸ Abu'l-Ghazi Bahadur Khan, *Histoire Des Mogols et des Tateres*, ed Dasmaison, Petersbourg, 1871-4, p.181

⁴⁹ *A General History of Tatars*, Vol.1, p.207. It seems though they mostly consisted of Uighurs and Naimans. Translator not. Vol.2, p.429.

⁵⁰ Rene Grousset, *The Empire of the Steppes*, tr. from the French by N.Walford, New Jersey, 1970, p.479.

Özbegs. Among these Özbegs, who consisted of many tribal groups there later developed different groupings such as the Noghai, Manhit, and Qazaq and these groups eventually separated themselves from the Özbegs. Before the Özbegs became divided into these groups, there had been ninety-two tribes of them according to a genealogical table (Nesebname) mentioned by Togan in his *Turkistan Tarihi*, p.42. About thirty-tree of them were of Mongolion origin, and the remaining ones were the Turkish tribes within the Ulus of Joci. By 1430, the founder of Özbeg power, Abu'l-Khayr, had taken the eastern part of the Ural River, the northern part of the Syr Darya, and Khwarezm, and with their movement toward the south, the Özbegs began to come into contact with Transoxania.

The policy carried out by the Timurids, especially, Ulugh Beg was to create dissent among the nomadic chiefs by helping some of them and there by weakening others. When the Timurids found them selves in more difficult circumstances, they used to capture or even destroy the herds of the Özbegs.⁵¹ The Özbegs under Abu'l-Kharyr's leadership soon divided into two groups. The princes, Giray and Janibeg, who were also of the Ulus of Joci and were descendants of Toqai Temur and sons of Baraq Khan, separated themselves from Abu'l-Khayr and went over to the Chaghatai ruler, Esen Buqa. Esen Buqa gave them pasture lands in Eastern Turkestan and a great number of nomadic clans left Abu'l-Khayr and went to join Giray and Janibeg. After their separation from the Özbeg Khanate, these nomads came to be known as Qazags.⁵²

After Abu'l-Khayr's death, his grandson Muhammad Shaybani entered the service of Mahmud Khan, the Chaghatai ruler of Moghulistan, and was given the city of Turkestan(Yasi) as a fief. Not long after, around 1500, Muhammad Abayhani took Khwarezm and after the death of Husayn Bayqara he captured Khorasan and put an end to Timurid rule in this region. The Özbegs then entered Transoxania.⁵³

⁵¹ Babur memories, translated into Turkish by R.R.Arat, Historical introduction, Hikmet Bayur, p.51.

⁵² R. Grousset, *op.cit.*, p.480.

⁵³ E.Bretschneider, *op.cit.*, Vol. 2, p.142 and also R.Grousset, *op.cit.*, p.481.

The Özbegs who had come to Transoxania represented a mixture of Mongolian clans and Turkish tribes, who were themselves a mixture of Turks and Turkicized Iranians.⁵⁴ The Shaybanid, Ubaydullah Khan, a nephew of Muhammed Shaybani drove Babur out of Transoxania. Babur, in turn, moved to India with the Turkish speaking tribes attached to him and founded a new state Ubaydullah Khan, who was a patron of the Naqshbandiya, fought against the Safavids but had no success. The struggles between these two groups, Özbegs and Safavids in Transoxania resulted in a struggle between two Muslim sects, Sunni, and Shiite.

Over the course of much of the sixteenth century Abdullah b. Iskandar of the Shaybanids fought to unite Balkh, Samarkand, Tahskend, the region north of the Syr Darya, and Ferghana under his rule. He also took Khorasan and Herat from the Persians, but when Abdullah's relations with his son Abdul-Mu'min were at a critical stage, the Kirghiz availed themselves of the situation and took Tahskent. The Shaybanids ruled the Ashtarkhanid princes in central Transoxania from 1599, side by side with the Khanate of Khiva (from 1510) in Khwarezm and the Khanate of Khokand in the Ferghana valley (from 1710)

Although the Özbegs who entered Transoxania represented nomadic traditions and obeyed the Yasa of Chinggis Khan, they were not strangers to the Islamic culture of the Timurids. The situation in Transoxania was as follows: Timur and his successors had started to settle nomads in various parts of Transoxania and Eastern Turkestan. In the fifteenth century, the Özbek Khans had been living according to nomadic traditions, in the steppes and along the shores of Syr Darya, outside the sphere of Iranian culture. At the beginning of the sixteenth century after the collapse of the Timurids, the Özbek tribesmen themselves were not yet in close relation with Muslim Iranian culture, but the nomadic aristocracy, and especially the Khans, were familiar Timurid culture. We could say, that at the beginning they were alien to sedentary city civilization, but with the continuation of their rule they gradually became somewhat under the influence of the Persian language and literature.

⁵⁴ G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, (New Haven: Yale University Press, 1953), p. 291.

The Shaybaninama of Bannayi, the book written in Persian by Yar Muhammad Samarqandi for Ubaydullah Khan and the poems written in Persian by the Khans themselves, show that they had come into contact with Iranian culture as shown by Fuat Köprülü.⁵⁵ Köprülü also mentions the *Muzakkir-i ahhbab*, written in Persian by Sayyid Hasan Khoja, the *naqip al-ashraf* of Bukhara. The importance of this work for an understanding of Transoxanian civilization under the rule of the Shaybanids has also been emphasized by Köprülü.⁵⁶

The Western Iranian or Tajiks who had come to Transoxania and Turkestan, i.e., the Transoxanian Tajiks had come here mostly for the sake of trade or as a result of internal struggles, as at the time of the Sassanids. Under the rule of the early Chaghataids some of the Tajiks had been sent to Eastern Turkestan.⁵⁷ The Tajiks, who remained in the region of Transoxania, and who occupied themselves with trade, used to live in the cities. As a result of their contacts with the Turks, there developed a change in their language. For instance, we see that the poems written by Bannayi are quite different from Western Persian.⁵⁸ We also see that in a city like Bukhara, where the Tajiks were in great numbers, Turkish was spoken and hymns in Turkish were sung in the *Tekye (Tekke)* of Shaykh Sayf al-Din Baharzi.⁵⁹ As a result, we could say that Turkish and And Iranian elements of Transoxania were in close contact and existed side by side.

Besides the gradual increase in the dominance of the Turkish language, which also indicates an increase in the Turkish population of Transoxania, apparently more sedentarized than ever before, we see the Shaybanid Khans working in the interest of the sedentary population. As according to Otemis Haje, the author of *Tarikh-i Dost Sultan* around 1550, the Shaybanids were earlier ruling over "Ozbek Eli", that is, the Manghit towns (qariyah), which were known as Tura. The Tura province was the region where the Manghits of Western Siberia had

⁵⁵F. Köprülü, "Çagatay Edebiyatı," *İslam Ans.*, p.307.

⁵⁶ Ibid., p.307.

⁵⁷ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, p.84.

⁵⁸ These poems of Bannayi are in Bedayi al-vaqayi of Mahmud al-Vasifi, in the Asiatic Museum of Leningrad.No.586 ca. See in Togan, *Türkistan Tarihi*, p.83.

⁵⁹ F.Köprülü, "Çagatay Edebiyatı," *İslam Ans.*, p.279.

settled. This statement of Odemis Haje shows that the Shaybanids had a sedentary tradition before they entered Transoxania.⁶⁰

Muhammad Shaybani Khan had taken measures against the economic difficulties which were pressing at his time. He opened up new irrigation canals and settled nomadic Özbegs at these places which were thus made suitable for agriculture. He also encouraged trade. Later Abdullah Khan, built caravanserais, bridges, and enlarged the agricultural regions by irrigating them. Like his predecessors, he tried to encourage his Özbegs in the direction of sedentary life and city culture. The nomadic ways changed with time and were gradually replaced by sedentary ways. There were sixteenth century settlements in abundance upon both sides of the Amu River from the town of Urgenc as far as the country of Ogurza;⁶¹ by reason of the soil being exceedingly fertile allsorts of fruits and roots grew there to perfection. We see also Özbegs settled in Urganch in the sixteenth century.⁶² Also one of the signs of this change is in the seventeenth century, when *kumiss*, the inevitable drink of the nomads, came to be replaced by *boza*, made of barley, an agricultural product.⁶³

Nomadic life continued for a long time among the Qazaqs, who had separated themselves from the Özbegs in the latter half of the fifteenth century. Besides these nomads, we see in Transoxania and the Ferghana valley complete sedentarization. In the cultural and political struggles after the Mongolian invasion there were three victors: Islam, sedentary life, and the Turkish language.

⁶⁰ See Otemis Haje *Tarikh-i Dost Sultan*, f. 72v, in Togan, *Türkistan Tarihi*, p.41. n.19, according to a unique manuscript in Togan's private library.

⁶¹ On Ogurza see *A General History of Tatars*, Vol.11, p.434.

⁶² *Ibid.*, p. 269.

⁶³ L.P.Patapov, "Göçebelerin iptidai cemaat hayatlarını anlatan çok eski bir adet," *İstanbul Üniversitesi*, 2(1960), pp.70-79.

SUNG DEVRİNDE KAO'CH'ANG'DAN ÇİN'E GİDEN ELÇİLER¹

Orta Asya Türk Tarihinde, Türklerin Çinlilerle olan münâsebetleri dâima pek önemli bir yer işgal etmiştir. Bu münâsebetler bazen dostça, bazen de her iki ülke arasında geçen savaşlarla devam ederken, bu münâsebetlere Çin kaynakları geniş yer vermişlerdir. Hatta X. yüzyıla kadar Batı kaynaklarında bulamadığımız Türkler hakkındaki malûmata Çin kaynakları, Türklerle olan münâsebetleri nispetinde yer vermişlerdir.

Orhun bölgesindeki Uygurların 840 târihinde Kırgızlar tarafından mağlup edildikten sonra eski yurtlarını bırakıp güneye indiklerini bilmekteyiz. İşte bu güneye inen Uygurlardan bir kısmı Turfan bölgesinde yeni bir devlet kurup, merkezlerini bugünkü Turfan şehrinin 70 mil doğusundaki Kao-ch'ang² 高昌 şehrini yapmışlardır.

Uygurların yeni yerlerine yerleştikleri dönemin sonlarına doğru Cinde Sung sülâlesi hüküm sürmekteydi. Elimizdeki kaynaklar Sung devri Çin'i ile Kao-ch'ang Uygurları arasındaki ilk münâsebetler hakkında sarîh malumat vermemektedirler³. Bu durum bilhassa bu dev-

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Sung Devrinde Kao-ch'ang'dan Çin'e Giden Elçiler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, İstanbul, 1975, ss. 105-110.

² Kao-ch'ang şehrinin isim değişikliği hakkında bize en iyi malûmatı *Yü hai* kitabı vermektedir. Bu mevzu ile ilgili olarak Wang Ying-lin, *Yü hai*, 1584 ed., bölüm 154, s. 25a-25b'de şu malûmatı vermektedir. «Han sülâlesi zamanında Chi-shih ch'ien-wang t'ing'in (ismi) T'ang sülâlesi zamanında Hsi-chou oldu. Bir devlet olarak ortaya çıkışından sonra Kao-ch'ang diye isimlendirildi. Aynı zamanda Uygur (memleketi de) denir.» Kao-ch'ang şehrinin ismi daha sonra Yüan -Moğol- sülâlesi zamanında Qoco olmuştur. Uygurların merkezi olan Kao-ch'ang -Qoco- şehrinin Han sülâlesinden beri gösterdiği gelişmeler için bak, Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo*, Paris 1959, Cilt I, s. 161-165.

³ Uygurlar hakkında Sung sülâlesi zamanına âit bilgiler şu Çin kaynaklarında bulunmaktadır. İlk kaynaklar: a- *Sung Hui-yao*; b- *Hsü Tz'u-chih t'ung-chien ch'ang-pien*; c- *Liao shih*; d- *Sung-mo chi-wen*; ikinci el kaynakları ise: a- *Yü hai*; b- *Wen-hsien t'ung-k'ao*; c- *Sung shih*; d- *Shan-t'ang k'ao-so*; e- *T'ai-p'ing huan-yü chi*.

reye âit olan ilk kaynağımız *Sung Hui-yao*'da 宋會要 görülmektedir⁴. *Sung Hui-yao*'da Kao-ch'ang hakkındaki malûmatın büyük bir kısmı kaybolmuştur⁵. Bununla beraber *Sung Hui-yao*'daki Uygur ve Kuça bölümlerinde Kao-ch'ang hakkında çok az malûmat bulabilmekteyiz. Yine *Sung Hui-yao*'daki Uygur bölümü, bâzı istisnalar hâriç tam olarak Kan-chou⁶ Uygurlarından bahsetmektedir⁷. İlk kaynağımız olan *Sung Hui-yao*'dan daha sonra yazılan *Hsü Tz'u-chih t'ung-chien ch'ang-pien* 續資治通鑑長編⁸, *Wen-hsien t'ung-k'ao* 文獻通考⁹; *Sung shih* 宋史¹⁰ ve *Yü hai* 玉海¹¹ kitaplarında bilhassa Kao-ch'ang'dan Çin'e giden elçiler hakkında daha çok malûmat vardır. *Sung Hui-yao*'daki Kuça bölümünde ise, Kao-ch'ang hakkında verilen bilgiler daha ziyade siyasî kuvvetin Kao-ch'ang'dan Kuça'ya nakledildiği devreye aittir. Bu devre ise, 993 târihinden itibaren başlamaktadır¹².

Sung sülâlesi zamanında Kan-chou Uygurları hakkında geniş bir araştırma yapmış olan E. Pinks, Sung sülâlesi zamanında 962 ve 965 senelerinde Kao-ch'ang'dan Çin'e giden elçilik heyetleri hakkında bir şüphesi olduğunu kaydetmektedir. Bu şüphesi, bu elçilerin Kao-ch'ang'dan mı yoksa Kan-chou'dan mı hareket edip Çin'e vardıkları

⁴ *Sung Hui-yao*, *Yung-lo Ta-tien* kitabından Sung devrine âit olan kısımların 1809-1810 tarihinde Hsü Sung tarafından toplanmasıyla meydana gelmiştir. 460 bölümden meydana gelen bu eser çok çeşitli mevzu'ları içine alır.

⁵ *Sung Hui-yao*'da. Kao-ch'ang bölümü yalnız bir sayfa olarak yer almaktadır. Bak, *Sung Hui-yao*, *Kuo-li Pei-p'ing T'u-shu-kuan* ed., 1936, bölüm 197, s. 12a.

⁶ Kan-chou bugünkü Chang-yeh şehridir. Uygurların bir kısmı 840 tarihinden sonra bu bölgeye gelip yerleşmişlerdir. Kan-chou şehri hakkında daha fazla malûmat için bak, James Hamilton, *Les Ouighours à L'époque des Cinq Dynasties*, Bibliothèque de L'Institut des Hautes Etudes Chinoises, Cilt X, Paris, 1955, s. 3-12 ve 64-66 ve P. Pelliot, *Marco Polo*, Cilt I, s. 150-153.

⁷ Bak, Elisabeth Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou in der Frühen Sung-Zeit (960-1028)*, Wiesbaden, 1968, s. 5.

⁸ Li Tao tarafından (1115-1184) yazılan bu ansiklopedi hakkında Schwarz-Schilling'in *Der Friede von Shan-yuan (1005 n. chr)* adlı makalesine bakınız. *Asiatische Forschungen*, Cilt I, Wiesbaden, 1859, s. 19, n. 43.

⁹ Ma Tuan-lin tarafından 348 bölüm hâlinde toplanmıştır. Kendisi Sung devri manlarıyla Yüan devrinin başlarında yaşamıştır.

¹⁰ Sung sülâlesinin resmî genel târihi. T'o-t'o başkanlığındaki bir heyet tarafından yazılmıştır. *Sung shih* hakkında daha geniş malûmat Otto Franke'nin, *Geschichte des Ghinesischen Reiches* (3 cilt, Berlin 1930-1952, Cilt IV, s. 2-4) adlı eserinde bulunmaktadır.

¹¹ Wang Ying-lin (1223-1296) tarafından 200 bölüm hâlinde yazılan bu Ansiklopedi Sung sülâlesi zamanında yazılmış olan günlüklerden, ve saray arşivlerinden toplanmıştır. Hatta biz bu geniş Ansiklopedideki bilgileri Sung sülâlesinin resmî târihi olan *Sung shih*'da dahi bulamaktayız.

¹² Bu devre için bak, *Sung Hui-yao*, bölüm 4, s. 13a.

şeklindedir¹³. Hâlbuki Çin kaynaklarından gördüğümüz kadarıyla Sung devrinde Kao-ch'ang'dan hareketle Çin'e vâsıl oldukları yolundadır.

Kaynaklardan gördüğümüz kadarıyla Sung devrinde Kao-ch'ang'dan Çin'e giden ilk elçilik heyeti 962 senesinde Çin'e vâsıl olmuştur. Sung sülâlesi zamanında son elçilik heyeti olarak da, Kao-ch'ang'dan 1004 târihinde Çin'e vâsıl olan elçilik heyeti gözükmektedir. Şimdi yukarıda bahsetmiş olduğumuz Sung devri kaynaklarındaki bu elçilik heyetleri hakkındaki bilgileri birbirleriyle karşılaştırarak periyodik olarak görelim.

Kao-ch'ang'dan 西州回鶻 hareket eden ilk ticaret heyeti 962 senesinin üçüncü ayının keng-tzu gününde Çin'e varmıştır. A Tutuq 阿都督¹⁴ başkanlığındaki 42 kişilik bu heyet saraya hediyelerini sunmuşlardır¹⁵.

İkinci ticaret heyeti ise, Kao-ch'ang'dan hareket edip 965 senesinin onbirinci ayında Çin'e vâsıl olan râhib Fa-yuan 僧法淵 başkanlığındaki heyettir. Bu heyet Çin sarayına geldiğinde yine kendi memleketlerinin mamullerini imparatora sunmuşlardır. Bu hediyeler içinde kehribar, cam kâseler ve Buda'nın bir dişi bulunmaktadır. Bu elçilik hakkındaki kısa bilgiler kaynaklarda önemli bir metin değişikliği göstermeden yazılmıştır.

¹³ Bak, E. Pinks, *Aynı eser*, s. 188, n. 639.

¹⁴ Bütün kaynaklar bu şahsın ismini A tu-t'u (A Tutuq) olarak yazmasına rağmen *Sung Hui-yao'da* Ho Tu-t'u 何都督 (Ho Tutuq) olarak geçmektedir. E. Pinks, *Aynı eser*, s. 122, n. 43, Edwin G. Pulleybank, «A Sogdian colony in inner Mongolia,» *T'oung pao*, Cilt XXXX (1951), s. 320 ve J. Hamilton, *Les Ouighours...*, s. 6 da bu ismin sogdça olduğunu ve bu devirde Sogd adlarının Uygurlar arasında kullanıldığını yazmaktadırlar. Fakat kanaatimize göre, bütün diğer kaynaklarda «A Tutuq» olarak geçen bu isim ve «A» kelimesine tekabül eden Çince karakterin Çinlilerce çok kullanılan bir soyadı olması, bu şahsın isminin Ho Tutuq yerine A Tutuq olmasının daha doğru olacağı şeklindedir. Belki de *Sung Hui-yao* kitabını yazan kâtib tarafından birbirine çok benzeyen «A» ve «Ho» Çince karakterlerinin yazılışındaki bir hatadan ileri gelmiş olabilir,

Tutuq kelimesi Çin menşeli bir Türk unvanıdır. Kelime mânâsı «Vali» olarak kullanılmıştır. Tutuq kelimesi için bak, P. Pelliot, «Kou-tch'ang, Qoco, Houo-tcheou et Qara-khodja,» *Journal Asiatique*, Cilt XIX (1912), s. 585.

Tutuq kelimesinin etimolojisi hakkında Francis Woodman Cleaves, «The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in memory of Prince Hindu,» *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt XII (1949), s. 105, n. 58 ve Hilda Escey, «Old Turkic titles of Chinese origin,» *Acta Orientalia*, Cilt XVIII (1965), s. 84, eserlerine bakılabilir.

¹⁵ Bak, *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s. 18b-19a, *Sung shih*, Bölüm 4, s. 8b, *Yü hai*, bölüm 154, s. 25b, *Sung Hui-yao*, bölüm 4, s. 1b.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi bu iki ticaret heyetinin Kao-ch'ang'dan mı yoksa Kan-chou'dan mı geldikleri hakkındaki E. Pinksin tereddüdü-
dünü Sung sülâlesi günlüklerinden ve saray arşivlerinden faydalan-
mış olan Yü hai kitabı yazarı ortadan kaldırmaktadır. Yü hai kitabın-
da bölüm 154, s. 22b-23a'da bir Uygur bölümü vardır. Bu bölümdeki
malûmat daha ziyade ticaret heyetleri ile ilgilidir. Aynı zamanda Uy-
gur bahsi şöyle başlamaktadır: «Uygurlar, Kan (-chou), Sha (-chou) ve
Hsi-chou 西州 (Kao-ch'ang) da otururlar.» Yâni bu bahis bu üç yerdeki
Uygurlarla ilgilidir. Bu bölümde daha sonra Kan-chou'dan Çin'e giden
elçilik heyetleri hakkında bilgi verilmektedir. Bu bahis yalnızca Sung
sülâlesi kurulduktan (960) sonraki Uygurlarla ilgilidir. Yine aynı ki-
tapta bölüm 154, s. 25a-25b'de bir Kao-ch'ang bahsi yer almaktadır.
Bu bahsin başlığı aynen şöyledir. «Chien-lung 建隆 (saltanat devrinde)
Kao-ch'ang (devleti) mamullerini sundular.» Daha sonra yukarıda gör-
düğümüz Kao-ch'ang şehrinin isim değişikliklerinden ve heyetlerin-
den bahsetmektedir. Bu bahsin sonunda ise 962 ve 965 senelerindeki
elçilik heyetlerinin Kao-ch'ang'dan gittiğini belirleyecek Yü hai yazarı
Wang Ying-lin'in 王應麟 (1223-1296) önemli bir notu vardır. Bu no-
ta şunlar yazılmaktadır. «O memlekette (Kao-ch'ang) kai-yuan (719)
takvimi¹⁶ kullanılır. (İmparator) T'ai-tsung 唐太宗¹⁷ ve Ming huan'ın
唐明皇¹⁸ fermanlarının saklandığı bir yer vardır.» Bu iki notun önemi
şuradan gelmektedir. Bütün kaynakların istisnasız kabul ettiği 981 yı-
lında Çin'den Kao-ch'ang'a giden Wang Yen-te'nin¹⁹ seyahatnamesinde

¹⁶ Uygurların kullandıkları bu takvim için Chavannes-Pelliot «Un traité Manicheen Retrouvé en Chine,» *Journal Asiatique*, 1 (1913) s. 309-310'da çok geniş olarak malûmat vermektedirler.

¹⁷ T'ang sülâlesi hükümdarı 627-630 arasında imparatorluk yapmıştır.

¹⁸ Ming huan; aynı zamanda Hsüan Tsung olarak bilinen bu imparator 719-756 arasında T'ang sülâlesi zamanında imparatorluk yapmıştır.

¹⁹ 981 senesinde Çin'den Uygurlara giden heyetin başkanıdır. 984 senesinde, dönüşün-
de gezi raporunu imparatora sunmuştur. Bu seyahatname ilk olarak batı âlemine Claude de
Visdelaу tarafından 1677 senesinde tanıtılmıştır. Daha sonra 1847 senesinde Stanislas Julien
tarafından yapılan tercüme 1864 senesinde *Melanges de geographie asiatique et de philologie
sinico-indienne*, Paris 1864, s. 86-102'de basılmıştır. Fakat Julien'in kullanmış olduğu metnin
hatalı oluşu, tercümenin eksik yapılmasına ve bazı yanlışlıklara sebep olmuştur. Bununla
beraber bu tercüme uzun zaman bu mevzu ile ilgili âlimler tarafından kullanılmıştır. Bu arada
bazı hatalar kısa da olsa düzeltilmiştir. P. Pelliot - E. Chavannes, *Yukarıdaki eser*, s. 76 eserinde
«Une nouvelle traduction s'impose» cümlesiyle bu eserin yemden tercüme edilmesinin lâzım
geldiğini belirtmiştir. Türk târihi için çok önemli olan bu seyahatnamenin tümünün yeni bir
metinden faydalanarak ingilizceye tercümesi ve ona notlar ilâvesi 1972 senesinde Harvard
Üniversitesi'nde bir doktora tezinin konusu olmuştur. Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te
to Kao-ch'ang* (981-984) Cambridge, Massachusetts, 1972.

bu iki önemli durum anlatılmıştır²⁰. Kao-ch'ang'a seyahat eden Wang Yen-te'-nin bildirdiği bu malûmatı Kao-ch'ang bahsinde anlatan Yü hai yazarı, bütün tereddütleri ortadan kaldıracak durumdadır.

965 senesinde bir duraklamaya giren iki ülke arasındaki münâsebetlerden sonra, 981 senesinde Kao-ch'ang'dan yeni bir ticaret heyeti Çin'e doğru yola çıkmıştır. Bu sırada Kao-ch'ang hükümdarı olan Arslan Han'ı²¹ Çinliler ilk defa bu heyet vasıtasıyla tanımışlardır. Elçinin Çin imparatoruna söylediklerinden ise, Arslan Han'ın kendisini Sung İmparatoru'nun yeğen 外甥 olarak tanımladığını görmekteyiz²². Bu elçilik hey'eti kaynaklarda şöyle geçmektedir: *Hsü Tz'u-chih t'ung-c-hien ch'ang-pien*, bölüm 22, s. 3a'da «ting-ssu 丁巳 gününde [T'ai-p'ing Hsing-kou 太平興國 saltanat yılının altıncı senesinin (981) üçüncü ayında] Kao-ch'ang'ın Arslan Han'ı kendisini ilk defa olarak Shih-tzu Wang 師子王 (Arslan Kıral) olarak isimlendirdi. Hsi-chou'nun yeğeni olan [Han] Tu-t'u (Tutuq) Mai-so-wen 麥索溫²³ yollayarak mamûllerini İmparatora sundu,» demektedir. Yü hai 154, s. 25b'de sâdece «memleketin hükümdarı -ki kendisini Hsi-chou'nun Arslan Kral'ı 西州師子王 olarak tanımlamıştır-elçi yolladı» demektedir.

Bu elçilik heyetinden sonra 981 senesinde Wang Yen-te Kao-ch'ang'a hareket etmiştir. Yukarıda da söylediğimiz gibi bu elçilik raporu bütün kaynaklarda olmasına rağmen büyük metin ayrılıkları vardır. Bu geniş malûmattan sonra kaynaklar yine kısa cümleler hâlinde elçilik heyetlerinden bahsetmektedirler.

²⁰ Bu seyahatname için *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s. 21a-21b; Sung shih, bölüm 490, s. 10b; *Huei-chu ch'ien-lu* 揮塵前錄, *Chin-tai pi-shu* ed., bölüm 4, s. 6b kısımlarına bakılabilir.

²¹ Çince kaynaklar yine bu unvanın Türkçe şekli olan A-ssu-lan Han 阿厮蘭漢 (Arslan Han) şeklini de kullanmaktadırlar. Bu unvan daha sonra Kan-chou ve Kuça Hanları tarafından kullanılmıştır. Bu hususta daha fazla bilgi için bak, Abe Takeo, *A Study of the History of the Western Uigur State*, s. 365-369 ve Karl A. Wittfogel-Feng, Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao* (907-1125), Philadelphia, 1949, s. 102.

²² Uygur hükümdarları kendilerini Çin imparatorlarının yeğenleri olarak çağırırmaktadırlar. Bu hâl T'ang sülâlesi zamanında Uygur hükümdarlarının, Çinli prenseslerle evlenmelerinden sonra ortaya çıkmıştır.

²³ *Wen-hsien t'ung-k'ao*, 336, s. 19a'da bu elçinin adını Mai-wen 麥溫 olarak görmekteyiz. *Sung shih*, bölüm 490, s. 8b'de ise, elçinin adı Mai-so-wen 麥索溫 olarak geçmektedir. Yine *Sung shih*'da, imparator T'ai-tsong'un biyografisinde, bölüm 4 s. 14a sadece Kao-ch'ang'dan bir elçilik heyetinin geldiği belirtilmektedir. *Sung shih*'da Mai-so-wen olarak geçen elçinin ismi kanaatime göre bu şahsın bütün ismini belirtmektedir.

Yü hai, bölüm 154, s. 25b'de 983 senesinde tekrar bir elçilik heyetinin Çin'e gittiğinden bahsetmektedir. Bu elçilik raporları hakkında Çin kaynaklarından yalnızca *Sung Hui-yao* Kao-ch'ang'dan Çin'e giden heyetler hakkında bize bilgi vermektedir. *Sung Hui-yao'daki* bu bilgiler ise şunlardır; 984 senesinde Uygur elçisi ile Tatar elçisi birlikte gelip, hediyelerini sunmuşlardır. Kao-ch'ang'dan bundan başka 985 senesinin beşinci ayında bir heyet daha Çin'e gitmiştir. Nihayet bu elçilerin sonuncusu İmparator Chen Tsung 宋真宗 (968-1022) zamanında, Ching-te 景德 saltanat devrinin birinci senesinin (1004) altıncı ayında Çin'e giden elçilik heyetidir.

Yukarıdaki bu ticaret heyetlerinden başka Kao-ch'ang hakkında kaydedilmiş malumat Çin kaynaklarında pek azdır. Yalnız Yüeh Shih 樂史, *T'ai-p'ing huan-yü chi* 太平寰宇記 kitabında bu bölgenin insanlarını ve mamullerini anlatarak bilgi vermektedir²⁴.

Bu birkaç ticâret heyeti arasında, Wang Yen-te'nin seyahatnamesi bu dönem için büyük bir boşluğu doldurmaktadır. Bu seyahatnamede Wang Yen-te yalnız geçtiği yerlerdeki coğrafyaya âit malûmat vermekle kalmıyor aynı zamanda kabilelerin yaşayışları ve mamûlleri hakkında da geniş bilgi vermektedir. Wang Yen-te ayrıca, Kao-ch'ang devleti hakkında, kültür ve medeniyetleri bakımından geniş bilgi vermektedir. Bu bilgiler ise, ayrı bir makalede incelenecektir.

²⁴ Bu kitap hakkındaki geniş bilgi için bak, Wilhelm Schott, «Zur Uigu-renfrage,» *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-historische Klasse*, Cilt II, 1876 s. 47-48.

İSLAMİYETTEN ÖNCEKİ TÜRKLERDE KADIN¹

İslamiyet'i henüz kabul etmemiş olan Türklerin içtimâî hayatlarında kadının rolünü tâyin etmek oldukça güçtür. Bu güçlük eldeki kaynakların çok dağınık olmasından ileri geldiği gibi, Türklerle yakından münasebet kurmuş olan Çinlilerin daha çok Türklerin idare eden sınıfı ile ilgilenmeleri sebep olmaktadır. Çin yazarları eserlerinde bazı istisnalar hariç zaten Türklerin içtimâî hayatlarıyla ilgilenmemişlerdir. Bu yüzden de Çin kaynaklarından yalnızca hâkim sınıfın Türk kadınları hakkında malûmat toplayabileceğiz. Eski Türk kadınının içtimâî hayattaki yerinden, yaptığı işlerden bize yine kendi kaynakları, destanları ve vesikaları bilgi vermektedir.

Bugün kullandığımız şekli ile “kadın” ve kadınla ilgili kelimelerin en eski şekline destanlarda, Orhun kitabelerinde ve Uygurlar tarafından yazılmış şiir, Budist metinleri ve Uygur hukuk vesikalarında rastlamaktayız.

Çin imparatorları tarafından Türk Kağan eşlerine Çince «k'o-tun» veya «Ko-ho-tun» 可敦/可賀敦 Türkçe «Hatun» unvanı verildiği² bilinmektedir: Bumin Kağan'ın karısına “Hatun” unvanı da Çinliler tarafından verilmiştir. Yine Uygurlar zamanında Hsieh kabilesinin 僕氏 kızı Bilge Kağan'la evlenerek Hatun unvanını almıştır³. Çinlilerce verilen bu “Hatun” unvanı “kraliçe, prenses” mânâlarında kullanılmıştır.

Orhun kitabelerinde Kül Tigin yazıtının doğu duvarında,

“Tabgaç bodunqa beglik uri ogılın kul boltı, / Çin milletine beylik erkek evladı kul oldu,

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. “İslamiyet'ten Önce Türklerde Kadın”, *Türk Kültürü Araştırmaları, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları*, Cilt XI-XII-XIII-XIV, Ankara, 1975, ss. 145-161.

² K'o-tun = hatun için bak, Paul Pelliot, *Toung P'ao*, 35 (1940) s. 20.

³ Ch'en Yüan, *Western and central Asians in China under the Mongols*, Monumenta Serica Monograf XV, California, 1966, s. 70-71.

eşilik kız oğlin küng bolti. / temiz kız evlâdı cariyе oldu.”⁴ cümlesinde olduğu gibi bugün kullandığımız anlamda “kız” kelimesi Orhun kitabelerinde pek çok yerde geçmektedir. Yukarıdaki cümlede ayrıca “küng” “cariye” kelimesi dikkati çekmektedir. Burada bir Türk kızı Çinlilere cariyе olarak verilmektedir. İleride de temas edeceğimiz gibi Uygur vesikalarında sık sık geçen cariyeler ise, kendi cemiyetleri içinde kızın cariyе olduğunu göstermektedir. Yine Orhun kitabelerinden Suci yazıtında “kız” kelimesine rastlamak mümkündür.

“Algılım on yilkım sansız erti, / ağılım on, at sürüm sayısız idi,

inim yiti, urım üç, kızım üç erti, / küçük kardeşim yedi, erkelî evlâdım üç, kızım üç idi,

ebledim oğlının kızımın kalınsız birtüm.” / oğlumu evlendirdim, Kızımı cihazsız verdim.”⁵

Talas yazıtlarında birer hukukî vesika mahiyetinde olan ilk dört yazıtta “hatunu dul kalmış” ibaresi bulunmaktadır⁶. Bu yazıtlardan görüldüğü gibi “hatun” kelimesi bugün olduğu gibi “eşi” anlamındadır. Halbuki Çinlilerin Türk Kağan eşlerine verdikleri “hatun” unvanı “prensес, kraliçe” anlamında kullanılmıştır. Yine Şine-Usu yazıtında “kungim cariyem” kelimesi geçmektedir⁷. Fakat buradaki cariyem” kölem mânâsından ziyade bugün kullandığımız “cariyeniz, kızınız” mânâsında kullanılmış olsa gerek. Ulg-Kem yazıtında ise,

“budununa oğlıma yotuzıma adırılıтım / kavmimden, oğlumdan, karımdan ayrıldım”⁸ cümlesindeki «yotuz» kelimesi «zevce, eş» mânâsında kullanılmıştır.

Bugünkü kullanılış mânâları ile “kadın” kelimesinin en eski şekillerini inceledikten sonra, kısaca Uygurlar zamanında kadınla ilgili kelimeleri görelim: Aşağıda görüleceği gibi, Uygurlar devrinde kadınla ilgili kelimeler çok artmıştır. Bunun başlıca sebeplerinden biri olarak, artık tamamen yerleşik hayata geçmiş olan Uygurların, yerleşikliğin kazandırmış olduğu, aynı şeyi türlü kelimelerle ifade etme kabiliyet-

⁴ Talât Tekin, *A Grammar of Orkhon Turkic*, Blo mington, Indiana University, 1968, s. 234.

⁵ Hüseyin Namık Orhun, *Eski Türk Yazıtları*, 4 cilt, İstanbul, 1936-1942, c 1, s. 156.

⁶ Orhun, *Aynı eser*, c. 11, s. 132-136.

⁷ Orhun, *Aynı eser*, c. 1, s. 168.

⁸ Orhun, *Aynı eser*, c. 111, s. 58.

lerinin artmış olması, ikincisi ise, artık bir aile hayatının tam mânâsı ile başlaması ve kadının aile içinde önem kazanmasıdır. Uygurlar şiirlerinde, Budist metinlerinde ve hukuk vesikalarında kadınla ilgili şu kelimeleri kullanmışlardır: Bugün kullandığımız umumi mânada “kadın” için “mama”, “karı”, “tişi” “kişi”, “iş”, ve “âbci”, “kız” kelimeleri karşılığı olarak “giz”, “kız”, “kız-kız”, “anne” karşılığında “ana”, “öğüş”, “uma”, “ög” kelimelerini ve “eş, zevce” karşılığında da “kişi”, “iş”, “âbci” kelimelerini kullanmışlardır. Bundan başka “baldız-bal-tır”, “abla-âkâ”, “gelin-kâlin”, “ihtiyar ka-dm-kurtga”, “kızkardeş-sm-gıl”, “yenge-yângâ”, “cariye-âbci karabaş, kırkın, küng” kelimeleriyle ifade edilmiştir⁹.

Kadın hakkında kullanılmış olan kelimeleri kısaca gördükten sonra şimdi de asıl mevzuumuz olan kadının içtimaî hayattaki rolünü inceleyelim. Kadın destanlara, şiirlere konu olmuş, icabında memleketin yabancılara karşı olan menfaatlerinde ikinci plana itilmiş ya-hutta aradaki dostluğun kuvvetlenmesi için yabancı memleketlere gelin olarak gitmiştir. İslamiyet’in Türkler arasında yayılmasından önceki devrelerde henüz yazıya geçmemiş olan Türklerin içtimaî hayatlarını ancak destanlarından öğrenebiliyoruz. Bu destanlardaki bilgiler yeterli olmasına rağmen elde başka kaynaklar olmadığından ancak bu bilgilerle yetineceğiz.

Destanlarda Türk kadını:

Türklerin çok tanrılı devirlerinde, şaman Türk kadınlarının büyük âyinlere iştirak etmediğini görmekteyiz. Bunun sebebi de belki kabile tanrısı huzuruna gelinin hürmetten dolayı çıkamamış olmasıdır¹⁰. Tölesler’de kadın şamanlar görmekteyiz. Fakat bunlar da devletin düzenlediği büyük törenlere iştirak etmeyip yerlerini rahiplere bırakmışlardır¹¹. Gelinlerin eski egzogami ve pederşahi topluluklarda kocasının ailesine, hattâ kabilesine mensup olan akrabalarının adını söyleyememeleri belki de samanlık zamanından kalma bir husustur. Geline, kaynanasının ve kayınbabasının tarafından olan bütün akra-

⁹ Ahmed Câferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968.

¹⁰ Abdülkadir İnan, “*Türk Mitolojisinde ve Halk Edebiyatında Kadın*”, *Makaleler ve İncelemeler*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1968, s. 275.

¹¹ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1971, s. 17.

balalarının yalnız adlarını değil, bu adlara benzeyen bütün kelimeleri söylemek yasaktır¹². Gelinin, girdiği ailedeki erkek tarafına âit kimse-lerin adlarını söylememesi, bu kelimeler yerine yeni kelimelerin or- taya çıkışını sağlamıştır ki, bu da dili zenginleştirmiştir. Ab-dülkadir inan, mitolojide kadının yerini şöyle belirtiyor; “Altay silsilesinde ka- dın adını taşıyan bir dağ vardır. Bu dağın garip bir hâli var ki, dağdan hava değişmelerinde ağlar gibi bir ses gelir. Bu dağ, Altay Türklerinde kadın hakkında söylenen birçok şâirane destanlara mevzu olmuştur. Bu destanlarda kadının sadakati, harpte öldürülmüş zevcine ağlaması, tanrıdan kıyamete kadar ağlamak için dağ yapması ricaları terennüm olunur. Bu Kadındağı Altay Türklerinin kadınlık şerefine diktikleri âbidedir. Tepeleri daima karlarla kaplı kadının siyah bulutlar, duman- lar altında kaldığını gören, ağlamasını işiten her Altaylı Türk kadınlı-ğının sadakati ve nihayetsiz muhabbeti önünde secde eder.”

“Umumiyetle Altay destanlarında kadınların mevkii büyüktür. Kah- ramanlar karısının yahut hemşiresinin sadakat ve gayreti saye-sinde ölümden, felâketten kurtulur.”¹³ Destanlarda kadın mevzuunda Prof. Barthold’un düşünceleri de şöyledir; “Destanlarda kadınların içtimâî mevkii yüksektir. Birden fazla evliliğe bir işaret olsun yoktur. Her bir kahramanın bir kadını vardır. Dirse Han evlâdı olmadığından dolayı karısına çok darılıyor. ‘Bu ayıp sende midir? bende midir?’ diyor. İkinci kadınla evlenmek fikri hatırına gelmiyor.”¹⁴

Şiirlerde Türk Kadını:

A. İnan’ın yukarıda işaret ettiği gibi kadın hakkında yazılan şiirler pek çoktur. Zamanımızda olduğu gibi kadına şiirler, şarkılar yazılması her halde o devirde de kadına verilen değeri göstermektedir.

XI. yüzyılda Harezm’de yaşamış olan Zemahşeri yazdığı şiirlerde Türk güzellerini şöyle övüyor: “Bana karşı vermiş olduğun vaadi ifâ ettin ve hediyemi gönderdin. Hür insan vermiş olduğu sözü yerine getirir. Bu hediyen Türk kızlarından bir kızdır ki onun gözleri ahuların gözlerini andırır.” Zemahşeri bir başka şiirinde ise; “Türk neslinden

¹² A. Samayloviç, “Altay Türklerinde kadınlar diline mahsus sözler”, Tercüme eden A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 359.

¹³ A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 275.

¹⁴ A. İnan, *Makaleler ve İncelemeler*, s. 276.

bir güzel kız beni kendi isteğimle ölüme doğru götürmektedir. O kızın kendi fattan gözü de öldürücüdür. Zaten Türkün öldü-rücülüğü meşhur değil midir? Bu kızın oğlan kardeşinin kılıcı her ne kadar öldürücü ve kesici ise de bu hususta kendisinin gözü erkek kardeşinin kılıcından daha müessir ve daha keskindir. Erkek kardeşi aldığı esirlerini azat ederse de bunun esirleri azat kabul etmez. Erkek kardeşi bazı insanların kanlarını döker. Bu ise, herkesin kanını dökmektedir.”¹⁵

İslamlık öncesi Türk kadınlarına yazılmış olan şiirleri Uygurlar zamanında da görmekteyiz. Mani kültür muhitinde yetişmiş ve VII -VIII yüzyıllarda yazılması muhtemel olan ve en eski Türk şairi hüviyetinde bulunan Aprınçur Tiğin yazdığı bir şiirinde doğrudan doğruya sevgiliden bahsetmektedir. Kadının güzelliğinden, güzel huyundan bahsettikten sonra onunla evlenmek isteği şöyle şiirleştirmiş-tir:

Kiiçlög priştiler küç bîrz-ün/Kudretli melekler kuvvet versin, koz-i karam birle / gözü karam ile

külüşüğün oluralma / güle güle oturalım.”¹⁶

Hunlar zamanında kadının devlet idaresindeki rolü:

Kadının uğruna dikilen abideler, şiirlere kadar geçmiş olan kadının güzelliği, ilk devirlerde de kadınlık yönünden her ne kadar büyük bir değer taşıyorsa da Millet menfaatlerinin her şeyin üstünde tutulduğu zamanlarda kadın ölüme mahkûm edilen yahut cariyeye olarak bir başka millete verilen kişiler olarak önümüze çıkarlar. Bunun bariz misâlini Mao-tun (Mete)’nun 冒頓 kendisinde görürüz. Tung-hu’lar 東胡 Mao-tun’a bir elçi göndererek atını isterler. Mao-tun devletin ileri gelenlerini topladıktan ve onların fikirlerini aldıktan sonra atını vermeği kabul eder. Tung-hu’lar daha sonra bir elçi daha yolluyarak karısını isterler. Devletin ileri gelenleri yine bir araya gelerek durumu görüşürler ve bu duruma karşı çıkarlar. Fakat Mao-tun karısını da vermeği kabul eder. Tung-hu’lar sonra Mao-tun’dan toprak isterler. O zaman Mao-tun toprak vermez ve savaşır¹⁷. Toprak veya devlet mevzubahis olduğu zaman kadın artık ikinci planda kalmaktadır. Bir başka misal ise, Mao-tun

¹⁵ Şerafeddin Yaltkaya, «Türklere âit Arapça şiirler», *Türkiyat Mecmuası*, c. V (1936), s. 321-323.

¹⁶ Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1965, s. 20-21.

¹⁷ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 7.

askerlerini disiplin altına alabilmesi için ilk önce atma bir ok atmış ve askerlerinin de ata ok atmasını istemiştir. Bunu yapamayanların da derhal başını kestirmiştir. Mao-tun daha sonra karışma bir ok atmış ve askerlerinden tereddüt edenleri yine öldürtmüştür¹⁸. Bu durumlarda kadının ikinci planda kalmasını Göktürk ve Uygurlar'da gördüğümüz Çin imparatorlarına kız verilmesi hâdiseleri de ispatlar.

Göktürkler zamanında kadının devlet idaresindeki rolü:

Göktürklerin çöküş devri olan altıncı yüzyılda Töles, Tarduş gibi kabileler isyan ettikçe Göktürk hükümdarları kötü günler geçirmekte idiler. Kabilelerin isyanı yanı sıra taht kavgasına girişen prensesleri de görmekteyiz. Ancak Göktürk Kağan'ı bu zamanda bir prensesini Çin'in kuzeyine getirerek kukla bir Göktürk devleti kurduğu bilinmektedir¹⁹.

Türklerin, komşuları Çinlilerle zaman zaman iyi münasebetler tesis etmeleri için karşılıklı kız alışverişi yaptıkları görülmektedir. 620 senesinin Mayıs ayında Göktürk Kağanı Ch'u-lo 處羅可汗, âsi Çinli derebeyi Wang Shih-ts'ung'a 王世充 bir elçi yollayarak bin kadar at hediye etmiş ve Wang Shih-ts'ung'a kendi kızını vermeğe hazır olduğunu bildirmiştir. Wang Shih-ts'ung da buna karşılık kendi akrabalarından bir kızı Ch'u-lo Kağan'a vermiştir²⁰.

Daha sonra Uygurlar'da da göreceğimiz gibi, Göktürkler'de Kağan'ın karısı hatun devlet işlerinde kocasıyla birlikte söz sahibidir. Emirnamelerin yalnız kağan nâmına değil, kağan ve hatun nâmına müşterek imza edilmesi; resmi yazışmalarda kağanın hatundan ayrılmaması herhalde kadının aile hayatındaki ehemmiyetinden ileri gelmektedir. Kağan'ın eşi devlet işlerinde kocasına yardımcı olduğu gibi, yapılacak andlaşmalarda da büyük rol oynuyordu. 623 senesinin Ekim ayında Göktürk Kağan'ı İl-Kağan 頡利可汗, Çin'e elçi göndererek imparator-dan kendisinin bir Çinli prensesle evlendirilmesini rica etmiştir. Çin imparatoru ise isteğinin ancak Ma-i 馬邑 şehrini kuşatmaktan vazgeçtiği takdirde bu evlenme talebini görüşebileceğini söylemiştir. Göktürk Kağan'ı İl-Kağan, Ma-i şehrinin muhasarasından vazgeçmek istemiş

¹⁸ B. Ögel, *Türk Mitolojisi*, s. 7-8.

¹⁹ Chang Jen-t'ang, *T'ang- devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler (618-745)*, Doktora Tezi, Taipei, 1968, önsöz, s. VIII.

²⁰ Chang Jent'ang, *Aynı eser*, s. 8-9.

fakat karısı İ-ch'eng Konçuy 義成公主, şehre yapılan baskınlara devam edilmesini istemiştir²¹.

Türklerde kağan eşlerinin devlet yönetiminde söz sahibi olduklarının pek çok delili vardır. Meselâ, Orhun kitabelerinde Bilge Kağan «Türkîş Kağan'a hediyeler ve pek büyük merasimle [prensese] kızımı gelin verdim. Tür [giş kağan] nın kızını hediyeler ve pek büyük merasimle oğluma alıverdim. [Prensese] küçük hemşiremi hediyeler ve pek büyük merasimle [Qırqız kağana] gelin ettim” demektedir²². Bilge Kağan kitabesinde ise “Tanrı Türk milleti yok olmasın diye babam İl-Terîş Kağan ile anam İl-Bilge Hatun'u yükseltti”²³ sözleri kadının siyasî ve içtimaî mevkiinin ne derece ileri olduğunu gösteren delillerdir. Bilge Kağan bir başka konuşmasında ise, “sizler anam, hatun, hala ve teyzelerim, ablalarım, kadınlarım ve kızlarım”²⁴ hitabında bulunmuştur. Kağan burada ilk önce ailesinden yakın kimselerden söz etmiş daha sonra “kadınlarım ve kızlarım” diyerek herhalde yine cariyelerinden bahsetmiştir.

Uygurlar zamanında kadının devlet idaresindeki rolü:

Uygurlarda da yine Kağan'ın eşi yahut annesi, Göktürk devrindeki gibi kağanın yanında bulunmakta ve ona her türlü yardımı yapmaktadır. Uygurlar VII. yüzyılda, henüz devlet kurmadan önce, Uygur oymağının reisi savaşlarla meşgul olurken, annesi Uluğ Hatun, halkın arasında çıkan ihtilâflara ve davalara bakıyor, kanuna tecavüz edenleri şiddetle cezalandırıyordu. Bu yüzden Uygurlar arasında nizam kurulmuş oluyordu²⁵.

Göktürkler zamanında gördüğümüz Çinlilerle iyi geçinmek veya kendi millî çıkarları için Çinlilerle iyi geçinme prensipleri aynen Uygurlar zamanında da tahakkuk etmiştir. 821 senesinin mayıs ayında, Uygurların başbakanı Tudun, prensese ve Mani rahiplerinden ibaret 573 kişi ile Çin sarayına geldiklerinde, Çin imparatoru, prenses T'ai-

²¹ Chang Jent'ang, *Aynı eser*, s. 27.

²² Wilhelm Thomsen, “Moğolistandaki Türkçe Kitâbeleri”, *Türkiyat Mecmuası*, c. III, 1934, s. 98.

²³ Osman Turan, *Türk Cihan Hôkimiyeti Mefkuresi Tarihi*, İstanbul, c. 1, 1969, s. 126.

²⁴ O. Turan, *Aynı eser*, s. 126-7.

²⁵ Edouard Chavannes, *Documents sur les Tou-kue (Turcs) occidentaux*, St. Petersburg, 1900, s. 90.

ho Konçuy'un 太和公主 Uygurların kağanı ile evlenerek kağanın hatunu olmasını emretmiştir²⁶. Uygur Kağan'ına evlenmesi için verilmiş olan bir Çin prensesine yapılan merasim Çin kaynaklarına geçmiştir. Çince bir kaynaktan yapılmış olan tercümeyi, yapılan merasimin orijinalliği ve hatun'un giymiş olduğu elbiseleri anlatması, konumuzla ilgili olarak geçtiğinden aynen alıyorum. "Ondan sonra, biz Uygurların başkentine geldik. İyi seçilmiş bir günde, Konçuy'a Uygurların Hatun'u unvanı verildi. Merasimde Kağan evvelâ kulenin yukarısına çıktı ve kendi yüzünü doğuya doğru çevirerek oturdu. Bu kulenin aşağısında Konçuy'u oturtmak için keçe ile süslenmiş hususi bir oda çadır kurulmuştu. Barbarların şefleri Konçuy'a barbar âdetleri öğrettiler. Bundan sonra, Konçuy, kendi T'ang, yani Çin elbiselerini çıkardı ve barbarların elbiselerini giydi. Bir kadın hizmetçi ile beraber kulenin önüne çıktı ve yüzünü batıya doğru çevirerek ibadet etti. Biraz sonra, kendisi tekrar keçe çadırına döndü. Evvelce giydiği elbiseleri çıkardı ve Hatun'un resmi elbisesini giydi. Bu elbisenin üstünde yukarıdan aşağıya doğru uzanan kıpkırmızı bir kaftan ve bunun üzerinde de kızıl renkli bir ceketi vardı. Altından yapılmış bir taç, saçın önüne kadar yüzünü kapadı. Konçuy bunları giyinerek binanın dışına çıktı ve evvelki merasimde olduğu gibi Kağan'ın önüne kapanarak selâm verdi. Barbarlar evvelce, önde küçük bir oturma yeri bulunan büyük bir tahtirevan hazırladılar ve onu ipeklerle süslediler. Bu sırada bir başvezir, Konçuy'u tahtirevana davet etti. Ondan sonra, Dokuz Kabile Uygurlarının başvezirleri kısımlara ayrılp beraberce bu tahtirevanı taşıdılar. Güneşin dönüş yönüne uyarak avlunun sağ tarafından başlayıp dokuz defa döndüler. Ondan sonra, Konçuy tahtirevandan indi ve kuleyi çıktı. Kağan ile beraber yüzünü doğuya doğru çevirip oturdu. Az sonra, bütün memurlar ve saray mensupları gelip onları ziyaret ettiler ve Hatun'a selâm verdiler."

"Hatun'un kendisine mahsus hususi bir otağı vardı. Kağan, iki vezirin onun hizmetinde olarak otağa girip çıkmalarını emretti."²⁷

Yukarıdaki parçadan gördüğümüz gibi hatunların kendilerine ait bir otağları vardır. Bu otağlardan başka prenseslerin oturdukları şehir-

²⁶ Tsai Wen-shen, *Li Tê-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar (840-900)*, Doktora Tezi, Taipei, 1967, s. 4.

²⁷ Tsai Wen-shen, *Aynı eser*, s. 8.

ler bile vardır. 981-984'te Çin'den Uygurlar'a giden elçi Wang Yen-te 王延德 seyahatnamesinde "Burası Ho-lo-ch'uan 合羅川 (Etsina nehri) dir. T'ang sülalesi zamanında ki Uygur prensesleri burada oturdular. Şehrin duvarları hâlâ duruyor. Burada sıcak su gölleri vardır." demektedir²⁸. Bu şehir gibi, Uygur prenseslerinin yaşadığı diğer şehirler de mevcut olmuştur. Bu şehirler K'o-tun Ch'eng 可敦城 (Hatun şehri) olarak bilinmektedir. Paul Pelliot, üç tane bu isimde şehir olduğunu kaydetmektedir²⁹.

İslâm'dan önceki Türklerde halk kadını:

İdareci tabakaya mensup olan Türk kadınlarından Kağan eşine Hatun denildiğini gördük. Hatunlar çoğunlukla kuvvetli oymakların ailesinden veya yabancı sülâlelerden, siyasî menfaatlere göre alınır-
dı. Bu yüzden de pek çok Çinli prenses Türk kağanlarının çadırlarına yerleşmişlerdir. Sarayda yaşayan Türk kadınlarının yaptıkları işler kadar, yaşayışları ve giyinişleri de halk kadınından farklıydı. Eski Türk saraylarında Hatunlar'ın cariyeleri vardı. Yunanlı tarihçi Priskos 448 senesinde Attila'ın karısını evinde ziyaret ettiği zaman etrafında birçok cariyeye bulmuştu. Cariyeleri onun karşısında döşemede oturmuş renkli ipeklerle işlemeler hazırlıyorlardı. Evine dönen Attila'yı, karısı birçok cariyeye ile kapıda karşılıyordu³⁰.

Hunlar zamanında görülen Kağanın yahut eşinin yanında bulunan bu cariyeler, Uygurlar zamanında da karşımıza çıkmaktadır. Uygurlarda cariyeler hem sarayda eskiden olduğu gibi, Kağan ve Ha-tun'un maiyetinde bulunmuşlar, hem de bundan farklı olarak halk arasında gözükmüşlerdir. Uygurlar zamanında kadının içtimâî hayattaki rolünü kendi vesikalarından daha iyi anlayabilmekteyiz. 840 tarihinde Kırgız yenilgisinden sonra eski yurtları olan Ötüken'i bırakıp güneye inen ve bilhassa Turfan bölgesinde yerleşen Uygurlar artık tamamen yerleşik hayata geçmişlerdi. Burada ki Uygurları ziraatçı, ticaretle uğraşan insanlar olarak görmekteyiz. IX. yüzyıldan başlayarak XII - XIX. yüzyıla kadar devam eden buradaki hayatlarını anlatan elimizde pek çok vesi-

²⁸ Hui-ch'u ch'ien-lu, Chin-tai pi-shu neşri, Bölüm 4, s. 5a, ve Özkan İzgi, "The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang 981-984", Doktora Tezi, Harvard Üniversitesi tarafından 1972 senesinde kabul edilmiştir, s. 3.

²⁹ Paul Pelliot, "A propos des Comans", *Journal Asiatique*, c. XVII (1920), s. 174.

³⁰ Gyula Németh, *Attila ve Hunları*, Ter. Şerif Baştav, İstanbul, 1962, s. 95.

ka vardır. Çoğu ticaret hayatına âit vesikalar, Uygur halkının yaşayışını kendi dilleriyle bize gösteren önemli tarihî belgeler olarak günümüze kadar gelmiştir. Fakat maalesef, zamanımıza kadar bu vesikaların tam bir değerlendirilmesi yapılamamış, vesikalar çoğu defa yalnız dil açısından incelenmiştir. İşte ticaret vesikalarından Uygur kadınını öğrenmek az dahi olsa, mümkün görmektedir.

Turfan'da bulunmuş vesikaların birinde dokumacı kadının bir şahıs tarafından yanında çalıştırıldığını ve bu kadının yine kendisi gibi bir başkasının yanında çalışan demirci bir köle ile evlendiğini aşağıdaki şu parçadan öğreniyoruz:

***Kaplan yılı dokuzuncu ayın. Yirmi altısında
biz, Utuz'un Baltur adlı demirci
kölesi ile Toyınçuk'un Ay-sılığ
adlı dokumacı kadın kölesi, bu ikisi
beylerinden izin almadan, koca ve karı
olmuşlar. Sonra biz, Toyınçuk ile
Utuz, bundan haberdar olunca, onları birbirinden ayırma-
dan
Toyınçuk'un kadın kölesinin
vergisini ben Toyınçuk
ve Utuz'un demirci kölesinin
vergisinin de ben Utuz almağa karar verdik***

.....³¹

Yukarıdaki bu vesikadan, kadın emrinde çalıştığı şahsın herhangi bir tesiri olmadan, evlenmekte serbesttir. Yani, bilhassa kölelik gibi bir durumda olan kadın, cemiyette istediği şekilde yuva kurabilme durumundadır. Konumuz dışında olmasına rağmen hemen şunu belirtmeliyim ki, Uygurlarda görülen kölelik, bilhassa Arap âleminde olduğu gibi bir eşya, bir mal gibi elden ele satılmamaktadır.

Köle sadece satın alan tarafından kullanılmaktadır. Kendi arzusu dışında bir başkasına devredilememektedir. Bunun pek çok örneğini vesikalardan görebilmekteyiz.

³¹ Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", *Türk Kültürü Araştırma Dergisi*, Sayı 1 (1964), s 41-42. Uygurca metnin yalnız Türkçe tercümesini almakla yetindim. Vesikanın sonunda şahitlerin ve metinde adı geçenlerin imzaları bulunmaktadır.

Uygur hukuk vesikalarından ticaret anlaşmaları ile ilgili olanlar da, ödeme zamanı geldiğinde borçlunun borcunu ödeyememesi, bir başka yere gitmesi veya ölmesi halinde, bu borcu ödeyecek kefiller arasında borçlunun mülküne varis olan akrabaları kefil olarak gösterilmektedir. İşte bu kefiller arasında borçlunun karısı da bulunmaktadır. Bu tip hukuk vesikaları şimdiye kadar ortaya çıkarılmış ve hukuk açısından incelenmiştir³².

Bir başka Uygur vesikasından da Uygur cemiyetinde aile varlığının ne kadar önemli olduğunu görmekteyiz. Baba olmak üzereyken karısına eskiden olduğu gibi evinin idaresini bırakmakta ve çocuklarının terbiyesi ile yine karısının meşgul olmasını istemektedir. Aynen zamanımızda olduğu gibi, anne evin iç işleriyle ve çocuğun yetiştirilmesiyle meşgul olmaktadır:

***Siçan yılı, sekizinci ayın on sekizinde
ben Tüşimi ağır hastalığa tutulduğum için
iyi veya fena olacağımı düşünerek, karım
Sılang'a vasiyetname bıraktım. Benden
sonra başka bir kimse ile evlenmeden, evimi
idare edip, oğlum Altmış-Kaya'nın
terbiyesi ile meşgul olsun. Oğullarım Koşang ile Esen
—Kaya onlar, üvey annemiz bize
aittir, alacağız diye, müdahalede
bulunmasınlar. Eğer alacağız diye,
dâva ederlerse, büyük orduya
bir altın yastuk³³, şehzadelere
bিরer gümüş yastuk.³⁴***

³² Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda hukuk ve maliye ıstılahları", *Türkiyat Mecmuası*, c. IV (1934), s. 1-44. R. R. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", s. 1-42. Nobuo Yamada, "Uigur Documents of Sale and Loan Contracts Brought by Otani Expeditions", *Toyo Bunko*, 1967, s. 71-118, Masao Mori, "A study on Uighur Documents on loans of consumption", *Toyo Bunko*, 1961, s. 111-148.

³³ Yastuk, Çince *t'ing* denen, elli *liang* ağırlığındaki gümüş karşılığı. Yüan devri kağıt parasına Çince *t'ing çau*, Türkler arasında Yastuk, Farsça'da ise *Baliş* denilmekteydi. Yüan devrindeki *liang'ın* ağırlığı hakkındaki düşünceler henüz tam bir açıklığa erişmemiştir. Bu hususta daha fazla bilgi için bak. Lien-sheng Yang, *Money and Credit in China*, Cambridge, Harvard University Press, 1952, s. 65.

³⁴ R. R. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", s. 40.

Vesikadan anlaşıldığı na göre babanın ilk karısı ölmüş veya eşinden ayrılmış, bu yüzden de ikinci evliliğini yapmıştır.

Eski Türk cemiyetinde idare eden sınıf ve çok zenginler dışında çok evliliğe rastlanmamaktadır³⁵. Çin kaynakları zaman zaman bunun aksini söylemekte ise de bu hal ancak kağanların oğulları ve aristokrat aileler için geçerli olması söz konusudur. Bu aristokrat sınıf arasında bulunan çok evlilik meselâ, “künteki”, “baş”, ve “kün” denen harem daireleri, bu harem dairelerinde hizmet eden “avcı karabaş”, “kırkın”, “küng” diye isimlendirilen cariyeleri ortaya çıkarmıştır. Peter Vaczy, Türk cemiyetlerinde çok kadın alma konusunda şunları söylemektedir: “Atlı göçebelerde bugün hâlâ, çok kadın alma âdeti vardır. Tabiatıyla bir kadın için büyük bir meblâğ ödemek icabeder, hele mümtaz bir kadın için büyük bir servet (kalım)³⁶ gerekir. O halde, aslında ancak zengin bir adam kendine bir harem temin edebilir. Hiyerarşik nizam ruhuna uygun olarak, kadınlar arasında da fark gözetilir. Umumiyetle en yaşlısı en üst kademede bulunur ve evin hanımı da budur; diğer zevceler bunun emri altında bulunurlar ve haddi zatında bunlar cariye veya mefruşelerdir. Hunlarda da vaziyet böyle idi. İsa’nın doğuşundan evvel 110-104 sıralarında, bir Çin imparatoru, siyasî menfaatleri icabı bir barbar kavim olan Wu-sun’ların 烏孫 hükümdarına zevce olarak bir prensesi göndermişti. Çin prensesi “sağ taraf zevcesi” sıfatıyla sarayın ilk hanımı mevkiini işgal etmiştir. Bir müddet sonra, yine siyasî sebeplerden dolayı Asya Hunları (匈奴 Hiung-nu’lar) da Wu-sun hükümdarına bir prenses vermişlerdir. Lâkin artık, bu, mertebede ikinci “sol taraf” mevkiini almıştır. Bu neviden münasebetleri, Avrupa Hunlarında da buluyoruz. Bleada’nın ve Attila’nın da haremeleri vardı. Attila’nın ilk kademedeki zevcesini ismen dahi tanıyoruz: Kendisini Arı-kan “temiz prenses” olarak tesmiye ediyorlardı. Her ne kadar, Attila’nın Arı-kan’ın yanında başka bir çok zevcesi mevcut idiyse de ve her ne kadar bunlardan da çocukları dünyaya gelmişse de, tahta tevarüs bahsinde yine de (ilk hanımından) dünyaya gelen üç oğlan hesaba katılıyordu.

³⁵ Tezer Taşkıran, *Cumhuriyetin 50. Yılında Türk Kadın Hakları*, Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1973, s. 13.

³⁶ “Kalım”, “kalın” yahut “kaling” kızın ailesine erkek tarafından verilen mal v.s. teşkil eder. Bugünkü “çeyiz” karşılığında kullanılabilir. “Kalın” olarak çeşitli ehli hayvanlar, at, deve, koyun verilebilirdi. Bu kelime Uygur

Arı-kan'ın ayrı bir sarayı bulunması, kadınlara verilen kıymeti gösterir. Mabeyincisi ve müstakil geliri vardı:³⁷

Yine Hunlar'la ilgili olarak Lajos Ligeti şunları yazmaktadır: “Hakim tabakaya mensup bulunmayan Huing-nu'lar hakkında çok az malûmatımız vardır. Herkesin bir adı vardı. Birisi öldüğünde haremine oğulları tevarüs ederlerdi: Ancak şu kayıtla ki, kendilerinin doğumundan sonra hareme girmiş olan kadınla evlenebilirdi. Yetişmiş oğulları bulunmayanların haremını kardeşleri ellerine geçirirlerdi.”³⁸

Yukarıdaki kısa bölümden Hunlar'da çok evliliğe yalnız aristokrat tabakada görüldüğü ortaya çıkmaktadır. Türk kitabelerinde hiç bir şekilde çok kadın almanın izlerine rastlanmamaktadır. Minusinsk çevresinde yaşayan Tatarlar'ın destanlarında, en temiz tek evlilikte yaşayan kahramanlardan bahsedilir³⁹. Eski Türklerde aileye yeni gelen kadın kocasının ailesine hizmet eder ve onun malı sayılırdı. Onun için kadını babasından, eski ailesinden satın almak gerekirdi, işte bundan dolayı da yukarıda gördüğümüz gibi “kalın”, “kalma” yahut “kalıng” verirlerdi.

Hunlar'da gördüğümüz evlâdın üvey annesiyle evlenmesi aynen Uygurlar zamanında da tatbik edilmiştir. Gerçi Sadri Maksudi Arsal: “Çin rivayetlerine göre, babaların ölümünden sonra oğulların üvey anneleriyle, büyük biraderlerin vefatından sonra küçük biraderlerin yengeleri ile evlenmeleri hukukî bir vazife telâkki olunur. Türklerde oğulların üvey anneleriyle evlenmelerine ait Çin rivayetlerinin doğruluğu şüpheli ise de yengelerle evlenmeye âit kısım doğrudur.”⁴⁰ diyerek evlâdın üvey anneyle evlenmesini şüphe ile karşılaması yersizdir. Çünkü Hunlar zamanında da gördüğümüz bu âdet Uygurlar için de geçerli olmuştur. Yukarıda ki en son vesikada bu durum açıklığa ka-

³⁷ hukuk vesikalarında geçtiği gibi, Sucı yazıtında da “kızımın kalınsız birtüm”, “kızımı cihazsız çeyişsiz verdim” şeklinde geçmektedir. H. N. Orhun, *Eski Türk Yazıtları*, c. 1, s. 156.

“Kalım” “kalın” yahut bugünkü şekliyle “çeyiz” İslâm hukukunda da bulunmaktadır. İslâm hukukunda nikâh akdi sebebiyle erkek tarafından verilmek üzere kadının hak kazandığı mala “mehir” denmektedir. Mehir doğrudan doğruya kadının hakkıdır. Bu bir nevi erkek tarafından ödenen bir tazminattır. İslâm hukukunda kadının yeri için bak Bekir Topaloğlu, *İslâm'da kadın*, İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1973, s. 53.

Péter Vaczy, “Hunlar Avrupa'da”, G. Németh, *Attila ve Hunları*, s. 97.

³⁸ Lajos Ligeti, “Asya Hunları”, G. Németh, *Attila ve Hunları*, s. 40.

³⁹ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1971, s. 57.

⁴⁰ Sadri Maksudi Arsal, *Türk Tarihi ve Hukuk*, İstanbul, 1947, s. 336-337.

vuşmaktadır. Baba ilk evliliğinden olan iki çocuğuna üvey anneleriy-
le evlenmemelerini vasiyet ettiğine göre bu durumun tam tersi yani
evlenebilme durumları her zaman için varit olmuştur. Annenin üvey
evlâdı ile evlenme usulüne biz Moğollarda da rastlamaktayız. Kadın
evlendikten sonra kocasının soyuna karıştığından artık kendi ailesine
dönemiyordu. Kocasını ölen kadın böylece ya kocasının küçük kardeşle-
riyle yahut kocasının şayet varsa ilk karısından doğan erkek evlâdı ile
evlenmektedir⁴¹.

Türklerin uzun yıllar her türlü münasebette bulunmuş oldukları
Çinliler'de evlilik münasebetleri ise şöyle idi. Nişanlılık, ailenin fert-
leri yahut reisi tarafından kararlaştırılırdı. Umumiyetle gelin ve damat
nişanlanmak için söz sahibi değillerdir. Birbirlerini evlenecekleri güne
kadar görmezler. Nişanlanma çok küçük yaşta olduğundan herhangi
bir ayrılık konusu çoğu zaman söz konusu olmaz. Nişanlıların aile-
leri arasında verilecek mallar için adeta bir kontrat yaparlar. Mobilya
ve elbiseleri gelin getirir. Umumiyetle damadın ailesi gelinin çeyizini
ödemekle mükelleftir. Fakat şayet kız babası zengin ise o zaman da-
madın tarafından gelen eşyaları refüze eder ve kızı evlenirken bütün
ihtiyaçlarını kendisi karşılar. Fakir ailelerde ise, nişanlı kız gelecekteki
kocasının evine bir hizmetkâr gibi gider ve böylelikle kızın ailesi ge-
lecekteki verecekleri malları karşılamış olurlar. Çinliler'de evlilik aynı
soyadı taşıyanlar arasında katiyetle olmaz hattâ aralarında bir kan
bağı olmasa bile bu hal böyledir. Evlilik gerçekleştikten sonra gelin,
kocasının ailesinin bir ferdi olur. Bir erkeğin yalnız bir hukukî karısı
vardır. Fakat, şahıs isterse birçok cariye alabilir yeterki bunları geçin-
direbilecek güce sahip olsun. Bununla beraber cariyeler zengin aileler
arasından da seçilebilir. Bazı bölgelerde ve tüccar aileleri içinde böyle
kimseler bulunmaktadır. Bazı zaman bir koca, karısının bir veya daha
fazla kız kardeşini cariye olarak alabilir. Yalnız bir kanun hükmü ola-
rak, gelen cariyeler, karısının ailesinden sosyal ve ekonomik bakımdan
daha düşük bir seviyede olmalıdır. Cariyeler bazı zaman bir hizmetkâr
gibi hareket ederler. Kadın, cariyenin kendisine bir rakip haline gelme-
mesi için, erkek bir çocuğu olmasa bile, bir erkek çocuğu evlât edine-
bilir. Cinde erkek karısının v.e evin reisidir. Kadının kendine âit hiçbir
mülkiyeti yoktur. Yalnız kadının evlenirken getirmiş olduğu eşyalar bu

⁴¹ Curt Alinge, *Moğol Kanunları*, Ter. Prof. Dr. Coşkun Üçok, Ankara, Sevinç Matbaası, 1967, s. 58, n. 26.

mülkiyet hakkından hariç tutulmaktadır. Umumiyetle çiftçi ve fakir ailelerde, kızlar ve kadınlar zor işlerde çalıştırılırlar. Çinin büyük bir bölümünde görülen bu tip ailelere karşı zengin ailelerde kadınların yaşayışları daha lüktür.

Eski Cinde koca karısından ancak muayyen bazı şartlar gerçekleştiği zaman boşanabilirdi. Meselâ, kadının bir erkek varis doğuramaması hali, kadının ailesini ihmal etmesi halinde, kadının hırsız olması halinde, kıskanç olursa ve zina yaparsa koca karısından boşanmakta serbest idi. Boşanmış olan kadının Çin toplumunda evlenmesi zordur. Kadın kendi kan bağı olan akrabaları ile yaşayabilirdi. Koca ise tekrar evlenebilmektedir⁴².

Kültürel münasebetlerinin çok geniş olduğu Çin ile eski Türk cemiyetinde kadının elde ettiği hakları bakımından ne kadar büyük bir fert olduğu meydandadır. Çin'de erkek karısından rahatlıkla boşanmasına rağmen bu durum kadın için hemen hemen hiç varid değildir. Halbuki meselâ Uygurlarda bu hak her iki taraf içinde tatbik edilmiştir. Eski Türk kadını komşusu Çin cemiyetindeki kadından farklı olarak bir yaşam sürdürmektedir. Devlet idaresinde büyük söz sahibi olan kadın, aile içinde de çocuğun terbiyesi, ailenin mâlî işleriyle yakından ilgilenmesinden başka, çadırın kurulması, keçe çorap örme, süt sağma, peynir ve tereyağ yapma ve elbise dikme gibi işlerle meşgul olmuştur. Türk kadınlarının bu meziyetleri yanında ahlâkî dürüstlükleri de İbn Fadlan ve Plano Carpini gibi seyyahlar tarafından övülmüştür.

Eski Türk Kadının giyimi:

Eski Türk kadının giyimi hususundaki bilgileri daha ziyade o devirlerden kalmış olan duvar resimlerinden, seyahatnamelerden öğrenmekteyiz. Hiç şüphesiz eski Türk kadınının giyinişinde ve süslenişinde dinin ve komşu milletlerin etkileri olmuştur. Mani ve Budizm'in tesiri görüldüğü gibi, Sasani, Hind ve Çin kadınlarının giyinişleri ve kullandıkları kumaşlar Türk kadınına örnek olmuştur⁴³. Elbise etekleri çok defa ayaklara kadar inmekte, üstte blüz ve onun altında yine uzun

⁴² 13. yüzyıla kadar Çin cemiyetindeki kadın hakkında daha fazla bilgi için bak, Kenneth Scott Latourette, *The Chinese their History and Culture*, New York, 1968, s. 561-574.

⁴³ Tamara Talbot Rice, *Ancient Arts of Central Asia*, New York, 1965, s. 173-220 ve Albert Skira, *Painting of Central Asia*, Switzerland, 1963, s. 34-47.

eteklikler görülmektedir. Bele “bilbağı” denilen zarif kemerler takarlardı. Süse çok düşkün olan kadınlar, başlarına ipek başörtü örterler, kulaklarına ise, kıymetli taşlardan yapılmış olan küpeler takarlardı. Boyunlarındaki uzun gerdanlıklar yine kıymetli taşlardan yapılmıştı. “Etük” denilen ayakkabı, terlik ve “uçuk” denilen çorap giyerlerdi.

982 senesinde Kao-ch’ang’a varan Çinli seyyah Wang Yen-te, kadınların çiçek desenleri ile süslü elbise giydiklerinden bahsetmektedir. Ayrıca buradaki kadınların “Yu-mao” 油帽 denen şapkaları olduğunu ve bu şapkayı “Su-mu-che” 蘇幕遮 diye isimlendirdiklerini yazmaktadır. Wang Yen-te’in bahsetmiş olduğu bu “Su-mu-che” adlı şapkadan T’ang şairi Chang Yüeh 張說 (667-730) **Chang Yen-kung Chi** 張燕公集 isimli eserinde bahsetmiştir⁴⁴. “Su-mu-che” terimi bir başka kitapta izah edilmiş ve “Su-mu-che bir barbar kıyafetidir. Kao-ch’ang kızlarının kukuletasıdır”, denilmiştir⁴⁵.

Yukarıda kısaca incelemeğe çalıştığımız İslâm’dan önceki Türk kadının yaşayışı hiç şüphesiz vesikalar bulundukça ve bunların değerlendirilmeleri yapıldıkça daha da çok aydınlığa kavuşacaktır. Eski Türk kadınının yaşayışı, süse düşkünlüğü, giyinişi, sorumlulukları ve âdetlerinin izlerini zamanımız kadınında da bulmamız, bizim eskiyi aramakta ve incelemekte ne kadar haklı olduğumuzu ispatlamaktadır.

⁴⁴ Chang Yüeh, *Chang Yen-kung chu, Wu-ying-tien Chu-chen-pan ch’üan-shu* Neşri, Bölüm 5, s. 14b-15a.

⁴⁵ *T’ang- kuei-chang-, Kuang-wen shu-chu* Neşri, Taipei, 1967, s. 2a-2b.

MOĞOLLARIN ORTAYA ÇIKIŞINA KADAR TÜRKLERİN ÇİNLİLERE TESİRLERİ¹

Geçmişleri savaşlara, ticarete, din kültür alışverişine dayanan iki eski kültürün sahipleri olan Türkler ve Çinliler, bilhassa Moğolların bir devlet kurup ortaya çıkışlarına kadar (12. yüzyıl sonları) birbirleriyle pek çok sahada mücadele etmişlerdir. M.Ö. 4000 yılma kadar eldeki arkeolojiye dayanan kaynaklardan Çin medeniyetinin başlangıcı hakkında bilgiler edinmekteyiz. Elbetteki Çin medeniyetinin ilk yıllarını daha da gerilere götürmek mümkündür. Fakat ilim için geçerli olan kaynaklar olduğuna göre Çin medeniyetinin başlangıcı olarak takriben M.Ö. 4000 yılını almak isabetli olacaktır. Diğer taraftan komşu olan Türk kabilelerinin medeniyetlerini bu kadar eskiye dayandıramazsak bile Türklerin bize bıraktıkları arkeolojik kaynakların dışında, Çinlilerin Türkler hakkında yazdıklarını göz önüne alırsak gelişmekte olan bu Türk medeniyeti de yine takriben M.Ö. 2500 yılına kadar inmektedir.

Arkeoloji çalışmaları sonunda M.Ö. 4000'lerdeki Çin kültürü hakkında bir bilgi elde edebiliyoruz. Çinin muhtelif yerlerine dağılmış olan bu buluntulardan bu zamandaki Çin kültürünün bir bütün hâlinde olduğu söylenemez. Fakat M.Ö. 2500 yıllarında Çin kültürü hakkında yeni arkeolojik buluntular meydana çıktıkça daha kesin olarak bu kültürleri tanıma imkânına sahip olabiliyoruz.

Türk kabilelerinin Çin topraklarında yaşamaya başlamaları ve daha sonra bu topraklar üzerinde devlet kurmaları neticesinde Çinlilerin medeniyetine çeşitli şekillerdeki tesirlerini Çin sülâlelerinin kuruluş sırasına göre incelemek daha yararlı olacaktır. Bundan dolayı her Çin sülâlesi zamanına tekabül eden Türklerin tesirlerini devir devir almaktayız.

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Moğolların Ortaya Çıkışına Kadar Türklerin Çinlilere Tesirleri", *Türk Kültürü*, Cilt XIV, Sayı 160, Ankara 1976, ss.223-234.

Çin'in muhtelif yerlerine dağılmış olan yerli kültürler arasında Shan-tung ve Güney Mançurya'yı ihtiva eden bir Proto-Tunguz kültürü, bu kültür merkezinin batısında bugünkü Shensi ve İç Moğolistan civarında Proto-Moğol kültürü ve yine bugünkü Kansu eyaleti civarında bir Proto-Türk kültürüne rastlanmaktadır. Proto-Türk kültürü menşei bakımından bir avcı kültürüdür. Bu kültür daha sonra çoban kültürüne ve daha ilerdeki yıllarda da bilhassa buğday ve darı ekimine dayanan bir ziraat kültürüne dönüşmüştür. Eberhard'ın fikrine göre, bu kültürü yaşatanların sonraki Türklerin atası olduğuna şüphe yoktur. Kansu bölgesinde görülen bu kültürden dolayı Türklerin ilk vatanının bu bölge olduğu iddia edilmemelidir. Bu bölgenin Türklere ait yerlerin bir kenar parçası olması düşünülebilir.²

Çin kültürünün bu ilk kuruluş yıllarında kendi bünyesi içinde Türk kültürünün de bulunması büyük ehemmiyet taşımaktadır.

Çin'in üçüncü sülâlesi olan Shang sülâlesi (M.Ö. 1600-1046) zamanında Çin kültürü içinde Türk kültürünün de izlerine rastlanmaktadır. Bu sülâlenin ortalarına doğru daha önceleri tanrıların çoğu bereket tansısı olan ve bunlara insan da kurban ettikleri bilinen Çinlilerin, zamanla dinlerine bir gök dininin hâkim olduğu bilinmektedir.³ Bu gök dini kuzeyden, göçebe kültürüne sahip kavimlerden gelmektedir. Gerçi bu kuzeydeki kavimlerin tamamen Türk oldukları henüz tam olarak ispat edilememiştir. Fakat bu kuzey kabilelerinin at beslemekte oldukları ve harp arabalarına benzeyen arabalarının bulunması bu kavimlerin büyük ihtimalle Türk olduklarını söylememize yardımcı olmaktadır. Çünkü aşağıda göreceğimiz gibi Çin'in üçüncü sülâlesi olan Chou'lar (MÖ. 1046-256) aslen bir Türk kabilesi olarak bilinmektedir.⁴ Çin'e ilk defa atı getiren bu sülâle ve dolayısıyla da Türkler olmuştur. Bunun için Shang'lar devrinde kuzeydeki bu atlı kabilelerin de Türk olması kuvvetle muhtemeldir.

² Prof. Dr. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1947, s., 17.

³ Eberhard, *Çin Tarihi*, s., 30.

⁴ Chou sülâlesinin Türklüğü ile ilgili olarak Koppers şunları söylemiştir. "Çin'e ilk atı getiren Chou'lar olmuştur. Bu Türkler Ortaasya'dan Çin'e yeni devletçilik sistemi getiren atlı Türkler olarak kabul edilmelidir." Wilhelm Koppers, "Etnolojiye dayanan cihan tarihinin ışığı altında ilk Türklük ve Indo-Germenlik," *Belleten*, c, 1941, s., 523. Bu sülâlenin Türklüğü ile ilgili olarak ayrıca Kenneth Scott Latourette, *The Chinese their History and Culture*, New York, 1968, s., 34 ve Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 33'e bakılabilir.

Kuzeyden gelen Türkler Çin'e gelirken kendi dinî inanışlarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Türklerin gök dini olan ve içinde güneş ve yıldız kültü bulunan bu dinlerinin Çin'e tesiri büyük olmuştur. Başlangıcını Shang sülâlesine kadar götürdüğümüz bu din tesiri sebebiyle çoban olan bu Türk kabileleri, ziraatla meşgul olan Shanglardan harp esirlerini daha iyi kullanmasını bildiklerinden Shang devrinde görülen Çinlilerin insan kurban etme âdeti bu devirden itibaren tesirini kaybetmeye başlamış ve Chou sülâlesi zamanında da tamamen ortadan kalkmıştır.

Bir Türk kavminin kurmuş olduğu Chou sülâlesine atın tesiri büyük olmuştur. Bu sülâle zamanında bugünkü Şansi eyaletinde bir kuzey devleti olan Chao'lar bu komşularından ata binmeyi öğrenmişlerdir. Chao'ların ata biniciliği öğrenmeleri yanı sıra giyimde de bir değişiklik olmuş ve eskiden giydikleri uzun etekli elbiseleri bırakmışlar yerine, ata bindiklerinden dolayı, pantolon şeklinde elbiseler giymeğe başlamışlardır.⁵

Kuzeyden Türkler tarafından gelen bu at kültürü ve binicilik Çin sanatına da tesir etmiştir. Chou'lar devrinde bronz kültürüne sahip olan Çinliler de bir hayvan üslûbu gelişmiştir. Bronz sanatında tamamen yeni şekiller ve tezyinat meydana gelmiştir. Atın Çin'e girmesiyle birlikte koşum takımlarının ve arabaların madenî kısımlarında hayvan şekillerinin yapıldığını görmekteyiz.⁶ Çin sanatında bütün bunlar M.Ö. 5-6. yüzyıldan önce olmayan hususiyetlerdi.

Çin'in Han sülâlesi 漢朝 zamanına (M.Ö. 206-M.S. 220) tekabül eden devrede devlet kurmuş olan Hunlarla 匈奴 (Hsing-nu'lar) Çinlilerin münasebetleri daha fazla olmuş ve Çin kaynaklarında Hunlara ait daha fazla bilgi verilmiştir. Hunlarla yakın münasebetlerinden dolayı pek çok Çinli, Hun topraklarında yaşamağa başlamışlar ve Hun âdetlerini öğrenmişlerdi. Hunların kendi topraklarına gelen bu Çinlileri sanatkâr, çiftçi ve memur olarak kullandıkları sanılmaktadır. Bilhassa Mao-tun 冒頓 (Mete, M.Ö. ?-174) Çinlilerin devlet teşkilâtına benzeyen bir sistem kurmaya karar verdiği zaman bu memurlardan çok faydalandığı bilinmektedir.⁷ Hunların ve bilhassa Mao-tun'un gayesi bir

⁵ Eberhard, *Çin Tarihi*, s., 52.

⁶ Michael Sullivan, *A short history of Chinese Art*, Great Britain, 1970, s., 64.

⁷ Eberhard, *Çin Tarihi*, s., 87.

gün Çin'e hâkim olmaktı. Bunun başlıca sebebi, göçebe olduklarından dolayı kendi hâkimiyetleri altına mümkün olduğu kadar fazla çiftçi almak ve bu suretle ihtiyaçları olan tahıl maddelerini elde etmekte. Diğer yandan Mao-tun'un Çin'e hâkim olabilmek için de kendisinin göğün oğlu olarak gözükmesi ve Çin imparatorları gibi bir saraya ve saray efradına mâlik bulunması lâzım geliyordu. Çin'in ikinci sülâlesi olan Shang devrindeki Çin imparatorlarının unvanları "Ti" 帝 idi. Ti ise en büyük tanrının adı idi. Hunlar da Orta Asya kavimleri içinde devlet kuran ilk Türkler olduğundan hükümdar olan Mao-tun'un Çinlilerinkine benzer bir şekilde bir unvana sahip olmak istemesi herhalde Çin tesirinin kuvveti altında bulunduğunu gösterir. Yalnız Mao-tun'un kurduğu devlet Çin'in-kindenden daha farklı olarak merkeziyetçi ve ziraî olmayıp göçebe bir devlet idi. Mao-tun kendi saray maiyeti için memurlar alıyor ve hemen hemen Çin'deki saray memuriyetlerini tekabül eden memuriyetler ihdas ediyordu.⁸

Göçebe olan Hunlar ihtiyaç maddelerinin büyük çoğunluğunu Çin'den elde ediyorlardı. Mao-tun'un Çin'i devamlı şekilde yağma ettiği devirde, bu yağmayı önlemek için, Çinliler Mao-tun'un bu şekildeki hareketlerinden vazgeçtiği takdirde, istediği gıda maddelerini ve kumaşları kendisine vermeye hazır olduklarını bildirmişlerdir. Bu yüzden yapılan bir antlaşma Mao-tun'u bir Çinli prensesle evlendirmek suretiyle sağlamlaştırılmıştır. Bu ise müstakil ve eşit sayılan iki büyük devlet arasında imzalanan ilk beynelmilel bir mukaveledir. Bu mukavele daha sonraları, her iki taraf-tanda tahta çıkan her yeni hükümdar tarafından yenileniyordu.⁹

Hunların Çin'e karşı yaptıkları bu akınlar yapılan antlaşmalara rağmen bir sonuca varılmasını sağlamıyordu. Bunun neticesi olarak Han sülâlesinin komutanlarından olan Ts'ao ts'ao 曹操 M.S. 180-200 yılları arasında Shansi'de oturan 19 Hun kabilesinin Çin toprakları içinde yerleştirilmesine müsaade ediyordu. Bu yüzden de kendisi kısa bir müddet sonra iktidarı ele geçiriyordu. Ta'ao'nun ölümünden sonra oğlu ise, Hun imparatoruna zorla istifasını veriyordu ve yeni bir sülâle olan Wei 魏 sülâlesini (220-266) kuruyordu. Ts'ao'nun Hunları Çin

⁸ W.M. McGovern, *The Early Empires of Central Asia*, Chapel Hill, The University of North Carolina Press, 1939, s., 47.

⁹ Eberhard, *Çin Tarihi*, s., 89.

topraklarına yerleştirmesinin sebebi, evvelden beri Çinlilerin yabancı-lara karşı uyguladıkları bir plânı tatbik etmek istemesiydi. Yabancılar gruplar halinde Çin topraklarına gelir, etraflarında bulunan idare merkezlerinin nüfuzu yeni gelen yabancıların üzerinde artar ve nihayet yabancılar tamamen kendi hususiyetlerini kaybederek Çinlileşirlerdi. Ts'ao'nun da plânı bu idi. Fakat bu sefer bu plân tatbik edilememiş-ti. Çünkü Hunlar 19 kabileden müteşekkil ve çok kalabalık idiler. Bu yüzden de Çin toprakları üzerinde başlarında Shan-yü 單于 (Hun hükümdarlarına verilen ünvan) olan ufak bir Hun devleti kurulmuş oldu. Bundan dolayı da yüzlerce seneden beri Çinlilere ait olan bir kısım arazi Hunlara geçmiş oluyordu. Küçük dahi olsa kurulan bu Hun devleti takriben 6. yüzyıl sonuna kadar Kuzey Çin'e hâkim olmuştur. Hunların buraya yerleşmeleri ekonomik bakımdan değer kazanmıştır. Bu devir Çinliler için, Çin ziraatı ile Orta Asya'nın hayvancılığı arasında bir ayrılma devri olarak görülebilir. Kuzey Çin hayvan beslemek için bir mera memleketi mi olsun; yoksa ziraî bir memleket olarak mı kalsın?¹⁰ Bu problem Çin'in parçalanma devrinde de imparatorları epey meşgul eden bir hâdise olmuştur.

Yukarıda bahsettiğimiz Shang sülâlesinden itibaren atın Çinliler tarafından tanınması ve atı binicilikte kullanmalarının yanında, bu atın asıl sahipleri tarafından mâruz kaldıkları hücumlar karşısında Han sülâlesi zamanında yapılan Çin şeddi belki de Türklerin Çinlilere yapabildikleri en büyük tesir olmuştur. Çünkü zamanımızın en büyük yapıları arasında olan ve günümüze kadar gelen bu eser bugün bile Çinlilerin övünerek bahsettikleri bir yapıdır. Büyük hareket kabiliyeti getiren ata binicilik Çinlilerin Doğu ve Batı Asya ziraî medeniyetleri arasında irtibatı hızlandırmıştır, ilk çağlardan beri Çin'in kuzeyindeki çobanlar ile çiftçi olan Çinliler arasında mücadele devam etmiştir. Fakat Hun devrindeki mücadele daha da artmıştır. Bu kuzeyden gelen tehdit, Çinlilerde dışa doğru daha fazla bir müdâfaa gerektirmiştir. İşte bunun bir neticesidir ki Çinliler bu kuzeyden gelen tehdide karşı Çin Seddi'ni inşa etmek mecburiyetinde kalmışlardır.

Yabancı tarihçilerin "Barbar" diye isimlendirdikleri Türkler, ata binme ananelerinden dolayı, Çin ordusunda önemli bir unsur haline gelmişlerdir. IV. yüzyılda Asya'nın büyük bir kısmına atlı süvariler hâkim

¹⁰ Eberhard, *Çin Tarihi*, s., 125.

olmuşlardır. Böylece, Çin'in bütün sınır topraklarında Çin'in müdafaa sistemi içinde yan Çinlileşmiş Türklerin bulunduğunu görmekteyiz. Türklerin kuzeyden yaptıkları bu istilâları neticesinde Çin'in eski nizâmı üzerinde de tesirli olmuştur. Türklerin tesiri ile kuzey Çin'deki tarım ekonomisi yerine çoban ekonomisine bırakmıştır. Reischauer'in fikrine göre, ihtimâl kuzey Cinde Altay dilleri Çincenin yerini almış ve göçebelerin askerî ananeleri Çin feodalizmine tesir etmiştir.¹¹

Chou sülâlesi zamanında gördüğümüz Türklerin Çin sanatına olan tesirleri, Hunlar zamanında görülmüştür. Alföldi'ye göre, "Asya'da Hunların rejimi altında toplanmış olan göçebe kavimlerin, Çin üzerine katî bir tesir icra ettikleri son zamanlarda keşfolurmuştur; bu tesir, maden tezyinatının alınması ile kendisini göstermektedir. Daha yukarıda, bu tezyini sanatın, bazı esas fikirleri aksettirdiğini ispata gayret ettim. Pelliot, göçebe üslûbunda tezyin edilmiş madenden bir tokanın iki parçasını neşretti. Bunların birisi üzerinde 9 insan kafalı, değeri üzerinde de 10 insan kafalı bir ejder görülüyor; bunlar, üzerindeki Çince yazıya nazaran, gök ve yer hükümdarlarının hayvan şeklinde (zoormorphe) birer temsildir. İs-tep kavimleri dininde bu rakamların mevcut olduğunu, sagai kozmogonisi ispat eder. Bu kozmogoniye göre göğün hâkimi Kudai, 10 erkek ve 9 kadın yaratmıştır.¹² Yine güzel sanatlar alanında müzik dalında, kuzey Çin'de yerli Çin musikisi kaybolup yerine batı Türkistan'dan Kansu bölgesinden gelen musikî hâkim olmuştur.¹³

Han sülâlesinin yıkılışından sonra Çin'in "Parçalanma Devri" (220-589) gelmektedir. Bu devir Türklerin Çin'e hâkim oldukları bir devredir. Çin'in bu parçalanma devrinde Kuzey Çin'de kısa sürede hanedanların kurulması birbirini takip ediyordu. Bu hanedanlardan bazıları Çinli bazıları da yabancı kavimler tarafından kurulmuştur. Bu sıradaki Kuzey Devletlerine "16 Devlet" denilmektedir.¹⁴ Bu devletlerin kurucuları arasında Çinliler, Hunlar, Sien-pi'ler 鮮卑 ve Tibetli'ler bulunmaktadır. Bu 16 devletten dördü her ne kadar tamamen olmasa bile Hunlar tarafından kurulmuştur. Bu devreye rastlayan 304-329 yılları arasında

¹¹ Edwin O Reischauer - John K. Fairbank, *East Asia The Great Tradition*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1958, s., 136.

¹² Prof A. Alföldi, "Türklerde Çift Krallık," *İkinci Türk Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğler*, İstanbul, Kenan Matbaası, 1943, s., 510.

¹³ Eberhard, *Çin Tarihi*, s., 188.

¹⁴ Reischauer-Fairbank, *East Asia The Great Tradition*, s., 149-150.

bugünkü Shansi eyaletinde yaşamış olan Ts'ien-chao 前趙 devleti kurulmuştur. Bu devletin hanedanı, kendilerini Mao-tun'un neslinden saymaktadırlar.¹⁵

Çin'in T'ang sülâlesi (618-906) zamanında Türklerin Çinlilerle olan münasebetlerinin daha arttığını görmekteyiz. Devlet teşkilâtı ve medeniyetleri bakımından çok daha gelişmiş olan Göktürk ve Uygurların bu sülâle zamanında yaşamış olmaları Çin'e yapılan tesirleri de arttırmıştır. Göktürklerle uzun müddet münasebeti olmuş olan Çinlilerin Göktürklerin yıkılış sebebini kendi açılarından izah etmeleri ve yıkılan Göktürklerin 'Çin'e gelen kabilelerinin yerleştirilmesi hususundaki Çin saray adamlarının görüşlerine burada yer vermenin faydalı olacağı görüşündeyim. Çünkü, yarı göçebe bir devlet hüviyetinde olan Göktürklerin Çin'e askerî bakımdan yardımları çok olmuştur. Göktürklerin kuvvetli oldukları devirlerde, Çinliler kendilerine karşı saldırıda bulunan diğer kavimleri ortadan kaldırmak için Göktürklerden yardım istemişlerdir. Göktürkler Çin'e yaptıkları bu yardımların yanında zaman zaman Çin'e hücum ederek kendi ihtiyaç maddelerini temin ediyorlardı. Göktürklerin bu hücumları karşısında Çinlilerin kendilerini müdafaa etmeleri için yeni askerî teşkilâtlar ve yeni bürolar kurmalarına yol açıyordu.¹⁶

Şimdi Göktürklerin yıkılış sebeplerini ve Çin'de yerleştirilmeleri hususundaki Çinlilerin görüşlerini okuyalım. 630 senesinin Nisan ayında Çin imparatoru Göktürk Kağan'ı İl-Kağan'ı 頡利可汗 (620-630, ölm. 634) kabul ederek onu şu sözlerle suçluyordu.

“Birincisi: Sen, baban ve ağabeyinin sana bıraktığı kuvvetli orduya dayanarak milletini, canının istediği gibi baskı altında tuttun. Devletini ve iktidarını işte bu sebeple kaybettin.

İkincisi: Birkaç defa benimle ant içtin, fakat buna rağmen sözleşmemizi bozdun.

Üçüncüsü: Kuvvete dayanan harp tarafılsı olduğun için sayısız insanın muharebe meydanlarında ölmesine sebep oldu.

¹⁵ Prof. Dr. A. von Gabain, “Hun-Türk Münasebetleri,” *İkinci Türk Tarih Kongresi'ne sunulan tebliğler*, İstanbul Kenan Matbaası, 1943, s., 898.

¹⁶ Eberhard, *Çin Tarihi*, s., 198-199.

Dördüncüsü: Arazilerimizdeki mahsûlleri ayaklarının altında çiğ-niyor, kadın ve erkeklerimizi zorla götürüyordun.

Beşincisi: Seni affetmeme ve memleketini sana bırakmama rağmen, sen defalarca tehir ederek saraya gelmeği reddettin.

Fakat Wei-shui 渭水 nehrinin geçici köprüsünde aramızdaki sözleşme yapılmasından bu yana, Çin'e sık sık tecavüz etmediğin için, seni idam ettirmiyorum.” İl-Kağan, imparatorun bu sözlerinden sonra ona teşekkür etmiş ve daha sonra imparatorun emri ile kendisine maaş bağlanmış ve yaşamım sürdürmüştür.¹⁷ Göktürk devleti yıkıldıktan sonra Çin'e sığınan kabilelerin yerleştirilmesi hususunda ise Çin saray adamlarının görüşleri şöyle idi: «Eski zamanlardan beri Göktürkler kuzey bölgelerinde Çin'in mühim bir düşmanı olmuşlardır. Hamdolsun şimdi yıkıldılar. Bugün onların hepsi Ho-nan 河南, Yen 兗州 ve Yü 豫州 bölgeleri arasındaki topraklara yerleştirilmelidir. Ondan sonra Göktürk kabilelerini muhtelif vilâyetlerin şehirlerine dağıtmak suretiyle Çinlilerle karıştırarak, çiftçilik ve dokumacılık hayatına alıştırılmalı. Göktürkler artık çiftçiliğe başladıkları için, zamanla Çin Seddi'nin kuzeyindeki göçebe ülkesini ebedi olarak boşaltmış oluruz.” Bir başka devlet adamı da şöyle iddia ediyordu: “Göktürkler ve Tölesler eski zamandan beri Çin imparatorunun itaat altına alamadığı kavimlerdir. Fakat bugün artık onları itaat altına aldığımızı göre, Haşmetmeab'ın onları Sarı nehrin kuzeyindeki topraklara yerleştirmesini tavsiye ederim. Ondan sonra Göktürk kabilelerini idare etmek üzere ayrı ayrı kabile reisleri tâyin ederek, Göktürk problemini kökünden halledebiliriz.” Bir saray yetkilisi de şöyle diyordu: “Göktürkler görünüşte tek bir devlet ise de, çeşitli kavimlerden ibarettir. Her kavim kendi lideri tarafından yönetilir. Bu sebeple şimdi onların dağınıklığından istifade ederek kavimlere göre ayırılmalı. Kavim liderleri yalnız Çin imparatoruna bağlansınlar ve birbirlerinden bağımsız kalsınlar. Eğer A-shih-na 阿史那 ailesini muhafaza etmek istiyorsak, onların, sadece kendi kavimlerini idare etmelerine müsaade edelim. Bu suretle bir taraftan Göktürlere karşı kullandığımız 'ayır ve hükmet' siyâsetini sağlayacağız; öbür taraftan da Göktürk kavimleri birbirine rakip vaziyette olacaklardır. Bunun için birbirlerini hâkimiyet altına alamayacaklar ve yalnızca kendileri-

¹⁷ Chang Jen-t'ang, *T'ang devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler (618-745)*, Doktora çalışması, Taipei, 1968, s., 115.

ni müdafaa etmekle meşgul olacaklarından, Çin'e kargı koyamayacaklardır.

Bunun için Göktürk kavimlerini idare etmek maksadıyla Tinghsi-ang 定襄 bölgesinde bir garnizon makamının kurulmasını tavsiye ederim. Çünkü bu çâre, sınırlarımızın emniyette olması için en iyi çaredir."

Hsia-chou 夏州 bölgesi komutanı Tou Ching 竇靜 de şöyle diyordu: "Göktürkler, diğer komşu milletler gibi, hayvan karakterini andırarak bir davranışa sahiptirler. Kanun ve cezalar onları doğru yola getirmez. Sevgi ve doğruluk onlara bir şey öğretmez. Bugün Çin'e teslim olmalarına rağmen kendi vatanlarını-kolaylıkla unutmayacaklardır. Bu sebeple onların Çin'de yerleştirilmeleri bizim için zararlıdır. Çünkü bir gün isyan ettikleri takdirde başkentimiz Ch'ang-an'a 長安 baskın yapabilirler. Bundan dolayı onların yıkılışından böyle faydalanalım; bir taraftan olağanüstü lütuf göstermek için Göktürk Kağanlarına krallık unvanlarını verelim ve onları Çinli prenseslerle evlendirelim, öbür taraftan 'ayır ve hükmet' siyasetimizi yerine getirmek için topraklarını bölerek kabilelerini ayıralım. Böylece Göktürk'ler daima vassalımız olur. Dolayısıyla sınırdaki bölgelerimizin gerçek bir emniyeti sağlanmış olur."

O zamanda mühim vezirlerden biri olan Wen Yen-po 溫彥博 ise şunları söylüyordu: "Göktürkleri Yen ve Yü bölgelerine getirerek oralarda yerleştirmek, kendi âdetlerine aykırı olduğundan, onları yaşatıp büyütme için münasip bir çare olmaz. Han sülâlesi imparatoru Kuang-wu-ti 光武帝, Hunları nasıl yerleştirdi ise biz de Göktürkleri öyle yerleştirelim. Böyle olursa Göktürkler, âdetleri değiştirilmeksizin Çin'in kuzey hudud mıntıkasında kalırlar. Bu suretle Göktürkler hem Çin'in boş topraklarını dolduracaklar ve hem de Çin hesabına kuzey bölgelerini müdafaa edeceklerdir. Bütün çarelerin en iyisi budur."¹⁸

Yukarıda okuduğumuz Çin kaynağına geçmiş olan sözler, yıkıntı halindeki Göktürklerin Çin'i nasıl rahatsız ettiğini göstermektedir. Gök Türklerin askerî harekâtları dolayısıyla Çinlilerin devlet bünyesinde meydana gelen değişikliklerden başka Göktürk âdetlerinin Çinlilerde kullanıldığını görmekteyiz. Çin veliahtı Ch'eng-ch'ien 承乾 (619-645),

¹⁸ Chang Jen-t'ang, *Aynı eser*, s., 65-67.

Göktürk dilini konuşmayı ve Göktürkler gibi giyinmeyi seviyordu. Ma-iyetinde bulunanlardan, Göktürklerle benzer beşer kişi toplayarak bir Göktürk kabilesi kurdu. Onlara koyun derisinden palto giydirip, saç-larını da kuyruk şeklinde uzattırdı. Bu kıyafetle çobanlıklarına devam edeceklerdi. Veliaht Ch'eng-ch'ien ayrıca üzerinde beş adet kurt başı heykeli bulunan bir bayrak yaptırdı ve mızraklar dikerek, bu mızrakla-ra bayrakları astırdı. Kendisi de yaptığı bir çadırda oturur, adamlarına koyun kestirip pişirtir ve onlarla beraber yanlarında asılı duran kılıç-larla koyun etini kesip yerlerdi.¹⁹

T'ang sülâlesi zamanına rastlayan diğer bir Türk devleti de Uygur-lar olmuştur. Uygurların Çin ile münasebetleri önceki Türklerden daha farklı olmuştur. Uygur-Çin münasebetleri daha çok barış içinde olmuş-sa da yine zaman zaman Uygurların Çin topraklarını yağma ettikleri görülmüştür. Uygurların 840'dan sonra tamamen yerleşik bir hayat içinde yaşamaları kendilerini, savaşçı bir millet yerine, komşularıyla sulh içinde yaşama isteğinde olan bir millet hüviyetine sokmuştur.

Uygurları bu dönemde askerî bakımdan Çinlilerin en büyük yar-dımcısı olarak görmekteyiz. 756 yılındaki An-lu-shan 安祿山 (703-757) isyanı (755-763) ile T'ang sülâlesi büyük bir sarsıntı geçirdiği zaman imparator Tsu-ts'ung 肅宗 Uygurları yardıma çağırmıştır. Ancak Uy-gurların yardımı sayesinde tacını ve tahtım kurtarabilmiştir. Uygurla-rın bu yardımı sadece imparatorun vaziyetini düzeltmesine yardımcı olmamış aynı zamanda T'ang sülâlesinde ayakta durmasını sağlamış-tır. A Shih-te 阿史德 ailesine mensup bir Türk şaman kadının oğlu olan An-lu-shan'ın isyanı kısa zamanda Çin'in pek çok yerini ele geçir-mekle kalmamış, Çin'in başkentini zapt etmiştir. İşte Uygurların yar-dımı sayesinde Çin büyük bir yıkıntıdan kurtulurken, Uygurlar da Çin tarafından daha çok sayılmaya başlamıştır. Uygur Kağanı artık kendini Çin'e bağlı bir bağ olarak değil, aynı hak ve salahiyyete mâlik bir hü-kümdar olarak görüyor ve çok miktarda ipek talep ediyordu. Yine bu hâdisе sırasında Uygurlar Çinin büyük şehirlerinde ticarî imtiyazlar elde ediyorlardı.²⁰

¹⁹ Chang Jen-t'ang, *Aynı eser*, s., 115.

²⁰ P. Matthias Hermanns, "Uygur'lar ve yeni bulunan soydaşları," *Almancadan çeviren Sa-deddin Buluç, İstanbul Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyat Dergisi*, 2 (1947), s., 98.

Uygurların askerî sahadaki Çin'e yardımları yanında, din konusunda da tesirleri büyük olmuştur. Bir İran dini olan Maniheizm, Çin'e Tang sülâlesi zamanında girmiştir. Uygurların bu dini kabul etmelerinden sonra Çin'de de bu din yayılmıştır. Uygurların Kan-chou ve Ho-chou'da yerleşmelerinden sonra Maniheizm'in Çin'de tamamen yerleşmeye başladığı görülür. Uygurlar Maniheizm'i Çin'de tanıdıkları ve Mani rahiplerini çadırli ordugâhlarına davet etmişlerdir. Halkın büyük çoğunluğu bu yeni dini kabul etmiştir. Halk zamanla bu dini o kadar benimsemiştir ki Çin topraklarında da Mani mabetlerinin kurulması için Çin hükümdarlarına ferman bile yollamışlardır.²¹

Çin'de Mani dininin asıl yaratıcısı Hsieh kabilesi 倮氏 olmuştur. Bu kabile ise T'ang sülâlesinin başlangıcından itibaren Uygurların idareci sınıfını teşkil etmiştir. 1274-1358 yılları arasında yaşamış olan Ou-yang Hsüan 歐陽玄, Hsieh kabilesi için şunları yazmıştır. "Hsieh ailesinin atası Ton yuquq (Tonyukuk) tur. Hsieh ailesi reisinin kızı Bilge Kağan'la evlenmiş ve Hatun olmuştur. Bilge Kağan öldükten sonra Göktürk toprakları Uygurlar tarafından işgal edildi. Bütün Tonyukuk neslinden olanlar Uygurların hizmetine girdiler."²²

Mani dininden başka İslâmiyetin de Çin'de yayılmasını sağlayanlar Uygurlar olmuştur. Araplar vasıtasıyla Orta Asya'da yayılmaya başlayan İslâmiyet 719 yıllarında Çin sınırına kadar ulaşmıştır. Çin sınırına yakın bulunan Uygurların İslâmiyeti kabul etmelerinden sonra bilhassa Uygur ticaret adamlarının gayreti ile İslâmiyet Çin'de yayılmaya başlamıştır. Daha sonraki yıllarda 1350'de Conton'daki Huai sheng camisi 懷聖寺, 1341'de Ssu-ming 四明 bölgesindeki iki cami, 1349'da Fu-kien'deki Ch'ing-chih camisi 清淨寺 Uygun mimarları tarafından Çin'de yapılmıştır.²³

Yukarıda T'ang sülâlesi zamanında Uygurların Çin'in muhtelif vilâyetlerinde ticarî koloniler kurduklarını gördük. Bundan başka T'angların hükümet merkezi olan Chang-an'da asker olarak yahut sarayda çalışan pek çok Uygurun yanında ticaretle meşgul olan Uygurlar bulunmaktaydı. Bunlar bilhassa Çinlilerin orduda kullandıkları atlarla il-

²¹ Ch'en Yüan, *Western and Central Asians in China under the Mongols*, Monumenta Serica Monograf XV, California, 1966, s., 69.

²² Ou-yang Hsüan, *Kao-ch'ang Hsieh-shih chia-chuan*, den Ch'en Yüan, *Aynı eser*, s., 70.

²³ Ch'en Yüan, *Aynı eser*, s., 217. Çin'de İslâmiyetin yayılması için ayrıca bak, M. Broomhall, *İslâm in China*, London, 1919.

gili olarak ticaret yapıyorlar ve büyük servet temin ediyorlardı.²⁴ Daha sonraki yıllarda Çin'de pek çok Uygurun çeşitli sahalarda çalıştıklarını görmekteyiz. Meselâ, bir Uygur olan Lien Hsi-kung, Chao-wen enstitüsünde akademisyen olarak çalışmıştır, Kao-ch'ang hükümdarının oğlu olan Po-yen, Chiang-tung mahkemesinin baş hâkimliğine getirilmiş ve Hsi-shan ismindeki bir başka Uygur'da Chi-sien kütüphanesindeki murakıplık görevinde bulunmuştur.²⁵

Çin'in Beş Sülâle devrinde (907-960) Çin'de bu sülâlelerden üçünü kurmuş olan Sha-t'o'ların 沙陀 Türk olduğu bilinmektedir.²⁶ Bu Sha-t'o Türkleri Çin'de hüküm sürerken kendi inaniş, âdet ve sanatlarında beraberlerinde getirmişler ve bunları Çinlilere de öğretmişlerdir.

Shat'o Türklerinin inanişına göre, ok ve yay hem hukukî bir sembol ve hem de bir yemin âleti olarak kullanılırdı. Ok göndermek bir emri bildirmek manasına gelirdi. Bu âdet, o zamanki Çinlilere çok tesir eder. Gerçi bu âdetleri tam mânasıyla öğrenmemişlerse de gene de isteklerini ok kullanarak ifade etmişlerdir.²⁷

Sulh zamanlarında resim ve şiir yazmaya, edebî eserler meydana getirmeye çalışan Çinliler, Sha-t'o'ların idaresi altında kendilerini göstermek ve korumak için askerî işlere daha fazla önem verme durumuyla karşı karşıya kalmışlardır. Ayrıca yine Sha-t'o'lar zamanında Kuzey Çinlileri atlı savaş yapmasını da öğrenmişlerdir.

Esasında bir Toba âdeti olan ve sonradan Sha-t'o'lara geçen "zafer bayrağı" dikilmesi âdeti vardır. Bu zafer bayrağı, üzerinde hem zafer müjdesini veren, hem de esirlerin bütün suçlarını bildiren bir kumaş parçasıdır. Bu bayrak esirlerle birlikte başkente götürülüp imparatora sunulduktan sonra, bayrağın üzerindeki yazılar halka okunur ve her ikisi de teşhir edilirdi. İşte bu âdet Sha-to'lar zamanında çok yayılmış umumî bir âdet haline gelmiş ve Çinli'ler tarafından da benimsenmiştir.²⁸

²⁴ Eberhard, *Aynı eser*, s., 206.

²⁵ Ch'en Yüan, *Aynı eser*, s., 187, s., 191, s., 192.

²⁶ Sha-t'o'ların Türklüğü için bak, Wu Hsing-tung, *Beş Sülâle Çağında Sha-t'o'ların Çin Toplumuna Tesirleri 907-960*, Doktora Çalışması, Taipei, 1970, Önsöz s., II-IV. Sha-t'o'ların kurdıkları üç sülâle ise şöyle sıralanmıştır: 1 — Sonraki T'ang Sülâlesi 923-936, 2 — Sonraki Chin Sülâlesi 936-947, 3 — Sonraki Han Sülâlesi 947-951.

²⁷ Wu Hsing-tung, *Aynı eser*, s., 40.

²⁸ Wu Hsing-tung, *Aynı eser*, s., 76.

Takriben Moğolların kuruluş devrine kadar olan bu dönemde kısaca Türklerin Çinlilerle olan münasebetlerini ve Çinlilere olan tesirlerini incelemeye çalıştık. Görüldüğü gibi ilk çağlardan itibaren çeşitli yönden bu tesirler olmuştur. Bu tesirler ilk dönemlerde daha ziyade göçebeliğin verdiği daha çok hareket kabiliyeti, dolayısıyla kısa tesirli ve askerî yönden olmuştur. Halbuki, Türklerin yerleşik hayata geçen ilk devleti olan Uygurların Çinliler ile temasları ve onlara olan tesirleri daha değişik bir şekilde olmuştur. Uygurların bu dönemde Çin'in hâkim sınıfı içinde görev yapmaları, muhtelif Çin şehirlerinde ticaret kolonileri kurmaları ve din yayıcısı olarak çalışmaları, daha kalıcı tesirler halinde Çin cemiyetine şekil vermelerini hazırlamıştır.

HAREZMŞAH VE MOĞOLLARIN İLK KARŞILAŞMALARI VE OTRAR HÂDİSESİ¹

Kaynaklarda Cengiz Han'ın Batı seferine çıkmasının sebebi olarak Otrar'a² Cengiz tarafından yollanan ticaret heyetinin öldürülmesi olayı gösterilir. Ticaret heyetinin öldürülmesi, Cengiz'in Batıya seferini kolaylaştıran bir hâdise, yahut Cengiz'in Harezmşah'tan oç alma niteliğini taşıyabilir. Bu hâdise geniş olarak İslâm kaynaklarında işlenmiştir. Fakat nedense hepsi gerek tarih, gerekse ticaret heyetini teşkil edenlerin kimlikleri bakımından farklı şeyler yazmışlardır. Bu devrin Çin kaynaklarında ise, hâdise bir iki satırla yazılmış ve açıklayıcı yahut İslâm kaynaklarını tamamlayıcı bilgi verilmemiştir, İslâm kaynaklarının meseleyi çok geniş tutmalarının önemi ise açıktır. Çünkü, Cengiz'in Batı seferi bilhassa Harezmşahlar devletini ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda Ortaasya'da etnik bir değişikliğe sebep olmuştur, İslâm kaynaklarından Cüveyni, Nesevi, Abu'l Farac ve Cüzcani'de bu mevzuda geniş malûmat vardır. Yukarıda bahsettiğim gibi, bu devreye ait olan **Yüan-shih, Sheng-wu Ch'in-cheng-lu, Yüan-ch'ao Mi-shih** gibi Çin kaynaklarında çok az malûmat bulunmaktadır. Bu Çin kaynaklarında yazılanlar ise, fazla aydınlatıcı olmamaktadır.

Cengiz'in Batı seferine çıkmasına sebep teşkil eden Otrar'da tüccar heyetinin öldürülmesinden önce her iki ülke arasında ticaret heyetleri gidip gelmeye başlamıştı, iki ülke arasındaki münasebetlerin gelişmesini bilhassa Cengiz arzu ediyordu. Hattâ Cengiz, bu yüzden ilk Moğol - Harezmşah çarpışmasını önemsememiştir. İlk Moğol-Harezmşah ordusunun karşılaşması, zaman bakımından üzerinde durulacak önemli bir konudur. Bu hâdise kaynaklarda çeşitli tarihlerde gösterilmiş ve

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Harzemşah ve Moğolların İlk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi", *Türk Kültürü*, Cilt XV, Sayı 170, Ankara, 1976, ss. 28-36.

² Otrar şehri hakkındaki geniş malûmat için, Bretschneider, E., *Notes on Chinese Mediaeval Researcher from Eastern Asiatic Sources*, 2 cilt, Landon, 1888, s. 115 ve Rachewiltz, I., *Yeh-lü Ch'u-ts'ai*, Monumenta Serica, The Cotholic Uni-versity of Nagoya, 1962, s. 20'deki eserlerine bakılabilir.

bu çarpışma sırasında Cengiz ordusunun başında kimin olduğu ayrıca tartışılacak bir konu haline gelmiştir.

Bu küçük araştırmada ilk Moğol-Harezmsah kuvvetlerinin karşılaşmasını ve Otrar meselesini incelemeye çalışacağız. Bu durumu inceleyen de tarih sırası bakımından ilk önce Moğol-Harezmsah ordularının karşılaşmalarını ele almak yerinde olacaktır.

Cengiz Han kumandanlarından Cebe'yi 1208 senesinde Merkit ve Naymanlar üzerine bir ordu ile yollamış ve bu çarpışma sonunda Nayman prensi Küçlük Kara-Hıtay'lara (Batı Liao) kaçırmıştır. Moğolların Gizli Tarih'ine göre ise, Cebe'nin Küçlük'ü kovalaması ve Küçlük'ün Kara-Hıtaylar'a kaçması 1205 senesindedir³. Moğolların batıdaki bu hareketinden sonra Cengiz 1211 senesinde Çin'e sefer yapar ve 1215 senesinde Pekin'i alır⁴. Diğer taraftan Sultan Muhammed Harezmsah Irak fütuhatını tamamlamış ve 1214 senesinde memleketine dönmüştür⁵. Bu arada Muhammed Harezmsah, Harezm ile Çin arasında gidip gelen tüccarlardan Çin'in zenginliği hakkında haberler almış ve bu yüzden de Çin'in fethini aklına koymuştu. Fakat doğudan gelen bu tüccarlarla yapmış olduğu konuşmalardan Çin başşehrinin Cengiz tarafından zaptedildiğini öğrenmiştir. Bu haberin doğruluğunu öğrenmek için de Bahau'd-din-i Razi başkanlığında bir elçilik heyetini Cengiz'e yollamıştır⁶.

Cengiz, Doğu ile Batı arasında dostluk sebebiyle ticaretin gelişeceğine inanmaktaydı. Bu yüzden de Sultan'ın yollamış olduğu bu elçileri çok iyi karşıladı. Abu'l Farac'a göre, Cengiz'in bu sıralarda elbise ve yataklara çok ihtiyacı olduğundan herhangi bir bölgeden gelen tacirlere sulh sözü veriyordu. Bu sebepten dolayı da yollara gelen tacirlere herhangi bir saldırı olmaması için, bu tacirleri muhafaza eden ve

³ Yüan-ch'ao Mi-shih (*Moğolların Gizli Tarihi*), Ter. Ahmet Temir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1948, s. 237.

⁴ Barthold, V. V., *Turkestan down to the Mongol Invasion*, Gibb Memorial Series, London, 1958, s. 393.

⁵ Cüzcani, *The Tabakat-ı Naşiri*, İngilizce'ye tercüme eden: H. G. Raverty, London, 1881, cilt 1, s. 267.

⁶ Yukarıdaki eser, c. I, s. 270 ve c. II, s. 963.

kendilerine **qaraghci**⁷ denilen adamlar koymuştu⁸. İbnü'l Esir'e göre, Küçlük'ün ortadan kalkmasıyla Moğollar ve Harezmsşahlar birbirlerine sınırdaş olmuşlardı⁹. Muhammed Harezmsşah, Cengiz gibi dostluğun ve ticaretin gelişmesi fikrinde olmadığını, Cengiz'in ihtiyacı olan maddelerin Moğollara satılmasını yasak etmekle ortaya koymuştur. Bunun yanı sıra Muhammed Harezmsşah daha fazla yayılmak ve Çin'i ele geçirmek hevesinde olduğu da bilinmekteydi¹⁰.

Cengiz, Sultanla andlaşma şartlarını tâyin ve münasebetleri daha iyi olarak geliştirmek için Harezmi Mahmud, Buhara'lı Ali Hoca ve Otrar'lı Yusuf Kenka'yı Muhammed Harezmsşah'a yolladı. Cengiz'in yollamış olduğu bu elçi heyetini Sultan Muhammed Harezmsşah, Irak seferinden dönüşünde 1214 senesinde kabul etmiştir¹¹. Cengiz'in elçileri "Büyük Han size selâm söyledi. Sizi sevgili oğlundan daha kıymetli bilerek sizinle dostluk münasebetleri tesisinin kurulmasını istiyor. Eğer münasip görürseniz iki memleket arasında ticaret kapılarını açalım." dediler. Ne-sevi'ye göre, Cengiz'in elçileriyle, Muhammed Harezmsşah arasında ertesi gün bir görüşme daha olmuştur¹². Bu ikinci görüşmenin sebebi ise, isminden de anlaşılacağı gibi, Harezmi bir müslüman olan Mahmud'dan Cengiz hakkında daha fazla malûmat alabilme olsa gerek. Muhammed Harezmsşah elçiye çeşitli hediyeler vaad ederek Cengiz'in hakikaten bütün Çin'i ele geçirip geçirmediğini sormuş, Mahmud, Cengiz'in hakikaten Çin'i aldığını söyleyince, Muhammed Harezmsşah, "Benim memleketimin genişliği, ordularımın çokluğunu biliyorsunuz. Han'ın nasıl olur da bana 'oğlum' diye hitap eder?" demiştir. Elçi Mahmud ise, gayet yumuşak sözler söyleyerek

⁷ Ata Malik Cüveyni, *The History of the World-Conqueror*, İng. Ter. J. A. Boyle, 2 cilt, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1958, c. 1, s. 78'de *qaraghchi* şeklinde yazılmıştır. Moğolca olan bu kelime *qaraghchi*=*qaragci* şeklinde düzeltilmelidir. Kelimenin mânâsı ise "nöbetçi, bakan kimse" anlamındadır. Kelime qara- fiilinden türetilmiştir.

⁸ Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, Ter. Ömer Ziya Doğrul, 2 cilt, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1945-1950, c. II, s. 481.

⁹ İbnü'l Esir için bakınız: İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsşahlar Devleti Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1956, s. 232.

¹⁰ *Yukarıdaki eser*, s. 232 ve Barthold, *aynı eser*, s. 394.

¹¹ Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 232.

¹² Bretschneider, *aynı eser*, c. 1, s. 276; Nesevi, *Calalüttin Harezmsşah*, Ter. Necip Asım, İstanbul 1934, s. 28; Yule, Sir H., *Cathay and the way thither*, 4 cilt, London, 1915-1916, c. 1, s. 33'de Sultan Muhammed Harezmsşah'ın Cengiz'in yolladığı elçileri Irak dönüşünde Buhara'da karşıladığını yazmaktadır.

Muhammed Harezmsah'ı yumuşatmış ve onun iltifatlarına mazhar olmuştur¹³.

Cüveyni'de geniş olarak anlatılan Cengiz'in bu elçilerinden sonra, Muhammed Harezmsah'ın Cengiz'e yolladığı ticaret kervanının yola çıktığı bildirilmekte ve Muhammed Harezmsah'ın yolladığı bu kervanın yola çıkış tarihi olarak 1218 senesi kabul edilmektedir¹⁴. Muhammed Harezmsah'tan Cengiz'e yollanan ticaret kervanının, Cengiz'in Muhammed Harezmsah'a yolladığı yukarıdaki elçilerden önceye koyan Barthold şu hükme varmaktadır: "Demek ki iki devlet arasındaki ticarî münasebetlerin gelişmesi için ilk teklif Muhammed Harezmsah'tan gelmektedir."¹⁵ Fakat bütün kaynakların müştereken söyledikleri, iki ülke arasında ticaretin gelişmesini sağlamak için Cengiz'in çaba sarfettiği yolundadır. Ayrıca Muhammed Harezmsah'ın fikrinin ticaret olmadığını, sadece Çin'i fethetmek için çaba sarf ettiğini görmüştük. Zaten Barthold bir başka eserinde, Otrar'da elçilerin öldürülmesi olayından sonra, "Fakat Muhammed Harezmsah'ın asıl gayesinin ticaret olmadığını daha önce gördük" derken kendi kendini teyit etmiş olmaktadır¹⁶. 1218 senesinde Muhammed Harezmsah'ın Cengiz'e yolladığı ticaret kervanında Hocend'li Ahmet, Emir Hüseyin'in oğlu ve Ahmet Balçık adlarındaki kişilerin başkanlığında bir heyet yola çıkmıştı. Bu ticaret heyetinin götürdüğü eşyaların içinde çoğu elbise, bez gibi Moğollar tarafından çok makbule geçecek eşyalar vardı. Muhammed Harezmsah'ın bu ticaret kervanı, Cengiz'in topraklarına girdiği zaman nöbetçiler tarafından malları kontrol edilmiş ve gelen eşyaları beğendikleri için kervanı Cengiz'e yollamışlardır. Cengiz'in yanına giden heyetteki Ahmet Balçık'ı Cengiz yanma çağırarak malları hususunda pazarlığa girişmişler ve Ahmet Balçık mallarına çok para istemişti. Cengiz ise, malların değerinin bu kadar etmeyeceğini bildiği için Ahmet Balçık'a kızmış ve kendisini hapsedirmiştir. Cengiz diğer iki taciri yanma çağırdığı zaman onlar Ahmet gibi bir hataya düşüp mallarının değerinden fazla para istememişler, hattâ mallarını Cengiz'e parasız verebileceklerini söylemişlerdir. Cengiz iki ülke arasında ticaretin gelişmesini istediği için Ahmet'i sonradan serbest bırakmış ve el-

¹³ Nesevi, *aynı eser*, s. 28.

¹⁴ Cüveyni, *aynı eser*, c. 1, a. 77.

¹⁵ Barthold, "Cengiz Han", *İslâm Ansiklopedisi*.

¹⁶ Barthold, *Turkestan...*, s. 399.

çilere iyi muamele etmiştir¹⁷. Bu tacirlerin gelişlerinden sonra, Cengiz karılarına, oğullarına ve noyadlarına¹⁸, kendi emirlerindeki kimselere altın vererek Harezm'den ne isterlerse getirtmelerini söyledi. Hazırlanan 450 kişilik kafiye, başlarında Ömer Hoca Utrari, Hammal Maraghi, Buhara'lı Fakhr-ad din Dizaki ve Amin ad-din Hasavi olmak üzere tamamen müslümanlardan kurulu olarak yola çıkardı¹⁹. **Gizli Tarih**'te bahsedilen Ukuna idaresindeki 100 kişilik elçi heyeti ise, herhalde bu tüccar kafilesiyle birlikte yola çıkmış olacaktır²⁰.

Ticaret kervanları her iki ülke arasında normal olarak gidip gelirken, Otrar hâdisesi meydana gelmiştir. Kaynaklardaki en karışık hâdis budur. Kaynaklar gerek tarih, gerekse hâdisenin oluş şeklinde birleşmektedirler. Otrar hadisesiyle en çok meşgul olan Barthold, “daha kesin malûmata sahip oluncaya kadar” şartıyla Nesevi’de geçen hâdiseyi ve tarihi kabul etmiştir²¹. Fakat biz Nesevi’yi kabul ettiğimiz takdirde diğer kaynaklardaki hâdiseleri izah edememe yoluna girmiş oluyoruz. Ne-sevi’nin Muhammed Harezmşah ile Coci idaresindeki Cengiz ordusunun çarpışmasını 1215 tarihine koyması, Nesevi’nin Coçi ile Cebe’yi karıştırmasından ileri gelmektedir. Nesevi bu karşılaşma için, “Cengiz, Küçlük’ün Balasagun’da olduğunu ve Gürhan tarafından esir edildiğini öğrenince oğlu Coçi’yi yolladı” demektedir²². Halbuki 1212-1213 tarihinde Küçlük’ün Karahıtay tahtını ele geçirdiğini ve Gürhan’ı esir aldığını biliyoruz. Cengiz, Batı seferine çıkmadan önce, Cebe’yi Küçlük üzerine yollamış, Küç-lük önce Kaşgar’a kadar gelmiş fakat sonradan daha batıya kaçmıştır²³. Cengiz’in bu hareketinin sebebi ise açıktır. Otrar hâdisesinden sonra, Muhammed Harezmşah’tan öğ almaya hazırlanırken, ilk önce uzun zamandır kendisini meşgul eden Küçlük’ü yenmeyi düşünmüştür. Bu mesele ile ilgili olarak Cüveyni, “Küçlük Kaşgar’da iken, Cengiz tarafından yollanan noyanlarından bir

¹⁷ Cüveyni, *aynı eser*, c. 1, s. 77-78 ve Abu'l Farac, *aynı eser*, c. II, s. 482.

¹⁸ Noyad “efendiler, beyler” anlamındadır. Bak. B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı*, Ter. Abdülkadir İnan, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1944, s. 108.

¹⁹ Nesevi, *aynı eser*, s. 29; Abu'l Farac, *aynı eser*, c. II, s. 482’de bu ticaret kervanındaki şahıs adlarından bahsetmez. Yalnızca bu ticaret kervanı ile beraber bir de elçi yollandığını söyler. Bu da *Gizli Tarih*’teki Ukuna idaresinde elçi heyetinin bu kervanla birlikte yola çıktığını gösteren bir delildir.

²⁰ *Gizli Tarih*, s. 174.

²¹ Barthold, *Turkestan...*, s. 371.

²² Nesevi, *aynı eser*, s. 14.

²³ Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 238.

grup Küçlük'ü Badahşan'da yakaladı ve öldürdü" demektedir²⁴. Bazı kaynaklar ise, Küçlük'ün Sarıgöl'de öldürüldüğünü yazarlar²⁵.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Cengiz'in samimiyetle inandığı ticaret kervanlarının gidip gelmesinden doğacak olan dostluğun böyle bir savaştan sonra aranmasına lüzum yoktur. Nesevi'nin, Muhammed Harezmşah ile Cengiz ordusunun savaştıktan sonra iki ülke arasında ticaret için elçilerin gidip gelmesi düşüncesi doğru olmaması gerekir. Ayrıca Muhammed Harezmşah'ın bu savaşta Cengiz ordusunun kuvvetini gördükten sonra -ki 20-30 bin kişilik Cengiz ordusuna yenilmesine ramak kalmıştır- Muhammed Harezmşah'ın Çin'i fethetmek rüyasının hakikat olabileceğini söylemek zordur. Nesevi, bu çarpışmanın 1215 tarihinde, Cüveyni ise, Otrar hâdisesinden sonra yani 1220'de olduğunu söylemektedirler²⁶. Cüzcani'de ise, iki ülke arasındaki orduların çarpışması 1218'de olmuş ve bundan sonra Otrar hâdisesi meydana gelmiştir²⁷. Bu kaynaklar içinde herhalde bize en doğru tarihi veren Cüzcani olacaktır. Çünkü Muhammed Harezmşah ile Cengiz ordusunun ilk karşılaşması, Küçlük üzerine yollanan Cebe ile değil, Merkit'ler üzerine yollanan Coçi ile olmuştur²⁸.

Muhammed Harezmşah 1218'de Buhara'da iken, Cengiz'in Qultug-han idaresindeki kuvvetleriyle Merkitleri kovaladığını öğrenmişti. Muhammed Harezmşah hem Merkitleri hem de Cengiz'i yenme sevdasına kapılıp Semerkand'dan büyük bir ordu ile yola çıkmıştır. Merkitleri yenen ve geri çekilen Cengiz ordusu Muhammed Harezmşah'ın hücumuna uğramış ve bir günlük savaşta, yorgun olan Cengiz ordusu karşısında Muhammed Harezmşah, oğlu Celâleddin Harezmşah'ın yardımıyla kurtulmuştur²⁹. Yukarıda gördüğümüz Cengiz tarafından yola çıkarılan 450 kişilik ticaret kervanı Otrar'a geldiği zaman, Otrar valisi tarafından durdurulmuştur. Nesevi'de Otrar valisi, Muhammed Harezmşah'ın dayısının oğlu³⁰, Cüveyni'de, Muhammed Harezmşah'ın annesinin erkek akrabası³¹, Ebu'l Gazi'de ise, Terken Hatun'un amcası-

²⁴ Cüveyni, *aynı eser*, c. 1, s. 67.

²⁵ *Yukarıdaki eser*, c. 1, s. 67, not 18.

²⁶ Geniş malûmat için bak. Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 228.

²⁷ Cüzcani, *aynı eser*, c. 1, s. 238.

²⁸ *Yukarıdaki eser*, c. 1, s. 268.

²⁹ *Yukarıdaki eser*, c. II, s. 369.

³⁰ Nesevi, *aynı eser*, s. 28.

³¹ Cüveyni, *aynı eser*, c. II, s. 371. Nesevi bu hâdiseyi yukarıda gördüğümüz gibi, hem

nın oğlu olan Qayır-Han³² lâkabını taşıyan İnal veya İnalcık idi³³, İnalcık, Muhammed Harezmsâh'a haber yollayarak bu kervan hakkında bilgi vermiş ve kervanın ne gibi bir işleme tabi tutulacağını sormuştur. Muhammed Harezmsâh da, kervanın mallarının alınmasını ve kendilerinin öldürülmesini emretmiştir. Nesevi hariç diğer kaynaklar bu meselenin 1218 tarihinde olduğunu yazarlar. Yukarıda gördüğümüz gibi Barthold, tarih bakımından Nesevi'yi kabul etmiş ve hâdis 1215 tarihine konulmuştur. Fakat Barthold meseleyi ele alırken yanıldığını nokta, Merkitlerle Cengiz ordusunun çarpışmasından dolayı olmuştur. Bunun neticesi olarak da Harezmsâh-Cengiz ordusunun karşılaşmasını izah etmeye çalışmıştır. Nesevi, Coçi ile Cebe'yi karıştırdığından Barthold'un da yanılmasına sebep olmuştur.

Cengiz, Otrar hâdisesini kafileden kaçan bir tüccar vasıtasıyla öğrendi. Bu hâdiseyi aradaki ticaret andlaşmasını bozma olarak kabul etmiş ve Sultan Tekiş'in —Muhammed Harezmsâh'ın babası— Emirlerinden olan Kefrec Buğra ve kendi ordusundaki iki kişiyi elçi olarak vazifelendirip Muhammed Harezmsâh'a yolladı. Cengiz, Muhammed Harezmsâh'tan sulhu bozduğu gerekçesi ile Otrar valisi İnalcık'ın kendisine teslim edilmesini istemiştir. Fakat Muhammed Harezmsâh, bu teklifi kabul etmemiş ve aynı zamanda Cengiz'in yolladığı bu elçileri de öldürtmüştür³⁴.

Son elçilerin de öldürülmesinden sonra Cengiz, Muhammed Harezmsâh'tan öç almak için kendisine karşı sefer açmaya karar vermiş ve bir tepeye çıkıp savaşta muvaffak olması için Tanrı'ya dua etmiştir. Bu hâdiseyi Cüveyni şöyle yazar: "Chinggis Khan went up alone to the summit of a hill, bared his head, turned his face towards the earth and for three days and nights offered up prayer, saying; I was not the author of this trouble, grant me strenght to exact vengeance."³⁵ **Gizli Tarih'e** göre girişilecek harekâtın çok uzun olacağını düşünen Cengiz'in karı-

sene itibariyle hem de Coçi yerine Cebe'yi Cengiz ordusunun başındaki kumandan olduğunu söylemiştir. Herhalde yanlışlık sadece tarih ve isim bakımından yanıltıcı olmaktadır. Yoksa Nesevi'de geçen bu iki ordunun çarpışma şekli, diğer kaynaklarda da aynı olarak gösterilmektedir.

³² Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 240.

³³ Bütün bu isimler hakkında daha fazla malûmat için Kafesoğlu, *aynı eser*, s. 240'a bakı-

³⁴ Nesevi, *aynı eser*, s. 29; Cüveyni, *aynı eser*, c. II, s. 368. Nesevi, Cüveyni'den farklı olarak elçi isimlerini vermiştir.

³⁵ Cüveyni, *aynı eser*, c. 1, s. 80.

sı, Cengiz'in ölümü halinde yerine kimin geçeceğine karar vermesini Cengiz'den istemiş, Cengiz de böyle bir seçimin yapılmasını uygun görüp aile efradını toplayarak Ögedey'i kendisine halef seçmiştir³⁶.

Cengiz bu Batı seferine, kendisine daha önce tabiyetlerini bildirmiş olan Uygur, Almalık ve Kayalık hükümdarlarından da yardım alarak hareket etmiş ve 1219 tarihinde Otrar önüne gelmiştir³⁷. Cengiz buraya geldiğinde ordusunu kısımlara ayırıp Çağatay ve Ögedey'i Otrar üzerine, kendisi ve Toluy da Buhara üzerine yürümüşdür³⁸.

Otrar şehrine gelen Cengiz ordusu şehre hücumla başlamış ve İnal-cık 20.000 kadar askeri ile şehri korumaya çalışmıştır. Şehir 5 ay kadar dayanabilmiş ve sonunda 1219 tarihinde kale düşmüş ve inalcık yakalanarak Cengiz'e gönderilmiştir. Cengiz de bulunduğu Kök Saray'da İnal-cık'ı öldürmüştür³⁹.

Baştan beri çeşitli kaynaklardan gerek ilk Muhammed Harezmşah-Cengiz ordusunun karşılaşması, gerekse Otrar'da ticaret kervanına karşı girişilen hareketi gördük. Şayet Cengiz tarafından yollanan 450 kişilik heyet öldürülmeseydi, acaba Cengiz'in Batı'ya seferi olmayacak mıydı? Bu mesele ile ilgilenen Barthold, Cengiz'in her ahvalde Batı'ya sefer yapacağı kanısındadır⁴⁰. B. Spuler ise, yine aynı görüştedir ve bu görüşünü şöyle açıklamaktadır: "Zaten daha önceki veya daha sonraki bütün Türkistan fatihlerinin İran yaylasına ve bu yaylayı elinde tutana karşı taarruzlara geçmiş olmaları da bu düşüncenin yerinde olduğunu gösteren bir delildir."⁴¹ Fakat Doğu ile Batı arasındaki ticarete bu kadar önem veren, ticaret kervanlarının gidip gelmesinde herhangi bir hâdis e çıkmaması için yollara nöbetçiler diktiren Cengiz, sadece öç almak

³⁶ *Gizli Tarih*, s. 176.

³⁷ *Yüan-shih*, 1, 15a-9 ve *Gizli Tarih*, s. 163.

³⁸ Hamdallah Mustawri al-Qazwini, *Tarih-i Guzida*, Ed., E. G., Browne, Gibb Memorial Series, London, 1928, s. 115; Cüveyni, *aynı eser*, c. 1, s. 82; *Yüan-shih*, 1, 20a-5 ve 1, 20a-9'da Otrar şehrinin ele geçirilmesi iki kere yazılmıştır. Birincisinde, Cengiz tarafından alındığı yazılmıştır. Halbuki, yukarıdaki kaynakların hepsi Çağatay ve Ögedey'in almış olduğunu yazarlar. Ayrıca diğer bir Çince kaynak *Sheng-wu Ch'in-cheng-lu*. Ed., Wang Kou-wei, Taipei, 1962, s.190'da Otrar üzerine Cengiz'in ikinci ve üçüncü oğlunu yolladığını ve Otrar'ın bunlar tarafından alındığı yazılmıştır.

³⁹ Kok Saray'ın yeri ve İnal-cık'ın öldürülmesi için Cüveyni, *aynı eser*, c. II, s. 1041'e bakınız.

⁴⁰ Barthold, *Turkestan...*, s. 407.

⁴¹ Bertold Spuler, *İran Moğolları*, Ter. Cemal Köprülü, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1957, s. 32.

için bu sefere çıkmış olabilir. Kendisini Doğu'nun, Muhammed Harezmsah'ı da Batı'nın hâkimi olarak tanıması, Cengiz'in bu seferi, bütün Ortaasya'yı bir sel gibi yakıp yıkması isteğinden doğmuş değildir. Otrar hâdisesinden sonra, Cengiz'in Muhammed Harezmsah'a itimadı kalmıyor ve Sultanlığı Muhammed Harezmsah'a yakıştırmıyordu. Hat-tâ Kadı Vahidu'd-din Fushenci ile konuşmalarında, "Harezmsah padişah değil bir hırsızdır. Padişah olsaydı benim elçilerimi öldürmezdi"⁴² demesi, Otrar seferini sadece bir öç almak gayesiyle yaptığını gösteren delildir.

⁴² Barthold, *Turkestan...*, s. 400.

İSLÂMİYETTEN ÖNCE ORTA ASYA TÜRK KÜLTÜRÜ¹

Türklerin târîh sahnesine çıktıkları yer konusu, uzun zaman, ilim adamlarını meşgul etmiştir. Altay Dağları, Altay Dağları'nın doğusu, Baykal Gölü'nden Gobi Çölü'ne kadar uzanan sahaların, Türklerin ilk yurdu olduğu tahmin edilmiştir. Fakat, dilci Gyula Németh tarafından en eski Türkçe ile Ural dilleri arasındaki münâsebetten dolayı, ilk yurdun, Aral Gölü çevresi ile Ural ve Altay Dağları arasındaki bozkırlar olduğu ortaya atılmıştır. Bu görüş, gerçeğe en yakın olanıdır. Oğuz Destan'ında Oğuz Kağan, tarafından, Sirideryâ'nın Aral Gölü'ne döküldüğü yerde Yeni Kent şehrinin kurulduğu bildirilmektedir.

Arkeolojik kazılar ve Çin kaynaklarında Türkler hakkında yazılanlar göz önüne alınırsa, Türk medeniyetini takriben M.Ö. 2500 yıllarına kadar götürmek mümkün olmaktadır. Bugünkü Kansu şehri civarında, menşei itibariyle avcı kültürü olan, bir Proto-Türk kültürüne rastlanmaktadır. Bu avcı kültürü, sonra çoban kültürüne ve daha ileriki yıllarda da buğday ve darı ekimine dayanan bir ziraat kültürüne dönmüştür. Sözünü ettiğimiz Kansu şehri civarında görülen bu kültürden dolayı, Türklerin ilk anayurdunun bu bölge olduğunu söylemek istemiyoruz. Ancak, bu bölge, yukarıda Türklerin ilk anayurdu olarak Németh'in ileri sürdüğü bölgelerin pek yakınında olması bakımından, bu fikri destekler mâhiyettedir.

Rivayet ve arkeoloji belgelere göre, Çinlilerin, M.Ö. 2070-1600 yılları arasında hüküm süren ilk sülâleleri Hsia 夏朝 olarak bilinmektedir, ikinci sülâlesi ise Ö.M. 1600-1046 yılları arasında hüküm süren Shang 商朝 olmuştur. Zamanında, Kuzey kavimlerinden, etkilendikleri görülür. Bu kuzey kavimleri arasında at besleyen ve harb arabalarına benzeyen arabaları bulunan kavimlerin olması, bunların, büyük ihtimâle, Türk olduklarını söylememize yardımcı olmaktadır. Bu ihtimâli

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "İslamiyet'ten Önce Orta Asya Türk Kültürü", *Millî Kültür*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Cilt I, Sayı 2, Ankara, 1976, ss. 50-57.

kuvvetlendiren delil ise, Çin'in üçüncü sülâlesi olan ve M.Ö. 1046-771 ile M.Ö.771-256 seneleri arasında hüküm süren CHOU sülâlesinin 周朝 bir Türk kabilesi olduğunu bilmemizdir. Çin'e ilk defa atı getiren, bu Chou sülâlesidir. Atın ilk defa Türkler tarafından Çin'e sokulması, tesirini hemen göstermiş ve Chou sülâlesi zamanında bugünkü Shan-hsi eyâletinde bir derebeylik devleti olan CHAO'lar 趙國 (M.Ö.403-222) da ata binmeyi öğrenmişlerdir. Bunun sonunda da, Chao'lar tarafından giyilen uzun etekli elbiseler bırakılmış, onların yerine, ata binerken ve at sürerken daha pratik olan ve Türklerin kullandığı pantolon şeklindeki elbiseler giyilmeğe başlanmıştır. Atın bu şekilde Çin'e girmesi, Çin sanatına da tesir etmiştir. Çin'de o zamana kadar hâkim olan bronz sanatına, hayvan motifleri bu suretle girmiş oluyordu. Bunun örneklerini koşum takımları ile arabaların mâdenî kısımlarındaki hayvan motiflerinde, görmekteyiz.

Uzun müddet göçebe olarak yaşayan Orta Asya Türkleri, ilk devirlerde basit anlamda ziraatçılık ve avcılıkla uğraşmışlardır. Bilhassa su yolları boyunca gezerek geçimlerini sağlayan Türkler, belki de nüfuslarının azlığı dolayısıyla fazla bir gayret göstermeden yaşamışlardır. Bu devirlerde Türkler, sonbahar mevsimine girilmeden önce, kışlık yiyecek maddelerini depo ediyorlardı. Avcılıkla meşgul olanlar atı ehlileştirdikten ve tekerleği bulup arabayı -kağnı- nakil vasıtası olarak kullandıktan sonra, daha geniş bölgelere yayılarak, geçimlerini sağlamağa başlamışlardır. Çin kaynaklarında Türk kavmi olarak geçen KAO-CHE'ler 高車, gelişmiş arabaları ile, göçebeliklerini daha geniş bir alanda sürdürebilmişlerdir.

ESKİ TÜRKLERDE HAYVANCILIK

Hayvancılık, eski Türk topluluğunda mühim bir yer işgal eder. Orta Asya Türklerinin, yerleşik hayâta geçmeden önce, göçebe oldukları malûmdur. Bu göçebelik, iklimin ve bulundukları yerlerin, hayatlarını sürekli olarak devam ettirmelerine engel olmasından dolayıdır. Hayvanlarını otlatmak zorunda olan bu insanlar, her zaman yer değiştirmek mecburiyetinde kalmışlardır. Türklerde hayvan, bilhassa şu üç hususiyetinden dolayı, ehemmiyet kazanmıştır. Bir kere hayvan, bu insanların başlıca gıda maddesi olmuştur. Etini, günlük ihtiyaçları için pişirip yedikleri gibi, kurutarak ilerideki ihtiyaçlarını gidermek. için de

kullanmışlardır. Ayrıca hayvanın sütünden, derisinden ve yününden giyim eşyası olarak yararlanmışlardır. Hayvanın ikinci hususiyeti, Çin başta olmak üzere, zirâatçı ülkelerde mühim bir ticâret unsuru olması idi. Bunlar, hayvanlarını satıp kendi ihtiyaçları olan zirâî ürünleri alırlardı. Hayvanın üçüncü hususiyeti ise, nakil vâsıtası olarak kullanılmasıdır. Türklerin sâhib olduğu hayvanların başında at gelmektedir. At, Türklerde yiyecek, ticâret vâsıtası ve nakil aracı olarak ehemmiyet kazanmıştır. Bilhassa Çin ile Hunlar zamanında başlayan ticârette, at mühim bir yer almış ve hattâ Çin sınırlarında at pazarları kurulmuştur. Koyun, sığır, deve, katır, manda, eşek de Türklerin besledikleri ve evcilleştirdikleri hayvanlar arasındadır. Bu hayvanların yanında, zamanla, tavuk, tavşan ve av hayvanları da yer almışlardır. X. yüzyılda Kao-ch'ang 高昌 ve Beşbalık'a 北庭 seyahat eden Çinli seyyah Wang Yen-te 王延德, Uygurlar hakkında, hayvancılıkla ilgili olarak şunları söylemiştir: "Zengin olanlar at eti yerler. Diğerleri sığır ve yaban kazı yerler. Kağanın, prenslerin ve veliahdların at sürüleri vardır. Bu sürüler, vurulan damgalarla, birbirilerinden ayrılırlar. Hiç kimse, bu sürülerin sayısını bilmez. İyi bir atın fiyatı, 12.44 metre uzunluğunda ipek kumaştır. Yaşlı atlar yemek için kullanılır ve bunların değeri 3.11 metre uzunluğunda ipek kumaştır."

Türkler, yaz ve kış mevsimlerinde, hayvanları ile birlikte göç ederlerdi. Bu mevsimlere göre yapılan göçlerin sonucu olarak, kışlak ve yaylakları kurulmuş ve buralarda hayvanları için ağıllar yapmışlardır. Bu yaylak ve kışlaklar, her oymak için, sabittir. Böylece, ilk yerleşim merkezleri de meydana gelmiş oluyordu.

ZİRAAT

Türklerin uzun yıllar göçebe olarak hayvancılıkla geçindiklerini ve başlıca geçim kaynaklarının hayvancılık olduğunu bilmemize rağmen, acaba, sürülerini su yolları üzerinde otlatan bu insanlar, hiç, zirâatla uğraşmıyorlar mıydı? İlk defa bir devlet düzeni içinde gördüğümüz Hunların, zirâatla uğraştıkları hakkında Çin kaynaklarında bilgiler vardır. Fakat, Hunlardan önce de, Türklerin zirâatla uğraştıkları hakkında elimizde bâzı bilgiler bulunmaktadır. Arkeolojik kazılardan elde edilen bir sonuç da, Türklerin su kanalları -arklar- açtıkları hususudur. Bu sulama kanallarının zirâat için açıldığından şüphe edilmemelidir.

Çin kaynaklarında Hunların Su 粟, yani “dari” (tarı) adlı tahıl yetiştirdiği zikredilmektedir. Yine arkeolojik kazılardan, Türklerin zirâatla uğraştıklarına delâlet eder zirâat aletleri çıkmıştır. Bu kazılardan çıkan saban, değirmen taşları ile zirâat bitkileri olan kavun, karpuz çekirdekleri, buğday ve arpa tohumları, Türklerin Hunlardan önce de zirâatla uğraştıklarının delilidir. Hunlardan sonra, zirâatçılık daha da gelişmiş ve hububatlarını saklamak için, anbarlar yapmışlardır. Göktürkler zamanında Çin’le olan münâsebetlerin arttığını ve Çin’den tohumluk hububat ve zirâat âletleri istendiğini yine Çin kaynakları yazmaktadır. Göktürk Kağanı Kapağan Kağan, 100.000 kişilik ordusu ile Çin’i işgal etmiş ve geri çekilirken bir milyon kilo darı, üç bin zirâat âleti ve bol miktarda demir almıştır. Yine Kapağan Kağan, bir başka seferinde, Çin’den üç yüz bin kilo hububat, üç bin zirâat âleti ve elli bin top ipek kumaşla dönmüştür. Uygurlar devrinde, zirâatla ilgili kelimelerin çoğalmasından, bunlarda zirâatin daha ileri bir seviyede olduğu hükme varılabilmektedir. Bu devirde meyve ve sebze bahçelerinin de kurulmuş olması, zirâatin ne dereceye kadar ilerlediğini gösteren bir delildir. Çinli seyyahın, Beşbalık şehrinin etrafını bir nehirin çevirdiğini, bu nehirin tarlaları ve bahçeleri suladığını ve su değirmenlerini çalıştırdığını söylemesi, zirâatin ne derecede ilerlediğini göstermesi bakımından, çok mühimdir. Türklerin tanıdığı ilk tarım ürünü, belki de hayvanlarını beslemek için ettikleri yonca olmuştur. Daha sonra kendi ihtiyaçları için ekilen ilk ürün ise, darıdır.

İlk zirâatlarına, evcilleştirdikleri hayvanları beslemek üzere bâzı bitkilerin ekimi ile başlayan Türkler, daha sonra, kendi ihtiyaçları için de toprağı ekip biçmeğe başlamışlardır. İlk dinleri olan Şamanizm’in tesiri ile, toprak kavramı büyük bir ehemmiyet kazanmış ve toprak için kurbanlar kesilmeğe başlanmıştır. Türklerde toprağın ne derecede mühim olduğu aşağıdaki misâllerden anlamak mümkündür..

Tung-hu’lar 東胡 (Tunguz’lar), Mao-tung’a 冒頓 -Mete’ye- bir elçi yollayarak, atını isterler. Mao-tun, devletin ileri gelenlerini toplayıp onların fikirlerini aldıktan sonra, itirazlara rağmen, atını vermediği kabul eder. Tunguz’lar, sonra bir elçi daha yollayarak, bu sefer, Mao-tun’un karısını isterler. Devletin ileri gelenleri, yine bir araya gelerek durumu görüşürler ve Mao-tun’un karısını vermesini istemezler. Fakat Mao-tun, karısını da vererek, herhangi bir anlaşmazlığın çıkmasını

önler. Tunguz'lar, daha sonra, sınırdaki çorak toprak parçasını isterler. Böylece, her iki ülke arasındaki anlaşmazlığın ortadan kalkacağını söylerler. Mao-tun, devletin ileri gelenlerini tekrar toplayarak durumu görüşür. Toplantıya gelenler, bu işe yaramaz toprak parçasının verilmesini kabul ederler. Fakat, bu sefer, Mao-tun karşı çıkar. Sebebi olarak da, "atım ve karım kendi malımdı. Toprak ise devletin malıdır. Bu malı başkasına kim verebilir?" diyerek, Tunguzlar'ın bu isteğini reddeder. Toprağın ehemmiyeti hakkında ikinci misâlimizi de, Göktürkler zamanından verelim. Bilge Kağan Anıtı'nın doğu cephesinde şöyle bir cümle vardır: "Yukarıda Türk Tanrısı, mukaddes yeri, suyu öyle tanzim etmiştir. Türk milleti yok olmasın diye, millet, olsun diye, babam İlteriş Kağan'ı, annem İlbilge Hâtun'u göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır." Bu misâlden de, toprak ve suyun ne kadar ehemmiyetli olduğunu görmekteyiz.

ESKİ TÜRKLERİN KULLANDIKLARI ALFABELER

Türk dilinin geçirdiği gelişmeyi göz önüne alırsak, bunun dört merhaleye ayrıldığını görebiliriz. 1- İlk Türkçe Devri (?-IV. yüzyıl), 2-Eski Türkçe Devri (VI-XI. yüzyıl), 3-Orta Türkçe Devri (XI-XVI. yüzyıl), 4- Yeni Türkçe Devri (XVI. yüzyıldan zamanımıza kadar). Bu tasnifte görüldüğü gibi, ilk üç devre âid olan Türkçe, hemen hemen, İslâmiyet'ten önceki Türkler tarafından konuşulup yazılmıştır.

İLK TÜRKÇE DEVRİ

Bilhassa ilk Türk devletini kurmuş olan Hunlar'ı da içine alan bu devreye âid olarak, elimizde, yazılı bir kaynak maalesef yoktur. Hun çağından önceki Türkçe, Türk dilinin kaynağını temsil etmekle beraber, yazılı metinler olmadığından, kesin bir şey söyleme imkânı yoktur. Bâzı Çin kaynaklarında Hunlar'a âit kelimeler mevcut ise de, transkripsiyonlarının iyi yapılmamış olmasından dolayı, anlaşılamamaktadır. Çince kitaplara geçen bu Hunca kelimelerin daha ziyade askerî deyimlere ve devlet teşkilâtına âit kelimeler olduğunu bilmekteyiz.

ESKİ TÜRKÇE DEVRİ

Bu devreye, Göktürk ve Uygurlar tarafından kullanılan alfabelerle yazılan eserler girmektedir. Runik alfabesi ile yazılan Göktürk yazıtları

rı, Talas, Yenisey, Ongin, Orhon ve Tola nehirleri çevresine dağılmıştır. Runik alfabesi ile yazılan bu anıtlardan en meşhurları; 732 de Kül Tigin, 735’de Kül Tigus’un ağabeyi Bilge Kağan ve 720 yıllarında da Bilge Kağan’ın veziri Tonyukuk adına dikilen yazıtlardır. Kireç taşlarının oyulması ile yazılan bu yazıtların ilk ikisi Yoluğ Tigin tarafından yazılmış ve 1893 yılında, büyük Türkolog Wilhelm Thomsen tarafından okunabilmiştir.

Türk dilinin ve kültürünün gelişmesini en uzun devam ettiren Uygurlar ise, Hun, Tibet, Brahma, Süryânî, Soğd, Mani ve Uygur alfabelerini kullanmışlardır. Run, Süryânî, Tibet, Brahma alfabeleri Uygurlar arasında fazla rağbet görmemiş ve bu yazı çeşidlerinden günümüze kadar çok az örnekler ulaşmıştır. Uygurlar arasında en yaygın alfabeler Soğd, Mani ve Uygur alfabeleri olmuştur. Soğd alfabesi, aslında Uygurların sonradan kullandıkları Uygur alfabesinin aynıdır. Dilci Müller, Soğd alfabesi üzerinde yaptığı araştırmalardan, Soğd harflerinin en gelişmiş şeklinin Uygurcada bulunduğunu söylemektedir. Bu yüzden Soğd harfleri, Uygurlarca öğrenildikten sonra, Uygur alfabesi adını almıştır. Soğd harflerini Uygurlar, ilk defa, 825-832 yılları arasında Kağan olan Ho-sa’nın şerefine dikilen Kara-Balğasun yazıtında kullanmışlardır. Bu yazıt, Uygurların Mani dinine girişini anlatmaktadır. Bu yazıtta, kısaca, “Evvelce et yenen bir memlekette şimdi pirinç yenecek, evvelce insan öldüren bir millet artık hayır ve sulh içinde yaşayacaktır.” denmektedir.

Uygurların kullandığı Mani alfabesi, Maniheiztler tarafından kullanılan alfabe olup, Uygurların bu dîni kabul etmelerinden sonra kullanılmıştır. Uygurcaya yakın bir sistemi olan bu alfabe ile yazılan eserler, Uygurlar tarafından kullanılan diğer Soğd ve Uygur alfabelerine nazaran daha azdır.

Uygur alfabesi ise, 18 harften meydana gelmiş ve VIII. yüzyılın ilk yarısından sonra kullanılmağa başlamıştır.

ORTA TÜRKÇE DEVRİ

Bu devir, Uygurlar tarafından, Mani ve Budist metinlerinin tercümelerini, Uygurca yazılmış Hukuk Vesikalarını, Çağatay ve Kıpçak yazı dili ile ve Oğuzca yazılmış metinleri içine alan devirdir.

Orta Türkçe devrinde, Uygur alfabesi ile yazılmış, belki de en mühim eserler, Uygur Hukuk vesikalarıdır. 11. ve 13. yüzyıllarda yazıldıkları tahmin edilen bu hukuk vesikaları, Uygurların çok yüksek bir medeniyet seviyesinde ve oldukça ileri bir iktisadî bünyeye sahip olduklarını göstermektedir. Türk kültür târihinin hemen hemen her dalını ilgilendiren bu hukuk vesikaları, ticâretin mübadele sisteminden çıkıp, para ve ölçü sistemleri ile yapıldığını göstermesi bakımından mühimdir. Vesikalarda kesin bir târih olmadığından, bunların ne zaman yazıldığını dil yapısına ve kullanılan kelimelere bakarak yüzyıl hesabı ile yaklaşık olarak tahmin edebiliyoruz. Esâsında, bütün vesikalarda târih vardır. Fakat târihler, eski Türklerin kullandıkları 12 Hayvanlı Türk Takvimi ile gösterildiğinden, kesin bir târih tesbiti yapılamamaktadır.

Vesikalar, ferdlerin kendi aralarında veya toplu halde yaptıkları muâmeleler yahut da ferdlerin devletle olan münâsebetleri ile ilgilidir. Ferdlerin kendi aralarında yaptıkları mukaveleler, şarap, para, pamuk ve susam gibi maddelere duyulan ihtiyaçlardan doğmuştur. Bundan başka, bu tip mukavelelerde, herhangi bir ihtiyaçtan dolayı malın rehin olarak verildiği, oğul veya kızın bir başkasının yanında çalışmak, hattâ bütün hayatı boyunca devr edilmek sûretiyle ihtiyaçların giderildiği görülmektedir. Meselâ, çocuğun evlâtlığa verilmesi, mal ihtiyacını veya kendi akrabalarından birinin para ihtiyacını karşılamak içindir. Arazi satışlarına ait vesikalar, tahıl ekmek için yer ihtiyacını karşılamak üzere düzenlenmiştir. Ferdlerin devletle olan münâsebetlerini düzenleyen vesikalar ise, nüfus sayımı, ferdlerin devlete ödedikleri vergiler ve devlete ait iş yerlerinde çalışan kimselerle ilgilidir.

HUKUK VESİKALARININ YAZILIŞI ŞÖYLE BİR SIRA TÂKİB ETMEKTEDİR

1. Târih,
2. Vesika ile ilgili şahsın adı,
3. Vesikanın yazılış sebebi,
4. Alım-satım ile ilgili pazarlık kısmı,
5. Borç alınan veya rehin verilen malın ödenme usûlü ve şartları,
6. Borçlunun ölmesi hâlinde borcu ödeyecek kimselerin adları,

7. Mukavele şartlarının korunması ve mukaveleye itiraz edecek kim-selerin belirtilmesi,
8. Mukaveleyi bozmak isteyenlere karşı alınacak tedbirler,
9. Mukaveleyi yapanların ve şahitlerin isimleri,
10. Mukaveleyi yazanın adı, imza ve mühürler,

Bu çok mühim hukuk vesikalarından birini, burada, bugünkü türk-çe ile birlikte, örnek olarak görelim (Bu vesika. Reşit Rahmeti Arat ta-rafindan «Among the Uighur Documents» adı altında İngilizce olarak 1966 yılında yayınlanmıştır.):

*Tonguz yıl bişinç ay on altı-ka manga terbiş-
ke yunglag-lıg çao yastuk kerkek bolup
adam-ning manga ülüş-te teggen taysang-takı
on altı er korner borluk-ta manga teger çırkış-
tın alıp öngtün sığar-ın alıp yarım borlukum-nı
udçı buk-a esen ikegü-tin yüz yastuk çao alıp
toguru tumlıdı satdım bu kün-tın munça ming
yıl tümen kün-ke tegi udçı buk-a esen ikegü
erklig bolz-un taplaz-a öz-ler-i etlep yisün
taplamaz-a adın kişi-ke ödkürü satz-un bu bitig-
ni kılmuş kün öz-e bu borluk sadıg-ı çao-ni
tükel sanap altım biz udçı buk-a esen ikegü
takel sanap birtimiz bu borluk yolınta men terbiş-
ning agam inim yigenim tagayım kim kim-m-e bolup
çam çarım kılmaz-un-lar apam birük erklik beg
işi yat y (a) ri (ı) gınça küçin tudup çam çarım
kılsar-lar
ulug suü-ke bir altun yasduk içker-i agılık-
ka bir kümüş yastuk beget-ler-ke birer
eder-ke yaraşu at kışgut birip söz-
ler-i yorımaz-un
bu nişan mn terbiş-ning ol
bu nişan mn tanuk ilçi buk-a-ning ol*

bu nişan mn tanuk or kaya-nıng ol
bu nişan mn tanuk udçı-nıng ol
bu nişan mn tanuk udmıŝ-nıng ol
mn terbiş öz-üm bitidim

(bugünkü türkçe ile):

Domuz yılı 5 inci ayın 16 sında bana Terbiş'e
para -çao yastuk- lâzım olduğundan
babamdan mîras kalan Taysang'daki
bana âid olan 16 işçinin çalıştığı üzüm bağıını, Çırkuŝ'den
başlayan üzüm bağının yarısını
Udçı-Buka ve Esen'in ikisine, yüz yastuk çao'ya
mahalli örf ve âdete göre sattım. Bugünden başlayarak bin
yıl ve on bin gün Udçı-Buka ve Esen ikisi bu üzüm ba-
ğının sâhiblerindendirler. Eğer onlar isterse, çalışarak ken-
dilerine fayda te'min ederler :
eğer istemezlerse, bir başkasına satabilirler. Bu mukave-
lenin tamamlandığı gün, üzüm bağının satış fiyatının eşit
olarak
para -çao yı
sayarak tamâmen aldım. Biz Udçı-Buka ve Esen ikimiz
tamâmını verdik. Üzüm bağı hususunda ben Terbiş
küçük ve büyük kardeşlerim, yiğenim ve dayım
itiraz etmesinler. Fakat, eğer
beğlerin sözüne güvenerek İtiraz ederlerse
onlar
büyük ordu'ya bir altın yastık, iç hazineye
bir gümüş yastık, beylerin

her birine ceza olarak bir binek atı vereceklerdir. Onların sözleri geçerli olmasın.

Bu nişan ben Terbiş'indir.

Bu nişan ben şâhid İlçi-Buka'nındır.

Bu nişan ben şâhid Or-Kaya'nındır.

Bu nişan ben şâhid Udçi'nindir.

Bu nişan ben şâhid Utmiş'indir.

Ben Terbiş bunu kendim yazdım.

Eski Türkler, ticârette mübadele sistemini, bıraktıktan sonra, para kullanmağa başlamışlardır. Ekonomik hayatın mühim bir unsuru olan para, Türklerin çok eskiden beri bildikleri bir şeydi. Kağanlarının adını yazarak mühürlenmiş olan kâğıt ve kumaşlara “yarmak” ismini verip para olarak kullanmışlardır. Bugün elimizde 740 senesinde Balasagun'da Türgiş Kağanına âid paralar bulunmaktadır. “Qamdu” kelimesi de, eski Türklerde, para karşılığı olarak kullanılmıştır. Bu kelime, Kaşgarlı Mahmud'da şöyle açıklanmıştır: “Dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır. Üzerinde Uygur Hânı'nın mührü basılıp, alış-verişte para yerine kullanılır.” Bu “qamdu” yâni bez paralar her yedi senede bir yıkanır, tâmir edilir ve yeniden damgalanırdı.

ESKİ TÜRKLERDE DİN

ŞAMANİZM

Orta Asya Türkleri, İslâmiyet'i kabul etmeden önce, çeşitli dinleri kabul etmişlerdir. Türklerin ilk dini olan Şamanizm, tek tanrı düşüncesinin hâkim olduğu bir dindir. Türkler, zirâatçilik devirlerinde, gökle fazla ilgilenmemişler; yalnızca topraktan iyi bir ekin alınabilmesi için neler yapılması gerektiğini düşünmüşlerdir. Bu maksatla, büyü yapılması da söz konusu olmuştur. Günlerinin büyük çoğunluğunu tarlalarında geçiren bu insanlar, gökyüzünü, ancak havanın bulutlu olduğu zamanlarda düşünmüşlerdir. Türkler, ancak hayvancılıkla uğraştıkları zamanlardan sonra, gökle ilgilenmeğe başlamışlar ve gök toprağa nazaran daha çok değer kazanmağa başlamıştır.

Göktürkler zamanına kadar gök, belki de, toprak ve su kadar mühim değildi. Göktürk Devleti'nin kurulması ile birlikte, göğün değeri artmış; “Tanrı” kelimesi hem “gök”, hem de “Allah” mâniasında kullanılmıştır. Allah'ı, “gök-tanrı” adı ile isimlendirmişlerdir. Göğün bu değeri yanında kağanların da tanrının oğlu olması, onun yerdeki temsilcisi anlamına gelmektedir. Kağanlar ölünce ruhlarının göğe, tanrının yanına uçtuğuna inanırlardı. Kağanlar, göğün bu değerinden dolayı, “tengri” unvanını isimlerinin başında kullanmışlardır. Çin kaynaklarında ismi Teng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Lu-hu P'i-chia Huai-hsin k'o-han 騰里邏羽錄沒密施合祿胡毗伽懷信可汗 (795-805) olarak yazılan ve 795 senesinde kağan olan bu Uygur kağanının adı, Uygurca olarak, “Tengride Ülüg Bolmuş Alp Lu-hu Bilge Huai-hsin Kağan” şeklinde yazılıdır. Ancak, Uygurlar zamanında 762 senesinde Mani dininin kabulünden sonra, “ay” mefhumu değer kazanmış ve kağan unvanlarının başında kullanılmağa başlanmıştır. Çincesi Ai Teng-li-lo Ku Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i k'o-han 愛登里羅汨蜜施合毗伽保義可汗 (808-821) olan “ay”, Eski-Türkçe'de “Ay Tengride Küç Bulmuş Alp Bilge Pao-i Kağan” olarak yazılmıştır.

Eski Türklerin Şamanizm dininde herhangi bir kitabı olmadığından, bu dinin reisleri -ki bunlara «kam» veya «şaman» adı verilirdi- birçok vazifeleri olan kimselerdi. Şamanlar, astronomiden anlarlar ve ay ile güneş tutulmalarından sonra geleceğe dâir haberler verirlerdi. Şamanlara danışılmadan savaşa gidilmezdi. Şamanlar, hastalık ve ölüm zamanlarında da vazife görürler ve hastanın yanına giderek dua ederler, tedavide bulunurlardı. Şamanlık, aileden aileye geçer ve daha çocukluk yıllarında büyüklerinden şaman âdetlerini öğrenirlerdi. Büyük kısmı erkek olan şamanların yanısıra, kadın şamanlara da rastlanmaktadır. Şamanlar, ak ve kara olmak üzere, ikiye ayrılırlardı. Ak şamanlar iyi ruhlara, kara şamanlar ise kötü ruhlara hitâb ederlerdi.

BUDİZM

İlk defa, 572 senesinde, Göktürk Kağanı Tabo Kağan 他鉢可汗 (572-581) zamanında Budizm'in Türkler arasına girmiş olduğunu görüyoruz. Bu din, devlet erkânı arasında rağbet görmekle beraber, halkın ve askerlerin tepkisine uğradığından, bir süre için, devletin resmî dini olamamıştır. Ancak 840 tarihinden sonra, Uygurlar Budizm'i resmen

kabul ettiler. Bu dine Göktürkler zamanında gösterilen tepki, daha çok, et yeme ve savaş yapma yasağından dolayıdır.

Uygurların Budizm'i kabullerinden sonra, bu dinin kitapları Uygurcaya tercüme edilmeğe başlanmıştır. Bu târihlerden sonra, Budizm mâbedleri de yapılmaya başlanmış ve buradaki râhibler vâsıtasıyla halka bu dinle ilgili bilgiler verilmiştir. Budizm'in dînî kitapları: 1- Sutra'lar, 2- Vinaya'lar, 3- Abhidharma'lar olmak üzere sınıflandırılmıştır. Uygurlar tarafından «nom, nom sudur, nom bitig» ve «sudur» olarak isimlendirilen sutra'lar, budist râhiblerinin yâni Burkan'ların vaazlarını bir araya toplayan kitaplardır. Uygurlar tarafından tercüme edilen en mühim sutra. «Sekiz Yükmek» (Sekiz Türlü Şuur) isimli kitaptır. Budizm'in ikinci mühim kitabını temsil eden «Vinaya»lar, yalnız manastır mensublarını ilgilendiren kitaplardır. Bu kitapların Uygurcaya tercüme edilip edilmediği kesin olarak bilinmemektedir. Çünkü râhibleri ilgilendiren bu kitaplar, halkın ilgisinden uzak olduğundan, fazla yaygın değillerdi. Bundan dolayıdır ki, günümüze kadar gelmeleri mümkün olamamıştır. Budizm'in üçüncü kitabı «Abhidharmalar» ise, konusu itibariyle felsefî olup, dînî-felsefî meselelerin izâhı için yazılmışlardır. Uygurlar tarafından, bu tür kitapların tercüme edildiğini de görmekteyiz. Vapşı Bakşı ismindeki bir Uygur tarafından tercüme edilen bu tür bir kitab, günümüze kadar gelmiştir.

MANİHEİZM

Suriye'de yaşamış olan Mani ismindeki şahıs tarafından kurulan Maniheizm, doğuya doğru yayılmış ve atası Tonyukuk olan Hsieh 侯氏 kabilesi tarafından Çin'e sokulmuştur. Uygur kağanı Bugu Kağan, Çin'e yaptığı seferde, Mani râhibleri ile tanışmış ve dört mani rahibini alarak Kara-Balğasun'a götürmüştür. Mani dîninin resmî din olması Uygurların savaşırlığını azaltmış, fakat daha yüksek bir medeniyet seviyesine erişmelerine yardımcı olmuştur. Çünkü mani dîni, bir şehirli dîni idi. Bu dînin Türklerin eski dîni Şamanizm'e benzer taraflarının olması ve bilhassa gök ile olan ilgisi, Uygurlar arasında yayılmasına yol açmıştır. Türklerde mühim ve kutlu olan, gök idi. Eski Türk Kağanları güçlerini gökten alır ve onun buyruğu ile kağanlık tahtına oturlardı. Bu yüzden de, kağanlık unvanlarının başında, «tengride» (gökte) kelimesi bulunmakta idi.

ESKİ TÜRKLER'DE KADIN

Bugün kullandığımız «kadın» kelimesi, eski Türklerde çeşidli şekillerde ifade edilmiştir. Orhun Anıtları'nda, Uygurlar tarafından yazılmış metin ve hukuk vesikalarında bunların örneklerini buluyoruz. Orhun Anıtları'nda, bugünkü anlamda, «kız» kelimesine pek çok yerde rastlanmaktadır. Eski metinlerde geçen «hatun» kelimesi, bugün olduğu gibi, «eş» anlamındadır. Çinlilerin Türk Kağan eşlerine verdikleri «hatun» ünvanı ise, yukarıdaki mânâsından farklı olarak kullanılmış ve «prensese, kıraliçe» anlamlarını taşımıştır. Uluğ-kem kitâbesindeki «yotuz» kelimesi de «zevce, eş» mânâsında kullanılmıştır. Uygurlar zamanında da «kadın» kelimesi, «mama, karı, tişi, işi, ebçi» kelimeleri ile ifade edilmiştir.

Eski Türklerde, kadının içtimaî mevkiinin çok yüksek olduğunu görmekteyiz. Kadın için şiirler yazılmış, âbideler dikilmiş ve şehirler kurulmuştur. Eski Türk cemiyetinde, idareci sınıfın ve çok zenginlerin dışında, birden fazla evliliğe rastlanmamaktadır. İdareci sınıfın «kün-teki», «beşe» ve «kün» denilen harem dâireleri vardı ve burada hizmet eden kadınlara da «evci karabaş», «kırkın» ve «küng» denilirdi. Bir kadınla evlenebilmek için, bugün «başlık» dediğimiz, o zamanlar «kalın yahut kaling» denilen büyük bir para ödenmekte idi. Ancak çok zengin olanlar bu kalın'ı vererek birden fazla kadınla evlenebilirdi. Evlilikte, erkek evin tek hâkimi idi. Erkek öldüğü zaman, oğullar, hiçbir şekilde, anneleri ile evlenemezlerdi. Ancak, oğulların bâzı durumlarda üvey anneleri ile evlenmelerine müsâade edilmiştir. Eski Türk yazıtlarında, hiçbir zaman, çok kadın almanın izlerine rastlanmamıştır. Kocasının malı olan kadın, aile içinde çocuğunun terbiyesi, ailenin mâlî işleri ile çadırın kurulup sökülmesi, giyeceklerin örülmesi, süt sağma, peynir ve tereyağ yapma gibi işlerle meşgul olmuştur.

Eski Türk kadını, devlet siyâsetine de karışıp, söz sahibi olmuştur. Hâtûn, devlet işlerinde, kocası ile birlikte emir-nâmeler, resmî yazışmalar imzalamıştır. Devlet işlerinde kocasına yardımcı olan kadın, yapılan bütün anlaşmalarda da, mühim bir rol oynuyordu. Bilhassa Çin'le olan münâsebetlerin zaman zaman bozulması karşısında, Türk prensesleri, Çin hükümdarları ile evlenerek ve iki devlet arasında akrabalık te'sis ederek, münasebetlerin iyileşmesini sağlıyorlardı. İki ülke arasındaki münâsebetlerin düzelmesi için, Çin prenseslerinin de

Türk kağanları ile evlendikleri çok görülmüştür. 821 yılında Uygurların Başbakanı Tudun, prensesler ve Mani râhiblerinden ibaret 573 kişi ile Çin'e gitmiş ve burada Çin imparatoru kendi kızını Uygur kağanına vererek aradaki münâsebetlerin düzeltilmesini sağlamıştır.

Uygur hatunlarının kendilerine mahsus otağları ve şehirleri vardı. Etsina nehrinin yakınlarındaki bir yerin, T'ang sülâsesi zamanında, Uygur prenseslerinin oturdukları şehir olduğu kaynaklarda geçmektedir. Bundan başka, daha üç K'o-tun ch'eng «Hatun şehiri» olduğu da Çin kaynaklarında kayd edilir.

ESKİ TÜRK SARAYLARI

Eski Türklerde, hâtûnlar için otağlar ve şehirler yapıldığını gördük. Hükümdarların da otağ ve sarayları olup, kendileri bu yerlerde otururlardı. Saray kelimesi, eski Türkçede «örg» ile ifâde edilmiştir. Bu kelime hem taht, hem de saray için kullanılıyordu. Kağanlar, çoğu zaman çadırlarda oturmalarına rağmen, ayrıca bir de sarayları bulunduğu çeşidli kaynaklardan tesbit edilebilmektedir. Sarayların içinde kağanların tahtı da bulunurdu. İşte bundan dolayı «örg» kelimesi hem saray, hem de taht anlamına gelmiştir.

Kağanlar, yeni feth ettikleri yerlerde, egemenlik sembolü olarak, kendi adlarına saraylar yaptırılırdı. Bu saraylara, kağandan sonra gelen «yabgu» ve ordu komutanı olan «şad»lar tâyin edilirdi. Yabgu ve şadlar, bu saraylarda otururlar ve bu yerleri kağan adına idare ederlerdi.

SARAYLARDA VAZİFE GÖREN MEMURLAR

Eski Türk teşkilâtında devlet, «içre» yâni «içerisi» ve «taşra» yâni «dışarı» olmak üzere, iki bölümde idare edilirdi. «İçre» sözü, kağanın sarayını, ordugâhını ve etrafındakileri ifâde ederdi. Bundan ötürü, «içreki» yâni «içerdekiler» tâbiri ortaya çıkmış ve bu tâbirle, kağanın bulunduğu sarayda hizmet gören memurlar ifâde edilmiştir. Genel olarak saray memuru anlamına gelen ve Orhun Anıtları'nda «içreki», Uygur hukuk vesikalarında «içgerü» şeklinde kullanılan kelime rütbe ve ün-vân bildirip, bununla, kağanların saray ve otağlarında pek çok makamı işgal ve merasimlere iştirak eden memurlar kasd edilmiştir.

DANIŞMANLAR

«Tayanç ve Kengeşci» denen bu müşavirler, saraylarda en çok bulunan görevlilerdi.

Bu danışmanlar ve danışmanlık müessesesi, Uygurlardan Moğollara da geçmiş olan, mühim bir teşkilâttır.

KILAVUZLAR

Devlet ve ordu içinde mühim bir mevkileri vardır. Ülkeyi çok iyi tanıyan bu kişiler, bilhassa, askerî alanda geniş bilgi sahibidirler. Bir savaş esnasında, bunların büyük rol oynadıkları bilinmektedir.

MÜHÜRDARLAR

«Tamgaçı» veya «damgacı» kelimeleri ile belirtilen bu kişilerin büyük salâhiyetleri vardı. Tâyin ve para işlerinde, fermanların mutlaka bunların mühürleri ile mühürlenmesi ve bu mühürlerinin yanında imzalarının da bulunması şarttır.

HAZİNE MEMURLARI

Eski Türkçede «ağıcı» denen bu memurlar, halktan para toplayan devlet hazinedarları yahut veznedarlar idiler. Bâzı metinlerde geçen «ağıcı uluğu» ise, baş veznedar, maliyenin en büyük memuru veya Mâliye Bakanı anlamında kullanılmıştır.

ELÇİLER

Eski Türklerin münâsebetle bulundukları memleketlere yolladıkları devlet temsilcileridir. Bu elçiler, gittikleri ülkelerin hükümdarları ile doğrudan doğruya temas kurarlar ve kağanın beraberlerinde getirdikleri hediyelerini sunarlardı.

DOKTORLAR

«Emçi» adı verilen bu doktorlar saraylarda vazife görürler, ilâçları hazırlarlar ve aynı zamanda kırık çıkıkları da tedavi ederlerdi.

Saraylarda, yukarıdaki memurlardan başka, falcılar, müneccimler, astronomlar, taşları işleyen yahut yazıtları yazan sanatkârlar, aşçılar, kuşçular ve saray kapıcıları bulunmaktadır.

FESTİVALLER

Türklerin ilk dîni olan Şamanizm'deki törenler, şenlikler şeklinde yapıldı. Mevsimler, ilk devirlerden itibaren, büyük değer kazanmıştı. Çünkü, mevsimlerin hayvancılık ve zirâatçılık üzerindeki tesiri büyüktü. İlkbahar mevsimi otların yeşerdiği, hayvanların taze otla beslendiği ve ticâret faaliyetlerinin artıp, insanların ihtiyaçlarının gidebildiği mevsimdi. Bu mevsim, gök gürlemeleri ile ve şimşek çakmaları ile başlamış olurdu. İlkbahar mevsimine tekabül eden beşinci ayda, Hunlar ve Göktürkler göğe ve toprağa kurban keserek, büyük şenlikler tertib ederlerdi. Bu mevsimde at yarışları yapılır ve toplu halde şarkılar söylenip yemek yenir, içki içilir ve müzik çalınarak dans edip eğlenilirdi. İlkbahar mevsiminde, Ötügen'de oturan Uygurlar, başta kağanları olmak üzere, To-jen Irmağı'nın kıyısında toplanırlar ve Gök Tanrı'ya kurban sunarlardı. Bu mevsimde yapılan diğer bir bayram da, sürüleri otlatmağa çıkarma ayı olarak bilinen ve dokuz Mayıs'ta yapılan, «Örüs sara» bayramıdır.

Uygurlar, üçüncü ayın dokuzuncu günü, soğuk yemek festivali düzenlerlerdi. Bu festival, Çinlilerin Ch'ing-ming dedikleri festivalden bir gün önce kutlanırdı. Bu festivalde, evin içindeki ve dışındaki bütün ateşler söndürülür ve yirmi dört saat içinde yeni bir ateş yakılmazdı. Bir gün önceden hazırlanan soğuk yemekler yenirdi.

Uygurlar zamanında, dönenceler için de festivaller düzenlenirdi. Bunlardan ilki, yaz dönencesinde, toprak için kurban düzenlenen festivaldir. Bu festivalin düzenlenmesinden maksat, zürriyet tohumlarını şekillendiren ilâhlara hediye vermektir. Kış dönencesinde yapılan festival ise, 21 Aralık'ta başlar ve -yaz dönencesinde olduğu gibi- daha büyük olarak kutlanırdı. Bu festivalin değeri, Çinlilerin «yang» ve «yin» prensipleri diye isimlendirdikleri, iki kuvvetin yer değiştirmesi olayıdır. Çinlilerin inanışına göre, «yang» erkek, uğurlu, kuvvetli, parlak ve sıcaktır. «Yin» ise dişi, uğursuz, zayıf, donuk ve soğuktur. İşte bu hususiyetlerinden dolayı «yin» Sonbahara, dolayısıyla kış dönencesine tekabül etmektedir. Çinlilerde de görülen bu festivalde, imparator ve memurlar günlük faaliyetlerine ara verirler ve bulutların rengine bakarak gelecek seneye âid kehânette bulunurlardı.

Eski Türklerde, bu gibi festivallerin yanında, dînî ve dînî olmayan törenler de tertib edilirdi. Devletin düzenlediği törenlerde kağan mut-

laka bulunur ve töreni idare ederdi. Devletin düzenlediği dinî törenler, ölü gömme, cenaze ve atalar için yapılan saygı törenleri idi. Dinî olmayan törenler ise, av törenleri ve toy merâsimleri idi. Bu dinî olmayan törenlerde eğlenceler tertib edilir ve halk ile birlikte eğlenilirdi.

TÜRKLERİN YAKIN KOMŞULARINA OLAN TESİRLERİ

Orta Asya Türk devletlerinin, en sık bir şekilde münâsebette bulundukları Çin'e tesirleri olmuştur. Hayvancılıktan bahs ederken, atın ilk defa bir Türk kabilesi olan Chou sülâlesi zamanında Çin'e getirildiğini görmüştük. Çin'in kuzeyindeki bu Türk kavimleri şaman dininde olduklarından, gök ve içinde güneş ile yıldız kültü bulunan dinlerini Çinlilere de öğretmişlerdir. Çinlilerin insan kurban etme âdetleri bu devirden itibaren tesirini kaybetmeğe başlamış ve göge hayvan kurban etme âdeti yer almıştır. Bir Türk kabilesi olan Chou'lardan başka Çin'in 16 Devlet zamanında (220-589), kendilerini Hunların neslinden sayan Ts'ien-chao devleti de 309-419 seneleri arasında Shansi eyâletinde hüküm sürmüş bir devlet olarak Çin kaynaklarında geçmektedir. Göktürkler zamanında, Çin'in devlet bünyesinde değişiklikler meydana geldiğini ve Göktürk âdetlerinin Çin'de de kullanıldığını görmekteyiz. Çin prensinin Göktürkçeyi konuşması ve Göktürkler gibi giyinmesi, maiyyetindeki adamlarına koyun derisinden palto giydirip, onlardan saçlarını Göktürkler gibi kuyruk şeklinde uzatmalarını istemesi hep bu tesirin sonucudur. Çin'in Beş Sülâle devrinde (907-960) Türk olan Sha-t'o'lar Çin'e kendi âdet ve inançlarını da beraberlerinde getirmişlerdir. Sha-t'o'larca ok ve yayın hem hukukî bir sembol, hem de yemin âdeti olarak kullanılması Çinlilerce de benimsenen bir âdet olmuştur.

Çinlilere şamanizmin bâzı hususiyetleri Türkler tarafından öğretildiği gibi, Mâni dininin Çin'de yayılmasında da Uygurların rolü büyük olmuştur. Çin'e T'ang sülâlesi zamanında giren bu dinin, Uygurların kabul etmesinden sonra, Çin'de de yayıldığını görmekteyiz. Uygurlar tarafından, çok benimsenen Mani dini için mâbedler inşâ edilmiş ve Çin'de Mani mâbedlerinin yapılması için Çin hükümdarlarına fermanlar yollanmıştır.

Uygurlar, Orhun bölgesinde otururken, Kitan kabileleri Uygurların hâkimiyetleri altında idiler. Bu kabileler, Uygurların zirâat ve sanat alanındaki gelişmelerini tâkib etmişler ve bunları öğrenmişlerdir. Bu

devirde Kitanlar, Uygurların sürülerini otlatıp çobanlık yapıyorlardı. 924 senesinde Kitan devleti kurulduktan sonra da, Uygurlarla Kitanlar arasındaki münasebetler devam etmiş ve Uygurların kültürel alandaki tesirleri Kitanlar üzerinde görülmüştür. Hitanların kullandıkları iki çeşid yazıdan «küçük yazı»yı Uygurlar öğretmişlerdir. Eski Türklerin bir içkisi olan kımız, Kitan askerleri arasında da aranılan bir içki olmuştur. Kavun ve karpuz ekimi, yine Uygurlar tarafından Kitanlara öğretilmiştir. Orhun bölgesinde oturan Uygurların demir işçiliğinde büyük bir tekniğe sâhib oldukları bilinir. Bu Uygurlarla akrabalığı olan I-la kabilesi de, öğrendikleri bu sanatı aynen Kitanlar içinde de yürütmüşlerdir. Türkler, dokuz sayısına değer verirdi. Bunun örnekleri pek çoktur. Bu, an'ane de, Uygurlar vâsıtasıyla Kitanlara geçmiş ve Kitanların sosyal ve siyâsî teşkilâtlarında mühim bir yer almıştır.

KURULUŞ DEVRİNDE UYGURLARIN KİTANLARA TESİRLERİ VE UYGUR, GAZNE, KİTANLAR ARASINDAKİ MÜNASEBETLER¹

Bilhassa 11. yüzyılda Ortaasya'da siyasî ve coğrafi olarak kesin bir ayırım yapmak oldukça güçtür. Her ne kadar bu devrenin kendinden önce ve sonraki yüzyıllara nazaran daha sakin bir görünüşü varsa da, Asya'nın kuzey doğusunda Kitanların ve Maverâünnehr'de Karahanlı ve daha sonra da Gaznelilerin devlet kurmaları Ortaasya'ya bir hareketlilik getirmiştir.

Geniş Çin topraklarının güneyinde Sung Devleti 宋朝 (960-1279) hüküm sürerken, bu devletin kuzey sınırı 契丹 Kitan (Ch'i-tan, Liao) lar'la sınırlandırılmıştır. Kitanların kuzey-batısında ise Wang Kuo-wei'nin 王國維 söylediğine göre bir Tatar 韃靼 kabilesi olan Tsu-p'u'lar 阻卜 oturmaktaydı². Yine Kitanların kuzeyinde Kerait 克烈, Nayman 乃蠻 ve Merkitler 蔑儿乞 bulunuyordu. Ortaasya'nın verimli topraklarında (Kao-ch'ang 高昌, Tunhuang 敦煌 ve 甘州 Kan-chou) 840 Kırgız yenilgisinden sonra buralara yerleşmiş olan Uygurlar bulunmaktadır. Bu Uygur bölgesinin arasında ve etrafında ise çeşitli Türk kabileleri yerleşmişti. Bunlardan Sha-t'o'lar 沙陀 Tangutlar'a 唐兀惕 yakın bir yerde oturmaktaydılar. Kitanların Moğolistan ve Mançurya'ya yerleşmeleri ve burada bulunan kabilelerin batı'ya hareketleri neticesinde Uygurlar'ın kuzey bölgelerinde yaşayan Oğuzlar'a da bir hareket getirmiş ve bunların bir bölümü (Selçuklular) İran üzerine, diğer bölümü Peçenekler ise, doğu Avrupa'nın güneyine doğru yayılmışlardır. Sha-t'o'ların güneyinde Ho-tan 于闐 (Yü-tien) bulunmakta ve bugünkü

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Kuruluş Devrinde Uygurların Kitanlara Tesirleri ve Uygur, Gazne Kitanlar Arasındaki Münasebetler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 7-8, İstanbul, 1977, ss. 7-16.

² Wang Kuo-wei, «The Tatars» *The China Journal of Science and Arts*, 4 (1926), ss. 257-267, s. 259.

Batı Türkistan'da ise İslâmiyeti kabul etmiş olan Karahanlılar ve Gazneliler yaşamakta idi.

Yukarıda kısmen de olsa Onbirinci yüzyılda Ortaasya'da yaşayan devletleri gördükten sonra asıl mevzuumuz olan Kitan, Uygur ve Gazneliler arasındaki münasebetlere geçelim.

Bilindiği gibi, Moğolistan'ın kuzey-doğusunda oturan ve umumiyetle Tunguz menşeli olarak kabul edilen fakat eldeki delillerle Moğol oldukları bilinen Kitanlar yarı ziraatçı ve yarı göçebe idiler. 907 senesinde Hsing-nu (Hun)larla mukayese edilebilecek şekilde bir kabile federasyonu kurdular. 947 senesinde ise, Çin sülâle unvanı alarak kendilerine Liao adını verdiler. Onuncu yüzyıldan Onikinci yüzyılın ilk yarısına kadar Kitanlar, Moğolistan'ın ve Mançurya'nın büyük bir kısmıyla Çin Seddi'nin kuzey-doğusuna kadar uzandılar. Çin kronikleri, bu devletin kabile hayatı yaşadığı dönemlerde Kuzey Wei Devletine ve sonra da T'ang Devletine haraç verdiklerini kaydetmişlerdir³. Kitan nüfusunun büyük bir kısmı -Çinliler ve Po-hai'lılar- ziraatçı olmasına rağmen, kabilelere dayalı diğer topluluklar, ekonominin dayandığı hayvancılık, avcılık ve balıkçılık gibi ikinci derecedeki işlerle meşgul oluyorlardı. Ziraat ve hayvancılığa dayalı karışık bir ekonomi içinde bulunan Kitanların ortaya çıkması, Türk kabileleri tarafından doldurulmuş olan Moğolistan'ın etnik menşesine geniş ölçüde tesir etmiştir.

Çin kaynakları tarafından Hunların neslinden kabul edilen Uygurlar, Orhon ve Selenga nehri kıyılarından Aral gölü kenarlarına kadar yayılan ve zaman zaman muhtelif adlarla anılan bir Türk kavmidir. Önce Töles ve daha sonra Dokuz-Oguz adını taşıyan bu kabileler 744 senesinde, merkezi Orhon kıyılarında olmak üzere Uygur devletini kurmuşlar ve 840 tarihine kadar bu bölgede yaşamışlardır. Bu bölgede yaşayan Uygurlar, kültür ve sosyal seviye bakımından iptidai olduklarından dolayı göçebe değildiler. Muhit icabı, göçebe olarak yaşamağa mecburdular. Daha doğrusu göçebelik bir sosyal seviye değil bir vasıtaadır. Etraflarındaki yerleşik hayat yaşayan toplumlarla daima iyi münasebetlerde bulunmuşlardır.

³Edwin O. Reischauer - John K. Fairbank, *East Asia The Great Tradition*, Cambridge, Harvard University Press, 1958, s. 250.

Oymaklar arasındaki sağlam temellere dayanmayan bu Uygur birliği bozulmuş ve bunun neticesi olarak 840 tarihinde Kırgızlar tarafından mağlup edilmişlerdir. İlk yurtlarını bırakmak mecburiyetinde kalan Uygurlar'dan bir kısmı Çin'in kuzeyine gitmişler ve bir müddet sonra Çin hâkimiyetini tamamen kabul ederek zamanla Çinlileşmişlerdir. Bir kısım Uygurlar ise, bugünkü Sarı Nehr'in doğusuna gelip yerleşmişler ve bugün bile Sarı Uygurlar diye adlandırılan varlıklarını korumuşlardır. Yine bir kısım Uygurlar, daha da güneye inerek Kan-chou, Sha-chou 沙州, Kao-ch'ang'a gelip yerleşmişlerdir. Bunlardan Kao-ch'ang yahut Beşbalık 北庭 Uygurları varlıklarını bir devlet olarak Cengiz zamanına kadar devam ettirmişler ve bilhassa 10. yüzyıldan itibaren gelişen ve 11-12. yüzyıllarda olgunluğa erişen Uygur medeniyetinin kurucusu olmuşlardır. İlk yurtlarında Kitanlar gibi hayvancılık ve ziraata dayalı bir ekonomi içinde göçebe olarak yaşayan Uygurlar, 840 tarihinden sonra yeni yerlerinde göçebeliği bırakıp yerleşik hayat düzenine girmişlerdir. Yerleşik hayata geçmelerinin sebepleri arasında, bulundukları bölgelerin gayet mümbit olması ve belki de daha mühimi Mani dinine daha fazla ehemmiyet verip mabetler yapmaları ve bunların etrafında toplanmaya başlamalarıdır.

Eskiden devamlı yer değiştiren ve çoğu zaman bilhassa Çinlilerle harp halinde olan Uygurlar yeni yerlerine yerleştikten sonra komşularıyla sulh içinde yaşamaya gayret etmişler ve kendilerinden sonra kurulmuş olan göçebe devletlere pek çok şey öğretmişlerdir. Uygurlar sadece yeni kurulan göçebe devletlere değil, ilk kuruldukları yıllardan itibaren az dahi olsa var olduğuna inandığım Çin'e etkileri, yeni yerlerine yerleştikten sonra da devam etmiştir⁴.

Gazneliler Devleti'ne gelince; Isık-göl civarında yaşayan ve Barsgan Türklerinden olan Sübektegin 12 yaşında bir av esnasında esir olarak alındığı Tukhsiler'den Samanoğullarına satılmıştı⁵. Samanoğullarına ismen tabi olarak 997 senesinde ölen Sübektegin bu tarihe kadar takriben Horasan'ın tamamını ele geçirmiştir. Sübektegin'in oğlu Mahmud, 999 senesinde Sâ-mâni hükümdarının bir isyan neticesinde tahttan indirilmesinden sonra Gaz-ne şehrinde tahta çıkmıştır. Devletin ge-

⁴ Özkan İzgi, «Moğolların ortaya çıkışına kadar Türklerin Çinlilere Tesirleri», *Türk Kültürü*, cilt XIV, sayı 160 (1976), ss. 223-232.

⁵ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul Üniversitesi Yayını, ikinci baskı, 1970, s. 152.

nişleme sahasını daha ziyade Hindistan üzerinde uygulayan Mahmud, sınır meselelerinden dolayı anlaşılamadığı Karahanlılar'ı 1008 tarihinde yenerek devletini geniş bir arazi üzerinde yaymış oldu.

Genişleyen ve Maverāünnehr'de büyük bir kuvvet haline gelen Gazneli Mahmud'un Uygur ve Kitanlar'la olan münasebetlerinden gerek İslâm gerekse Liao -Kitan- kaynaklarında pek geniş malûmat yoktur. İslâm ve Çin kaynaklarında doğu ile batı arasındaki münasebetler farklı olarak işlenmiştir. Liao Devleti kuzey Çin'i ele geçirdikten sonra Moğolistan'ı almış ve 924 yılında burada Müslüman tüccarlara rastlamışlardır. Bu rastlantı hakkında Çin kaynakları bilgi verirken İslâm kaynaklarında hiçbir bilgi yoktur⁶. Diğer taraftan yine bu devirde, eserlerini Arapça yazan tarihçiler, çoğunlukla bilhassa Karahanlılar ülkesine doğu tarafından yapılan hücumlardan bahsetmişler ve bu hücum eden kavmi de Kitaylar olarak göstermişlerdir. Fakat bu sefer bu hadiselerden Liao tarihinde bahsedilmediği görülmektedir. Barthold'un kayıt ettiği gibi en büyük ihtimal batıya doğru yapılan bu seferlerin Kitaylar tarafından değil, o zamanlar Kitayların Moğolistan'dan çıkarttıkları Moğol kabileleri tarafından yapılmış olmasıdır⁷.

Liao tarihinde, 924 senesinde Arap ülkesinden gelen elçilerin hediye verdiklerinden bahsedilmektedir. «[T'ien-tsan 天讚 saltanat devrinin üçüncü senesinin (924) dokuzuncu ayının] Kuei-hai 癸亥 gününde (28 Ekim 924), Ta-shih ülkesinden 大食國 gelip hediye sunuldu»⁸. Liao tarihi bu kayıttan başka 1020 senesinde de Ta-shih⁹ memleketinden yeni bir elçilik heyetinin geldiğinden bahsetmiştir. «[K'ai-t'ai saltanat devrinin dokuzuncu senesinin (1020) onuncu ayının] Jen-yin güneyinde (12 Kasım 1020), Ta-shih ülkesinden gönderilen elçiler, sabun ve kendi ülkelerinin ürünlerini sundular ve hükümdarlarının oğlu Ts'eko için kız istediler»¹⁰. 1020 tarihinde Uygur topraklarından geçerek Kitanlar'a gelen bu elçilerden ihtimal her iki ülkede Sultan Mahmud

⁶ Bretschneider, E., *Mediaeval Researches from Eastern Sources*, London 1967, c. I, s. 265.

⁷ Barthold, V.V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara, 1975, s. 175.

⁸ *Liao Shih*, Po-na ed., 2. 4b.

⁹ Çince bir terim olan Ta-shih, Farsça Tâzik kelimesinin transliterasyonudur. *Liao-shih* kitabında geçen Ta-shih iki farklı ülkeyi göstermektedir. Bunlardan biri, Bağdat'taki Arap Hali feligini, diğeri ise, Doğu-Türkistan'daki yerleşik nüfusa sahip İranlılar'la Karahanlılar'ı göstermektedir. Ta-shih ülkeleri için daha fazla malûmat için bk, Wittfogel, Krl A. - Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao (907-1125)*, The American Philosophical Society, Philadelphia 1949, s. 108.

¹⁰ *Liao Shih*, 16. 5a.

hakkında epey bilgi edinmişlerdir. Çünkü, Gazneliler'e olan uzaklıklarına rağmen, Sultan Mahmud'un İslâm ordularının muvaffakiyetlerinden çekinmiş olacaklar ki her iki ülkede iyi münasebetler kurmak için 1024 tarihinde Sultan Mahmud'a mektup yollamışlardır¹¹. Mektupların her ikisi de mahiyetleri bakımından hemen hemen aynıdır. Kitan imparatoru Sheng-tsung'tan 遼聖宗 (972-1031) gelen mektupta şöyle denilmektedir.

... Our nephews from among the amirs of the nearer regions constantly and without exception send their envoys, and their letters and presents follow upon one another. (Only) he (Mahmud) until now has sent no envoy or messenger, while we hear of his excellence in strength and courage, of his outstanding position in might and elevation, of his supremacy over the amirs by awe, of his control of the provinces by might and authority and of his peace in his homeland according to his own will»¹².

Uygur Han'ından gelen mektupta aynı tarihi taşımaktadır. Mektupta Mahmud'un Hindistan'ı aldığını duyduklarını ve kendisiyle yakın münasebetler kurmak istediklerini bildiriyorlar ve şöyle devam ediyorlar; «As he is entertaining close relations with the kings of the world, and friendliness with the lords of the outlying regions, our happiness is inclined toward the friendship of one who belongs to the number of famous champions and celebrated worthies of the world in view of the superiority and heroism in the Eastern and Western spheres. We ardently desire that love and respect should be established between (us)»¹³. Kitan ve Uygur elçileri bu isteklerine ulaşmadan memleketlerine dönmüşlerdir. Sultan Mahmud elçilere verdiği cevapta «Peace and truce are possible only so far as to prevent war and fighting. There is no faith uniting us that we should be in close relations. Great distance creates security for both of us against any perfidy. I have no need of

¹¹ Her iki mektupta, Minorsky, V., *Sharaf al-saman Tâhir Marvazî, On China, The Turks and India*, the Royal Asiatic Society, London, 1942, ss., 19-21'de bulunmaktadır. Minorsky, açıklamalar kısmında mektupların 1027 tarihinde yazıldığını söylemektedir. Fakat bu tarihin yanlış olduğunu Barthold, W., *Turkestan down to the Mongol Invasion*, E.J.W. Gibb Memorial series, London, 1958, s. 17, Wittfogel, aynı eser, s. 108 ve Chou Yi-liang, «Notes on Marvazi's Account on China», *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 9 (1945-47) ss. 13-23. s., 17 de 1024 olarak düzeltmişlerdir.

¹² Minorsky, aynı eser, s. 19.

¹³ Minorsky, aynı eser, s. 20.

close relations with you until you accept islam. And that is all»¹⁴, diyerek İslâmlığa bağlılığını göstermiştir. Sultan Mahmud'a gelen mektuplardan Gardîzî de bahsetmiş ve Mahmud'un elçilere söylediği sözleri bir başka biçimde nakletmiştir. «We are Muslims and you are infidels, therefore we cannot give you our sisters and daughters; but if you were to accept Islam then perhaps the matter might be arranged»¹⁵.

Kitan imparatoru Sheng-Tsung'un yazdığı mektubun resmi Kitan yıllıklarına geçmemiş olması gariptir. Şayet Sheng-tsung'un yazdığı bu mektup ortaya çıkacak olursa o zaman, hem Marvazi'de yazılan mektupların bazı eksik ve hatalı noktaları aydınlığa kavuşmuş olacak hem de kaynaklardaki bu tutarsızlıklar ortadan kalkacaktır. Gerçi gördüğüm kadarıyla Wittfogel, Barthold ve Chou Yi-liang 周一良 mektuplardaki bazı hatalı ve karışık noktaları aydınlığa kavuşturmuşlardır¹⁶. Fakat Sheng-tsung'un mektubunun ortaya çıkmasıyla, Uygurlardan Sultan Mahmud'a gelen mektupta daha iyi anlaşılabilir bir hale girecektir.

İslâmlığa çok sıkı bir şekilde bağlı olduğunu gördüğümüz Sultan Mahmud 1023 senesinde Hindistan'da bir kaleye saldırırken yanına gelen bir elçi kendisine şöyle der; «Kralımız sizin insanlar arasında kim ve ne olduğunuzu soruyor», Mahmud ise cevabında, «Ben Allah'ı inkâr edenleri dine davet eden bir Müslümanım. Siz Hindliler de ya Allahımıza inanırsınız, kanunumuzu kabul eder ve inek atı yersiniz, yahut her yıl 1.000 fil ve 1.000 altın vererek muharebeden kurtulursunuz». Mahmud'un bu sözüne karşılık elçi şunları söylemiştir. «İnek eti yemeğe imkân yoktur. Anlattığınız dine girmek bahsine gelince, bilgili bir adam gönderiniz de bize bu dinin ne olduğunu öğretsin. Şayet bu din bizimkinden daha iyi ise onu kabul ederiz» demiştir¹⁷. Neticede Hindliler Müslüman olmayı kabul etmemişler ve her yıl 300 fil, gümüş, elbise ve esans vererek Mahmud'un saldırısından kurtulmuşlardır.

Çinliler hariç tutulursa Ortaasya'da kurulan devletlerin büyük çoğunluğunu ya Türkler yahut Kitanlar'da görüldüğü gibi içinde Türk

¹⁴ Minorsky, *aynı eser*, s. 21.

¹⁵ Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, s. 286.

¹⁶ Wittfogel, *aynı eser*, s. 357; Barthold, *yukarıdaki eser*, s. 286 ve Chou Yi-liang, *aynı eser*, s. 17-18.

¹⁷ Gregory Abu'l Farac, *Abu'l Farac Tarihi*, Ömer Rıza Doğrul tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1945, c. 1, s. 283.

unsuru olan devletler meydana getirmişlerdir. Fakat bu devletler hiçbir zaman aralarında tam bir birlik kuramamışlar ve birbirlerini ortadan kaldırarak kendi hâkimiyetlerini sürdürmeğe çalışmışlardır. Maniheist ve Budist olan Uygurlarda olduğu gibi İslâm olan Gazneliler arasında da bir birlik kurulamamış ve çok geçmeden her iki devlet de ortadan kalkmaya mahkûm olmuşlardır. Maveraünnehr'de İslâm'ın yayılmasını ve kökleşmesini sağlayan Gazneliler bu topraklar üzerinde yaşayan kendinden sonraki devletlerin de Müslüman olmasını sağlamışlar ve bu topraklar üzerinde değişen devletlere rağmen İslâmiyet bugüne kadar kendini muhafaza etmiştir. Uygurlara gelince; onlar da bulundukları bölgede köklü bir medeniyet meydana getirmişler ve bunu etrafındaki devletlere öğretmişlerdir.

Yukarıda köklü bir medeniyet meydana getirmiş olduklarını söylediğimiz Uygurlar acaba yeni kurulan Kitan devletine içtimai yönden ne vermişlerdir? Tesirleri ne olmuştur? Şimdi de kısaca bunları görelim.

Uygurlar 840 yılından önce Kitan kabilelerini hakimiyetleri altına almışlardı. Kitan devletinin ortaya çıkışında önemi büyük olan kabileler de yine Uygur neslinden gelmiş olanlardır. Bu kabilelerin başlıcaları ise I-la 移剌¹⁸, I-shih 乙室, Yeh-lu 耶律 ve Hsiao 蕭'dur¹⁹. Kitanların hükümdar ailesi olan Yao-lien'in yerine geçen Hsiao ve Yeh-lu kabileleri Kitanların sosyal piramidinin en yüksek kısmını işgal ederler. Her iki kabilenin üyeleri, önemli askerî ve siyasî mevkileriyle devletin zenginliğini ele geçirmişlerdir.

Kitan nüfusunun büyük bir kısmı ziraatçı olmasına rağmen diğer kısmı Kitan ekonomisinin dayandığı hayvancılık, avcılık ve balıkçılık gibi işlerle meşgul olmuşlardır. Böylece karışık bir ekonomi ile Kitanlar yükseldiler ve genişlediler. Ortaasya göçebe kavimlerinde büyük rol oynayan at, inek ve koyun Kitanlar'da da görülür. Hükümetin at sürüleri askerî ihtiyacı karşılamak için kullanılırdı. Ayrıca binlerce atın katıldığı, büyük avlarda süvariler de manevra kabiliyetlerini geliştirmeğe çalışırlardı. Hükümetin sahip olduğu hayvanlar sol taraflarından

¹⁸ 840 Kırgız yenilgisinden önce Orhun'daki Uygurların demir işçiliğinde büyük bir tekniğe sahip oldukları bilinmektedir. İşte bu Uygurların soyundan olanlarla evlenen I-la kabile reisleri demir işçiliğini en iyi şekilde öğrenmişler ve bunu Kitanların içine girdikten sonra da devam ettirmişler ve Kitanlara öğretmişlerdir. Bak, Wittfogel, *aynı eser*, s. 142.

¹⁹ Bu kabileler için daha geniş bilgi için bak, Wittfogel, *aynı eser*, s. 59, 87 ve 191.

damgalanırdı. Fakat şahısların yahut kabilelere ait hayvanların damgalandığına dair bir malûmat Kitan Tarihi'nde yoktur. Kitan Tarihi'nde hususî olarak hayvan markaları kayıt edilmemiş fakat hükümetin sürüleri yanında şahısların da sürüleri olduğu kayıt edilmiştir²⁰.

Ortaasya Türkleri'nin en önemli içkisi olan Kımız'ı Kitanlılarda da görmekteyiz. At, böylece, askerî ihtiyacı karşılamak için kullanıldığı gibi mayalanmış -Kımız- yahut çiğ olarak Kitanlar'a süt temin etmiştir. *Liao-shih*'da kımızla ilgili şu kayıdı bulmaktayız. «The mounted archers and armored soldiers received their orders the hour *mao* (between five and seven o'clock in the morning) and assembled an the hour *ch'en* (between seven and nine o'clock in the morning). The horses went after water and grass and the men depended on Kumiss»²¹. Ayrıca Marco Polo da Kımız'ın Kitan askerleri arasında aranan bir içki olduğunu seyahatnamesinde bahsetmiştir²².

Göçebelerin çok kullandığı bir başka hayvan ise devedir. Devede ilk defa Uyğurlar tarafından Kitanlara tanıtılmıştır. Deve, Kitanlara ilk defa İmparatoriçe Dowager tarafından 947 senesinde bir kurban merasimine gitmek için bir arabada kullanıldı. Ayrıca imparator ailesinden prensesler evlenme merasimlerinde deveyi kullanmışlardır. Yalnız şunu belirtmek lâzımdır ki imparatoriçe Dowager ve prenseslerin kocalarının soyları hep Uyğur neslinden olan Hsiao kabilesindendir²³. Hayvanlar daha ziyade yün ve sütü için değerlidir. Deve ise bu yüzden Kitanlarda fazla rağbet görmemiş ve step dünyasının bir sembolü olarak kalmıştır.

Hayvancılık gibi avcılık da göçebe hayatın ayrılmaz bir parçasıdır. Uyğurların bahar aylarında bilhassa şahin ve atmaca avlamağa meraklı olduklarını bize seyyah Wang Yen-te anlatmaktadır. Kitan imparatorlarının da hususi kuşhaneleri olmuş ve onlar da bahar aylarında yaban ördeği ve kuğu avcılığı ile vakit geçirmişlerdir.

Wen-hsien T'ung-k'ao 文獻通考 (345, 2705) kitabından öğrendiğimize göre kavun-karpuz da Uyğurlardan Kitanlara geçmiştir. «Hu Chiao,

²⁰ Wittfogel, *aynı eser*, s. 118.

²¹ *Liao Shih*, 59. 1a.

²² Marco Polo, *The Book of Sir Marco Polo*, tr. and ed. with notes by Sir Henry Yule, 2 cilt, London 1903, c. I, s. 260.

²³ Wittfogel, *aynı eser*, s. 115.

who traveled through Shang-ching circuit in the middle of tenth century found Ch'i-tan tribesmen growing melons. They treated the plant carefully, applying cow-dung to it and protecting in with mats; they claimed they had obtained it from the defeated Uighurs»²⁴.

«Pu» 布 kelimesinin ilk manası bez (kumaş) tır. Mahmüd al Kasgarî'de «qamdu» olarak geçen kelime «dört arşın boyunda, bir karış eninde bir bez parçasıdır. Üzerinde Uygur Hanı'nın mührü basılıp alış verişte para yerine kullanılır» şeklinde izah edilmiştir²⁵. Ayrıca «qamdu» her yedi senede bir yıkanır, tamir edilir ve yeniden damgalanırdı²⁶. Bu bez paraların Kitan başşehirinde geçer olması Uygur-Kitan münasebetlerini göstermesi bakımından önemlidir. Uygur tüccarlarının Kitan başşehirinde müstesna bir yeri vardı ve başşehirde özel oturma müsaadesi almışlardı. «The southern city was called the Chinese City. East of the South Gate was the settlement of the Uighurs. The Uighur merchants who remained in the Supreme Capital established a settlement and lived there»²⁷. *Liao Shih*'daki 遼史 bir başka kayıta ise Hsiung kasabasında, Kao-ch'ang Uygurları'nın pazar kurduğunu görmekteyiz.

Türklerde «dokuz» sayısının önemli olduğu bilinmektedir. Orhun abidelerinde gördüğümüz «Dokuz Oğuz» «Dokuz Tatar» kabileleri daha ilk zamanlardan beri dokuz sayısının Uygur Türklerinde önemli olduğunu gösterir. «Dokuz» sayısı Kitanlılar'da da sosyal ve siyasî organizasyonlarıyla ilgili metinlerde geçtiğini ve önem kazandığını görüyoruz. «The office of the Grand Ch'ang-kun of the Horizontal Tents was in charge of the affairs of the imperial lineage of the nine tents of Emperor T'ai-tsu's descendants»²⁸. Dokuz ananesiyle ilgili olarak ayrıca dokuz Yao-lien Kağanlarının Kitan halkını idare ettiğini görüyoruz²⁹.

Bir başka Uygur ananesi de keçe halı ile Kagan'ın örtülmesi olayıdır. Uygurlar'daki bu geleneği *Chou Shu* 周書 50.4b'den naklen Wittfogel şöyle anlatmaktadır. «This seems to be a survival of an old Inner Asi-

²⁴ Wittfogel, *yukarıdaki eser*, s. 121.

²⁵ Mahmüd al-Kâşgarî, *Divanu lugat-it-Türk*, Türkçe tercümesi Besim Ata Uy, Ankara 1943, c. I, s. 418.

²⁶ Barthold, W., *12 Vorlesungen über die Geschichte der Türken Mittelasiens*, Berlin 1935, s. 118.

²⁷ *Liao Shih*, 49, 3b.

²⁸ *Liao Shih*, 45. 17b.

²⁹ Wittfogel, *aynı eser*, s. 205.

atic practice. When a Turkish Khan was invested, he was first carried on a felt blanket which bearers turned around nine times. After this he mounted a horse and was choked so severely he almost suffocated. While he was still dizzy, his followers asked how long he expected to be Khaghan. His reply determined the length of his rule»³⁰. Bununla ilgili olarak Kitanlar'a geçen bu âdeti de *Liao Shih'da*, şu şekilde görmekteyiz. «The rebirth building that for the emperor's mather, and those for seeking [the emperor] were also built. The emperor entered the rebirth building and performed the rebirth ceremony. When he had finished, the elders of the eight tribes preceded him in front, followed him behind, protected him on the right and left, and invested him in the northeastern corner of the hail. After worshipping the sun he mounted a horse. The oldest men among the imperial maternal relatives were chosen to be his grooms. The emperor galloped off. and fell down. The grooms and followers covered him with a felt rug»³¹.

Bilindiği gibi Kitanlar iki çeşit yazı sistemi kullanmışlardır. Bunlar «Büyük yazı» «Larger script» ve «Küçük yazı» «Smaller script»tir. Bunlardan «smaller script»in yaratıcısı Uygurlar olmuştur. Bu yazının Kitanlar tarafından nasıl kullanılmaya başlandığı hakkında yine *Liao Shih'dan* bilgi edinmekteyiz, «[in the 924] the Uighur messengers came [to court], but there was no one who could understand their language. The empress said to T'ai-tsu, 'Tieh-la is clever. He may be sent to welcome them'».

«in the 925, by being in their company for twenty days he was able to learn their spoken languages and script. Then he created [a script of] smaller Ch'i-tan characters which, though fewer in number, covered every-ting»³².

Kitanların kullandığı yazının bulunmasında ve kullanılmasında Uygurlar öncülük ettiği gibi, Uygurların kullandığı pek çok ünvan da Kitanlar tarafından kullanılmıştır. İlk defa 8. yüzyılda Kitan reisi «Kağan» unvanı ile çağırıldığı zaman bu ünvan daha önceleri Ortaasya Türkleri tarafından kullanılıyordu³³. Aynı şekilde Türk Kağan eşleri-

³⁰ Wittfogel, *aynı eser*, S. 274.

³¹ *Liao Shih*, 49. 3b.

³² Wittfogel, *aynı eser*, s. 243 ve *Liao Shih*, 64. 4b-5a.

³³ Radloff, W., *Die Altürkischen Inschriften der Mongolei*, St. Petersburg 1897, s. 360.

nin ünvanı olan «*Qatun*» da Kitanlar'da «*K'o-tun*» olarak gözükmektedir. «Ch'i-shou Khaghan was [Worshipped] in the southern temple and his K'o-tun in the north temple»³⁴.

Kitanların kullandığı «*Ti-yin*» 狄銀 teriminin de Türklere ait olduğu bilinmektedir. «*Tegin*» yahut «*Tigin*» olarak Orhun abidelerinde kağanın kardeşi yahut oğlunu veya kağanın neslinden bir prense verilen unvandır³⁵.

«*Hsien*» 賢 «*Değerli*», «*Fazilet sahibi, dürüst*» ünvanı da Beş Kitan imparatoruna verilmiştir³⁶. Bu ünvanın da Uygurlar arasında kullanıldığını ve Türkçe «*Bilge*» kelimesinin Çince transkripsiyonu olduğunu Pelliot söylemektedir³⁷.

Kitanların ikinci derecedeki kabilesi Shih-lieh 石烈 memurlarının kullandığı ve ikinci en büyük ünvan olan «*Ta-la-kan*» 達刺干 terimi Türkçe «*Tarkan*» teriminin transkripsiyonudur. Bu kelime de Orhun abidelerinde ve Uygur metinlerinde görülmektedir³⁸.

Yukarıda görüldüğü gibi Uygurlardan yeni kurulan Kitanlara ziraat, hayvancılık, gelenek ve ünvan olarak pek çok şey geçmiştir. Her iki ülkede devlet hüviyetlerini kaybedinceye kadar iyi münasebetlerde bulunmuşlar ve 11. yüzyılın kuvvetli devletleri olarak kalmışlardır.

³⁴ Liao Shih, 37. 9a.

³⁵ Radloff, *Aynı eser*, s. 175.

³⁶ Wittfogel, *Aynı eser*, s. 432.

³⁷ Pelliot, P., «Neuf Notes sur les Questions d'Asie Centrale» *T'oung Pao* 26 (1930) ss., 202-265, s. 210.

³⁸ Bang, W., - Gabain A. von., *Analytischer Index zu den fünf ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte*, Berlin 1931, s. 501.

XI. YÜZYILA KADAR ORTA ASYA TÜRK DEVLETLERİNİN ÇİN'LE YAPTIĞI TİCARİ MÜNASEBETLER¹

Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin ile olan siyasî ve ekonomik münasebetleri çok uzun zamanlar ehemmiyetini muhafaza etmiştir. Her iki topluluğun zaman zaman gerek askerî yönden gerekse medeniyet açısından birbirlerine üstünlük sağlamaları çeşitli şekillerde etkisini göstermiştir. İslamiyet'ten önceki Orta Asya Türkleri'nin yani Hsiung-nu (Hun), Göktürk ve Uygurların Çin ile yapmış oldukları ticarî münasebetleri izah edebilmek için bazı terimlerin açıklığa kavuşmasında fayda olacağı kanaatindeyim. Bilindiği gibi Çin, kuruluşundan beri kendine komşu yahut uzaktaki ülkelerle siyasî münasebetlerde bulunmuştur. Bu siyasî münâsebetlerin yanı sıra bir de ticarî münâsebetleri olmuştur. Bütün bunlar Çin sülale yıllıklarında kaydedilmiştir.

Çin kaynakları herhangi bir ülkeden gelen heyetlerin getirdiği ve imparatorlarına sunduğu mallar için *kung* 貢, *kung hsien* 貢獻 veya *kung fang-wu* 貢方物 terimlerini kullanmışlardır. Bu terimlerin dilimizdeki manaları ise sırasıyla *haraç*, *hediye takdim etmek* ve *mahalli ürünleri takdim etmek* anlamlarındadır. Bu her üç terim de Çin kaynaklarında yabancı bir devletten gelen heyetin imparatorun huzuruna çıkıp getirdiği malları kendisine sunduğu zaman için kullanılmıştır. Yukarıda da görüldüğü gibi her üç terimde de ortak olan kelime *kung*'dur². Bu kelime Batı'da «Tribute» olarak tercüme edilmiştir. *Kung* terimi esasında bir sistemin ismidir. Bu sistemi anlayabilmek herhalde

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 9, İstanbul, 1978, ss. 87-106.

² Batı'da yahut Osmanlılar döneminde gördüğümüz haraç verme işlemi bizim burada konu ettiğimiz haraç sisteminden farklıdır. Osmanlılar döneminde kendilerine verilen haraç tek taraflı olduğu halde, Orta Asya Türklerinin Çinlilere verdikleri haraç çok değişik bir şekildedir. Burada verilen haraç ticaretin yapılabilmesi için bir vasıta olmuştur. Yani haracı Türkler Çinlilerle ticaret yapabilmek için vermişlerdir.

Batı'nın usul ve kavramlarıyla mümkün olmaz. Ananevi Çin müesseselerinin yahut kavramlarının karşılığını Batı'da aramak zannederim bizi yanlış bir yola götürebilir. *Kung* veya *Haraç* sistemi ancak ananevi Çin müesseseleri ve terimleri ile izah edilebilir. Bu sistemin kuruluş sırasında Çin'de hâkim olan Konfüçyanist düşünce ve bu düşüncenin âlimleri tarafından bu sistem, anlaşılması zor bir müessese ve Konfüçyanist cemiyetin diğer müesseselerinden farklı olarak görülmez³.

Kung yahut *Haraç* münasebetleri daima iki taraflıdır. Bir üçüncü taraf düşünülemez. Bu taraflardan birisi de daima Çin daha doğrusu Çin hükümdarı olmuştur. Çin hükümdarına haraç sunulması Çin'in diğer münasebette oldukları devletlerden daha yüksek bir medeniyete sahip olmasından ileri gelmemektedir. Bu husus, bütün Orta Asya devletlerinde hâkim olan bir inancın neticesidir. Bu inanç da Çin imparatorları biyolojik olarak değil fakat kutsiyet bildiren bir düşünce içinde düşünülsürse onların «Göğün oğlu» 天子 olmalarındandır. Kendilerine bu yüzden daha başka bir saygı gösterilmektedir. Zaten bu yüzdendir ki Çin hükümdarlarının diğer ülkelere verdiği mallar için Çinliler daima «ihсан» yahut «hediye» kelimelerini kullanmışlardır.

Kung yahut *Haraç* sisteminin Çin'de kuruluşu Çin'in Han sülalesi (M.Ö. 221-M.S. 220) zamanına rastlamaktadır. Bu sülalenin kuruluşu ile pek çok bölgede yabancı kavimlerle olan münasebetler, yeni bir devrin başlangıcı olarak görülür. İşte bu devreden itibaren başlayan bu haraç sistemi kendisini 19. yüzyılın ortalarına kadar hissettirmiştir. Tarihi bir geçmişe dayanan bu sistemin kurulması elbetteki Çin için kolay olmamıştır. Haraç sistemi pek çok güçlüklerden sonra olgunluğuna erişebilmiştir.

Konfüçyanist düzenin içinde gördüğümüz bu sistemi izah edebilmek için, bu sistemin de dayandığı *Ho-ch'in* 和親 «barış ve münasebet» sistemini izah etmek mecburiyetindeyiz. Konfüçyanist düşüncede Çin'e göre barbar olan devletlerin teslimiyeti, siyasi düzenin ayrılmaz bir parçasıdır. Bu teslimiyet teoride de olsa Çinlilerin yapmış olduğu barış «Pax Sınica» diye adlandırılmaktadır⁴. Bu açıdan bakıldığında

³ M. Mancall, «The Ch'ing Tribute System: An interpretive essay», *The Chinese World Order*, John K. Fairbank, Editör, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1968, s. 63.

⁴ Yü Ying-shih, *Trade and Expansion in Han China*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1967, s. 36.

Ho-ch'in sistemi belki de genel bir barbar teslimiyetini amaçlaması bakımından *kung* sisteminden farklı değildir. Bundan dolayı, *kung* sisteminin belirli prensiplerinin ne olması gerektiği hakkında açık bir düşüncenin henüz belirlenmediği bir dönem olan Önceki Han sülalesinin (M.Ö. 140 - M.S. 23) ilk başlarında, başta gelen Konfüçyanist âlimler tarafından Çin imparatoruna bazı teklifler ileri sürülmüştür. İşte bu tekliflerden biri, *Ho-ch'in* sistemi içinde Çinlilere göre barbar olan Hsiung-nu'ların nasıl kontrol altında tutulacağı ile ilgilidir. Bu teklif, Konfüçyanist âlim Chia I tarafından «Beş Yem» diye bilinen ünlü tekliftir. Chia I'nin imparatora sunduğu teklif şudur: «1—Hsiung-nu lara gözlerini yozlaştırmak için, süslü elbiseler ve arabalar, 2 — Ağızlarının tadını yozlaştırmak için, hoş yiyecekler, 3 — Kulaklarını yozlaştırmak için, müzik ve kadın, 4 — Midelerini (genel arzu ve iştahlarını) yozlaştırmak için, büyük binalar, silolar ve köleler vermek, 5 — Teslim olmağa gelenlerin zihinlerini yozlaştırmak için, imparator onları kabul törenleri ile ağırlamalı ve onlara bizzat kendi elleriyle içki ve yiyecek sunmalıdır⁵».

Çinlilerin almayı düşündükleri bu tedbirlere rağmen, Hsiung-nular imparatorlardan almış oldukları hediyeler karşısında o kadar memnun idiler ki daha sonraları Çinliler tarafından kendilerinin haraç sistemi içine geçirilmelerine engel olamamışlardır. *Ho-ch'in* sisteminin de Çinliler için zararlı olduğu hususlar vardı. Bunlardan başlıcası, Hsiung-nu'lara 匈奴 yapılan ve gittikçe artan yıllık ödemeler idi. Kendilerinin de bu sistemin içinden kurtulabilmeleri için yollar aramaya başlamışlardı. Çünkü bu sistemin iyi işleyebilmesi için kontrol tedbirlerinin iyi alınması lazımdı. İşte bu tedbirleri alamadıkları içindir ki bu sistem daha sonra Çinlilerin aleyhine işlemiştir. Hsiung-nular tarafından dâima baskı yoluyla daha çok ipek alınmasına karşı bir Konfüçyanist âlim olan Tung Chung-shu 董仲舒 (M.Ö.179-104), Han imparatoru Wu'ya 漢武帝 (M.Ö.140-87) bir tasarı sunmuştur. Tung, önerisinde Hsiung-nu'ların maddi menfaatlerle ancak tatmin olabilecekleri için kendilerinden istenen yıllık ödemelerin arttırılmasının uygun olacağını söylemiştir. Ayrıca Hsiung-nu ve Hanların birlikte tanrılar huzurunda yemin ederek bir anlaşma yapmalarını ve bu anlaşmaya Hsiung-nu'ların bağlı kalmaları için, Hsiung-nu hükümdarı-

⁵ Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 37.

nın bir oğlunu Çin'e rehin olarak gönderilmesi şartını ileri sürmüştür⁶. Herhalde Çinliler, yapılacak böyle bir anlaşma ile (ekonomik, dinî ve kişisel) Hsiung-nu'ların *Ho-ch'in* sistemi içinde, Han yönetimine boyun eğeceklerini düşünmüşlerdir. Burada şunu belirtmeliyim ki, *Ho-ch'in* sistemi içinde yapılan bu anlaşma ile Hsiung-nular tarafından verilecek rehin, ileriki tarihlerde *kung* sistemi de dahil olmak üzere bir sembol olmuştur.

Çin'e yabancı devletlerden gönderilen haraç ürünleri ve buna karşılık imparatorun hediyeleri bir değiş-tokuş ve genel anlamda bir ticaret olarak görülebilir. Fakat bu her iki sistem içinde (*Ho-ch'in* ve *Kung*) görülen bu değiş-tokuş ne bir ticaret ne de tamamen ticaretten bağımsız münasebetlerdir. Bunlar adeta birbirinin içine girmiş olan münasebetlerdir.

Çin ile komşuları arasında ticaret genellikle şu üç şekilde görülmektedir. 1 — Çin başkentinde imparatora haracın sunulmasından hemen sonra her iki ülke arasında ticaret başlamıştır. Bu şekilde yapılan ticarete, haraç heyetlerine daima tüccarlar da katılmış ve Çin başkentinde belirli günde yapılan hediye merasiminden hemen sonra ticarete izin verilmiştir. Bu şekil ticaret için sınırlarda da ticaret yapılmasına izin verilmiştir. Bundan dolayıdır ki Çin ile komşu ülkeler arasında pazarlar kurulmuştur⁷. 2 — İkinci ticaret şekli ise, Çin başkentine haraç heyetlerinin gelmesine lüzum olmadan yapılan ticarettir. Çok geç devrelere rastlamasına rağmen bu çeşit bir ticaret 1695-1755 seneleri arasında Rusya ile Çin arasında yapılmıştır. Bu seneler içinde yalnızca 1728 tarihinde Rusya'dan bir haraç heyetinin Çin'e gittiğini görmekteyiz⁸. 3 — Üçüncü ticaret şekli ise, yine Çin başkentine haraç heyeti gitmeden, yalnızca sınırda yapılan ticaret şeklidir⁹.

Yukarıda kısaca gördüğümüz *Ho-ch'in* ve *Kung* sistemleri içinde esas konumuz olan Türklerle Çinliler arasındaki ticarî münasebetleri yine bu sistemlerin ışığı altında inceleyelim.

⁶ Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 38.

⁷ W. Eberhard, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 89.

⁸ M. Mancall, *Aynı eser*, s. 75.

⁹ M. Mancall, *Aynı eser*, s. 76.

HSIUNG - NU - ÇİN TİCARET MÜNASEBETLERİ:

Hsiung-nu Devleti'nin iktisadi bünyesi kendinden evvelki ve sonrakı göçebe devletlerinin ki ile aynı idi. Bunların ekonomik dayanağı önce hayvancılık ve daha sonra sırasıyla ganimet temini, ziraat, avcılık ve balıkçılıktır. Bütün bunlar sadece kendi ihtiyaçlarını karşılamak için değil, aynı zamanda ihraç maddeleri olarak ta yer almıştır. Hsiung-nu'lar, satacakları malları kışın müstahkem mevkillerde toplarlar ve ilkbahar ile birlikte araba ve atlara yükleyerek silahlı muhafızlar himayesinde, diğer ülkelere sevk ederlerdi¹⁰.

Hsiung-nu'ların Çin sınırında yaptıkları yağmalar ve savaşların sebebi toprak kazanmaktan ziyade, bir ekonomik sebep olarak gözüktür. Hsiung-nu'ların ekonomisi kendi göçebe ekonomilerinden başka üç şeye dayanmaktadır. Bunlardan birincisi, zaptettikleri yerler üzerinde yaşayan insanlardan aldıkları paralar, ikinci olarak, dost ülkelere alınan hediyeler veya haraçlar, üçüncü olarak da, yabancı ülkelerle yapılan ticaretlerdir¹¹. Burada görüldüğü gibi, üçüncü madde hariç tutulursa yapılan diğer iki ticaret şekli tamamen askeri kuvvete dayanmaktadır. Hsiung-nu'ların Çin ile yaptıkları ekonomik münasebetler ise, burada ikinci maddeye girmektedir. Çin her sene sınırdaki barışı sağlayabilmek için Hsiung-nu'lara Çinlilerin hediye olarak vasıflandırdığı haraç veriyorlardı.

Hsiung-nu'lar ile Çin arasında *Ho-ch'in* sistemi çerçevesinde yapılan ilk anlaşma M.Ö. 138 de yapılmıştır. Bu sistem için, Çin'in Hsiung-nu'lara karşı takip ettikleri siyaset kendilerine zarar vermeyecek bir şekilde, iki ülke arasındaki siyasi ve ekonomik münasebetleri yürütme olmuştur. Fakat zamanla, Hsiung-nu'lar bilhassa ekonomik açıdan daha fazla imtiyaz istemeğe başlamışlardır. M.Ö. 198 de yapılan ilk anlaşmanın maddeleri şunlardır:

1. Bir Çinli prenses Hsiung-nu imparatoru ile evlenecektir.
2. Çin Hsiung-nu'lara belirlenmiş miktarlarda ipek, şarap, pirinç ve diğer çeşit yiyecekleri her sene verecektir.
3. Han ve Hsiung-nu'lar eşit-kardeş-devletlerdir.
4. Çin seddi, Çin ile Hsiung-nu'lar arasında sınırı teşkil edecektir¹².

¹⁰ G. Németh, *Attila ve Hunları*, İstanbul, 1962, s. 228.

¹¹ Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 41.

¹² B. Watson, *Records of the Grand Historian of China. Translated from the Shih Chi of Ssu-*

Hsiung-nu'ların ekonomik ihtiyaçları, sonraki bütün anlaşmalar-
dan da görülebileceği gibi, elbise ve yiyeceklerdir. Han imparatoru
Wen zamanında, Çin'in vermiş olduğu hediyelerin miktarı ehemmi-
yetli bir şekilde arttırılmış ve nakdî ödeme-altın ve para-de hediye ola-
rak Hsiung-nu'lara verilmiştir, imparator Wen zamanında sınır ticareti
ilk defa olarak *Ho-ch'in* sistemi içinde resmi olarak yapılmağa başlan-
mıştır. Ödemeler periyodik olarak artmış ve Hsiung-nu'ların isteğine
göre genişletilmiştir. Hsiung-nu'ların daima artan ekonomik istekleri,
Çinlilerin önceleri dayanmakta yarar gördükleri *Ho-ch'in* sisteminin
neticesinde kendi aleyhlerine dönmesine sebep teşkil etmiştir.

Hsiung-nu'lar, Han imparatoru Wen'den sonra, imparator Wu za-
manında da Çin'den hediye için daha fazla istekte bulunmuşlardır.
Böylelikle de *Ho-ch'in* sistemi içinde Han ile Hsiung-nu'lar arasındaki
ekonomik münasebetler, daha ziyade Hsiung-nu'ların lehine tek yönlü
olarak işlemeğe başlamıştır. Çin sarayının senelik hediyeleri, böylece
tek taraflı olarak kalıyordu. Hsiung-nu'lar nadiren Çin sarayına, arada-
ki dostluk münasebetlerinden dolayı çok az miktarda at veriyorlardı.
Bu tek yönlü olarak verilen hediyeler, zamanla Çin sarayını düşün-
meğe zorlamış ve *Ho-ch'in* sisteminden nasıl vazgeçilebileceğini
araştırmaya ve Hsiung-nu'ları nasıl *kung* sistemi içine alabileceklerini
düşünmeye yöneltmiştir. Çin'in, Hsiung-nu'ları *kung* sistemi içine ala-
bilmeleri, ancak Hsiung-nu'ların zayıflamasından ve ekonomik yön-
den Çin yardımına ihtiyaçlarının daha fazla artmasından kendiliğın-
den mümkün olmuştur.

Ho-ch'in sisteminden *kung* sistemine geçiş, esaslı birkaç değişikliği
de beraberinde getirmiştir. Bunlardan birincisi, Hsiung-nu'lar teslimi-
yetlerinin teminatı olarak, onlardan bir rehine isteme yolu açılmıştır.
İkinci olarak, Hsiung-nu hükümdar yahut asilzadeleri-asilzadeler hü-
kümdarı temsil ederek-mutlaka Çin imparatoruna hürmet göstermek
için Çin sarayına gelmişlerdir. Üçüncü olarak da, imparatorun Hsi-
ung-nu'lara verdiği hediyeler eskisi gibi tek taraflı olarak kalmamış
ve Çin heyetlerinin hediyeleri verdikten sonra dönüşlerinde mutlaka
Hsiung-nu'lar tarafından da Çin'e haraç gönderilmiştir. Çin'in yuka-
rıdaki bu isteklerinden sonra, Hsiung-nu'lar hala *Ho-ch'in* sisteminin
devamını istiyorlardı. Çin imparatoru bu hususları saray mensupla-

ma Ch'ien, Columbia University Press, New York, 1961, c. II, s. 170.

ıyla görüştüğünde, Hsiung-nu'ların zayıflamalarından faydalanılarak kendilerini mutlaka *kung* sistemine bağlamayı uygun görmüşlerdir. Çinliler bunun yanı sıra, Hsiung-nu'ların, mutlaka Çin başkentine gelerek imparatora hürmet gösterilmesini en önemli şartlardan birisi olarak öne sürmüşlerdir. Çin heyeti bu şartları Hsiung-nu'lara bildirdiğinde, hükümdar bu duruma çok kızmış ve hatta gelen heyeti hapsedirtmişti. Fakat, Hsiung-nu'ları, Çin'in para ve eşyasına çok ihtiyaçları olduğunu düşünerek, heyeti serbest bırakmış ve veliahdını Çin'e rehin olarak yollamıştır. Çin imparatoru da bu duruma çok memnun olmuş ve hatta başşehir Ch'ang-an'da özel bir ev inşa ettirerek Hsiung-nu'lara vermiştir¹³.

Hsiung-nu'ların, *Ho-ch'in* sisteminden çıkıp, *kung* sistemi içine girmeleri, Han imparatoru Hsüan zamanında (M.Ö. 73-49) olmuştur. Hsiung-nu'lar tarafından ilk defa bir rehine olarak Hu-hou-yen'in 呼韩邪 (M.Ö.?-31) M. Ö. 53 de Ch'ang-an'a yollanmasıyla, haraç sisteminin bir şartı yerine getirilmiş oluyordu. M.Ö. 51 de Çin sarayına varan Hu Hou-yen, saraya gittiğinde yanında imparatora verilmek üzere kendi ülkesinin ürünlerinden haraç olarak götürmüştü¹⁴. Han devrinin en önemli hadisesi, Hsiung-nu'ların teslimiyetidir. Bu devirde Han sarayı bir taraftan Batı bölgelerinde kendi prestijini arttırmak, diğer taraftan ise, Hsiung-nu'larla haraç sistemini kurmak için büyük çabalar sarfetmiş ve bunda muvaffak olmuştur.

Haraç sistemi içinde Hsiung-nu'ların Han sülalesi ile yaptığı ekonomik münasebetler, 80 yıldan fazla bir zamandır kesilen Çin hediyelerinin tekrar Hsiung-nu'lara gelmesine yol açmıştır. Rehine Hu hou-yen, memleketine dönerken yanında 20 hu altın, 200.000 para, 77 elbise, 8.000 çeşitli ipekli mamul ve 34.000 hu pirinç götürmüştür¹⁵. Ertesi sene Hu hou-yen tekrar Çin'e geldiğinde, kendisine dönüşünde daha da artan miktarda 110 elbise, 3.000 ipekli mamul, 8.000 hu ipek verilmiştir¹⁶.

¹³ Yü ying-shih, *Aynı eser*, s. 44.

¹⁴ Yü ying-shih, *Aynı eser*, s. 38.

¹⁵ Han sülalesi zamanında kullanılan «hu» ölçüsü 72,5 kg. ağırlığındadır. Bak, S. Belâzs, «Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte der Tang-Zeit», *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sprachen*, vol. 34, s. 44.

¹⁶ Yü ying-shih, *Aynı eser*, s. 45.

Hsiung-nu'lar a verilen bu hediyeler, *Ho-ch'in* sistemi zamanın-
kinden ehemmiyetli bir derecede fazlalık göstermiştir. Bunun nedeni
ise herhalde şu olmalıdır. Çin'in verdiği hediyeler hiç olmazsa kağıt
üzerinde kalsa bile, karşılıklı bir temel üzerine kurulmuştur. Hsi-
uhg-nu'lar imparatora hürmet göstermek için gittiklerinde mutlaka
haraç vermişlerdir. Çinliler için muhakkak ki Hsiung-nu'ların getirdiği
bu haraçların değerinden çok, Hsiung-nu'ların teslimiyeti yönünden
önem kazanmıştır. Çin hediyelerini Hsiung-nu'lar yapılan anlaşmaya
göre elde ediyorlardı. Bu hediyeleri almak içinde mutlaka Hsiung-nu
hükümdarı yahut hükümdarı temsilen giden bir asilzade Çin impara-
toruna hürmet göstermek için saraya gidiyordu. M.Ö. 48 de bu tarz-
da istenen ekonomik yardımdan sonra, Çinliler tarafından iki hudut
şehrinden Hsiung-nu'lara 20.000 hububat verilmiştir¹⁷. Çinlilerin istediği
şekilde gelişen bu ticarete zamanla yine Çinliler zarar görüyor
olmuşlardır. Çünkü, Çinlilerin istediği gibi saraya gelip hürmetlerini
sunan Hsiung-nu imparator veya asilzadeleri kalabalık bir heyetle Çin
başkentine gidiyorlar ve bütün masrafları Çinliler tarafından ödeniyor-
du. Bu durumdan da müşteki olan Çinliler bu sefer Hsiung-nu'lardan
gelecek heyetlerin 200 kişiden fazla olmamasını istemişlerdir. Fakat
bu istek de yerine getirilmemiştir. Çünkü Hsiung-nu'lar 500 kişilik bir
heyetle Çin sarayına gittiklerinde, bu heyete Çinliler fazla ses çıkarta-
mamışlardır. Bunun sebebi ise açıktır. Çin siyasi bir ihtiyaçtan dolayı
kung sistemine dayanmak istemektedirler. *Ho-ch'in* sistemi içinde Hsi-
ung-nu'lara her sene ne kadar senelik ödeme yapıldığı hakkında eli-
mizde kesin bilgiler yoksa da, bazı ipuçları bize *kung* sisteminin Çin-
liler için daha pahalıya mal olduğunu göstermektedir. Mesela, M.Ö.
89 da Hsiung-nu'lar tekrar *Ho-ch'in* sisteminin eski halini almasının
bedeli olarak 10.000 çeşitli ipekli mamul, 5.000 hu hububat ve 10.000
shih¹⁸ şarabı senelik ödeme olarak Çin'den almışlardır¹⁹. Yukarıdaki
sayfada verilen miktarlarla bu miktarlar karşılaştırılırsa, *kung* sistemi
içinde Hsiung-nu'lara daha fazla ödeme yapıldığı meydana çıkmakta-
dır.

¹⁷ Yü ying-shih, *Aynı eser*, s. 46.

¹⁸ Han sülalesi zamanında kullanılan bir «*Shih*» yaklaşık olarak 103.5 litreye eşittir. Bak. S. Belâzs, *aynı eser*, s. 44.

¹⁹ Yü ing-shih, *Aynı eser*, s. 49.

Hsiung-nu'ların M.Ö. 58 tarihinden itibaren başlayan çöküşlerinin tesirleri Çin'de de görülmeğe başlamıştır. Çünkü, ata ihtiyacı olan Çin, Hsiung-nu'lardan bunu sağlayamayınca müşgöl durumda kalmışlardır. Çin halkı devlete olan vergi borcunu ipek yahut ticaret yoluyla satın aldıkları atların bir kısmını vermekle ödüyorlardı. Halk istediği miktardaki atı satın alıp devlete ödeyemeyince bu sefer daha fazla para yahut ipeği vergi olarak vermek mecburiyetinde kalmışlardır. Gerçi Çin, Hsiung-nu'lardan başka ülkelerle de ticaret yapıyorlardı. Fakat bilhassa at yönünden dayandıkları tek ülke Hsiung-nu'lardı. İşte bu yüzden de Çin'in içinde zaman zaman halkın devlete karşı hoşnutsuzluğu belirliyordu²⁰.

Hsiung-nu'ların M.S. 47 tarihinde ikiye ayrılmalardan sonra Güney ve Kuzey Hsiung-nu'larının yine Çin ile ticari münasebetleri devam etmiştir. M.S. 50 senesinde Güney Hsiung-nu'lar, önceki ataları gibi bir rehineyi Çin sarayına göndermişler ve bu rehinenin dönüşünde pek çok hediyelerin yanı sıra 10.000 parça ipekli mamul, 10.000 hu ipek, 25000 hu pirinç ve 36.000 baş sığır almıştır²¹. Bu tarihten itibaren tekrar Güney Hsiung-nu'ları ve Çin arasındaki haraç sistemi işler hale geldi. Her senenin sonunda Hsiung-nu imparatoru kendi haracını taşıyan bir rehineyi Çin'e yolladı ve bir evvelki rehinenin dönüşünde pek çok hediye ve ipek aldı. Bu tarihten sonra, aynı zamanda Hsiung-nu asilzadelerine verilen hediyeler bir nizama sokulmuştur. Her sene, yeni yıldan sonra Hsiung-nu elçileri, kendilerine özel olarak verilen hediyelerin yansıra, Hsiung-nu hükümdarına ve asilzadelerine verilmek üzere, Çin imparatorundan alınan hediyelerle memleketlerine dönmüşlerdir. Güney Hsiung-nu'lar ihtimal, daha önce olduğu gibi dahi güçlü bir ekonomiye dayanmıyorlardı. Bu yüzden de günlük ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için bile Çin'e dayanmak mecburiyetinde kalmışlardır. Çünkü bu seneler sırasında, Güney Hsiung-nu'lara verilen Çin hediyeleri arasında, Hsiung-nu'ların her zaman için Çin'e sattıkları sığırların bu sefer, Çin'den almak mecburiyetinde kaldıklarından anlıyoruz. M.S. 50 senesinde Çin, Güney Hsiung-nu'lâra 10.000 lerce sığır vermiştir²².

²⁰ Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 99.

²¹ Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 49.

²² Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 50.

Biz daha önce Hsiung-nu'lar ikiye bölünmeden, Çin imparatoru Wen ve Wu zamanlarında, sınırlarda pazarlar kurulduğunu görmüştük. Aynı şekilde sınırda pazarlar kurulmasını Güney Hsiung-nu'lar zamanında Çin imparatoru Ching devrinde de görmekteyiz. Bu hususta bir Çin kaynağı *Shih Chi* de şu bilgiler vardır: «İmparator Ching, His-ung-nu'larla bir defa daha sulh ittifakını yeniledi. Onlara Han sınırlarında kurulan pazarlarda mal satın alıp vermeğe izin verdi» denmektedir²³. İmparator Ching zamanında da Hsiung-nu'lar tarafından sınırlarda yağma hareketleri olduysa da, bu durum büyük hadiselere yol açmamıştır. Hsiung-nu'ların bu sınır hareketlerinin sebebi, belki de, Çin mallarına duydukları aşırı ihtiyaçtan dolayıdır. Hatta, Çin ile Güney Hsiung-nu'lar arasında sınırda savaş sürerken bile ticaret sınır pazarlarında devam ediyordu²⁴. Bu sınırlarda kurulan pazarların Çin için ticaretten başka bir faydası da herhalde böylelikle Hsiung-nu'ları Çin içine sokmadan sınırda tutabilmeleridir.

M.S. 47 de ikiye ayrılan Hsiung-nu'lardan Güney Hsiung-nu'ların Çin ile ticarî münasebetlerinin şeklini kısaca da olsa gördükten sonra, acaba Kuzey Hsiung-nu'ları bu sırada ne yapıyorlardı? Güney Hsiung-nu'lar kısa bir süre sonra Çinlileşerek yerleşik hayata geçmelerine rağmen²⁵, Kuzey Hsiung-nu'lar göçebe hayatında kalmışlar ve adım adım ilerleyerek sonunda Avrupa'ya kadar gitmişlerdir²⁶. Kuzey Hsiung-nu'lar, Çin sarayından her sene yardım görmüyorlardı. M.S. 51 senesinde Kuzey Hsiung-nu'lardan gelen bir istekle Çin sarayı, münasebetlerin yeniden başlaması isteklerini görüştü. Bu tarihten sonra kısa bir dönem içinde dahi olsa her iki ülke arasında heyetlerin gidip geldikleri görülür ve ticaret, iki ülkenin istekleri ölçüsünde tekrar yapılmaya başlanır. M.S. 52 de Kuzey Hsiung-nu'lardan, pek çok sığırın Çin pazarlarında satıldığını görmekteyiz²⁷. Yine 52 senesinde, Kuzey Hsiung-nu'ları haraç ismi altında imparatora at ve kürk sunmuşlardır. Bu heyetin dönüşünde ise, imparator, hükümdar ve asilzadeler için çok miktarda ipekli mamul vermiştir. Kaynaklar, bu haraç ve hediye değişikliğinin ekonomik açıdan değerinin hemen hemen aynı değerde

²³ Watson, *Aynı eser*, c. II, s. 176.

²⁴ Watson, *Aynı eser*, c. II, s. 177.

²⁵ Eberhard, *Çin Tarihi*, s. 96.

²⁶ G. Németh, *Attila ve Hurdan*, s. 100.

²⁷ Watson, *Aynı eser*, c. II, s. 180.

olduğunu da kaydetmektedirler²⁸. Kuzey Hsiung-nu'lar ile Çin arasındaki en son ticaret haberi 84 senesine aittir. Bu tarihte, Kuzey Hsiung-nu'lar Wu-wei valisine haber vererek, Çin hükümeti ve halkı ile ticaret yapmak istediklerini bildirmişlerdir. Vali bu haberi Çin sarayına ulaştırmış ve imparator gelen heyetin kabul edilmesi için izin vermiştir. Bunun üzerine, heyet hükümdarlarının isteklerini belirtmiş ve pek çok hediye ile memleketlerine dönmüşlerdir. Bu heyetin dönüşünden sonradır ki Kuzey Hsiung-nu hükümdarı pek çok prens ve prensesini ve 10.000 lerce sığır ile birlikte ticaret için Çin'e yollamıştır²⁹.

GÖKTÜRK - ÇİN TİCARET MÜNASEBETLERİ:

Göktürk'ler Çin'e komşu olduktan sonra Hsiung-nu'lar zamanında olduğu gibi kendi hayvanlarının ihtiyaç fazlasını, ekonomik ihtiyaçlarından dolayı, bilhassa Çin ipeği ile değiştirmek için teşebbüse geçmişlerdir. Çin imparatorları ile siyasî ve ekonomik münasebetlerinin daha iyi bir yolda olabilmesi için, Çin'in çok fazla ihtiyaç duyduğu atların miktarını gittikçe arttırarak, haraç olarak kendilerine verdiler. Bu şekilde fazla miktarda haraç verilmesinden Göktürklerin beklediği husus ise elbetteki daha fazla ipek ele geçirebilmektir. Fakat Çin, Göktürkler tarafından her sene artan miktarda gelen atlar için bir sınırlandırma koymak lüzumunu hissetmiştir. Göktürkler ise, Çin'in bu isteğini e itiraz ederek, neticede her iki ülke arasında bir savaşın çıkmasına sebep olmuşlardır. Bu savaş neticesinde Göktürkler askeri bir üstünlük sağlamışlardır³⁰. Çinliler ise bu durum karşısında kendi emniyetlerini sağlayabilmek için tekrar Göktürkler tarafından yollanan atların karşılığında ipek ve diğer ihtiyaç maddelerini vermeği kabul zorundan kalmışlardır. Göktürkler Çin tarafından bu isteklerinin de kabul edildiğini gördükleri için, yeni bir istekte bulunarak, kendileri için sabit pazar yerleri kurulması hususunda imparatora müracât etmişlerdir³¹.

Göktürkler zamanında, Çin ile yapılan hayvan ile ipeğin değiştirilmesi, Orta Asya'nın en değerli ticaret piyasasını teşkil etmiştir. Bilhassa Çin, Göktürk sınır kasabalarında yapılan ticaret faaliyetlerine

²⁸ Watson, *Aynı eser*, c. II, s. 182 ve Yü Ying-shih, *aynı eser*, s. 101.

²⁹ Yü Ying-shih, *Aynı eser*, s. 102.

³⁰ H. Ecsedy, «Trade-and-War relations between the Türk and China in the second half of the 6th Century», *Acta Orientalia*, Tomus XXI, Fas. 2, 1968, s. 141.

³¹ Ecsedy, *Aynı eser*, s. 141.

büyük önem veriyordu. 734 tarihli bir anlaşma ile Ling-chou'daki 神靈 So-fang 朔方 şehrinin ortak pazar yeri olarak kullanılmasına Çin imparatoru tarafından karar verilmiştir³².

Çin kaynaklarında kaydedilen ve Göktürkler tarafından Çin'e yollanan haraç heyetlerinin kronolojik sıralaması şöyledir:

545 senesinde, Göktürk kağan Bumin, Çin sınırında mübadele usulü ile ipek almak için, Çin başkentine gitmiş ve kendileriyle münasebet kurmak istediklerini bildirmiştir³³.

546 senesinde, Bumin Kağan tarafından, yollanan bir heyet kendi ülkelerinin ürünlerini sunmuştur³⁴.

551 senesinde, Çin imparatoru öldüğü için, Bumin Kağan taziyetlerini bildirmek için bir heyet yollamış ve 200 at saraya hediye olarak verilmiştir. Bu heyetin dönüşünde ise bir Çin prensesi Bumin Kağan'a yollanmıştır³⁵.

553 senesinde, K'o-lo 科羅 (Qara) Kağan Çin sarayına 50.000 at yollamıştır. Aynı sene K'o-lo Kagan'ın küçük kardeşi Çin'e hediyeler yollamış ve aynı şekilde imparator tarafından hediyelerle memleketine geri dönmüştür³⁶.

554 senesinde, Ch'i 北齊³⁷ sarayına Göktürkler tarafından hediye ve haraç yollanmıştır³⁸.

555 senesinde, Ch'i sarayına tekrar hediye yollanmıştır.

558 senesinde, Ch'i sarayına Göktürkler kendi ürünlerini haraç olarak sunmuşlardır.

³² İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 46*, Ankara 1977, s. 275-276.

³³ Chou-shu, *Shang-wu-yin-shu-kuan ed.*, Pekin 1958, 1, s. 425a.

³⁴ Chou-shu, I, s. 425a.

³⁵ Chou-shu, I, s. 425a.

³⁶ Ecsedy, *Aynı eser*, s. 133 ve s. 155-157.

³⁷ Çin'de bu devrede pek çok devletin kurulup yıkıldığını görmekteyiz. Burada, Göktürklerle münasebette olan devlet 535-556 seneleri arasında yaşamıştır. Bak, Edwin O. Reinchauer-John K. Fairbank, *East Asia the Great Tradition*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts 1960, s. 153.

³⁸ Ecsedy, *Aynı eser*, s. 134.

560 senesinde, bir Göktürk heyeti, Çin sarayında yapılan ziyafete davet edilmiş ve dönüşlerinde kendilerine para ve ipek hediye edilmiştir.

561 senesinde, Göktürk Kağan'ı Mukan 木杆可汗, bir heyetle impatora kendi memleketinin ürünlerini hediye olarak yollamıştır.

564 senesinde, Göktürkler Chou 北周³⁹ sarayına kendi memleketlerinin mamullerini yollamışlardır.

565 senesinde, Ch'i sarayından Göktürlere bir heyet gelmiş ve aynı sene içinde Göktürklerden bir heyet Ch'i sarayına haraç götürmüştür.

566 senesinde, Çin'e hediyelerle birlikte bir heyet Göktürkler tarafından gönderilmiştir.

567 senesinde Chou ve Ch'i saraylarına ayrı ayrı heyetler gönderilmiştir.

569 senesinde, Chou sarayına giden heyet, kendilerine at hediye etmişlerdir.

572 senesinde, Chou ve Ch'i saraylarına yine Göktürklerden ayrı ayrı heyetler gitmiş ve Ch'i imparatoru bu heyetin dönüşünde Budizm'e ait kitaplar yollamıştır.

573 senesinde, Chou sarayına bir heyet gitmiş ve at hediye etmiştir.

580 senesinde, Chou sarayına Göktürkler tarafından hediyeler sunulmuştur.

583 senesinde, Çin'e hediyeler yollanarak sulh ve askeri yardım için teklifte bulunulmuştur.

584 senesinde, Göktürk Kağan'ı Sho Po-li 沙波略 (552-553) Çin sarayına mektup yazarak koyun ve atlarla ipek değiştirilmesini istemiştir.

586 senesinde, Sha Po-li Kağan, Sui⁴⁰ sarayına hediyeler sunmuştur.

588 senesinde, Sha Po-li'nin oğlu Tu-lan 都藍 (587-599) Kağan Çin sarayına bir heyetle haraç yollamış ve karşılığında 3000 top ipek almıştır.

³⁹ Ch'i devletinden sonra kurulan Chou devleti 557-580 tarihleri arasında yaşamıştır.

⁴⁰ Sui Devleti 589-618 seneleri arasında yaşamıştır.

588 senesinde, Tu-lan Kağan bir heyetle Çin'e pamuk ipliğinden yapılmış elbise ve balık tutkalını hediye olarak yollamıştır. Kağan'ın yolladığı bir başka heyet ise, 10.000 at, 20.000 koyun, 500 deve 500 sığırı haraç olarak imparatora sunmuş ve karşılığında, Çin sınırında kendileri için ticaret amacıyla pazar yeri kurulmasını istemişlerdir⁴¹.

618 senesinin Haziran ayında Göktürk Kağan'ı Shih-pi 始畢 (609-619) öldü. Çin imparatoru yeni kağan Ch'u-lo'ya 處羅 (619-620) baş sağlığı dilemek için bir elçi yollamış ve Göktürlere 30.000 parça ipekli kumaş hediye etmiştir⁴².

620 senesinin Mayıs ayında Göktürkler, bir Çin'li derebeyi olan Wang Shih-ts'ung'a 王世充 bir elçi göndererek 1.000 kadar at hediye etmişler ve Wang'da buna karşılık kendi kızını Ch'u-lo Kağan'a vermiştir. Bunun neticesinde de Göktürklerle ticari münasebetlerin başlamasına razı olmuştur⁴³.

622 senesinin Ağustos ayında, Çin imparatoru Kao-tsu 唐高祖, Göktürklerin sınırlarında yaptıkları saldırılara karşı Kağan'a bir elçi yollayarak şu isteklerde bulunmuştur: «Âdet bakımından Çin imparatorluğu, Göktürk Kağanlığı ile aynı değildir. Göktürkler, Çin topraklarını ele geçirseler bile burada yaşayamazlar. Üstelik ele geçirdiğiniz ganimetlerin hepsi milletinizin eline geçti⁴⁴. Size ne kaldı? Siz en iyisi ordunuzla birlikte geri dönün ve T'ang imparatorluğundan gelen altın paraları ve ipekli kumaşların hepsi sizin hazinenize girsin»⁴⁵. Göktürk Kağan'ı bu teklifi kabul ederek elçiyi geri yollamıştır.

625 senesinin Ocak ayında, Göktürkler Çin imparatorundan, Çin ile ticari münasebetlerin kurulmasına müsaade etmesini rica etti. imparator Kao-tsu bu isteği kabul etti⁴⁶.

⁴¹ 555-588 seneleri arasında Göktürkler'den Çin'e giden heyetler hakkında daha geniş bilgiler için bak, Ecsedy, *Aynı eser*, s. 136-138. Yukarıda bazı senelerde sadece Çin'e heyet gönderildiği kaydedilmiştir. Çin kaynağının burada hangi Çin sülalesini belirttiği belli değildir.

⁴² Ssu-ma Kuang, *Tzu-chih T'ung-chien*, Shang-wu-yin shu-kuan ed., Shang-hai 1931, bölüm 187, s. 1801b.

⁴³ *Tzu-chih T'ung-chien*, bölüm 188, s. 1809b.

⁴⁴ «Milletiniz» kelimesi yerine bir başka kaynaktan «Kumandan ve askerlerini» yazıldığı hakkında malumat vardır. Bak, Chang Jen-t'ang, *T'ang devrindeki Doğu Göktürkler* hakkında yeni belgeler (618-745), Doktora çalışması, Taipei, 1968, s. 84, not 158.

⁴⁵ *Tzu-chih T'ung-chien*, bölüm 190, s. 1829b.

⁴⁶ *Tzu-chih T'ung-chien*, bölüm 191, s. 1841a.

670-673 seneleri sırasında Çin'e teslim olan Göktürkler, Feng-chou 豐州, Sheng-chou 勝州, Ling-chou 靈州, Hsia-chou 夏州, Shou-chou 朔州 ve Tai-chou 代州⁴⁷ gibi altı bölgeye yerleştirilmişlerdi. Kapgan Kağan 697 senesinin Mart ayında Çin'den bu altı bölgede yaşayan Göktürklerin kendisine iade edilmesini, ayrıca kendisinin Genel Askerî valiliğe tayin edilmesini ve tohumluk buğday, ipekli kumaşlar, ziraat aletleri ve demir verilmesini istedi. Çin imparatoriçesi Wu 武后, ilk başta bu teklifi kabul etmedi. Fakat sonra araya giren vezirler, kendisini ikna etmiş ve neticede Kapgan Kağan'ın istediği malları vermeğe razı olmuştur. Bu suretle, Kapgan Kağan Çin'den 40. 000 ölçek tohumluk buğday, 50.000 parça çeşitli ipekli kumaş, 3.000 adet ziraat âleti ve 10.000 lerce kilo demir almıştır⁴⁸.

698 senesinde Kapgan Kağan, imparatoriçe Wu tarafından yollanan mallara itiraz ederek bir mektupla kendisine bildirmiştir. Bu mektubun kısaca mahiyeti şöyledir: «Bana pişmiş buğday tohumları verildiği için tabii olarak bu tohumlar yetişmediler. Verilen altın ve gümüş eşyanın kalitesi çok düşüktür ve hakiki değildir. Çin elçilerine verdiğim resmi elbiselerin hepsi müsadere edilmiştir. Verilen ipekli kumaşların kalitesi çok düşüktür. Kızım yalnızca Çin İmparatorunun oğlu ile evlenebilir. Halbuki bana daha az asil sayılan bir kimse damat olarak yollanmıştır⁴⁹.

721 senesi Şubat ayında, Bilge Kağan, imparator Hsüan-tsung'a 唐玄宗 elçi göndererek kendisiyle iyi münasebetlerin kurulmasını istemiştir. İmparator da gelen elçiye şöyle bir mektup vermiştir: «Eskiden Göktürkler Çin ile evlenmeğe dayanan bir akrabalık kurmuşlardı. Bundan sonra iki devlet beraberce barış içinde yaşamağa başladılar. Çin, Gök Türklerden koyun ve at satın alıyor, Göktürkler ise, Cinden ipekli kumaş alıyordu. Böylece iki devlet karşılıklı olarak birbirlerinden menfaat sağlamış oluyorlardı⁵⁰».

⁴⁷ Bu yerler sırasıyla, Bugünkü İç Mogolistan'daki Ordos bölgesinin batısında, ikinci yer, bugünkü Sui-yüan eyâletinde, üçüncü yer, Ning-hsia eyâletinde, dördüncü yer, bugünkü Shen-hsi eyâletinde, beşinci yer, bugünkü Shan-hsi eyâletinde ve altıncı yer, bugünkü Shan-hsi eyâletindedir.

⁴⁸ Tzu-chih T'ung-chien, bölüm 206, s. 2004b ve Chang jen-t'ang Aynı eser, s. 157-158.

⁴⁹ Tzu-chih T'ung-chien, bölüm 206, s. 2008b ve Chang Jen-t'ang, Aynı eser, s. 161.

⁵⁰ Chang Jen-t'ang, Aynı eser, s. 175.

727 senesi Eylül ayında, Tibetliler Bilge Kağan'a mektup yazarak beraberce Çin'e saldırmayı teklif etti. Bilge Kağan ise, bu mektupla birlikte bir elçisini Çin'e yollayarak durumu bildirdi. Çin İmparatoru Hsüan-tsung bu hareketi çok takdir ederek, Göktürklerin Batı Shou-hsiang şehrinde 西受降城 Çinlilerle ticaret yapmalarına müsaade etti. Ayrıca iyi cins atlar beslemek ve Çin ordusunu kuvvetlendirmek için imparator, her sene yüzbinlerce parça ipek vererek Göktürk atlarını satın almağa başladı⁵¹.

Bu tarihten sonra, Göktürklerin siyasi hâkimiyetlerinin yavaş yavaş kaybolması neticesinde, Göktürk - Çin ticarî münasebetleri de yavaşlamış ve hatta durmuştur. Hsiung-nu'lar devrine nazaran daha çok olan Göktürk - Çin ticari ilişkileri, yukarıda da görüldüğü gibi her iki ülke içinde çok büyük rakamlara ulaşmıştır. Göktürklerin de Çinlilerin Türkler için ortaya çıkardıkları *Kung* yahut *Haraç* sistemi içinde, askeri üstünlüklerini sürdürdükleri müddetçe, Çin'den ne kadar çok ihtiyaçları olan maddeleri olmaları dikkate değerdir.

UYGUR - ÇİN TİCARET MÜNASEBETLERİ:

Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le yaptığı ticari münasebetlerin en canlı olduğu zaman T'ang sülalesinin (618-907) sonları ile Sung sülalesi (960-1279) zamanında olmuştur. Çin'in komşuları ve diğer uzak-taki ülkelerle yapmış olduğu ticaret-bilhassa ipek ticareti-kervanlarla yapılmıştır. Bu ticaret şekli T'ang sülalesinin kurulmasından sonra en yüksek noktasına erişmiştir⁵². Çin'in komşuları ile ve bilhassa Uygurlar ile yaptığı ticarete, her iki ülkenin mallarının değiştirilmesindeki gelişmeyi görmek mümkündür. Her iki ülke arasında gidip gelen ticaret heyetleri ve birbirlerine verdikleri mallardaki artış bunun en bariz örneğidir. Şimdi yine Uygurlar zamanında Çin'le yapılan ticari münasebetleri kronolojik olarak görelim.

760 tarihinden sonra Uygurlar Çin ile münasebetlerinin çok iyi olmasından faydalanarak sık sık at satın uygun fiyatla ipek almak için Çin başkentine heyetler yollamışlardır. Umumiyetle her sene Çin başkenti Ch'ang-an'a gelerek bir at için 40 ipekli parça alarak ticaret

⁵¹ Ghang Jen-t'ang, *Aynı eser*, s. 176.

⁵² K. S. Latourette, *The Chinese Their History and Culture*, Fourth Edition, Two Volumes in One, New York, 1968, s. 152.

yapmışlardır. Bu heyetlerin her gelişinde 10.000lerce at getirildiği düşünülürse, Çinlilerden alınmış olan ipeğin değeri de ortaya çıkar. Uygurlardan gelen bu kadar çok atın ve hele bu atların büyük çoğunluğunun işe yaramaz olduğunu gören Çin sarayı, bu ticaretin artık kendileri için zararlı bir hale geldiğini görmüşler ve tedbir almak için düşünmeye başlamışlardır. Çin sarayı, Uygurlara bu kadar çok ipek verebilmek için kendi halkına vergi yüklemek zorunda kalmıştır. Bu sırada yani 760 senesinde, Uygurlardan tekrar 10.000 at gelince, imparator artık bundan böyle sadece senelik olarak 6.000 at almayı ve bunun karşılığını ipek olarak vereceklerini bildirmişdir⁵³.

787 senesinin Ağustos ayında Uygur Kağan'ı Mo-ch'o Tarkan 莫賀達干, Çin sarayına bir heyet yollayarak, kendi ülkesinin mamullerini haraç olarak imparatora sundu ve aynı zamanda bir evlilik anlaşmasının mümkün olup olmadığını sordu⁵⁴.

790 senesinin Haziran ayında, Çin'e giden. Uygur elçisi memleketine dönerken, imparator elçinin vermiş olduğu atların değeri olarak kendisine 300.000 top ipek verdi⁵⁵.

806 senesinin başlarında, Uygurlar yine Çin sarayına haraç sundular. Bu heyetten Önce de bu sene içinde bir heyet gelmiş ve kendilerine Maniheizt'ler iştirak etmiştir. Bu Maniheizt'lerin nizamına göre, yalnız akşamleyin yemek yerler, su içerler, kuvvetli sebzeler yerler ve kırmızı içmekten kaçınırlardı. Uygurlar içinde bulunan Maniheizt'ler her sene Çin'e geldiler ve pazar yerlerindeki tüccarlar onlarla kanuna aykırı bir şekilde ticaret yaptılar⁵⁶.

821 senesinde Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia Ch'ung-te Kağan 登囉羽錄沒密施句主毗伽可汗⁵⁷ tahta çıktığı zaman 2.000 kabile başkanı ile Çin sarayına 20.000 at ve 1.000 deve götürmüştür. Bu

⁵³ *Chiu T'ang-shu*, Erh-shih-wu-shih pien-k'an-kuan ed., Taipei, 1956, bölüm 195, s. 8a.

⁵⁴ *Chui T'ang-shu*, bölüm 195, s. 9a.

⁵⁵ *Chui T'ang-shu*, bölüm 195, s. 9a.

⁵⁶ C. Mackerras, *The Uighur Empire*, Canberra 1968, s. 94.

⁵⁷ Bu kağanın ismi eski türkçe'de (Uygurca) «Tengride Ulüg Bulmuş Küçlük Bilge Ch'ung-te» anlamındadır. Bu kağanın ismi ve tahta çıktığı devir kaynaklarında karışıktır. Fakat bu kağanın T'ang imparatoru Mu-tsung'un devri olan Ch'ang-ch'ing saltanat devri in birinci yılında (821) kağan olduğunu sanmaktayım.

giden heyet bu zamana kadar Çin'e giden en kalabalık heyet olarak Çin tarihinde önemli bir yer işgal etmiştir⁵⁸.

822 senesinin Şubat ayında, Çin imparatoru Uygurlara bir prenses ve atlarının bedeli olarak 50.000 parça ipek vermiştir. Aynı senenin üçüncü ayında, imparator atların bedeli olarak 70.000 parça ipek vermiştir⁵⁹.

827 senesinde, Çin imparatoru bir harem ağasını elçi olarak 200.000 parça ipekli ile yola çıkartmış ve bunları Uygurların atlarının bedeli olarak yollamıştır⁶⁰.

829 senesinin Şubat ayında, yine bir harem ağası heyeti Uygurlara giderek atlarının bedeli olarak 230.000 parça ipekli vermiştir⁶¹.

830 senesinin Mart ayında, bir Çin memuru olan Liu Kung-ch'uo 柳公綽, Ho-tung valiliğine 河東節度使 getirildi. Bundan önce Uygurlar daima Çin'e haraç vermişler ve ticaret yapmışlardı. Uygur tüccarlarının geçtikleri her Çin bölgesinin muhafızları Uygurlar kötülük yaparlar diye korktukları için daima disiplinli bir ordu ile onları sınırlarda karşılarlar ve dönüşlerinde yine sınıra kadar uğurlarlardı. Bu suretle de kendi bölgelerini korumuş oluyorlardı. Ho-tung bölgesinde bir valilik kurulunca Uygurlar, Li-ch'ang isminde bir şahsı Çin'e göndererek 10.000 at satın ticaret yapmışlardır⁶².

841 senesinin Aralık ayında, Çin imparatoru Uygurlara 20.000 kile pirinç ve mısır yardımında bulunmak için teklifte bulundu. Bu suretle

⁵⁸ Mackerras, *aynı eser*, s. 108. Bn heyet hakkında bir başka Çin kaynağı da şunları söylemektedir: "821 senesi Mayıs ayında Uygurların kağanı T'ai-ho Konçuy'u karşılamak için, İnanç Külüg, Tudun Sekel ile Yabgu Konçuy'dan ibaret 2.000 kişi ile 20.000 at ve 1.000 deve'yi Çin'e yolladı. Bu zamana kadar Çin'e gelen yabancı heyetlerden bunun kadar kalabalık bir heyet yoktu. Çin imparatoru, onlardan yalnızca 500 kişinin başkent Ch'ang-an'a gelmelerini ve diğerlerinin ise, T'ai-yüan şehrinde kalmalarını emretti." Bak, Tsai Wen-shen, *Li Te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar 840-900*, Doktora çalışması, Taipei, 1967, s. 5.

⁵⁹ *Chui T'ang-shu*, bölüm 195, s. 11a.

⁶⁰ *Chui T'ang-shu*, bölüm 195, s. 12a. 827 senesinde tekrar 500.000 parça ipekli kumaşın Uygurlara hediye edildiği hakkında bak, Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 20.

⁶¹ *Chui T'ang-shu*, bölüm 195, s. 12b.

⁶² Tsai Wen-shen, *Aynı eser*, s. 20-21. Bilindiği gibi Uygurlar Kırgız yenilgisinden sonra 840 tarihinden itibaren Güneye inmiş ve kendilerine yeni yurtlar edinmişlerdir. Güneye gelen Uygurların siyasi yönden en kuvvetlileri Kan-chou, Sha-chou ve Kao-ch'ang bölgelerinde oturanlar olduklarını hem Çin kaynaklarından hem de bırakmış oldukları eserlerden anlayabiliyoruz.

dağılan Uygurları toplayarak tekrar eski idarelerini kurmak ve Çin’le iyi münasebetlerinin devam ettirilmesini düşündü⁶³.

842 senesinin Mayıs ayında, Çin imparatoru Wu-tsung 唐武宗 tarafından Üge Kagan’a 烏介可汗 bir mektup yollanmıştır. Bu mektupla imparator «Elçimiz Çin’e döndü. Gönderdiğiniz mektuba göre bizden yiyecek, sığır ve koyun istediğiniz anlaşılıyor. Bunlardan yiyecek meselesi halledildi. Kendiniz, Chen-wu 振武城 şehrinde at satarak 3.000 kile pirinç alabilirsiniz. Sığır ise, Çin esasında zirai bir memleket olduğundan, sığır bizim için çok Önemlidir. Halk tarafından beslenen sığır pek fazla değildir. Kıtlık olduğu zaman ise, sığır kesilmesine izin verilmez. Koyun ise, yalnız kuzey memleketlerinde beslenir. Sınırlarımızda bulunan yabancı kabileler koyun beslerler Fakat biz, onlardan vergi olarak koyun almadık. Çünkü koyun yalnız orada yaşayabilir. Bu suretle istediğinizi şimdilik kabul edemiyoruz» demiştir⁶⁴.

875 senesi Kasım ayında, Uygurlar bir elçi yollayarak, Çin’e haraç sundular. Çin imparatoru da buna karşılık olarak 10.000 parça ipekli kumaş hediye etti⁶⁵.

Uygurlarla Çin arasındaki ticari münasebetler 840 tarihinden sonra Uygurların yeni yerleştikleri bölgelerden ayrı ayrı yapılmıştır. Bu ayrı yerlerden yapılan heyetlerin gidip gelmesi zaman zaman Çin kaynaklarında belirtilmiştir. Fakat bu devreden sonra Çinliler daha fazla siyasi önemi olan Kao-ch’ang 高昌 Uygurları ile münasebetlerde bulunmuşlardır. Bu yüzden, Kan-chou 甘州 ve Sha-chou 沙州 bölgelerinde oturan Uygurlarla Çin arasındaki ticaret heyetlerinin hem az oluşu hem de bunların siyasî faaliyetlerinin Kao-ch’ang Uygurlarına nazaran çok kısa sürüşünden dolayı bu Uygurlardan Çin’e giden heyetleri bu- raya dâhil etmedik.

Kao-ch’ang’dan Çin’e 962 senesinin Mart ayında ilk ticaret heyeti gitmiştir. A Tutuq başkanlığındaki 42 kişilik bu heyet Çin sarayına kendi mamullerini sunmuşlardır⁶⁶.

⁶³ Tsai Wen-shen, *Aynı eser*, s. 62-61.

⁶⁴ Tsai Wen-shen, *Aynı eser*, s. 90-91.

⁶⁵ Tsai Wen-shen, *Aynı eser*, s. 201.

⁶⁶ Ö. İzgi, «Sung Devrinde Kao-ch’ang’dan Çin’e giden Elçiler,» *Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Edebiyat Fakültesi Yayınlarından, Sayı 6, 1975, s. 107.

965 senesinin Kasım ayında Kao-ch'ang'dan Çin'e bir ticaret heyeti daha gitmiştir. Rahip Fa-yuan başkanlığındaki bu heyet kendi ülkelerinin mamulleri olarak kehribar, cam kâseler ve Buda'nın bir dişini sunmuşlardır⁶⁷.

981 senesinin üçüncü ayında Mai-sun başkanlığındaki bir heyet kendi ülkelerinin mamullerini sunmak için Çin'e gitmiştir⁶⁸.

985 senesinin beşinci ayında, Kao-ch'ang'dan bir ticaret heyeti daha Çin başkentine giderek imparatora hediyelerini sunmuşlardır⁶⁹.

1004 senesinin Mayıs ayında, Kao-ch'ang'dan en son ticaret heyeti Çin'e gitmiş ve hediyelerini imparatora sunmuşlardır⁷⁰.

Uygurların, Moğolların ortaya çıkışından sonra siyasî faaliyetlerini kaybetmeleri, Orta Asya tarihinde yeni bir devrin başlangıcı olmuştur. Hsiung-nu, Göktürk ve Uygurların Çin ile yaptıkları ticaretin iki ülkenin de hayatında ne kadar önemli olduğu açıkça görülmektedir.

⁶⁷ Ö. İzgi, *Aynı eser*, s. 108.

⁶⁸ Ö. İzgi, *Aynı eser*, s. 110.

⁶⁹ Ö. İzgi, *Aynı eser*, s. 110.

⁷⁰ Ö. İzgi, *Aynı eser*, s. 110.

HUNLAR, GÖKTÜRKLER VE UYGURLAR'DA GELENEKSEL FESTİVAL VE EĞLENCELER¹

Gelenekler eskiden kalmış rivayetlerin, inançların, düşünce ve âdetlerin hepsi olarak düşünülürse, gelenekler, bir milletin özünü meydana getiren elemanlar olarak ortaya çıkarlar. Bu yönden hareket ederek bu yazıda Eski Türk Devletlerinde bu geleneklere bağlı olarak yapılan festival ve eğlenceleri, kaynakların verebildiği bilgiler ölçüsünde değerlendirmeye çalışacağız.

Festival ve eğlenceleri çok çeşitli kısımlara ayırmak mümkündür. Bunları, konularına göre dinî ve dinî olmayan festival ve eğlenceler olarak ayırmak mümkün olduğu gibi, devletin düzenlediği ile halkın tertip ettiği festival ve eğlenceler olarak da ayırmak mümkündür. Bu yaptığımız ayırım, bilhassa festivaller yönünden birbirleriyle alâkalıdır ve daha çok dinî bir görünüm içindedir.

Türkler bilindiği gibi uzun yıllar Şamanizm dininin etkisi altında kalmışlardır. Bununla ilgili olarak bazı dinî törenler, şenlikler şeklinde kutlanmıştır. Mevsimlerin, Türk kültür hayatında önemi büyüktür. Çünkü, Türk kültürünün ekonomik esasını teşkil eden hayvancılık ve ziraat mevsimlere göre bazı değişiklikler göstermiştir. Bahar mevsiminin diğer mevsimlere nazaran Türklerin günlük yaşayışlarında daha da büyük bir öneme sahip olduğunu görüyoruz. Ticaret faaliyetlerinin arttığı, kişilerin şahsî ihtiyaçlarını giderdiği bu mevsim, gök gürlemeleri ve şimşek çakmalarıyla başlamış olurdu. Bahar mevsimlerinde yapılan bayramların hiç şüphesiz en önemli tarafı kurban törenleri olmuştur. Bunun yanında, bütün Orta Asya halkında bahar bayramlarının müşterek tarafı at yarışlarının yapılması ve şarkılar söylenmesidir. Kurbanların kesilmesi, at yarışlarının yapılması ve toplu halde

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Hunlar, Göktürkler ve Uygurlarda Geleneksel Festival ve Eğlenceler", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 31, İstanbul, 1978, ss. 29-36.

şarkılar söylenmesi, bahar bayramlarının en büyük özelliği olmuştur. Eski Türk geleneklerine göre, bayram ve düğünlerde kadın erkek bir arada yemek yerler, içki içerler ve müzik aletleri çalarak dans edip eğlenirlerdi.

Eski Türk geleneklerine göre, Gök, insanların yaşantısında en önemli bir unsur olmuştur. Bu yüzdendir ki Uygurlara kadar bütün Türk topluluklarının reisleri yahut kağanları *Tengri* ve bunun yanında *Göğün Oğlu* unvanlarını almışlardır. Uygurlar zamanında ise, Mani dininin kabulünden sonra, Ay mefhumu önem kazanmış ve kağan unvanlarının başına geçmiştir. Fakat bu unvanla dahi gök önemini kaybetmemiş oluyordu². Yine Eski Türklerde *yer* yani *toprak* ve *su*, belki gökten bir derece daha az öneme sahip olmakla beraber yine de önemli bir unsur olarak tesirini göstermiştir. Varlıkların beslenmesi, ölenlerin sığındığı yerin yine toprak olması sebebiyle, dağın tepesinde yapılan ayinlerin icrasında ancak hükümdarın hak sahibi olduğu bilinmektedir. Dağın eteğinde, bir koruda veya ağaç dibinde yapılan *yer-su* ayinlerinde ise, böyle bir özellik aranmaz ve bu ayinleri bir bey ve bazen hükümdarın eşi de idare edebilirdi³.

Yıkılışları ve kuruluşları hemen hemen aynı insan topluluklarına ve geleneklerine bağlı olan Orta Asya Türk devletleri hakkında her yönüyle ancak Çin kaynaklarından bilgi edinebiliyoruz. Bu bilgiler, her iki devletin münasebetleri nisbetinde artmış veya eksilmiştir. Şimdi ilk defa bir devlet hüviyetinde ortaya çıkan Hsiung-nu 匈奴 (Hun)'lar hakkında mevzuumuzla ilgili olarak kaynaklarda verilen bilgileri görelim.

Shih Chi kitabında Hsiung-nu âdet ve nizamları hakkında şunlar yazılmıştır : “Senenin ilk ayında kabile reisleri toplanarak Hsiung-nu imparatorluk sarayında küçük bir topluluk meydana getirirler; beşinci ayda Lung-ch'eng'da 龍城/龍城 toplanarak kendi ataları, gök ve yer için ibadet ederler; sonbaharda atlar şişmanladığı zaman, yine büyük bir toplantıyı Tai-lin'de 蹄林 yaparlar ve aynı zamanda bu toplantıda nüfus sayımı yaparak şahısların vermekle yükümlü oldukları nüfus

² Edwin O. Reishauer - John K. Fairbank, *East Asia The Great Tradition*, Cambridge, Massachusetts, Harvard University Press, 1958, s. 95.

³ Emel Esin, «Ötüken Yış», *Atsız Armağanı*, İstanbul, 1976, s. 148.

vergisini toplarlar.”⁴ Yine aynı devrin bir başka Çin kaynağı olan *Huo Han-shu* kitabında ise şu bilgiler vardır : “Hsiung-nu’ların üç tane ejderha festivali vardır ki gök için ibadet ettikleri bu festivaller senenin birinci, beşinci ve dokuzuncu aylarının *wu*⁵ gününde yapılır. Güney Hsiung-nu’lar kendi ananevi gök tanrısına ibadetleri yanı sıra Han sülâlesinin (M.Ö. 206-M.S. 220)hükümdar atalarına da ibadetlerini merasimler şeklinde ifa ederlerdi. Bu festivalden istifade ederek toplanan kabile reisleri aynı zamanda devletin işlerini de görüşürlerdi. Onlar kendilerini at ve deve yarışları yaparak eğlendirirlerdi.”⁶

Yukarıdaki iki kaynaktaki Hsiung-nu âdetleri hakkında verilen bilgiler, esasında aynı şeyleri ifade etmektedir. Shih Chi’de birinci ayda yapılan festival, *Hou Han-shu*’da ki Hsiung-nu imparatorluk sarayında birinci ayda yapılan festivalle aynıdır. Diğer iki ayda yani beşinci ve dokuzuncu aylarda Lung-ch’eng ve Tai-lin’de yapılan festivallerde aynıdır. *Hou Han-shu*’da Hsiung-nu’ların her üç festivali de aynı isim ve ehemmiyet altında ejderha festivali olarak geçmektedir. Fakat Shih Chi’ye göre beşinci ayda Lung-ch’eng’da yapılan festival daha önemli gözükmektedir. Çünkü bütün kabile reislerinin ve prenslerin toplanarak ibadet ettikleri bu festivalin arkasından hemen devletin önemli işleri müzakere edilmektedir. Bu festivale sadece Hsiung-nu prens ve yüksek dereceli memurlar katılmayıp Hsiung-nu Shan-yü’nün 匈奴于⁷ hükümrânlığı altında bulunan diğer kabilelerde katılıyordu.⁸ Hsiung-nu vassallarının festivalde hazır bulunmaları onların yalnız tanrıya olan inançlarından dolayı değil, aynı zamanda Shan-yü’ye karşı siyasi yönden bağlı olduklarından da ileri geliyordu. Hsiung-nu’lar kendi siyasetlerini devlet ve din birliği üzerine kurmuşlardı. Bundan dolayıdır ki devletin birlik içinde olması için bu üç festivalden daha fazla ihtiyaç duydukları bir müesseseye lüzum hissetmemişlerdir. Bu üç festival bugün için Yeni Yıl Festivali, 21 Mart’a tesadüf eden İlkba-

⁴ Ssu-ma Ch’ien, *Shih Chi*, Po-na ed., kısım 110, Hsiung-nu bölümü.

⁵ Wu, Çinlilerin kullandıkları göğe ait onluk sistemin beşinci işaretidir. Bu hususta *Shih Chi* kitabının Hsiung-nu bölümünde şöyle bir kayıt vardır. “Wu ve Chi günlerini uğurlu saydıkları için Hsiung-nu’lar Çinlilerden almışlardır.” Burada bahsedilen *Chi* de aynı sistemin altıncı işaretidir.

⁶ *Hou Han-shu*, Po-na ed., Bölüm 119, Güney Hsiung-nu bölümü.

⁷ Hsiung-nu hükümdarlarının kullandıkları ünvandır.

⁸ Kurakichi Shiratori, «On the Territory of the Hsiung-nu Prince Hsiu-t’u Wang and His Metal Statues for Heaven-worship,» *Memoirs of Research Department of the Toyo Bunko*, No: 5, 1930, s. 27.

har Ekinos'u ve Hristiyan âleminde yaygın olan Şükran Günü (Thanks Giving) festivallerine tesadüf eder⁹. Hsiung-nu dilinde *Shan-yü* 單于 unvanının gök ile ilgili olduğu bilinmektedir. Yine bir başka Hsiung-nu unvanı olan *Ch'eng-li Ku-t'u'da* 撐犁孤塗 hükümdarlara verilen bir unvan olup *Göğün Oğlu* manasındadır. Bu her iki unvan da Çin imparatorlarının almış oldukları unvanlarla büyük bir benzerlik göstermektedir. *Shan-yü*, Çin imparatorlarının unvanı olan Huang-ti'ye, ikinci unvan olan *Ch'eng-li Ku-t'u* ise *T'ien-tzu* 天子 ünvanı ile aynıdır¹⁰. Bundan dolayı Hsiung-nu *Shan-yü*'lerinin Lung-ch'eng'da yaptıkları göğe ibadet festivali ile Çin imparatorlarının göğe ve yere yaptıkları ibadetler olan *Chiao-ssu* 郊祀 ve *Feng-ch'ang* 封禪 ayinleri birbirlerine çok benzemektedirler¹¹. Bu sebeptendir ki Eski Türklerde yapılan gök ayinleri Çinlilerde olduğu gibi yalnız imparatorun yahut *Shan-yü'nün* başkanlığında yapılan festivaller olmuştur.

Göktürk'ler zamanında da Hsiung-nu'larda olduğu gibi bu festivalerin aynen devam ettiği anlaşılmaktadır. Göktürkler'de de senenin beşinci ayında yapılan festival daha fazla önem taşımaktadır¹². Bu devrin Hsiung-nu'lar zamanı ile ortak yanlarından biri de, bu festivallerde at yarışlarının yapılması ve şarkılar söylenmesidir. Bu toplu halde şarkı söylemeler herhalde Çinlilerin çok alâka ile takip ettikleri bir husus olacak ki bunları kendi kitaplarında yazmışlardır. Göktürklerin bu festivallerde gösterdikleri diğer bir özellik de çok kırmızı içmeleridir¹³. Çin kaynaklarında bahsedilen bu Göktürk şarkılarından günümüze kadar geleni olmamıştır ve mahiyetleri hakkında da bir bilgimiz yoktur. Fakat, mahiyetini bilmediğimiz bu Göktürk şarkısının bir Çinli tarafından da söylenmiş olduğunu yine bize bir Çin kaynağı yazmaktadır. 698 senesinin Eylül ayında Kapgan Kağan kendisine teslim olan Çin veziri Yen Chih-wei'ye 閼知微 bu Göktürk şarkısını söyletmiştir. "Kapgan Kağan, teslim olan Çin veziri Yen Chih-wei'ye Chao-chou 趙州 bölgesini teslim olmağa ikna etmesini emretti. Yen Chih-wei, Chao-chou şehrinin dışında Göktürklerle birlikte el ele vererek ve dans ederek 'çok yaşa kağan' 萬歲樂 adlı Göktürk şarkısını söylüyordu. Bu sırada

⁹ Shiratori, K., *Aynı eser*, s. 26.

¹⁰ Hsiung-nu'ların kullandığı bu unvanlarla, Çin unvanlarının birbirleriyle alâkası olup olmadıklarını inceleyen bir makale yakında tarafımızdan yayınlanacaktır.

¹¹ Shiratori, K., *Aynı eser*, s. 26.

¹² Shiratori, K., *Aynı eser*, s. 27.

¹³ Shiratori, K., *Aynı eser*, s. 27.

surun üstünden bu durumu seyreden Çin generali Ch'en Ling-ying, Yen Chih-wei'ye şöyle dedi: 'Siz Çin hükümetinde Shang-shu 尚書¹⁴ gibi yüksek bir mevki işgal ediyorsunuz. Halbuki bugün, Göktürkler için dans ederek şarkı söylüyorsunuz. Hiç utanmıyor musunuz? Yen Chih-wei 'çok yaşa kağan' şarkısını söylemek zorundayım' diye çok ince bir sesle cevap verdi."¹⁵

Uygurlar zamanında ise festival ve eğlenceleri biraz daha değişik şekilde görmekle beraber yine de kendinden evvel kurulmuş olan Türk topluluklarının geleneklerini de kendi bünyelerinde toplayarak yaşatmaya çalıştıklarını görüyoruz. Bilindiği gibi, Uygurların siyasî hayatları iki kısımda olmuştur. İlk önce ilk yurtları olan Ötüken'de yaşamışlar ve daha sonra Kırgız yenilgisini takiben (840) yeni yurtlarında (Turfan, Kan-chou 甘州, Sha-chou 沙州) bölgelerinde yaşamışlardır.

Ötüken Uygurlarının kutladıkları Bahar bayramı yine eski atalarındaki gibi beşinci ayda yapılırdı. Bu ayda Uygur kağanı beylerini ve halkını Tojen ırmağının kıyısında toplayıp gök tanrıya kurban sunduğu hakkında Çin kaynaklarında bilgi vardır¹⁶. Ilkbahar'da kutlanan diğer bir bayram da sürücüleri otlatmağa çıkarma ayı olarak kabul edilen ve dokuz Mayıs'ta yapılan *Örüs sara* bayramıdır¹⁷. Ötüken Uygurları hakkında gökle ilgili olarak yaptıkları âyin hakkında bir Batı kaynağı olan Ebu Dülef'in Seyahatnamesinde de bir kayıt vardır. "Uygurlar, gökkuşağı görüldüğü zaman şenlik yaparlar. İbadetlerini güneşin battığı tarafa yönelerek yaparlar" denmektedir¹⁸.

Uygurların Kırgız yenilgisinden sonra güneye inip bilhassa Turfan bölgesinde kurdukları yeni devlet en ileri medeniyet seviyesine ulaşmış olanıdır. Bu devletle Çin'in daha çok teması olmuş ve bu yüzden de Çin kaynaklarında bu Uygurlar hakkında daha çok yazı yazılmıştır. 981 tarihinde Sung imparatoru T'ai-tsung 宋太宗 (939-997) tarafından Uygurlara yollanan elçi Wang Yen-te'nin 王延德 984 tarihinde

¹⁴ *Shang-shu terimi*, Devlet arşiv direktörü anlamındadır. Bakınız, W. Eberhard, *Çin-Sino-lojiye Giriş*, Pulhan Matbaası, İstanbul, 1946, s. 146.

¹⁵ Chang Jen-t'ang, *T'ang devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler*, Doktora çalışması, Taipei, 1968, s. 149.

¹⁶ P. Pelliot, "Neuf Notes Sur Les Questions de l'Asie Centrale," *T'oung Pao*, XXVII (1929) s. 214.

¹⁷ Abdülkadir İnan, *Tarihte ve Bugün Şamanizm*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1972, s. 97.

¹⁸ Ramazan Şeşen, *Ebu Dülef Seyahatnamesi*, Ankara, 1975, s. 86.

yapmış olduğu bu seyahati tamamlayıp Çin başkentine döndüğünde Çin imparatoruna sunduğu elçilik raporu bize yeni yerlerine yerleşmiş olan bu Uygurlar hakkında çok kıymetli bilgiler vermektedir¹⁹. Wang Yen-te'nin verdiği malûmat elbette bir yabancıнын gözlemleri olarak kıymetlidir. Fakat konumuzla ilgili olarak verdiği bilgileri daha iyi tanımlıyabilmek için bu bilgilerin eski Türk ananeleri ile karşılaştırmak yahut onlarla tamamlamakta büyük fayda olacağı kanısındayım.

Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde festival ve eğlenceler hakkında şunlar yazılıdır. "Uygurlar müzik aleti olarak *k'ung-hou*²⁰ 筚篥 (*kopuz*) kullanırlar. Uygurların büyük kısmının yaptığı bir âdet de atlara binerek ok atmak idi. Onlar seyahat etmekten hoşlanırlar. Seyahatleri sırasında mutlaka müzik aletlerini de beraberlerinde taşırlar. Daha çok ilkbaharda seyahat etmeği severler. Toplu halde seyahat ederken kendi aralarında müzik aleti çalarlar. Seyahat edenler at sırtında iken çeşitli yaratıklara yay çekerek ok atarlar. Buna, *Jang-tsai* 攘災²¹ derler."²² Her ne kadar Turfan Uygurlarının Şamanizm'i bırakıp Maniheizm ve Budizm dinlerini kabul ettiklerini biliyorsak da burada Şamanizm'in bir kalıntısını görmek mümkün olmaktadır. Çünkü, Budizm'in ahlâk kaidelerinden biri de günah, sefil ve kötü işler yapmamak ve yay gerip ok atarak başka mahlûkları hayatlarından ayırmamaktır²³.

Wang Yen-te'nin kayıtlarına göre Uygurlar, üçüncü ayın dokuzuncu günü *Han-shih* 寒食 festivalini kutlamaktadırlar²⁴. Bu festivalin manasını *Soğuk Yemek Festivali* olarak bugünkü türkçeye çevirebiliriz. Bu festival, Çinliler tarafından kutlanan *Ch'ing-ming* 清明 festivalinden bir gün öncedir. *Ch'ing-ming* festivali Hristiyanların Paskalya tatiline, Müslümanların ise Hızır gününe tekabül eder²⁵. Bu festival izlerine Çin'in bazı kesimlerinde bugün bile rastlanmaktadır. *Ch'ing-ming* festivali Wang Yen-te'nin bahsettiği *Han-shih* festivali ile başlamaktadır. Bu başlangıç ise, soğuk yemeklerle hazırlanan bir ziyafetle olmaktadır.

¹⁹ Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang (981-984)*, Doktora tezi, Harvard Üniversitesi tarafından 1972 de kabul edilmiştir.

²⁰ Kopuz hakkında daha fazla bilgi için bk. P. Pelliot, «Le k'oung-heou et le qopuz» *Mélanges Sinologiques Offerts au Professeur Naito*, Kyoto, 1926, s. 207-210.

²¹ *Jang-tsai*, türkçede gökten gelecek felâketlere karşı kurban verme demektir.

²² Wang Ming-ch'ing, *Hui-ch'u Ch'ien-lu, Chin-tai pi-shu* ed., s. 6v.

²³ R. Rahmeti Arat, "Uygurlarda İstilahlara dair", *Türkiyat Mecmuası*, c. VII-VIII, s. 62.

²⁴ Wang Ming-ch'ing, s. 6 v.d.

²⁵ W. Eberhard, *Chinese Festivals*, London, 1958, s. 118.

Evin içindeki yahut dışındaki bütün ateşler söndürülür ve yirmidört saat içinde yeni bir ateş yakılmaz. Bir gün önceden hazırlanan soğuk yemekler yenilirdi²⁶.

Wang Yen-te'nin bahsettiğine göre Uygurlar, *She* 社 ve *Tung-chih* 冬至 yani yaz ve kış dönenceleri için festivaller düzenlemekteydiler. *She*, yaz dönencesinde 21 Haziran'da toprak için kurban hediye etmektir. *She* için kurban verme bilhassa zürriyet tohumlarına şekil veren ilâhlara hediye vermektir²⁷. Burada da Uygurlardan önce kalma bir ananeyi görebiliyoruz. Hsiung-nu'lar zamanında yüksek dağlar ve pınarlar iyi ruhların oturdukları yer sayılır ve buralarda tanrıya dua edilip kurban kesilirdi. Bunlara da *yer-su* tanrıları dendiğini yukarıda görmüştük. İşte Wang Yen-te'nin bahsettiği *She*'da böyle bir kurban verme olayı olabilir.

Tung-chih ise kış dönencesinde yani 21 Aralık'ta meydana gelir. Bu da aynı yaz dönencesinde olduğu gibi fakat daha büyük bir kutlama ile gerçekleşir. Bu festivalin önemi *Yin* 陰 ve *Yang* prensiplerinin yer değiştirmesidir. Çinlilerin inanışına göre *Yang* 陽, erkek, uğurlu, kuvvetli, parlak ve sıcaktır. *Yin* ise, dişi, uğursuz, zayıf, donuk ve soğuktur. *Yang* sıcaklığından, parlaklığından dolayı İlkbahar'a tekabül edebilir. Sonbahar ise artık soğuk bir mevsime girildiğinden *Yin*'e tekabül eder. İşte bu sebepten dolayı *Tung-chih* festivali önem kazanmaktadır. Kış devresine girildiğinden *yang* uzaklaşıp yerini *yin*'e bırakmaktadır. Bu festivalin Çin'de kutlanışında imparator ve onun memurları günlük faaliyetlerine ara verirler ve bulutların rengine bakarak gelecek sene-ye ait kehanette bulunurlardı. Yukarıda gördüğümüz *Han-shih* (Soğuk Yemek Festivali)'inde yine *yang* ve *yin* prensibi ile ilgili olabileceğini düşünmekteyim. Çünkü, *yin*'in temsil ettiği soğukluk bu festivalle son buluyor ve artık sıcak bir mevsime girildiğinden soğuk yemekler yene-rek *yin* uğurlanıyor olabilir.

Uygurların eğlencelerine ait Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde şunlar yazılıdır : “Uygurlar, gümüş ve kalkopiritten 鑰石 kaplar yaparak su ile doldururlardı. Onlar suyu birbirlerine fışkırtarak yahut suyu birbirlerine atarak spor yaparlardı. Bunu *Ya yang-ch'i ch'ü-ping* 壓陽

²⁶ Eberhard, *Aynı eser*, s. 118.

²⁷ Schindler, Bruno, «The development of the Chinese Conception of Supreme Beings», *The Hirth Anniversary Volume*, London, 1923, s. 318.

氣去病 diye isimlendirirlerdi.”²⁸ Bu cümlelerin manası da erkek Ch’i’yi 氣 bastırarak ateşi püskürtmektir. Burada yang yine erkek, sıcak bir varlığı temsil etmektedir. Bundan dolayı da Uygurlar suyu birbirlerine atarak sıcaklığın vücutlarından çıkıp serinlemelerine yardımcı olmaktadır. Wang Yen-te’nin spor diye vasıflandırdığı bu hareketlerle serinlemekten başka belki de eski bir Şamanizm’in kalıntısı olarak yağmur yağdırmakla da ilgili olabilir. Wang Yen-te’nin bahsettiği bu adetten bir başka şekilde diğer bir Çin kaynağı da bahsetmektedir. Bu kaynağa göre Kao-li’lerin hakanları 高麗王 (Goguryeo) da ilkbahar bayramı ayından sonra elbiseyle suya girerler ve halk ikiye ayrılıp birbirine su serpip taş atarlarmış²⁹. İnan’ın Yada taşı ile ilgili bir yazısında Ulu Katay, Salcıvit, Barin-Tabın Başkurtlarında yağmur tılsımı olarak birbirlerini suya atmak, birbirlerine su serpmek adeti olduğu kayıtlıdır³⁰. Çin kaynağının ve İnan’ın verdiği malûmattan, Wang Yen-te’nin *Ya yang-ch’i ch’ü-ping* diye isimlendirdiği olayın yağmur yağdırmakla ilgili eski bir ananeyle de ilgili olduğunu zannetmekteyim.

Türkler de *toy* merasimlerinin de devlet hayatında önemli bir yer tuttuğu bilinmektedir³¹. Toylar, doğum, beğ oğlunun ilk avı, tahta çıkma, bir felâketten kurtulma ve elçi kabulü gibi sebeplerden dolayı yapılıyordu. Wang Yen-te yine bize seyahatnamesinde kendisinin Uygur kağanı Arslan Han 師 (獅) 子王 tarafından kabul merasimini anlatırken söyledikleri aynen bir toy merasimini andırmaktadır. «Bir tarafta bir kişi taştan bir çan tutuyordu. O seremoninin başlaması için taşa vurdu. Kral -Han- bu çanın sesini duyduğu zaman eğildi. Sonra oğlu, kızı, yakın akrabaları etrafını çevreleyerek eğildiler ve hediyelerini aldılar. Bundan sonra müzik, içki, ziyafet ve aktörler tarafından gece oynanan bir oyun vardı» demektedir³².

²⁸ Wang Ming-ch’ing, *Aynı eser*, s. 6 v.d.

²⁹ Abdülkadir İnan, *Aynı eser*, s. 165.

³⁰ İnan, *Aynı eser*, s. 165.

³¹ Ögel, *Aynı eser*, s. 153.

³² Wang Ming-ch’ing, *Aynı eser*, s. 6 v.d.

KAO-CH'ANG UYGURLARI HAKKINDA¹

744 senesinde Kutluk Bilge Kül Kağan'ın Göktürk topraklarını işgal edip Wu-te-chien shan 烏德鞬山 (Ötügen)² dağında otağını kurmasıyla başlayan ve kendilerine Ötügen Uygurları da dediğimiz bu yarı göçebe Uygur Devleti yaklaşık olarak bir yüzyıl boyunca buradaki hayatlarını idame ettirmişlerdir. Bu Uygurların son yıllarının büyük bir kargaşa içinde geçtiğini görmekteyiz. Ötügen Uygurları'nın yıkılışına sebep olarak ilk akla gelenler şunlar olmaktadır: 1— Çinliler'in umumî olarak göçebe veya yarı göçebe topluluklara karşı uyguladıkları bir siyasetleri olmuştur. Bu siyaset gereğince Çinliler, çeşitli topluluklar arasındaki silahlı çatışmalardan faydalanarak, aynı topluluk içindeki bir gurubu destekleyip, topluluğun kendi içinde parçalanmasını sağlamaktır. Uygurların da bu son dönemlerinde, Çinlilerin aynı siyaseti göttüklerini görmekteyiz³. 2— Ötügen Uygurları'nın idareci sınıfı arasındaki başlayan geçimsizlikler. Bu devirde başa geçen kağanlarla, vezirler ve prensler arasında devamlı bir çekişmenin olduğunu görmekteyiz. İdareci sınıf arasındaki bu çekişmelerde, zaman zaman vezir veya prenslerin başka devletlerle işbirliği yaparak kendi kağanlarını ortadan kaldırmayı hedef aldıkları görülmüştür⁴. 3— Yine bu devir-

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Kao-Ch'ang Uygurları Hakkında", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, Sayı 32, İstanbul, 1979, ss. 1-11.

² Ötügen, bugünkü Dış Moğolistan'daki Hangay Dağı'nın kuzeyinde bulunmaktadır.

³ Çinlilerin uyguladıkları bu siyaset için daha fazla bilgi, *San Kuo-chih*, Wei-chih 三國志魏志 kısmı, T'ung--wen shu-chin edisyonu, 1894, 26. Bölüm, s. 7. Burada ayrıca, Çinliler'in bu ayırma siyasetini güderken, aynı zamanda rüşvet verdikleri de kaydedilmiştir.

⁴ Mesela, 839 senesinin Aralık ayında, Uygurların başveziri An yün-ho 安允合 ile Ch'ai-ke Tegin 柴革特勒, beraberce Uygur Kağan'ı Chang-hsin'e 彰信可汗 karşı bir isyan planı hazırlamışlardır. Fakat kağan bu durumdan haberdar olunca, başvezir ile tegin'i öldürmüştür. Bu sırada Uygurların Başkan'ı olan Chüeh-lo-wu 掘羅勿 (Kürebir) - bu unvan için bak, H.W. Bailey, «A Khotanese text concerning the Turks in Kantsou», *Asia Major*, c. I, 1949, s. 49 - Şato kabilelerinin şefi olan Chu-yeh Ch'i-hsin'e 朱邪赤心 300 at rüşvet vererek, Şato ordularını geçici olarak kendi yanına almış ve Chang-hsin Kağan'a hücum ederek kağanın ordusunu mağlup etmiş ve Kağan da bu durumdan sonra intihar etmişti. (Bak, Tsai Wen-Shen, *Li Te-Yü'nün Mektuplarına göre Uygurlar 840-900*, Doktora Tezi, Taipei, 1967, s. 27). Yine 840 senesinin Eylül ayında, Kürebir'in Ch'in-hsin Kagan'a karşı giriştiği bu hareketin devamı olarak, Uygur generali Külüg Baga'nın 句錄莫莫 Kırgızlar'ın 100.000 atlısını kendi idaresi altına alarak, yeni

de Uygur ülkesinde görülen şiddetli kış nedeniyle, pek çok hastalığın ortaya çıkması, koyun ve atların telef olması, zaten siyasi yönden yıpranmış olan Ötügen Uygurları'nın iktisadi bakımdan da zayıflamasına sebep olmuştur. 4— Maniheizm'in de Ötügen Uygurları'nın askeri yönden zayıflamasına sebep olduğu söylenebilir. Mani mabetleri etrafında yerleşikli-ye geçen Uygurlar, savaşçı özelliklerini yavaş yavaş kaybetmişlerdir⁵. Bunun neticesi olarak da sınırlarına yapılan herhangi bir saldırıda eskisi kadar etkin olmamışlardır. İşte bu yukarıda saydığımız sebeplerden dolayı zayıflamış olan Ötügen Uygurları 840 senesinin Eylül ayında, Kırgızlar tarafından mağlup edilmişlerdir.

Kırgız yenilgisinden sonra 15 kabile Karluklar'a, bazıları da Tibet ve An-hsi'ye göç etmiştir. Geri kalan 13 Uygur kabilesi de daha güneye inerek Sarı Nehrin batı kısımlarına yerleşerek kendilerine yeni bir kağan seçmişlerdir. Bu Uygurlar daha sonra Çin sınırına gelmişler, fakat 847 tarihinde Kırgız ve Çinliler tarafından dağıtılmışlardır. Dağılan bu Uygurlar, Kan-chou 甘州⁶ ve Gobi çölünün 大漠 batısında kalan şehirlere giderek yerleşmişlerdir. Yine bu güneye inen 13 kabile daha sonra Sha-chou 沙州⁷ ve diğerlerine nazaran Orta Asya Türk tarihinde önemleri daha fazla olan Kao-ch'ang 高昌 şehrine yerleşerek hayatlarını idame ettirmişlerdir. Güneye inen bu Uygurlar «... artık Bozkır

kağan K'o-sa'ya 闐駁可汗 saldırdığını ve K'o-sa ile Kürebir'i öldürttüğünü görmekteyiz. Bak, Tsai Wen-Shen, *aynı eser*, s. 34.

⁵ Uygur Kağan'ı Buğu Kağan tarafından 762 senesinde Lo-yang seferinden dönerken getirdiği 4 Mani rahibi vasıtasıyla, Maniheizm Uygurlar arasında yayılmaya başlamıştır. Şehirli olan Mani dininin resmi bir din olması, Uygurların savaşçılığıni azaltmıştı. Eski Türk dini Şamanizm'e benzer taraflarının olması ve bilhassa gök ile ilgisi bulunması bakımından, Uygurlar arasında çabuk yayılmasına sebep olmuştur. Fakat Türkler için büyük bir önem kazanmış olan savaşçılık, bu din ile zayıflayacağı düşünülmüş ve kabul edilmemesi istenmiştir. Bak, Şinasi Tekin, «Mani dininin Uygurlar tarafından devlet dini olarak kabulü», *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı*, Ankara, 1962, s.1-11.

⁶ Bugünkü Kansu eyaletindeki Chang-i-hsien'dir. Kan-chou şehri için daha fazla malûmat, James Hamilton, *Les Ouighours à l'époque des Cinq Dynasties*, Paris, 1955, s. 26 da bulunmaktadır.

Bugünkü Kansu şehrinin yakınında kurulan bu Uygur Devleti 9. yüzyılın ortalarından sonra güneye inen Uygurların kuvvet merkezi haline gelmişlerdir. Kan-chou Uygurları, Hsi-hsia 西夏 (Tangut) ve Liao 遼 (契丹 Kitan)ların hâkimiyetlerini 11. yüzyıldan sonra tanımış olmalarına rağmen, yine de kendi öz varlıklarını daha uzun bir süre koruyabilmişlerdir.

⁷ Bugünkü Kan-su eyaletinden başlayarak Batı'ya doğru uzanan bölgedir. Sha-chou için bak, Hamilton, *aynı eser*, s. 16.

⁹. yüzyıldan beri Çin hâkimiyetinde olan ve bulundukları bölgenin en büyük şehirlerinden olan Tun-huang ve civarını 10. yüzyıldan itibaren kontrolleri altına alan Sha-chou Uygurları, Güneye inen soydaşlarına nazaran daha çabuk olarak siyasi bakımdan önce Kitanlar'a ve daha sonra da Tangutlar'a vassal olmuşlardır. Bu bölgenin ehemmiyeti ise, Çin ile Orta Asya arasındaki ticaret yolunun üzerinde bulunmasından ileri gelmektedir.

Türk devleti'nden farklı idiler: hâkimiyeti genişletme düşüncesinde olmamış, büyük siyâsî çatışmalara girmemiş, başta Çin hükümetleri olmak üzere, komşuları ile dostluk ve ticaret münasebetlerini devam ettirmeyi tercih etmişlerdir»⁸.

Yukarıda kısaca Uygurlardan ve onların Güneyde kurdukları devletlerden bahsettikten sonra, şimdi de asıl mevzuumuz olan Kao-ch'ang Uygurlarına gelelim.

9. yüzyıl ortalarından itibaren yeni yerlerine yerleşen bu Uygurlar, gerek Çin kaynaklarında ve gerekse batı kaynaklarında oturdıkları yer isimlerine göre ve bazen de hükümdarlarının unvanlarına göre isimlendirilmişlerdir. Sadece bir tek şehre veya dar bir bölgeye yerleşmemiş olan Uygurların kaynaklarda, aynı bölge insanları olsalar bile, değişik isimler altında ortaya çıkmalarının sebepleri muhtelifdir. Bu sebeplerin başında, kanaatimizce iki şık vardır. Birincisi, zaman zaman birisi diğerine nazaran daha fazla üstünlük sağlamış olan şehirlerin ortaya çıkması, bazı şehirlerde oturan Uygurların o şehirdeki hakimiyetlerinin kısa zamanda ortadan kalkmasıyla diğer bir şehrin üstünlük kazanması ve belki de en mühimi, Çinlilerin kendilerine verdikleri önemden dolayı, bir şehrin ismiyle o bölgede oturan Uygurların Çin kaynaklarında kendine yer bulması olmuştur. İkinci husus ise, yine zaman zaman başta bulunan hükümdarların ünvanlarıyla Çin kaynaklarına geçmeleridir. Şimdi bu hususları gözden geçirelim.

Coğrafi alan olarak bugünkü Turfan bölgesinin etrafında oturan ve bilhassa Japon bilim adamları tarafından «Batı Uygurları» denilen Uygurların, Çin kaynaklarında ilk beliren ve bir devlet olarak ortaya çıkan Kao-ch'ang Uygurları olmuştur. Kendilerine kağan olarak Mengli Kağan'ı (Ulug Tengride kut bulmuş Alp külük bilge kağan) seçmişler ve ismini bir devlet ismi olarak aldıkları Kao-ch'ang şehrini de başkent yapmışlardır⁹. Çinliler tarafından kendilerine Kao-ch'ang Kuo 高昌國 (Kao-ch'ang Devleti) da denilmiştir¹⁰. Çin kaynaklarında yine Kao-

⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınlarından*, Ankara, 1977, s. 115.

⁹ Han sülalesi zamanındaki Kao-ch'ang şehri hakkında bak, Karl A. Wittfogel - Feng Chia-Sheng, *History of Chinese Society Liao (907-1125)*, Philadelphia, 1969, s. 103. Kao-ch'ang'ın Han sülalesinden itibaren bir şehir olarak gelişmesi için bak, Paul Pelliot, *Notes on Marco Polo*, c. I, s. 161-165.

¹⁰ Kao-ch'ang Kuo için bakınız, Li Tao, *Hsü Tz'u-chih t'ung-chien ch'ang-pien*, Che-chiang shu-chü ed., bölüm 490, defter 135, s. 8a.

ch'ang Uygurları için Hsi-chou 西州 Uygurları da dendiğini görüyoruz. Bunun tek sebebi, T'ang sülâlesi (618-690) zamanında Kao-ch'ang olarak bilinen şehrin 460 tarihinde Çin'in bir eyâleti haline getirildiği zaman ismi Hsi-chou olarak değiştirilmesindendir. T'ang sülâlesinin yıkılışından sonra da yani Sung sülâlesi (960-1279) zamanında Ötügen Uygurlarının yıkılışını müteakip, güneye inen Uygurlar tarafından yeni yerleşim merkezi olarak ele geçmiş ve eski ismi Kao-ch'ang olan şehir yeniden önem kazanmış ve aynı zamanda Uygurlara ismini vermiştir.

Cengiz'in vassallığını kabul ettikleri döneme kadar (1209) Kao-ch'ang Uygurları olarak anılmış olan bu Uygurların başkentlerinin neresi olduğu meselesi hâlâ münakaşa konusudur. Japon bilim adamları tarafından «Batı Uygurları» denilen Turfan bölgesi Uygurları'nın başkentinin Pei-t'ing 北庭 (Bişbalık) olduğu ilk defa Abe Takeo tarafından Nishi Uiguru kokushi no kenkyu (Batı Uygur tarihi üzerinde bir çalışma) adlı eserinde ve «Where was the Capital of the West Uighurs?» adlı makalesinde yer almıştır¹¹. Takeo, 981-984 tarihleri arasında Çin'den Uygurlara giden Wang Yen-te'nin seyahatnamesine¹² dayanarak şöyle demektedir: «But if one will read this account carefully, one will notice that the all-important Arslan Khan treated Pei-t'ing as his permanent home rather than as a mere 'summer place' -in Yen-te's words- and that the permament resident of Kao-ch'ang was only his father-in-law Yü-yüeh»¹³. Wang Yen-te'nin 王延德 seyahatnamesinden böyle bir netice çıkartılabileceği kanaatinde değilim. Çünkü, Wang Yen-te aynı seyahatnamede şöyle demektedir: «Chin-ling dağlarından çıkan nehir, Kou-ch'eng'in bütün çevresinden dolaşır...»¹⁴. Kuo-ch'eng çincede başşehir demektir. Wang Yen-te bu sözlerini Kao-ch'ang şehrinde bahsederken söylemiştir. Wang Yen-te ayrıca seyahatnamenin bir başka yerinde «Arslan Han Pei-t'ing (Bişbalık) e giderken dayısı Ata Üge'yi memleketi idare etsin diye orada (Kao-ch'ang'da) bıraktı» demektedir¹⁵. Bütün bunlar Kao-ch'ang'ın başşehir olduğunu gösteren Wang Yen-

¹¹ Abe Takeo, «Where was the Capital of the West Uighurs?» *Silver Jubilee Volume of the Zinbun-Kagaku-Kenkyusyo*, Tokyo, 1954, s. 435-450.

¹² Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang (981-984)*, 1972 senesinde Harvard Üniversitesinde yapılan doktora tezi.

¹³ Takeo, «Where was the Capital of the West Uighurs ?» s. 449.

¹⁴ Ma Tuan-lin 馬端臨, *Wen-hsien t'ung-k'ao* 文獻通考, Che-chiang shu-chü ed., bölüm 336, s. 7a, ve Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yente*, s. 17.

¹⁵ *Wen-hsien t'ung-h'ao*, s. 7a ve İzgi, *aynı eser*, s. 17.

te'nin sözleridir. Elisabeth Pinks'te Takeo'nun bu sözlerine değinmiş ve ileri sürdüğü fikirlerin ikna edici olmadığını belirtmiştir¹⁶. Wang Yen-te'nin bu sözlerinden başka, Kao-ch'ang'ın başşehir olduğunu açıklayan elimizde başka kaynaklar da vardır. Hudud al-'Alâm'a, göre, «Ji-nânjkath capital of the Toghuzghuz. It is a middle-sized town. it is the seat of the government and adjoins the Limits of China. In summer great heat reigns in it but the winter there is very pleasant»¹⁷. Elimizdeki kaynaklar, yine Jinanjath ile Kao-ch'ang (Qoço)ın aynı şehir olduğunu kaydetmektedir¹⁸. Hudud al-'Alâm'daki bir başka kayıttta «the king of the Toghuzghuz in summer lives in this village of Panjkath» denmektedir¹⁹. Burada Panjkath diye bahsedilen şehir Bişbalık'tır²⁰. Burada da aynı Wang Yen-te'nin belirttiği gibi, Bişbalık'ın Uygur kağanlarının yazın oturdukları yani yazlık yerleri olduğu belirtilmiştir. Takeo, Hudud al-'Alâm'ın hatalı olduğunu, Bişbalık'ın en büyük şehir, buna mukabil Kao-ch'ang'ın orta büyüklükte bir şehir olduğunu söylemektedir²¹. Kanaatimce, bir şehrin büyük veya küçük olması o yerin başkent olup olmamasına bir engel teşkil etmez. Takeo'nun ileri sürdüğü bu fikre, yapılmış olan en son bir araştırmada yine bir Japon bilim adamı karşı çıkmıştır. Haneda da Kao-ch'ang şehrinin başkent olduğunu kaydetmektedir²². Kanaatimizce Takeo'nun takıldığı iki nokta vardır. Birincisi, eski Türk kağanlarının kullandıkları yazlık ve kışlık sarayları. Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde bu durum çok açık olarak ortadadır. Kao-ch'ang Uygurları'nın kağanı Arslan Han²³ sıcaklardan

¹⁶ Elisabeth Pinks, *Die Uiguren von Kan-chou in der frühen Sung-Zeit (960-1028)*, *Asiatische Forschungen*, Band 24, Wiesbaden, 1968, s. 22.

¹⁷ V. Minorsky, *Hudud al-'Alâm; The Regions of the World, A Persian geography 372 A.H.-982 A.D.*, E.J.W. Gibb Memorial New Series, XI, London, 1937, s. 94.

¹⁸ V. Minorsky, *Sharaf al-Zaman Tâhir Marvazî on China the Turks and India*, The Royal Asiatic Society, London, 1942, s. 18.

¹⁹ Minorsky, *Hudud al-'Âlâm*, s. 94.

²⁰ Han sülalesi zamanında ismi Chin-man olan Bişbalık 7. yüzyılda T'u-chüeh (Göktürk) lerin oturduğu yer olmuştur. Daha sonra Tang-chou bölgesinin merkezi durumuna geldi ve Çin'in sınır eyaleti oldu. Moğollar zamanında Türkçe olarak Biş Balık «Beş Şehir» ve Farsça olarak ta «Panjkath» şeklinde anılmaya başlamıştır. Bişbalık için daha fazla bilgi, Hilda Escedy, «Uigurs and Tibetans in Pei-t'ing», s. 92, not. 5'te bulunmaktadır.

²¹ Takeo, «Where was the Capital of the West Uighurs,» s. 450.

²² Haneda Akira, «Problems of the Turkicization,» *Açta Asiatica*, Bulletin of the Institute of Eastern Culture, No: 34, s. 6.

²³ Wang Yen-te'nin seyahatnamesinde Shih-tzu Wang (Arslan kral-Kagan-) olarak geçmektedir. 981 tarihinden itibaren Kao-ch'ang Uygurları'nın hükümdarlarının kullandığı unvandır (Bak, *Wen-hsien t'ung-k'ao*, bölüm 336, s.19b). Türkçe olan Arslan Han unvanı çince daha sonraki yıllarda A-ssu-lan han olarak kullanılmıştır. Bu unvanı Kao-ch'ang Uygurlarından başka, daha sonra Kan-chou ve Chiu-tzu Uygurları da kullanmışlardır. Bak, Pinks, *aynı eser*, s.

dolayı, Kao-ch'ang şehrine nazaran daha serin yer olan Bişbalık'a gitmiştir. Yani, Biş-balık, Uygur kağanlarının geçici olarak oturduğu bir şehirdir. İkinci ve belki de en mühim husus, Bişbalık şehri bahsedilen bu dönemde değil, Moğollar zamanında Uygurların başkenti olmuştur²⁴. Halbuki, Takeo'nun gösterdiği kaynaklar hep Moğol devrinden önceki zamana aittir.

Kao-ch'ang Uygurları, Liao (Ch'i-tan -Kitan-)larla münasebette bulunmuşlardır. 932, 988 ve 996'da Arslan Kağan, Liao imparatoruna elçilik heyetleri yollamıştır. 996 da yolladığı elçilik heyeti, Liao imparatoru'na, kağanın kendisinden evlenmek için kız istediğini bildirmiştir. Fakat imparator, evlilik yoluyla akrabalık kurma isteğini red etmiştir. Kao-ch'ang Uygurları'ndan 1052 ve 1083 tarihlerinde yine Liao'lara elçilik heyetleri gitmiştir²⁵.

Kao-ch'ang devleti önce Kara Hitay devletine vassal olmuştur. Uygur kağanı, Kara Hitay hükümdarı Yeh-lü Ta-chih'yı kendi başkentinde üç gün misafir etmiş ve Yeh-lü Ta-chih'in 耶律大石 hareketi sırasında 600 at, 100 deve ve 3.000 koyun hediye etmiştir. Yeh-lü Ta-chih'-ya tabiyetini bildirmiş ve memleketinin sınırına kadar kendisine refakat etmiştir²⁶. Kao-ch'ang Uygurlarının Kara Hitaylar'ın 西遼 vassalı durumuna girdikten sonra, 1209 tarihinde de Cengiz'e vassal olduklarını görüyoruz. Cengiz'in Nayman hükümdarı Tayang Han'a 太陽罕 ve Merket reisi Tokto'ya 脫黑脫阿 hücum ettiği sırada, Kao-ch'ang hükümdarı Barçuk İdiqut (巴而朮·阿而忒·亦都護 1229-1241) 500 kişilik adamıyla Moğol ordusuna iltihak etmiştir. Yapılan savaşın kazanılmasından sonra Barçuk, 1211 senesinin baharında Cengiz'e gitmiş, at ve köpek hediye etmiştir. Cengiz de kızı Al Altun'u vermiş ve kendisini oğlu olarak kabul ettiğini söylemiştir. Barçuk İduqut, Cengiz'in kumandanlarından Cebe Noyan'ın Muhammed Harezmşah'a karşı giriştiği sefere de iştirak etmiş ve Ni-şabur şehrinin kuşatılmasında bulunmuştur²⁷.

77-80.

²⁴ Yeh-lü Ch'u-ts'ai, *Hsi-yu lu*, tr., Igor de Rachewiltz, The Australian National University, Canberra, 1962, s. 19 ve s. 48 not 56. Yeh-lü Ch'u-ts'ai seyahatnamesinde Bişbalık'ın 500 li güneyinde Ho-chou (Kao-ch'ang) şehrinin bulunduğunu ve bu yerin aynı zamanda I-chou olarak bilinmekte olduğunu yazmıştır. I-chou ile Kao-ch'ang'ın aynı yer olması imkânsızdır. I-chou, bugünkü Hami şehridir.

²⁵ E. Bretschneider, *Mediaeval Researches from Eastern Asiatic Sources*, London, 1967 bas-
kısı, c. I, s. 242 ve Wittfogel-Fenf, *aynı eser*, s. 346-362.

²⁶ Kara Hitay devleti için daha geniş bilgi, Wittfogel-Feng, *aynı eser*, s.619-674.

²⁷ Bretschneider, *aynı eser*, Vol. I, s. 249.

Cengiz dönemine kadar Kao-ch'ang şehri önemini devam ettirmiştir. Fakat, Cengiz'in zamanı ve Cengiz'in oğullarından birisi olan Çağatay'ın kurmuş olduğu ve Çağatay Ulusu diye adlandırılan devrede Kao-ch'ang şehrinin ehemmiyetini kaybettiğini görüyoruz. İşte bu dönemde Kao-ch'ang şehrinin ismi, Ho-chou 和州 veya Huo-chou 火州 (Qoço) olarak değiştirilmiştir²⁸. Kao-ch'ang Uygurları'nın ismi bu tarihten sonra Hoço Uygurları olarak kaynaklarda geçmeye başlamıştır.

Huo-chou (Qoço)'nun 1305 tarihinden sonra yine önem kazanan İdiqut unvanlı hükümdarların başa geçtiğini görüyoruz. Künçük İdiqut 寬徹·亦都護 1309 ve 1334 tarihlerinde, Niu-lin İdiqut 紐林的斤 1311 ve 1318 tarihlerinde Qoço Uygurlarının hükümdarlığını yapmışlardır²⁹. 1406 yılının 5. ayında Çin imparatoru Yung-lo 永樂 (1403-1424) Qoço'ya bir elçi yollamış ve Qoço prensi Hasan'a ipekli mamuller hediye etmiştir. Ertesi sene Qoço prensi, kendi ülkesinin mamullerini hediye olarak yollamış ve 1409 senesinde yine askerî bir memur olan Qoço prensi bir elçilik heyetini Çin'e yollamıştır. 1448 senesinde de en son elçilik heyetinin Çin'e gittiğini görüyoruz³⁰.

Qoço şehri daha ehemmiyetini kaybetmeden, Uygurların oturdukları bölgenin bir başka şehrinin -Bişbalık- önem kazandığını görüyoruz. Şehir olarak sadece önem kazanmakla kalmamış, aynı zamanda Uygurların, Bişbalık Uygurları diye de isimlendirilmesine sebep olmuştur. Uygurların başkenti olduğu bu dönemde, 1280 tarihinde Kubilay tarafından Bişbalık şehrinin sınırında askerî bir koloni kurulmuş ve 1281 tarihinde de T'ai-ho-ling 太和嶺 ile Bişbalık arasında yeni 30 adet posta istasyonu kurdurulmuştur. 1283 senesinde ise, Kubilay tarafından Bişbalık'a bir vali tayin edilmiştir. Moğolların Orta Asya'da hâkimiyetlerinin son bulmasının sebeplerinden biri olan Kubilay ile Kaydu arasındaki savaştan sonra, Bişbalık Uygurları, muhtariyetliklerini kaybetmişlerdir³¹.

²⁸ Moğol (Yüan) sülalesi zamanında yapılan bu isim değişikliği için bak, Francis Woodman Cleaves, «The Sino-Mongolian Inscription of 1362 in Memory of Prince Hindu», *Harvard Journal of Asiatic Studies*, 12 (1949), s. 49-50.

²⁹ Oda Juten, «Uighuristan», *Acta Asiatica*, No: 34, s. 24.

³⁰ Bretschneider, *aynı eser*, Vol. II, s. 186-187.

³¹ Bretschneider, *aynı eser*, Vol. II, s. 27-28.

Bişbalık şehrinin önem kaybetmesinden sonra, ortaya bir başka şehrin çıktığını görüyoruz. Çin kaynaklarına T'u-lu-fan 吐魯番³² (Turfan) olarak geçen şehir, aynı zamanda, bu bölge Uygurlarına da ismini vermiş ve Turfan Uygurları olarak tarih sahnesine çıkmasına sebep olmuştur. Turfan Uygurları, Çağatay Han'ı Tuğluk Temür (1346-63)'den Vais Han'a (1417-32) kadar Doğu Çağatay Ulu-su'nun hâkimiyetinde kalmıştır. Vais Han'dan sonra, Çağataylıların zayıfladığı dönemde, Çinlilerin Ye-mi-li Huo-che (Emil Hoca) ve Su-t'an A-li (Sultan Ali) isminde iki kişi tarafından Turfan Uygurları idare edilmişlerdir³³.

Konumuz sadece Kao-ch'ang Uygurları olduğu halde, mevzunun bu kadar genişletilmesi belki yadırganabilir. Fakat yukarıda da gördüğümüz gibi, uzun bir süre içinde gerek şehir isminin değişmesi, gerekse bir şehrin diğerine nazaran üstünlük sağlaması, bu bölge Uygurlarının tarihini 16. yüzyıla kadar getirmemize sebep olmuştur. Esasen hepsi, Ötügen Uygurları'nın yıkılışından sonra buraya gelip yerleşen Uygurlardır. Değişen sadece, tarihte anılan isimleri olmuştur.

Bu yazıda daha önce belirttiğimiz gibi bu bölge Uygurları, hükümdarlarının ünvanlarıyla da anılmışlardır. 10. yüzyılın sonlarına kadar kağanlık, bu tarihlerden sonra hanlık olmuşlardır. Arslan unvanını alan bu Han'lar, ülkelerinin de bu unvanla çağırılmasına sebep olmuşlardır. İlk defa Wang Yen-te'nin seyahatnamesiyle ortaya çıkan ve Çin kaynaklarına giren bu durum dolayısıyla kendileri Kao-ch'ang Uygurları olarak bilindiği gibi, Arslan Han Uygurları olarak da bilinmişlerdir³⁴.

Aynı Uygurlar Moğol devrinde I-tu-hu 亦都護 (İdiqut) unvanlı kişilerce idare edilmişlerdir. Büyük bir ihtimalle Basmil menşeli olan bu unvan, bir hükümdar unvanı olması yanında, aynı zamanda, Uygurların bu unvanla bir devlet olarak isimlendirilmesini sağlamıştır. Kao-ch'ang şehrinin isminin İdiqut şehri olarak da bilinmesinden sonra, İdiqut Uygurları olarak ta tarihe geçmişlerdir³⁵.

³²T'u-lu-fan (Turfan) ismi Çin kaynaklarında ilk defa 1406 senesinde geçmektedir. Fakat Bretschneider, (*aynı eser*, Vol. II, s. 196) 1377 senesini kaydetmiştir. Yapılan bu yanlışlık, Juten tarafından düzeltilmiştir, bk. «Uighuristan», s. 24.

³³Turfan Uygurları'nın bu dönemdeki siyasî tarihleri için bak, Juten, «Uighuristan», 25-28.

³⁴Wittfogel-Feng, *aynı eser*, s. 102.

³⁵İdiqut şehri için bak, Paul Pelliot, «Kao-tch'ang, Qoco, Houo-tcheou et Qara-Khoja», *Journal Asiatique*, 1912, s. 570-603. İdiqut ünvanı için bak, Reşit Rahmeti Arat, «Der Herrschertitel 'iduq-qt'», *Ural-Altische Jahrbücher*, XXXV, 1964, s. 150-157.

ÇİNLİLERİN, GÖKTÜRK VE UYGURLARI YERLEŞTİRME SİYASETLERİ¹

Bilindiği gibi, Göktürkler ve Ötügen Uygurları, bilhassa hayvancılığa dayalı birer yarı göçebe devletlerdir². Bütün göçebe topluluklarda görüleceği gibi, akıncılık, göçebeliliğin bir ihtiyacıdır. Akıncılık hareketleri toprak kazancından ziyade, kıtlıklar ve iç çekişmelerden dolayı idaredeki zayıflığın ortaya çıkardığı tahıl ihtiyacının giderilmesi için yapılmıştır.

Göçebe devletlerin, bu akınlarına karşı, yerleşik topluluklar da karşı tedbirler almak mecburiyetinde kalmışlardır. Yerleşikliğin bütün özelliklerini üzerlerinde bulunduran Çinliler, bu akınlara karşı; a. Türk topluluklarıyla akrabalık kurarak iyi geçinmek³, b. sınırlarda kendilerini korumak⁴, c. sınırları içine girmiş olan Türkleri kendi medeniyetleri içerisinde eritmek⁵, d. çeşitli halklar arasındaki silahlı çatışmadan veya aynı halk içindeki bir grubu tutup onların kendi içerisinde parçalanmasını sağlamak⁶, e. harp etmek⁷ gibi önlemlerle karşı koymaya çalışmışlardır. Çinliler, diğer komşu kabile veya devletlere olduğu gibi Türkler içinde yukarıda sıraladığım tedbirlere zaman zaman başvur-

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Çinlilerin, Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul, 1980, ss. 197-230.

² Göçebelik veya yarı göçebelik tabirlerini, Türklerin kültür ve sosyal seviye bakımından iptidai olduklarından dolayı değil, bulundukları coğrafi bölge icabı, devamlı hareket halinde olmalarından dolayı kullanmaktayım. Yani, göçebelik bir sosyal seviye değil bir vasıttır.

³ Bilhassa Uygurlar zamanında Çin'in evlilik yoluyla kendilerine nasıl faydalar sağlamayı düşündükleri hakkında bak, Colin Mackerras, *The Uighur Empire 744-840*, The Australian National University, Canberra, 1968, ss., 98—104.

⁴ "Uygurlar çok kuvvetli ve kuzey sınırları çöldür. Onlar bize güçlük çıkarttıkları zaman bizim zayıf askerlerimiz onlarla başa çıkamamaktadır. Bundan dolayı, askeri teçhizatı çoğaltım ve tamir edelim. Bu Çin'in geleceği için en iyi yoldur." Mackerras, *yukarıdaki eser*, s., 98.

⁵ Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, Boston, Mass., 1962, s., 486.

⁶ *San Kuo-chuih, Wei chh* 三國志·魏志 kısmı, 26. bölüm, s., 7, *T'ung-wen shu-chü* 同文書 4. edisyonu, 1894. Burada Çinlilerin bu işi yaparken rüşvet kullandıkları da kaydedilmiştir.

⁷ Türk ve Çinlilerin birbirleriyle yaptıkları harpler için, bu devirlerle ilgili olarak yazılmış bütün kitaplarda referanslar olduğundan ayrıca bir kaynak gösterilmemiştir.

muşlardır. Bu tebliğde, Çinlilerin uygulamaya çalıştıkları, Türkleri sınırlarının dışında tutma çabalarından bahsetmeye çalışacağım.

“Göktürk âdetleri aslında saf ve namuslu, idari kaideleri ve kanunları basit idi. İl-Kağan (620-630, ölm. 634), Çinli Chao Te-yen'i 趙德言 önemli bir vazifeye getirdi. Bu zat, keyfi idarede bulunarak, eski âdetlerinin çoğunu değiştirdi. Onun idaresi zamanında kanun ve idari kaidelerin hem sayısı arttı ve hem de sıkıntılı bir yönetim başlamış oldu. Halk bunun üzerine İl-Kağan'dan şikâyet etmeye başladı”⁸. Bir Çin kaynağından alınan yukarıdaki bu sözler, M.S. 620 senesinin Aralık ayında Bağatur Şad 莫賀咄設, bir diğer adıyla Hsieh-li Kağan 頡利可汗 veya İl-Kağan'ın başa geçmesinden sonra, Çinlilerin Göktürklerin yıkılmalarına sebep olan faktörleri aksettirmektedir. Yine Göktürklerin yıkılış sebeplerini Çinli General Chang Kung-chin 張公謹, imparatoru T'ai-tsung'a 唐太宗 (627-649) şöyle anlatmaktadır: «İl-Kağan'ın kötü idaresi, Hsüeh-yen t'uo 薛延陀 (Sir-Tarduş?) ve Uygur 回紇 gibi kabilelerin kuvvetlenip kağana karşı isyan etmeleri, kışın çabuk gelmesi sebebiyle mahsulün çok zarar görmesi, İl-Kağan'ın kendi yurttaşlarından uzaklaşp, yabancılara önemli mevkiiler vermesi”⁹.

Hakikaten Çinli generalin söylediği gibi, İl-Kağan'ın kötü idaresi sonunda, o zamana kadar Göktürk Kağanlığı'na bağlı olan Hsüeh-yen t'uo (Sir-Tarduş), Uygur ve Bayıрку 拔野古 gibi kabileler, İl-Kağan'a karşı isyan etmeye başladılar. Bu arada, İl-Kağan kuvvetli bir orduyu bu isyan eden kabileler üzerine yollamış fakat Uygurların lideri olan P'u-sa tarafından mağlup edilmiştir. 627 senesinin sonlarında meydana gelen bu hadiseden sonradır ki, daha sonra kuvvetli bir devlet olarak ortaya çıkacak olan Uygur birliği, P'u-sa'nın 菩薩 liderliğinde kurulmuş oluyordu¹⁰. Göktürklerin 629 senesinde de İl-Kağan'ın komutasında Çin'e” taarruz ettiklerini görüyoruz. Fakat İl-Kağan mağlup olarak Çin'e esir düşmüş ve bunun sonucu olarak da Göktürk kabileleri yavaş yavaş Çin'e teslim olmaya başlamışlardır.

Göktürkler 629 senesinde mağlup olduktan sonra sadece Çin'e değil, Sir-Tarduş'lara da sığınmışlar ve bir kısmı da Batı'ya doğru kaç-

⁸ Chang Jen-t'ang, *T'ang devrindeki Doğu Göktürkleri hakkında yeni belgeler*, Tâipei, 1968 s. 48.

⁹ Chang Jen-t'ang, *yukarıdaki eser*, s., 56-57.

¹⁰ Bahaddin Ögel, “Uygur devletinin teşekkülü ve yükseliş devri,” *T.T.K. Belleten*, XIX/75 Temmuz 1955, s. 331—376.

mıştır. Çin'e teslim olan ve sayıları 100.000'i bulan Göktürklerin, kendileri için zararsız bir şekilde yerleştirilmeleri için Çin sarayında çeşitli konuşmalar olmuş ve bir neticeye varılmak istenmiştir. İmparator T'ai-tsung'un başkanlığında yapılan çeşitli toplantılarda şu hususlar öne sürülmüştür: "Göktürkler, Ho-nan 河南¹¹, Yen 兗州¹², ve Yü 豫州¹³ bölgeleri arasındaki topraklara yerleştirilmelidir. Daha sonra kabileleri muhtelif şehirlere dağıtarak Çinlilere karışmalarını sağlayalım ve onları çiftçilik ve dokumacılık hayatına alıştıralım"¹⁴. T'ai-tsung'un başkanlığında yapılan toplantıdaki bir başka görüş de, Göktürkleri Sarı nehrin kuzeyindeki topraklara yerleştirmek olmuştur. Bu görüşün sahibi Çin veziri Wen-Yen-po 溫彥博 şu fikirleri öne sürüyordu: «Göktürkleri Ho-nan, Yen ve Yü bölgelerine yerleştirmek kendi âdetlerine aykırı olacağından, onların âdetlerini değiştirmeksizin, Çin'in kuzeyindeki hudud bölgelerine yerleştirmek uygun olur. Böylece hem Çin'in boş toprakları doldurulacak ve hem de, Çin hesabına kuzey bölgeleri müdafaa edilecektir"¹⁵. Göktürklerin yerleştirilmeleri ile bir üçüncü görüş de şu olmuştur. "Göktürkler kavimlerden meydana gelen ve her kabilenin idaresi kendi liderleri tarafından yapıldığı ve onların bu dağınıklığından faydalanılarak, liderlerinin Çin İmparatorluğu'na bağlanması ve böylece kabilelerin birbirlerinden bağımsız olarak yaşamaları"¹⁶ söz konusu edilmiştir. Bu üç görüşten sonuncusu Çin'in yabancılara uyguladığı parçalamak siyasetinin bir neticesidir. Kavimlere ayrılmış olan Göktürkler birbirleriyle anlaşamayacaklar ve yalnız kendilerini müdafaa etmekle meşgul olacaklarından, Çin'e karşı tesirsiz hale geleceklerdir. Çin'in Göktürkler için uygulamak istediği bu siyasetin bir benzerini yine geçmişte Hunlara karşı uygulandığını görmekteyiz. Hunlar zamanında Konfüçyanist âlimler tarafından ileri sürülen teklif, sınırdaki Hun kabilelerini yerleşik hayata geçirerek buralarda koloniler kurmaktır. Böylece, yerleşik hayatın ve Çin kültürünün müsbet taraflarını görecek olan sınırdaki Hunlar, kuzeyde kalan kendi soydaşlarına karşı harp edeceklerdi. Konfüçyanistlerin fikirlerine uyularak sınırlarda koloniler kurulması aynı zamanda ticarî mü-

¹¹ Sarı nehrin güneyi, bugünkü Ordos bölgesi.

¹² Bugünkü Ho-peh eyaletinin güney batısındadır.

¹³ Bugünkü Ho-nan eyaletinin bir kısmını teşkil etmektedir.

¹⁴ Chang Jen-t'ang, *aynı eser*, s., 66.

¹⁵ Chang Jen-t'ang, *aynı eser*, s., 68.

¹⁶ Chang Jen-t'ang, *yukarıdaki eser*, s., 67.

nasebetlerin gelişmesini de teşvik edecekti. Çin ipeklilerine ihtiyacı olan Hunlar sınırlarda Çinlilerle temas sonucu kendi âdet ve yaşama tarzlarını değiştirerek Çinlileşeceklerdi¹⁷. Çin'in bu "hudut siyaseti" çoğu zaman başarılı olmuştur. Ancak genellikle, bu gibi siyaset Çin'in zayıf olduğu dönemlerde kötü sonuçlanıyordu. Mesela, Sonraki Han devrinin son yıllarında Çin hudut sistemi, aslında Han siyaseti sonucunda birbirlerine düşman olan yabancı halklar tarafından yıkıldı¹⁸. Daha sonraki zamanda ise, Cengiz Han'ın büyük bir kuvvet olarak ortaya çıkması Çin'in sınır halkları arasındaki birleşme ile ilgili görülmektedir¹⁹. Göktürkler için de yukarıda bahsettiğim bu siyaset uygulanmış ve Göktürkler Çin'in Kuzey ve Batı sınırlarına yerleştirilmeleri uygun görülmüştür. Bunun için de imparator T'ai-tsung'un emri ile Göktürkler, Doğu'da You-chou 幽州²⁰ ile Batı da Ling-chou 靈州²¹ bölgesine kadar uzanan bölgelere yerleştirilmişlerdir. Bu arada Göktürk federasyonu, içinde bulunan Ch'i-pi 契苾 kabilesi de altı binden fazla aile ile birlikte imparatorun emriyle, Kan-chou 甘州²² ile Liang-chou 涼州²³ bölgeleri arasına yerleştirilmiştir²⁴.

İmparator T'ai-tsung 639 senesinde, Çin'in çeşitli yerlerine yerleştirilmiş olan Göktürklerin Çin'in sınır bekçileri olmaları ve Çin'i müdafaa etmeleri için Sarı nehrin kuzeyine yani eski oturdukları bölgelere dönmeleri için bir ferman çıkarmıştır. Bu ferman üzerine harekete geçen Göktürkler, Sir-Tarduş'lardan korktukları için Çin imparatorundan yardım istediler. Bunun üzerine imparator Sir-Tarduş'lara bir ferman yollayarak şunları söylemiştir: "İl-Kağan'ın mağlubiyetinden sonra Göktürkler Çin'e bağlandılar. Onlara kendi halkım gibi bakıyorum. Biz Göktürklerin topraklarını zaptetmek ve onların nüfus ve hayvanlarından faydalanmak için değil, yalnızca İl-Kağan'ın Çin'e düşman

¹⁷ Yü Ying-shih, *Trade and Expansion in Han China*, Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, 1976, s., 87.

¹⁸ Çin sınır sisteminin kurulması, bu sistemin gelişmesi ve sonuçları hakkında en geniş bilgi için bak, Owen Lattimore, *Inner Asian Frontiers of China*, s., 407-483.

¹⁹ Chusei Suzuki, "China's relations with inner Asia: The Hsing-nu, Tibet," *The Chinese World Order*, John K. Fairbank editör, Harvard East Asian Series 32, Cambridge, Massachusetts, 1969, ss., 180-191, s., 181.

²⁰ Bugünkü Ho-peh eyaleti.

²¹ Bugünkü Ning-hsia eyaletindeki Ling-wu Hsien şehri.

²² Bugünkü Kansu eyâletindedir.

²³ Bugünkü Kansu eyâletindedir.

²⁴ Chang Jen-t'ang, *aynı eser*, s., 103.

olmasından dolayı bu devleti yıktık. Şimdi Çin'e teslim olan Göktürk kabilelerini Sarı nehrin Güney kıyılarına yerleştirerek, onların istedikleri gibi çobanlık yapmaları için serbest bıraktım. Göktürklerin nüfuslarının gittikçe artmakta olduğundan memnunluk duyuyorum. Göktürk kağanlığının yeniden kurulması için onlara Sarı nehri aşmalarını emrediyorum. Siz Göbi çölünün kuzeyinde oturun. Göktürkler ise, bu çölün güneyinde otursunlar. Her iki tarafta kendi topraklarını muhafaza ederek, kabilelerini idare etsinler. Kim olursa olsun, kâbilelerden biri, ötekine haksız olarak tecavüz ederse, ben askerlerimi yollayarak tecavüz edenleri cezalandıracağım"²⁵. Bu fermanın sonra 641 senesinin Ocak ayında, Göktürkler Sarı nehri geçerek Ting-hsiang²⁶ şehrine yerleştiler. Buraya 30.000 aile, 40.000 asker ve 90.000 at gelmiştir²⁷.

Göktürklerin bu şekilde Çinliler tarafından yerleştirilmeleri daha doğrusu Sarı nehrin kuzeyinde tutulmalarının bir sebebi, belki de en önemlisi, ileride kuvvetlenebilecek olan Göktürklerin hiç değilse Çin'in iç bölgelerinden uzak tutulmalarını sağlamak için yapıldığı anlaşılmaktadır. Çünkü Göktürklerin yerleştirilmeleriyle ilgili olan ilk teklifte, yani, Göktürklerin Ho-nan, Yen ve Yü bölgelerine yerleştirilmeleri isteklerinden vazgeçilmesinin sebeplerinin başında, bu bölgelerin, bilhassa Çin başkenti Ch'ang-an'a yakın olmasıdır.

840 senesinin Eylül ayında Kırgızların hücumuna uğrayıp mağlup olan Uygurlar, 15 kabile ile Karluklara kaçmışlardır²⁸. Bunlardan bir kol Tibetlilere, diğer bir kol da An-hsi'ye 安西²⁹ gelip yerleşmişlerdir. Diğer yandan Ormudz Tegin 嚙沒斯, Buğu 仆固 Tegin ve Nâhid Çur 那頡嶺 kendi kabilelerini idareleri altına alarak T'ien te 天德³⁰ ismindeki Çin'in sınır şehri surlarına kadar gelip kendilerinin besledikleri çeşitli hayvanları, Çinlilerin tahılıyla değiştirip ve Çin'e tâbi olmak için imparatorlardan istekte bulundular³¹. Çin sınırına gelip dayanan Uygur halkından, bu bölgelerde oturan Çinliler çok korkmuş ve daha iç bölgelere göç etmeye başlamışlardır. Bu durum üzerine Çinliler, Uygurla-

²⁵ Chang Jen-t'ang, *aynı eser*, s., 109.

²⁶ Bugünkü Ting-hsiang-chün bölgesidir.

²⁷ Chang Jen-t'ang, *aynı eser*, s., 112.

²⁸ Uygurların Kırgız yenilgisinden sonraki dağılmaları hakkında bak. Mackerras *The Uighur Empire*, s., 116.

²⁹ Tanrı dağlarının güney bölgesinde.

³⁰ Bugünkü Sui-yüan eyâletinin kuzey-batısındadır.

³¹ Tsai Wen-shen, *Li Tê-yü'nün Mektuplarına Göre Uygurlar 840-900*, Taipei, 1967, s., 34.

ra taarruz etmek istemişler fakat, Çin Başbakanı Li Te-yü 李德裕 (787-849), Uygurların eskiden beri Çin'e çok yardım ettiklerinden dolayı, onları himaye etmek istemiş ve yapılacak bir hücumu karşı çıkmıştır³². Uygurların bu dağılışı sırasında Çin sınırlarına gelen Uygurlar için alınacak tedbirlerin başında onları sınırlarda tutmak ve himaye etmek fikirleri galebe çalmıştır. Çin'in Han sülâlesi zamanında Hunlara karşı uyguladıkları siyasette, Çin sınırlarına kadar gelen Hunlara yiyecek vererek yardım etmekte³³. Böylece, Hunların bir asırdan fazla bir süre boyunca, Çin'in Kuzey sınırlarına tecavüz etmek tehlikesinden kurtulmuşlardır. Hunlara uygulanan bu durum, aynı şekilde hareket edilerek, Uygurlara yardım edip, kendilerine minnet duyguları beslemeleri ve böylece, sınırlarına tecavüzleri önlemek istiyor olabilirler. Çin sınırına gelen bu Uygurlara, büyük miktarda tahıl yardımı yapılmış ve hiç olmazsa bir müddet için Uygurların bu bölgelerde Çin'e açlıklarından dolayı akın yapmaları önlenmiştir.

Uygurlardan Üge Kağan 烏介可汗, Çinlilere müracaat ederek, Chen-wu 振武³⁴ şehrinin geçici olarak kendilerine verilmesini istediğinde, Çin imparatoru Wu-tsung 唐武宗 (814-846) bir ferman yollamış ve şunları söylemiştir: “Biz Uygurlarla nesillerden beri dost olarak geçindik. Kendilerine her zaman yardım ettik. Yine istenen hububatın kendilerine verilebileceğini kabul ettiklerini ancak, yer isteğiniz uygun değildir ve şimdiye kadar böyle bir teklif görülmemiştir. Gök ve toprak, Çölü sınır yaparak bizi güneyli ve kuzeyli olarak ayırmıştır. Bunu memleketinizin ihtiyarları iyi bilirler sanırım. Barbarlar ile Çinlilerin ayrı ayrı yerlerde yaşamaları uzun bir geleneğe dayanmaktadır. Bu itibarla birlikte nasıl yaşayabiliriz”³⁵, demiştir

Üge Kagan'a verilmeyen Çin topraklarına karşılık, Ormuz Tegin başta olmak üzere pek çok kabile Chen-wu şehrine gelip yerleşmişlerdir. Çinliler bu kabile şeflerinin hepsine Çince soyadı olarak “Li” 李 adını vermişlerdir³⁶. Kabileler buraya yerleştirildikten sonra, Çinliler tarafından muhtelif sınır bölgelerine dağıtılmışlardır. Bunun sebebi ise açıktır. Ormuz Tegin ve diğer kabile şefleri maddi ve manevi

³² Tsai Wen-shen, *yukarıdaki eser*, s., 47.

³³ C. Suzuki, “China's relations with Inner Asia”, s., 185.

³⁴ Bugünkü Shan-hsi eyâletindedir.

³⁵ Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s., 72.

³⁶ Tsai Wen-shen, *yukarıdaki eser*, s., 85.

yönden Çin'e bağlanmışlar ve kendi kabilelerini Çin hesabına idare etmişlerdir. Çin sarayı kendisine tâbi olmuş her kabile yahut devlete yakınlık göstermiş ve onların ihtiyaçlarına ellerinden geldiği kadar cevap vermeye çalışmışlardır. Bütün bu yardımların altında, hele Türk devletlerinden birine veya bir kabilesine yardım etmek kendileri için pek çok yarar sağladığından, bilhassa ehemmiyet vermişlerdir. Bunun sebepleri muhtelifdir. Bir defa kendilerinden sonra Orta Asya'da askerî ve kültür bakımından en kuvvetli olarak Türkleri görmektedirler. Türkleri sınırlarda, tutmak ve iç bölgelerine sokmak istememektedirler. Hattâ sınırlarda bulunan kumandan veya beylere çince unvanlar ve rütbelere vererek onları, kendilerine bağlamayı düşünmüşlerdir³⁷. Diğer taraftan, kendilerine bağlı yahut bağımsız olan Türkleri, kendilerine düşman olabilecek devlet veya kabilelere karşı kullanmaktan da geri kalmamışlardır. Göktürklerde olduğu gibi, Uygurları da sınırlarda dostça tutmak çabalarının bir neticesi de Hunlar zamanından beri Çin'in sınır, şehirlerinde kurulan pazarların oluşmasıdır³⁸. Bu durumu Göktürkler zamanında da gördüğümüz gibi Uygurlar zamanında da pek çok sınır şehrinde böyle pazarlar kurulmuştur³⁹. Bu pazarların elbetteki birinci kuruluş sebebi her iki ülkenin ticaret yapmasını sağlamaktır. Fakat bunun diğer bir sebebi de, böylelikle Türklerin sınırlardan içeri girmelerine engel olmaştır.

Sonuç olarak şunları söylemek belki mümkün olabilir. Çinliler, Göktürk ve Uygurların kuvvetli oldukları dönemlerde, kendilerine yapılan saldırılardan bıkmışlardır. Bu yüzden de daima dost olarak kalmayı amaçlamışlardır. Fakat her iki devletin zayıfladığı ve yıkıldığı dönemlerde de kendilerine zarar vermeyecek şekilde ayakta kalmalarına yardım etmeye çalışmışlardır. Göktürk ve Uygurların kuvvetli olması bir ölçüde kendilerine de yarar sağlayacağı bilinen Çinliler, kendi hayat alanlarından uzak, fakat daima kendilerine dost olabilecek birer devlet olmalarını istemişlerdir.

³⁷ Çinliler tarafından Orta Asya'da kurulan Türk Devletlerindeki şahıslara, Çin'in siyaseti icabı pek çok görev ve unvanlar verilmiştir. Burada da aynı olayla karşılaşmaktayız.

³⁸ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları*: 46, Ankara, 1977, s. 275-6.

³⁹ Mackerras, *The Uighur Empire*, s., 94.

ÇİN'DE İSLÂMİYET'İN YAYILIŞI VE GELİŞMESİ¹

Kurulduğundan beri çeşitli dinleri kabul etmiş olan Çinliler, VII. yüzyıldan itibaren yeni bir dinle yani İslâmiyetle karşılaşmışlar ve daha sonraki devirlerde bu din zaman zaman Çin'in büyük bir kesiminde yayılmış; hâlen de Çin'de yaşayan bir din olarak devam edegelmiştir. Çinlilerin İslâmiyeti tanımları başlıca üç şekilde olmuştur: a) Tüccarla, b) Elçiler, c) Savaşlar yoluyla.

Tüccarlar vasıtasıyla Çin'in İslâmiyetten haberdar oluşu kara ve deniz yolu ile gerçekleşmiştir. Yedinci yüzyılda, Çin ile Araplar arasında ticarî münasebetler başlamış ve Arap tüccarları Hindistan yoluyla Çin'e kadar gidip oradan aldıkları malları Avrupa içlerine kadar götürmüşlerdir. Bilindiği gibi bu devirde, Çin'den alınan malları başta ipekli dokumalar olmak üzere, kıymetli taşlar, altın ve gümüş teşkil ediyordu². Deniz yoluyla gelen müslüman tüccarlar ise, Kanton ve Hancov şehirlerini kendilerine mesken edinmişlerdi. Çin kaynaklarının belirttiğine göre, deniz yoluyla gelen müslümanlar arasında dört İslâm mürşidi bulunmakta ve bunlardan biri olan *Sa'd İbn Vaqqas*, Kanton şehrinde bir cami yaptırmıştı. Yine Çin rivayetlerine göre bu cami Çin'de yaptırılan ilk camidir³. Hemen şu hususu belirtmeliyiz ki, böyle bir rivayetin doğruluğu hakkında elimizde maalesef kesin bir bilgi yoktur. Yapılan çalışmalarda, Peygamber'in dayısı gibi gösterilmekte olan *Sa'd İbn Vakkas'ın* Çin'e hiçbir zaman gitmediği ve Kanton'da bulunan bir mezarın bu kişinin kabri diye ziyaret edilmesinin tamamen yanlış olduğu belirtilmiştir⁴. Yine başka rivayetlere göre, İslâmiyet, Çin'e Haini şehri yoluyla gelen Arap elçileri vasıtasıyla ve *T'ang sülâlesi* İmpara-

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Çin'de İslamiyet'in Yayılışı ve Gelişmesi", *Milli Kültür Dergisi*, Cilt II, Sayı I, Ankara, 1980, ss.58-61.

² Heyd. W., *Yakan-Doğu Ticaret Tarihi*, Çeviren, Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Basımevi. Ankara, 1975, s. 21.

³ Wang-Zin-Shan, Celâleddin, "Çin'de İslâmiyet", *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, Cild II, Sayı 2-4, İstanbul, 1960, s. 160

⁴ Hardmann, Martin, "Çin", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt III, s. 401.

toru *T'ai-tsung*'un 唐太宗 (M. S. 627-650) gördüğü rüya üzerine 3.000 Çin ve Arap askerinin değiştirilmesi suretiyle girmiştir. Ancak bu riva-yetin de asılsız olduğu anlaşılmaktadır⁵.

Elçiler vasıtasıyla Çin'in İslâmiyetle karşılaşması ise, Çin'in T'ang sülâlesi zamanında (M. S. 618-907) Çin imparatoru *T'ai-tsung* devrine rastlamaktadır. 638 senesinde Çin imparatoruna son Sasanî hüküm-darı *Yazdigird III* (632-651) ve Bizans İmparatoru *Heraclius* (610-641) tarafından elçiler yollanmıştır. Arapları yenmiş olan Sasanî ve Bizans-lıların Çin'i ziyaretlerinin gayesi, aradaki dostluk ve ticarî münase-betlerin geliştirilmesini sağlamaktır. Sasanî ve, Çin arasındaki elçiler vasıtasıyla gelişen bu yakınlaşma elbette İslâmiyet'in Çin'e girmesine yardımcı olmuştur.

İslâmiyeti savaşlar yolu ile Çin'in tanınması ise, ilk olarak Taşkent Türk hükümdarı *Bagatur tudun* ile Çin'in Kuça valisi olan *Kao hsien-c-he* 高仙芝 (?-755) arasındaki bazı anlaşmazlıklar yüzünden olmuştur. Bu iki şahıs arasında geçen olayları gerçi Çin kaynakları birbirinden farklı olarak göstermekte iseler de, asıl sebep olarak Bagatur Tudun'un yapılan anlaşmalara riayet etmemesi gösterilebilir⁶. Taşkent ve Kuça valilerinin arasındaki bu anlaşmazlıklar sonuç olarak, Araplarla Çinli-leri 751 tarihinde Talas Savaşı ile karşı karşıya getirmiştir⁷.

Taşkent hükümdarı Bagatur Tudun'un oğlu babasının öldürülmesi ve memleketinin istilâsı üzerine, Karluklar'dan ve Araplardan yardım istemiş ve 751 senesinin Temmuz ayında beş gün devam eden savaş başlamıştır. Çinlilerin yenilgisi ile sonuçlanan bu savaşın çeşitli te-sirleri olmuşsa da, konumuzla ilgili olarak, İslâmiyet'in Orta Asya'da yayılması bu savaş neticesinde kolaylaşmış; böylece Orta Asya'daki Türk devletlerinin İslâmiyeti kabul edişi ve bunun Asya'nın diğer ta-raflarına yayılması gerçekleşmiştir⁸.

⁵ Hardraan, *a.g.e.*, s. 401.

⁶ Liu En-lin, "Talas Seferi hakkında yapılan bir inceleme," *VII. Türk Tarih Kongresine Sunu-lan Bildiriler*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, Ankara, 1972, Cilt I, s., 415.

⁷ Talas Savaşı ile ilgili olarak İslâm ve Çin kaynaklarının verdikleri değişik bilgiler hak-kında bkz, Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 33-34.

⁸ Talas Savaşı'nın diğer çeşitli etkileri için bak. Liu En-lin, *aynı eser*, s., 419 ve Hakkı Dur-sun Yıldız, *a.g.e.*, s., 38.

Çinlilerin savaş yolu ile İslâmiyetle karşılaşmaları ikinci defa *An Lu-shan* 安祿山 (703-757) isyanı ile olmuştur. Bu savaşın diğerlerinden fark, savaşın tamamen Çin'in içinde geçmiş olması ve dolayısıyla İslâmiyetin Çin'e girmesine büyük ölçüde yardımcı olmasıdır. A *Shih-te* ailesine mensup bir şaman kadından doğan *An Lu-shan*, Kitanlar'la 744'de yapacağı savaş sebebiyle 150.000 kişilik bir ordunun başına geçmiş ve Katanlar'ı yenmiştir. Bu arada, Çin'de iç karışıklıklar yüzünden mücadeleler devam ediyor ve imparator ailesinden *Yen*, *An Lu shan* üzerine bir ordu gönderiyor. Bunun üzerine *An Lu-shan*, başkent Ch'ang-an şehrini zaptetmiş ve imparator da tahtan çekilmek zorunda kalmıştır, imparatorun oğlu Su-tsung 唐肅宗 (762- 779) ise Uygurlar'dan ve Araplar'dan yardım istemiştir. Bunun üzerine Abbâsî halifesi *Abû Cafer Mamur* tarafından Çinlilere yardım edilmek üzere bir ordu hazırlanıp Çin'e yollanmıştır. Aynı zamanda Uygurlar da daha büyük bir kuvvetle Çin'in yardımına gitmiştir. Neticede 757 tarihinde *An Lu-shan* isyanı bastırılmış ve kendisi öldürülmüştür⁹. Çinliler Uygurlara mükâfat olarak 10.000 top ipek vermişler ve ayrıca yılda 20.000 top ipek vermeyi de vaat etmişlerdir. Çinliler Araplara da büyük bir yakınlık göstermişler ve kendilerinin Çin'de kalmalarına müsaade etmişlerdir. Böylece, Araplar Çin kızları ile evlenmiş ve bunların büyük bir kısmı Hsi-an-fu 西安府¹⁰ şehrinde yerleşmişlerdir. Bu şehirlere yerleşen aileler, Çin sarayından aylık almışlar ve kendi ülkelerine dönmemişlerdir. An Lu-shan isyanının neticesinde, Çin'e gelen müslümanlar bugünkü Çin müslümanlarının esasını teşkil etmiştir.

Orta Asya'da Türk medeniyetinin gelişmesinde büyük rol oynayan Uygurlar, her ne kadar tüccarlar vasıtasıyla 8. yüzyıldan itibaren İslâmiyetle karşılaşmışlarsa da, Uygurların İslâmiyeti kabul edişleri Çin'deki Beş Sülâle devrinde (907-960) olmuştur. Bu dönemde İslâmiyete Çinliler tarafından "*Hui-he*" 回紇 denmeye başlanmıştır. Ancak hem Uygurlar hem de müslümanlar için kullanılan "*Hui-he*" kelimesi karışıklık yaratmıştır. Fakat çok geçmeden bu karışıklık giderilmiş ve Uygurlar için önceleri "*Hui-hu*" 回鶻 ve daha sonra "*Hui-he*" 回紇 şeklinde söylenen kelime "*Wei wu*" 畏兀 (畏吾) şeklinde değiştirilmiştir.

⁹ An Lu-shan isyanı 安史之亂 (755-763) ve bunun Çin'deki diğer neticeleri için bkz. Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1947, s., 213.

¹⁰ Hsi-an-fu şehri, bugünkü Hsi-an şehri olup orta Çin'de bulunmaktadır. T'ang Sülâlesi'nin batı başkentidir.

İslâmiyeti kabul eden halk için de “*Hui-he*” kelimesi yerine “*Hui-hui*” 回回 kelimesi kullanılmaya başlanmıştır¹¹.

Bununla beraber, Çin’de İslâmiyetin gelişmesi ancak Moğollar devrinde olmuştur. Bilindiği gibi, *Cengiz*’in 1227’de ölümünden sonra, elde edilen toprakların idaresi dört oğluna bırakılmıştır. Çin bölgesi de *Kubilay Han*’ın(1260-1294) idaresinde kalmıştır, Moğolların Çin’de hüküm sürdükleri 1280 -1468 yılları arasındaki dönemde, elbette Çin’e yalnızca Moğollar hâkim değildirler. Moğol nâmı altında birçok Orta Asya Türk kabileleri, Uygurlar, Araplar ve hattâ Avrupalılar bulunmaktadır. Moğolların Çin’de hâkimiyet kurma dönemlerine kadar, denebilir ki İslâmiyeti Çin içinde kabul edenler büyük ihtimâlle yabancılar olmuşlardır. Geçmişlerine ve din ile ilgili tutamlatma bakıldığında Çinlilerin, bütün dinlere karşı müsamahalı davrandıkları görülmektedir. Ancak, İslâmiyeti tanımaları bilhassa savaşlar yoluyla olduğundan bu dini sadece siyasi bir din olarak görmüşler ve direnmişlerdir. Çünkü, Orta Asya kavimleri ile sıkı bir temas içinde olan ve bünyesinde pek çok İslâm unsuru barındıran Moğollar, kendi devlet idareleri için yabancıların yalnızca kendi maksatlarına hizmet etmelerini esas hedef olarak ele almışlardır. Bu durum Moğol idaresindeki Çin’de de aynıdır. Kubilay Han’ın İran’dan bile devletin en üst kademeleri için Çin’e adamlar getirdiği bilemektedir.

Çin’de İslâmiyete ait en eski vesika Hsi-an-fu şehrinin camisinde bulunan bir sütundur ki bu sütunun 742 senesinde dikildiğine dâir rivayetler bulunmaktadır. Bu kitabeye göre, İslâmiyetin Çin’e Sui Sülâlesi imparatorlarından *Ka’i-huang* 開皇 (581-601) zamanında girdiğini göstermektedir. Her ne kadar kitabede yazılan bilgilerin doğruluğu hakkında bir şüphe yok ise de, kitabenin dikiliş tarihi, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, sadece bir rivayetten ibarettir. Bu kitabenin Çin’de hüküm sürmüş olan Moğollar zamanında, Buhara’dan gelmiş olan ve Peygamber sülâlesinden olduğu ileri sürülen *Şams al-Din Omar* yahut *Sayyid Acall* veya Çince ismiyle *Sat tien-ch’ih chan-shih-ting* 賽典赤·瞻思丁 (1211-1279) tarafından yazıldığı kesindir¹². *Şams al-Din Omar*,

¹¹ Ch’en Yuan, *Western and Central Asians in China under the Mongols*, Monumenta Serica Monograf XV, California, 1966, s. 152.

¹² Temir, Ahmet. *Moğolların Gizli Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1948, s., 179. Şams al-Din Omar veya Sayyid Acall’ın Moğol sülâlesi tarihindeki biyografisi için bkz. Ch’i T’ang, *Moğol Sülâlesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta Bulunan Şahsiyetler*,

Kubilai Han'ın daveti üzerine Çin'e gelmiş ve kendisine Yunnan eyaletindeki asayişini sağlamak maksadıyla valilik verilmiş ve daha sonra da "*Hsin Yang prensi*" 咸陽王 unvanını almıştır. Bu şahsın 1279 tarihinde ölümü üzerine 5 oğul ve 19 torun geride bırakmıştır. Mezarı Yun-nan şehri civarında bulunmakta olup, ayrıca bir mezar kitabesi bulunmaktadır. İşte bu kitabede, yukarıda sözü edilen İslâmiyetle ilgili sözler yazılıdır.

Sayyid Acall'ın ölümünden sonra Çin'de İslâmiyetin yayılmasında oğullarının büyük rolü olmuştur. En büyük oğlu *Nasir al-Din (Na-su-la-ting)* bulunduğu çeşitli memuriyetlerden sonra Yun-nan'daki ordu komutanlığına getirilmiş ve 1292 tarihinde vuku bulan ölümüne kadar İslâmiyetin yayılması için çalışmıştır¹³.

Yüan veya Moğol sülâlesi zamanında müslümanların Çin'deki nüfuslarının az olmasına rağmen, birbirlerine çok bağlı olduklarını ve her alanda birbirlerine yardımcı olduklarını görmekteyiz. Meselâ, bir müslüman seyahate çıktığı zaman şayet o şehirde bir cami varsa orada kalındı. Çünkü o devirde, camilerde misafirler için bir oda hazırlanıyordu. Şayet seyahat edilen şehirde cami yoksa o zaman şehirde bulunan müslümanlar, misafiri kendi evlerinde kabul ederlerdi¹⁴. Müslümanlar arasındaki bu birliğin Mançular döneminde bozulduğu görülmektedir. Cemaatler birbirlerinden tamamıyla müstakildirler. Bunlar, ne bulundukları eyaletlerde, ne Çin imparatorluğu içinde, ne de herhangi bir yerde bir otoriteye bağlı değildirler. Ayrıca Çin'deki müslümanlar Halîfeye de tabî bulunmamaktadır. Çin'deki imamlar daha birbirlerinden habersiz olarak hareket etmekte ve hiçbiri diğelerinin âmiri sayılmamaktadır. Bütün bunların yanında, cemaat içimde hizmet görenler, kendilerini atayan kimsenin, istediği zaman, işine son verilmesine de engel olamamaktadır¹⁵.

XIV. yüzyılda Çin'in belirli bölgelerinde yerleşen İslâmiyetin, gelişmekte ve yaygınlaşmakta olduğunun en belirli işareti bu devirde yapılan camilerdir. Broomhall'ın ifade ettiğine göre Çin'de yapılan ilk cami T'ang sülâlesi zamanına isabet etmekte ise de, Moğol devrine

Doktora Tezi, İstanbul, 1970, s., 405.

¹³ Nasir al-Din'in biyografisi için bkz., Ch'i Tang, *a.g.e.*, s., 407.

¹⁴ Wang-Zin-shan, "Çin'de İslâmiyet", s. 163.

¹⁵ Hartmann, "Çin", s. 417.

kadar olan süre içinde ne kadar cami yapıldığına dair elimizde kesin malûmat yoktur¹⁶. Yalnız XIV. yüzyıldan sonra hem cami yapımının hem de daha önceleri yapılmış olan camilere minareler yapılmasına başlanmıştır. Kanton şehrindeki Huai-sheng camii'nin 懷聖寺 minaresi 1349'da, Fu-kien eyaletindeki Ch'üan-chou'daki Ch'ing-ching camii'nin 泉州清淨寺 minaresi 1350'de, Hangchow eyaletinde ise 1314-1320 yılları arasında Chen chiao ssu "Hakiki inananların camii" inşâ edilmiştir. 1341-1367 yılları arasında da Ssu-ming bölgesinde iki tane cami inşâ edilmiştir¹⁷.

Görüldüğü gibi, bu devre hem İslâmiyetin yayılması bakımından, hem de müslümanlar arasında bir birliğin oluşması yönünden önem kazanmıştır. Fakat Mançu sülâlesi (1644-1911) zamanında müslümanlar ile Çinliler arasında ciddi çarpışmaların başladığını görüyoruz. Her ne kadar bu çarpışmaların esas temeli tamamen siyasî olarak gözüküyorsa da, Riza Bekin'in işaret ettiği gibi, Çin'in yayılma politikasında dînin de tesirli olduğu görülmektedir. "Çinliler dini siyasal bir iş olarak kabul ederler. Bunun için herkesin Çin dinine girmesini isterler ve sırasında baskılarını arttırlar. Onların bu tutumları Doğu Türkistan halkının kendi dinlerine daha çok sarılmalarını sağlamıştır. Zira Çinlilerin müslüman halkı kendi dirilerinden uzaklaştırma çabaları, dinlerini kötüleyerek kendilerinin taştan tanrıları önünde eğilmeye zorlamaları onları Çinlilerden daha da soğuttu ve Doğu Türkistan'da İslâmiyeti daha da katılaştırdı. Bütün Türkistan halkı, egemen ırkın zararlı ve yok edici etkisini uzaklaştırabilmek için ciddi bir inançla dine bağlılıklarını arttırmışlardı. Millî birlik şuuru gitgide zayıflıyordu"¹⁸. Yalnız şunu da hemen belirtmeliyiz ki, Doğu Türkistan'da çıkan isyanlar hiç olmazsa bu bölgedeki müslümanları bir otorite akında toplamayı ve ortak hareket etmeyi sağlamıştır. Doğu Türkistan'daki hâdiseler esasında bir din mücâdelesi olmayıp siyasî mâhiyettedir. Çin hükümetleri bu bölgede nüfuzlarını arttırmak ve buna karşılık beyler de kendi feodal hükümetlerini devam ettirmek için mücadelede bulunmuşlardır. Yalnız, beyler bu direnişi yaparlarken asıl maksatlarını gizlediklerinden,

¹⁶ Broomhall, Marshall, *İslam in China*, London, 1910, s., 109.

¹⁷ Ch'en Yüan *Western and Central Asians in China under the Mongols*, s. 217.

¹⁸ Bekin, Ahmet Riza, "Yakub Beğ Zamanında Doğu Türkistan'ın Dış İlişkileri," Ankara Üniversitesi, *Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Doğu Dilleri Dergisi*, Cilt II, Sayı I, Ankara, 1972, s.32.

Doğu Türkistan'daki ayaklanmaların müslüman ayaklanmaları olarak vasıflandırılmasına yardımcı olmuşlardır. Bu durum ise, bilhassa XX. yüzyıldaki olaylarda kendisini açıkça hissettirmektedir.

Çin'de yaşayan müslümanlar birbirlerinden dağınık bir şekilde oturduklarından yaşayışları ve âdetleri bir farklılık göstermiş ve müslümanlıklarını Çin âdetleriyle beraber sürdürmüşlerdir. Giyinişleri ve günlük yaşayışları tamamen Çinliler gibidir. Yalnız tek değişiklik yiyeceklerinde göze çarpar ve domuz eti yemezler. Çin müslümanları küçük yaşta camiye veya bunun hemen yanında kurulmuş dinî mekteplere gönderilir ve burada *Kur'ân-ı Kerim* öğrenirlerdi. Fakat *Kur'an* okuyanlar bunun mânâsını ancak çince tercümelerden öğrenebilmekteydiler. Çin'de pek çok Arapça ve Çince'ye tercüme edilmiş *Kur'an* bulunmaktadır. İlk *Kur'an* tercümesi 1856-1875 yılları arasında yapılmış fakat bunun büyük kısmı kaybolmuştur.

Çin'de Komünist ihtilâline kadar pek çok müslüman dergisi de yayınlanmıştır. Müslümanlar için basılan en önemli eser *Li* kitabıdır. XIX. yüzyılın sonlarına doğru bizzat Çin hükümeti tarafından Doğu Türkistan ile Çin' in diğer bölgelerinde oturan müslümanlar için bu kitapta pek çok kanunî hükümler bulunmaktadır.

İslâmiyetin Çin'de gelişmesi ve yayılması dönemi olarak gördüğümüz *Moğol* döneminden sonra *Mançu* döneminde bu gelişme durmuş ve çıkan çeşitli anlaşmazlıklar sonunda İslâmiyet büyük bir darbe yemiştir. Ancak, 1911'de *Sun Yat-Sen*'in liderliğinde kurulan cumhuriyet döneminde, Çin müslümanları tekrar birtakım haklara kavuşmuşlardır. Bu dönemde Türkiye ve diğer İslâm ülkeleri ile kültür münâsebetleri de kurulmuştur. Fakat 1949'da Komünist idarenin yerleşmesinden sonra Çin müslümanlarının yine Mançu dönemindeki kötü günlerine döndükleri bilinmektedir.

UYGUR ALIM-SATIM VESİKALARINDA CEZANIN ÖDENDİĞİ BAZI MÜESSESE VE ŞAHISLAR¹

Uygurların sosyal müesseselerinin gelişmesi hakkında olduğu kadar Uygur kültür Tarihi bakımından da çok ehemmiyetli olan Uygur Hukuk vesikalarından neşredilmiş olanları bilindiği gibi şimdiye kadar bilhassa dil bakımından çeşitli milletlere mensup bilim adamları tarafından incelenmiştir. Bu vesikaların tanzimi konusunda da bilhassa Reşit Rahmeti Arat, Nobuo Yamada ve Maso Mori'nin çalışmaları büyük önem taşımaktadır². Elde mevcut vesikalar, şahısların kendi aralarındaki münasebetler veya şahısların devletle olan münasebetleri için düzenlenmiştir. Bunlardan şahısların kendi aralarındaki münasebetlerle ilgili olanlar, vasiyetnameler, köle satışları, çocuğun evlatlığa verilmesi, arazi satışları, para ihtiyacını karşılamak için düzenlenen vesikalardır. Şahısların devletle olan münasebetleri için düzenlenen vesikalar ise, nüfus sayımı ve vergiler ile ilgili olanlardır.

Vesikaların tanziminde yukarıda adlarını saydığım şahıslar hemen hemen aynı sırayı takip ederek şöyle bir plân çıkarmışlardır.:

1. Tarih
2. Vesikalarda adları geçen şahıslar
3. Anlaşma yapılmasının sebepleri
4. Anlaşmanın mevzuu, mahiyeti ve bedelinin tespiti
5. Bedelin ödeme usul ve şartları
6. Borçlunun meydanda bulunmadığı takdirde, onun yerine geçecek kimselerin belirtilmesi

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Uygur Alım-Satım Vesikalarında Cezanın Ödendiği Bazı Müessese ve Şahıslar", *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1981, ss.799-802.

² R. Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları" *Türk Kültürü Araştırmaları*, Sayı 1 (1964), s., 1-44. Nobuo Yamada, "Uighur Documents of Sale and Loan Contracts Brought by Otani Expeditions", *Toyo Bunko*, 1967, s., 71-118. Masa Mori, "A study on Uighur Documents on loans of consumption", *Toyo Bunko*, 1961, s., 111-148.

7. Anlaşma şartlarının korunması ve buna itirazda bulunabilecek kimselerin belirtilmesi
8. Anlaşmayı bozmak isteyenlere karşı alınan tedbirler
9. Anlaşma yapan taraflar ve sahiplerin belirtilmesi
10. Anlaşmayı yazan şahsın ismi, imza ve mühürleri.

İki şahıs veya iki taraf arasında yapılan mukavelelerde şartların korunması ve bunların ihlâli sonucunda malı alanın yahut ödünç para verenin mağdur olmaması için bir takını cezalar konulmuştur. Vesikalarda şartların yerine getirilmemesi, malını satanın ve ödünç para alanın ölmesi yahut oğlu, büyük ve küçük kardeşleri, dayısı, amcası ve isimleri belirlenmemiş diğer akrabalarının itirazı karşısında bu cezalar verilmektedir. Bu bahsedilen cezalar ise, ölüm cezası, dayak cezası, para cezası, mal cezası ve yasa cezası gibi birimlerde toplanmıştır. İşte bu cezalardan para ve mal cezaları devlet müesseselerine ve buralarda çalışan şahıslara ödenen cezalardır. Elde mevcut vesikalardan bizimle ilgili olanların ancak dokuz tane olduğunu tesbit edebildim. Bu vesikaların mahiyeti ve ödenen ceza miktarları şöyledir:

Vesika I - Terbiş isimli bir şahsa Çao 鈔 yastuk lazım olduğundan, babasından miras kalan ve 16 işçinin çalıştığı üzüm bağını 100 yastuk Çao'ya mahalli kanunlara göre bir diğer şahsa satmaktadır. Terbiş, büyük ve küçük kardeşleri, yeğeni, dayısı bu satışa itiraz etmeyeceklerdir. Şayet itiraz edecek olurlarsa Büyük orduya bir altın yastuk, iç hazineye bir gümüş yastuk, beğlerin her birine ceza olarak bir binek atı vereceklerdir³.

Vesika II - Bir çocuğun evlatlığa kabulü ile ilgili olan bu vesikada, yapılan anlaşmaya itiraz edilecek olunursa, Ögedey ordusuna bir altın yastuk, beğlere bir gümüş yastuk verilecektir⁴.

Vesika III - Bir şahıs hastalandığı ve öleceğini düşündüğü için karısına başka birisi ile evlenmeden evini idare etmesini ve oğluna bakmasını vasiyet etmektedir. Bu vasiyetnameye şayet oğulları itiraz edecek olurlarsa, büyük orduya bir altın yastuk, şehzadelere birer gümüş yas-

³ R. Rahmeti Arat, "Among the Uighur Documents", *Ural-Altische Jahrb.*, 1965, s., 263-272.

⁴ S. E. Malov, "Dva uygurskih dokumenta", *Raboti vostçn. fakult.* Taşkent, 1927, s., 389.

tuk, iç hazineye bir yastuk ve yine iç hazineye bir at vermek suretiyle cezalandırılacaklardır⁵.

Vesika IV — Bir rahip malının bir kısmını oğluna bırakmaktadır. Küçük kardeşleri, on - basılar ve yüz - basılar itiraz etmeyeceklerdir. Şayet itiraz ederlerse İdik - kut'a ak yastuk, bin beğlerin birer at ceza olarak vereceklerdir⁶.

Vesika V - Bir çocuğun kölelikten azat edilmesi ile ilgili olan bu vesikada yapılacak itiraz sonucunda Ögedey ordusuna bir altın yastuk, iç hazineye bir at verilecektir⁷.

Vesika VI — Bir tarla satış senedinde bu satışa itiraz edecek akrabalar ceza olarak büyük orduya bir altın yastuk, mahalli hükümet memurlarına bir binek atı ceza olarak vereceklerdir⁸.

Vesika VII - Birbirini tamamlayan köle satışı ile ilgili vesikaların üçüncüsünde kölenin efendisine karşı şikâyetleri belirtilmektedir. Her ikisi arasında yapılan anlaşmaya itiraz edecekler olursa büyük orduya bir altın yastuk, büyük ve küçük şehzadelere birer gümüş yastuk ceza ödenecektir⁹.

Vesika VIII - Bir kız rehin olarak veriliyor. Sonra geri alınıyor. Geri alındıktan sonra kızın elbiseleri ve eşyaları hususunda itiraz edilmesi bildirilmektedir. Şayet itiraz edilecek olunursa, büyük orduya beş altın yastuk, şehzadelerin her birine bir altın yastuk, idik - kut'a bir altın yastuk ve Koçu şehri hazinesine bir gümüş yastuk verilecektir¹⁰.

Vesika IX - Bir şahsın yanında çalışan köle kayboluyor. Kaybolan bu kölenin cesedini bir başka şahıs buluyor ve üzerindeki elbiseyi kendisine mal ediyor. Bu elbise yüzünden kölenin sahibi ile kölenin elbisesini bulan arasında bir pazarlık yapılıyor. Neticede, yapılan bu

⁵ W. Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler*. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben, Leningrad, 1928, s., 133-134, No : 78.

⁶ R. R. Arat, "Eski Türk Hukuk Vesikaları", s., 39-40.

⁷ G. J. Ramstedt, "Four Uigurian Documents", C. G. Mannerheim, *Acros Asia from West to East in 1906-1908*, Helsinki, 1940, s., 1-12.

⁸ Feng Chia-sheng, *Yüan-tai wei-wu-erh-wen ch'i-yüeh erh-chung*, no 1, (1954) Pekin, s., 223.

⁹ E. Tenishev Feng Chia-sheng, "Three ancient Ouigur's document, concerning of selling the man P'in-t'ung (Shan-pin) himself as slave, together with a bill complaining against the master" *Kao-gu Hue-bao* c, 11, (1958), s., 113-116.

¹⁰ W. Radloff, *yukarıdaki eser*, s., 210-211, No : 115.

pazarlığa, kölenin sahibi itiraz edecek olursa büyük orduya iki yastuk, bin beğine bir yastuk, Lükçüng Tarnuk'una yarım yastuk ceza ödeyecektir¹¹.

Yukarıdaki vesikalarda gördüğümüz ceza olarak verilen para birimleri hakkında kısaca bilgi vermenin cezanın mahiyetinin daha iyi anlaşılmasına yardımcı olacağı kanaatindeyim. Bu birimlerden *Çao*, Çinlilerin Yüan sülalesi devrinde kullanılan kâğıt paradır¹². *Yastuk* ise, Çince *t'ing* 錠 denen elli *liang* 兩 ağırlığındaki gümüş karşılığıdır¹³. Yüan devri kâğıt parasına Çinlilerce *t'ing çao* 錠鈔, Uygurlarca da *yastuk* denmektedir. *Gümüş* ve *çao*'nun tedavüldeki para olarak kullanılması ise *yastuk*, *satır* ve *bakır* gibi birimlerle ifade edilmiştir¹⁴.

Vesikalarda gördüğümüz büyük orduya, iç hazineye, beğlere, şehzadelere, mahalli hükümet memurlarına anlaşmayı hükümsüz bırakmak isteyenler tarafından ceza olarak para ve mal -burada maldan kasıt binnek atıdır- vermektedirler¹⁵. Bu müessese ve şahıslara verilen cezaların zamanın kanunlarına göre ödendiğinden şüphe edilmemelidir. Çünkü, vesikalarda geçen bir başka ceza şeklide *il yangıça* yani halk arasında geçerli olan âdet ve kanuna göre ödenmektedir. Yine devlet ve fertler arasında düzenlenen vesikalarda devlete ödenecek vergiler belirtilmiştir. Şu halde devlet teşkilâtı ve devlet idaresinde vazifeli kimselere ödenen cezalarda bir yasaya göre alınıyordu. Fakat bu tip bir yasa malesef şimdiye kadar elimize geçmemiştir. Ödenen bu cezaların müessese ve kişiler tarafından ne şekilde kullanıldığına dair elimizde bir kayıt yoktur. Fakat orduya ve hazineye verilen cezalarla bir kısım ihtiyaçların giderildiğinden şüphe yoktur. Bulunmuş fakat henüz okunmamış olan vesikaların ışığı altında üzerinde kesin olarak söz söyleyemediğimiz kısımların daha iyi anlaşılabilceğini ümit etmekteyim.

¹¹ W. Radloff, *yukarıdaki eser*, s., 211-212, No : 116.

¹² Lien-sheng Yang, *Money and Credit in China*, Cambridge, Harvard University Press, 1952, s., 65.

¹³ Lien-sheng Yang, *yukarıdaki eser*, s., 65.

¹⁴ N. Yamada, "Uighur documents of Sale and Loan" s., 98.

¹⁵ Maso Mori, "A study on Uighur documents on loans of consumption", s., 115.

ORTA ASYA'NIN TÜRKLEŞMESİ¹

İnsanlığın ve medeniyetin ilk izlerine rastladığımız Orta Asya, Türklerin ve çeşitli milletlerin oturduğu, yayıldığı ve devamlı bir hareketlilik içinde bulunan bir bölgedir. Türklüğün ilk beşiği de hiç şüphesiz Orta Asya'dır. Fakat bu bölge, tarihin ilk çağlarından beri, zamanımıza kadar, çeşitli milletlerin istila ettikleri ve zaman zaman uzun süreler oturarak değişik isimler ve kültürler halinde karşımıza çıkmaktadır. Orta Asya'nın ilk sekenesi Türktür, dolayısıyla bu bölgede bir Türkleşme söz konusu olamaz diye bir tez atılabilir. Fakat bu takdirde, bu tezi ortaya atanlar tarafından çok inandırıcı ve kesin çizgilerle meselenin halledilmesi lâzımdır. Halbuki M.Ö. ki devirler için yapılan araştırmalarda daima «olabilir», «böyle olmalıdır», «böyle olması lâzımdır» ve «mümkündür» gibi çok muğlak kelimelerin kullanıldığını yapılan pek çok araştırmada görmekteyiz, inkâr edilemez bir hakikat olan Türklüğün anavatanının Orta Asya olması yanında, bilhassa 13. yüzyıla kadar kavimlerin çeşitli sebepler yüzünden devamlı yer değiştirmeleri, zaman zaman biri diğerinin üzerinde hakimiyet kurması ve dolayısıyla nüfuz bölgelerini genişletmeleri, bu bölgede yaşayan diğer kavimlerin olduğu gibi, Türklerinde lehine ve aleyhine durumlar yaratmıştır. Bilindiği gibi, son 15-20 senedir Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili olarak pek çok ilim adamı araştırmalarını hızlandırmış ve çok değerli neticeler ortaya koymuşlardır. İşte bizim burada yapmak istediğimiz, bu araştırmaların ışığı altında, tarihin çeşitli zamanlarında yapılan kavimler göçlerinden sonra, bir durulma devresine giren Orta Asya'nın sadece Türk isimleriyle değil, aynı zamanda kültürleriyle de bu bölgeye damgalarını vurduklarını gösterebilmektir. Hemen şunu burada belirtmek isteriz ki bu bir iddia yahut ta yeni bir görüş olarak ortaya atılmak istenen bir konu değildir. Sadece, yukarıda da

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Orta Asya'nın Türkleşmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı XIII, İstanbul, 1982, ss.627-640.

belirtildiği gibi, yapılan son araştırmaların ışığı altında durumu bir kere daha incelemek ve biraz daha sağlıklı neticelere kavuşabilmektir.

Kaynakların kıt oluşu ve verilen bilgilerin tutarsız yahutta karmaşık oluşu yüzünden bilhassa M.Ö. ve M.S. ki 4-5. yüzyıllara kadar olan zaman içindeki Orta Asya hakkında kesin bilgilerin ortaya çıkartılabilmesi hakikaten çok güç bir konudur. Zaman zaman Doğu'dan Çinlilerin Orta Asya içlerine kadar yaptıkları seferlerle birlikte, Batı'dan gelen ve çeşitli bölgelere yerleşen batılı kavimlerin, belirli zamanlarda bu bölgelerde savaş yahut kültür yolu ile etkisiz hale getirilmeleri neticesinde, 13. yüzyıldaki Moğol istilâsı bile çok kısa sürede bertaraf edilmiş ve Orta Asya toprakları, Türk medeniyetinin beşiği haline gelmiştir.

Ülkemizde Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili yapılan en son bir çalışmada Ögel, bu devir tarihçiliği için kısaca şunları söylemektedir: Kelime benzetişleri ve daima gelişme gösteren arkeoloji buluntuları, her türlü araştırmalara açık kapı bırakmaktadır. Hele bunlar üzerinde yapılan 50-100 sene evvelki çalışmalar bizi daha da çıkmazlara sokmaktadır. Kaynakları bu arada Çin kaynaklarını belli görüşler için zorlamanın, bizim Türk tarihçiliğimiz için neler getireceğini kestirmek mümkün olmamaktadır. Bugün çince bilgisi ve çince üzerinde yapılan araştırmalar çok ilerlemiştir. Bundan dolayı eskinin hatalı olan görüşlerinden ayrılmak bizim tarihçiliğimiz için hiçte bir kayıp olmamaktadır demektedir². Orta Asya Türk Tarihi için pek çok araştırmacı kelime benzetişleri yaparak yahut kaynakları zorlayarak kendi düşünce doğrultusunda neticeler elde etmek istemişlerdir. Fakat bu durum, bizi doğru neticelere götürmediği gibi, yapılan daha sonraki araştırma neticelerini de olumsuz yönde etkilemektedir. Meselâ bu zorlamalar sonucunda yine Orta Asya Türk Tarihi konusunda çok değerli araştırmalar yapmış olan Japon bilim adamı Shiratori Hunların Moğol olduğu fikrinde sahip olmak istemektedir³. Hiç şüphesiz bilhassa M.Ö. ki devirlerdeki Orta Asya kavimleri hakkında söz söylemek çok kolay olmamaktadır. Çünkü bu devirler için ana kaynak mahiyetindeki Çin kaynaklarında bilgiler çok sınırlıdır. Hele Çinliler tarafından geniş anlamlarda kullanılmış olan kavim isimlerini gruplayarak ve bunlardan

² Bahaeddin Ögel, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Ankara 1981, s.1-8.

³ K. Shiratori, «*Sur l'orgine des Hiong-nu*», *Journal Asiatique*, 1923, s. 80.

büyük sonuçlar elde etmeğe çalışmak şüpheyile bakılması lâzım gelen hususlar olmalıdır. Çünkü Çinliler tarafından kullanılmış olan deyimler kendi sınırları dışındaki, en Batıda ve en Doğudaki kavimler için kullanılmıştır. Meselâ, Çinliler kendilerinden olmayan kavimler için *Ti* 狄, *i* 夷, *Jung* 戎, *Man* 蠻 ve *Hu* 胡 gibi terimler kullanmışlardır. Kesin bilgilerimizin olmadığı fakat büyük kütlelerin hepsini birden içine alan kavimler için söylenmiş olan bu çince isimlerin Türklükleri hakkında kat'i yargılara varmak bilhassa M.Ö. ki devirler için oldukça güç görünmektedir. Çinliler tarafından kendilerinin Güneyinde bulunan kavimlere *Ti* ismi verilmiştir. Çinliler tarafından kullanılan bu *Ti* kelimesi aynı zamanda «köpek» manasındadır. Bu durum Eberhard tarafından da işaret edilmiştir⁴. Fakat Türk Tarihi için hakikaten büyük hizmetleri olmuş olan Zeki Velidî Togan, Çinliler tarafından kullanılan ve aynı zamanda köpek manasına da gelen bu *Ti* kelimesinden hareket ederek, köpek için kullanılan bu kelimenin, kurda da tekabül edeceğini söyleyerek, bunları Hunlarla birleştirmek istemektedir. Togan bu faraziyesini daha da ileriye götürerek *Ti*'lerin Ting-ling ismindeki bir başka Türk kabilesi ile birleştirerek bunların aynı zamanda Uygurların ataları olduğunu da ileri sürmektedir⁵. Öyle anlaşılmaktadır ki, Çinliler hem Tibetlilerin bir koluna *Ti* ismini vermişler ve bunların köpek soyundan geldiklerini belirtmişler ve hem de Çinin kuzey kabilelerine de *Ti* ismini vermişlerdir. Kanaatimizce Togan'ın yanlıgısı da bundan dolayı ileri gelmektedir. Çünkü, Tibetli *Ti* kabileleri M.Ö. 3-2. yüzyıllarda bugünkü Ssu-ch'uan bölgesinde bulunmuşlar ve dolayısıyla Hunlarla ve hele Uygurlarla birleştirilmesi imkânsız görülmektedir. Ancak yukarıda sözünü ettiğimiz Kuzey kavimleri için kullanılan *Ti* terimi Hsiung-nu Hunları gösteren bir terim olarak geçmektedir ki bu da hiç bir zaman Kuzey kabileleri için köpek soyundan geldiklerine dair en ufak bir işaret yoktur⁶. Üstelik Tibetli kabileler hakkında bilgi veren Eberhard, bunların iki grubunun bulunduğunu ve birinin *Ti*'ler, diğerinin de Ch'iang'lar 羌 olduğunu belirtmektedir⁷. Ch'iang kabileleri ise Kuzey Tibet'li yahut Tangut'lar 唐兀惕 olarak bilinmekte olup,

⁴ Wolfram Eberhard, *Çin'in Şimal Komşuları*, Ankara, 1942, s. 118 ve *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s. 137.

⁵ Zeki Velidî Togan, *Umûmî Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 386-387, not 29b.

⁶ Bu devirde Kuzey kabileleri için kullanılan *Ti* terimi için bak. R.H. Mathews, *Chinese-English Dictionary*, Harvard Üniversitesi Yayını, 8. baskı, 1960, s. 901.

⁷ Eberhard, *Çin Târîhi*, s. 137.

bunların Türk-Moğol kabileleri ile karışmış olabilecekleri ileri sürülmektedir⁸. Çinliler tarafından yine Çin'in kuzeyindeki kavimler için *Hu* teriminin kullanıldığını görmekteyiz. Çinlilerin *Hu* terimi ile belirtmek istedikleri kavim isimleri ise, Kuzeyde Hun'lar, Kuzey-doğuda Proto-Moğollar, Güney-batı *Hu*'ları için Tibet kavimlerinin belirtilmesinin lâzım geldiği ileri sürülmektedir⁹. Görüldüğü gibi Çinliler tarafından kullanılan terimler çok geniş ve değişik kavimler topluluklarını ihtiva etmektedir.

Çinlilerin kendilerinden olmayan yabancı kavimlere geniş anlamlı isimler koydukları gibi, aynı şekilde eski Yunan kaynakları da Asya'nın Kuzey-batısındaki kavimler için geniş manada İskit adını kullanmışlardır. Yukarıda kısaca sözünü ettiğimiz Shiratori'nin Hunların Moğol olduğunu ileri sürerken yapmış olduğu hata, Hunları meydana getiren çeşitli kavimleri yer ve zaman bakımından göz önünde tutmadan değerlendirmesinden ileri gelmektedir. Bu hususta Shiratori şunları söylemektedir. «Tung-hu'lar 東胡, Wu-huan'ların 烏桓 ve daha sonra da Hsien-pi'lerin 鮮卑 atalarıdır. Hsiung-nu'lar doğuda oturdukları için, bunlara Tung-hu, yani Doğu Hu'lar adı verilmiştir. Sonradan Çinliler, Batıda yaşayan bütün kavimlere Hu adını vermişlerdir. Fakat bu deyim ve anlayış, daha çok İsa'nın doğuşundan az önce başlamıştır. Çin tarihlerinde görülen *Hu* sözü ise, yalnızca Hunları, yani Hsiung-nu'ları tanımak için kullanılmıştır» demektedir¹⁰. Shiratori, böylece şimdiye kadar ilim âleminde Türk oldukları kesinlik kazanan Hunların Tunguz ve Moğol olduğunu ileri sürmektedir. Halbuki *Hu* deyimini üzerinde yapılan araştırmalar, bu kelimenin önceleri Hunlar için kullanıldığını fakat zamanla Çinliler tarafından diğer yabancı kavimler içinde kullanıldığını ortaya koymuş ve Çinlilerin Batı'yı tanıdıktan sonra bugünkü Türkistan bölgesindeki halka da *Hu* demeye başladıklarını göstermektedir¹¹. Shiratori'nin bahsettiği Moğol soyundan olan Hsien-pi'ler, yine Togan tarafından bu sefer Türk kabilesi olarak kabul edilmek istenmektedir¹². Halbuki bu kavmin Moğol menşeiinden geldiğini fakat sonradan Hunların hakimiyeti altında bulunduklarını gösteren

⁸ Eberhard, *Aynı eser*, s. 137.

⁹ Ögel, *Hun Tarihi*, s. 87.

¹⁰ Ögel, *Büyük Hun Tarihi*, s. 88.

¹¹ Ögel, *Aynı eser*, s. 90.

¹² Togan, *Aynı eser*, s. 41.

ibareler vardır¹³. Kanaatimizce yapılan bu hataların en önemli sebebi, çalışmaların yapıldığı devirlerde bilhassa Çin kaynaklarının tam olarak taranamaması ve çok küçük bilgilerden büyük sonuçlara gidilmek istenmesinden ileri gelmektedir.

Kaynaklarda geçen kavimler yer ve zaman açısından değerlendirilirse belki böyle büyük hatalar azalacak ve Orta Asya'nın bu en karışık devri hakkında daha sağlıklı neticeler elde etmek mümkün olabilecektir. Bununla beraber, yine de bu devir Orta Asya'sının kavimleri hakkında çok kesin sonuçlara gitmek güçtür. Çünkü kavimlerin birbirleriyle olan münasebetleri ve devamlı yer değiştirmeleri, hangi kavmin hangi zamanda nerede oturduğunu kesin olarak bilmemizi engellemektedir. Bu devrin en önemli dört unsuru olan Türkler, Moğollar, Çinliler ve Tibetlilerdir. Bunların yayılma sahaları nerelere kadardır, bunun kesin sınırını çizmek imkânsız görülmektedir. Fakat yapılan son araştırmalardan hiç olmazsa Wei ırmağının Türk ve Tibet kavimlerinin bir karşılaşma bölgesi olduğunu ve Çin'in kuzeyindeki bölgelerde Türk kabilelerine çok yakın oturan ve domuz yetiştiricileri olarak da bilinen Tung-hu'ların -Tunguzlar- bugünkü Mançurya civarında oturdukları hemen hemen tespit edilebilmektedir. Yalnız hemen belirtmek gerekir ki, ister Kuzeyde, ister Güneyde Moğol ve Tibet asıllı kavimlerle müşterek sınırları olan Türkler, Orta Asya'nın özelliği olan kültür yayılmaları dolayısıyla, birbirlerine tesir etmişler ve kavimler arasında Tibetleşmiş Türkler, Çinileşmiş Türkler yahut Türkleşmiş Tibetliler ve Çinliler veya bilhassa sonraki devirlerde görüleceği gibi Hunların tesirinde kalmış olan Moğol ırkından Tung-hu'lar ortaya çıkacak ve dolayısıyla nesilleri ayrı fakat kültürleri, yaşayış biçimleri birbirlerine çok benzeyen kavimler halini alacaklardır. Aslında Orta Asya'da Kuzeyde, Güneyde, Doğu'da ve Batıda Türk yahut diğer kavimlere mensup olanlar, göçebe hayatının şartlarından dolayı birbirlerinden pek çok şey alıp vermişler ve böylece ırki yönleri hariç büyük benzerlikler içerisine girmişlerdir.

Hemen hemen bütün tarihçilerin çok az bölgesel farklarla ortaya koyduğu bir gerçek olan Türklerin ilk anayurdu meselesi halledilmiş gibidir. Birçok Batılı tarihçi eski dönemlerde Türklerin Altay ve Tanrı dağlarının doğusunda yaşadıklarını ileri sürerken, şimdi bu fikir Türk

¹³ Eberhard, *Çin Târihi*, s. 107 ve *Çin'in Şimal Komşuları*, s. 260-261.

ve Batılı tarihçiler tarafından Altay-Sayan dağlarının Kuzey-batı bölgesinin yani Aral gölü çevresi ile Tanrı dağları bölgesinde oturduklarını ortaya koymaktadır¹⁴. Orta Asya Türklerinin tarihin çeşitli zamanlarında göç ettiklerini veya böyle bir göçe zorlandıklarını görmekteyiz. Bu göçlerin sebebini bir tek sebebe bağlamak mümkün değildir. Gerçi netice olarak bütün göçlerin sonucu iktisadî olarak değerlendirebilirir de, Türk anayurt topraklarının geçimlerini sağlamak bakımından yetersiz kalışı yani iktisadî bir sıkıntının meydana gelişi¹⁵, Orta Asya'da zaman zaman meydana gelen kuraklık ve iklim şartlarının elverişsizliği¹⁶, nüfus çoğunluğunun artması ve dolayısıyla otlakların azlığı, Türkleri göçe zorlayan sebeplerden akla en önce gelenleridir. Tabi ki bir de bunların yanında, devlet kurmuş olan Türklerin zayıf dönemlerinde ya kendi soydaşları tarafından yahut yabancı bir kavim tarafından mağlup edilişleri neticesinde bir göçün olduğunu söylemek her zaman için mümkündür. Savaşlar neticesinde göç etmeğe mecbur kalan Türkler, meselâ 5. yüzyıldaki Moğol Juan-Juan 柔然 yahut Avar'ların veya 11-12. yüzyıllardaki Kitan ve Moğol baskısı, yerleşikliğin bütün özelliğini üzerinde toplayan Kao-ch'ang Uygarları 高昌回鶻 istisna edilirse, mümkündür ki, bu Türklerin bir kısmı yabancı bir tâbiyeti kabul edip hürriyetlerinden mahrum kalmaktansa, yurtlarını terk edip, yeni bölgelerde bağımsız yaşama isteklerinden kaynaklanmış olabilir.

Milattan önceki dönemlerde Türklerin Orta Asya'nın neresinde oturdukları yahut Çin kaynaklarında geçen kavimlerin milliyetlerinin tespitinin oldukça güç görünmesine rağmen, kaba çizgilerle Türk, Çin Moğol ve Tibetlilerin bu devirlerde nerelerde oturdukları tespit edilebilmektedir. Miladi yıllara yaklaşıldığında bilhassa Türk kabileleri hakkında daha kesin tarihi bilgilere sahip olmaktadır, Meselâ, Hunların Orhon bölgesinden bugünkü Türkistan'a 1. yüzyıl sonları ile 2. yüzyıl ortalarında, Akhun veya Eftalitlerin 嚙噠 4. yüzyıl ortalarında Afganistan'a ve Hindistan'a, Uygurların 9. yüzyılda Ötügen'den Orta Asya'nın içlerine ve yine Oğuzların Orhun bölgesinden 10. yüzyılda Seyhun nehri civarlarına geldiklerini bugün kesin olarak bilmekteyiz.

¹⁴ Türklerin anayurdu meselesi için bak. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s. 29-30

¹⁵ Kafesoğlu, *Aynı eser*, s. 35.

¹⁶ Kuraklık sebebiyle Uygur göçü için bak, Kafesoğlu, *Aynı eser*, s. 35.

Orta Asya'da Türk olsun yahut olmasın pek çok kavim çeşitli zamanlarda birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Bunun sebebi hiç şüphesiz kendilerini siyasi bir güç olarak kabul ettirmek isteklerinden başka, coğrafi sebepler, Çin'in zenginliği ve ticaret yollarının ele geçirilme isteklerinden kaynaklandığını da araştırmalar bize göstermektedir. Orta Asyalı kavimlerin yanı sıra Avrupalı kavimlerinde Orta Asya'ya sahip olma istekleri olmuş ve bu yüzden de pek çok defa çeşitli tarihlerde istilâ hareketlerinde bulunmuşlardır. Bu istilâların sebebi olarak bugün bile gördüğümüz gibi bu bölgenin zengin oluşu ve Doğu'dan Batı'ya açılan birçok yollara bir geçit sahası oluşuna bağlamak mümkün görülmektedir.

Avrupalı araştırmacılar tarafından Orta Asya'ya ilk gelenlerin Aryaniler olduğu söylenmektedir. M.Ö. 2 binlerde başlayan bu istilâ Anadolu ve Kafkasya yolu ile olmuş ve bu aryanî kavimler bir müddet Hazer denizinin güney taraflarında oturduktan sonra M.Ö. 1700-1500 ler de Hindistan'a gelip yerleşmişlerdir. Türkistan bölgesine Aryanilerin gelip gelmediği hakkında kesin bilgiler olmamasına rağmen, bu bölgeye de Harezmi, Soğd, Alan gibi kavimlerin gelip yerleştikleri bilinmektedir¹⁷. Aryanilerin muhtemelen Türkistan'a gelmeleri daha sonraki yüzyıllarda olmuştur ve hatta bu sıralarda yanlarında kadınları bulunmayan askerlerin gelip yerleşmeleri ve bu bölgede Türk kadınlarıyla evlenmeleri kendilerinin barış yoluyla bölgeye yerleştiklerini göstermektedir¹⁸. Harezmi bölgesinde kazılar yapmış olan Tolstov'un belirttiğine göre, M.Ö. 2500ler de Türkler, Türkistan bölgesine gelmiş olmalıdırlar¹⁹. Bundan dolayı da Aryanî istilâsından sonra, bu bölgede Türklerle karışmalar meydana gelmiştir. Bu bölge bilindiği gibi pek çok defa el değiştirmiş ve İran kökenli As'ların daha sonra da Hunların, Ting-ling 丁零 denen Töles 鐵勒 Türklerinin, yine İran kökenli Harezmîlerin ve nihayet tekrar Türklerin eline geçerek tamamen bir Türk yurdu olmuştur.

Güney Rusya'da, Karadeniz kıyıları ile Hazer ve Aral gölleri çevrelerinde eski İran kavimleri ile karışmış olan Hint-Avrupa ırkından olan İskit'ler yaşamaktaydı. Fakat bu kavim adının da zaman zaman geniş

¹⁷ Togan, *Aynı eser*, s. 32.

¹⁸ Togan, *Aynı eser*, s. 34.

¹⁹ S.P. Tolstov, *Scythians of the Aral sea and Khorezm*, Moskova 1960, s. 56.

k t leleri içine alan bir ad olduğu ve Saka'lar içinde  skit sözünün kul-
lanıldığını görüyoruz.  skit'lerin men eileri hakkında Grousset şunları
söylemektedir. « zel adlar bilimi olan Onomastik'in gösterdiği kayıt-
lara göre,  skitler İran ırkına mensupturlar. Bunlar İran'ın kuzeyinde-
ki  imdiki Rus Türkistan'ı bozkırlarında göçebe olarak kalmış Kuzey
İranlılar olup, Güney İran düzlüğünde yerle mi  yerleşik soyda ları
Med'ler ve Persler'in kuvvetlice hissettikleri Asur ve Babil maddi me-
deniyetinin tesirinden kurtulabilmi lerdir ve aynı zamanda M. . 750-
700ler de Kimmerleri Güney Rusya bozkırlarından dışarı  ıkarmı lar-
dır.  skitlerin hayat tarzları aynı çağlarda Çin sınırında, Türk-Moğol
ırkından Hun a iretlerinin hayat tarzıyla hemen hemen aynıydı. As-
lında bozkırdaki göçebe hayatının  artları Karadeniz'in veya Hazer de-
nizinin kuzeyi ile Moğolistan'da birbirine benzemektedir.»²⁰

Kurulan ilk Türk devleti olan Hunlar zamanında Orta Asya'da Türk
yahut yabancı kavimlerin çok sık yer deği tirdiklerini görmekteyiz.
Bu yer değiştirme, bir taraftan yeni gelen kavimlerin kendilerine bir
yer bulup yerleşmeleri ve bunun sonucu olarak da yeni gelenlerden
dolayı, eski yerlerinde oturan kavimlerin kendilerine yeni yurtlar ara-
maları neticesinde ve bir de zaten göçebe bir topluluk olan Orta Asya
sekenesinin kendilerine yeni otlaklar aramak maksadıyla devamlı bir
 ekilde yer deği tirmelerini gerektirmiştir. Hunlardan  nceki dönem-
lerde, yukarıda da işaret edildiği gibi, Türklerin nerelerde oturdukları
tartışma götürebilir. Fakat Seyhun nehrinin orta kısımları yani bugün-
k  Kazakistan bölgesinin Türk ve İranlı kabilelerin buluşma yeri ol-
duğu bilinmektedir. M. . 2. yüzyılda Hunların baskısıyla  inin ku-
zey bölgelerinden g  en, Hunlara komşu olmaları dolayısıyla, âdetleri
bakımından Hunlarla büyük bir benzeyi i olan fakat aynı zamanda
Moğol ırkından sayılan Y e i'ler  氏²¹ büyük bir kavimler göçüne
sebebiyet vermişlerdir. Hemen  unu burada belirtmek lâzımdır ki, Y -
e i'lerin hangi kavme mensup oldukları kesinlik kazanmamıştır.  gel
tarafından yapılmış olan en son araştırmada dahi bu konu açık bırakıl-
mı  ve Y e i'lerin hangi kavme ait oldukları açıklık kazanmamı tır²².
Y e i'lerin bütün ahalisi ile birlikte batıya kayması ile Orta Asya'da

²⁰ Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, Türkçeye ter. Reşat Uzmen, İstanbul 1980, s. 24.

²¹ Eberhard, *Çin'in  imal Kom uları*, s. 106.

²² Ögel, *Hun Târihi'nde*, Y e i'leri geniş olarak i lemi  fakat kesin bir neticeye varama-
mı tır.

Batı Türkistan, Afganistan ve Hindistan'ın kuzeyindeki kavimlerin hareketi başlamıştır. İskender'den sonraki devirlerde bu bölgelerde küçük şehir devletleri kurmuş olan Yunan kolonileri de yerlerinden terk ettirilmek mecburiyetinde bırakılmışlardır²³. Hunların Yüeci'leri yenmeleri neticesinde, Yüeci'lerde büyük bir ihtimalle İrani kavim olan ve Çinliler tarafından kendilerine Sai-wang 塞王 denilen Sakalar'ı Tanrı dağlarının batısındaki yerlerinden hareket ettirerek, Güney-batı istikâmetine doğru gitmek zorunda bırakmışlardır. Sakaların bu hareketi iki koldan olmuş ve bir kol Afganistan taraflarına giderken, diğer kol da Tanrı dağlarının Batı tarafları ile Pamir dağlarının kuzeyini kendilerine yurt olarak seçmişlerdir. *Ti* 狄, *Jung* 戎, *Hu* 胡 ve *İskit* gibi kabilelerin büyük kütleleri içine alan terimler olarak kullanıldığına yukarıda işaret etmiştik. Burada da Sakalar için aynı şeyi söylemek mümkün görünmektedir. Geniş bir kabile topluluğu için söylenen Saka sözü, İranlıların yazıtlarından anlaşıldığına göre Orta Asya'daki kavimlerin hepsi için kullanılmıştır. Bu devirlerde Yunanlıların elinde bulunan Sogdiana, göçebelerin birbirlerinden ayrıldığı yer olarak gösteriliyor ve bu bölgenin doğusunda kalan kavimlerin hepsi için rahatlıkla Saka sözü kullanılıyordu²⁴.

Yüeci'lerin ve Saka'ların bu yer değiştirmeleri sırasında Hunlar, Gobi çölünün 大漠 her iki tarafına doğru yayılmaya başlamışlardır.

Hemen hemen aynı devrelerde, Tarım havzasına da Çinliler sızmağa başlamış ve ipek yolunu ele geçirmeleri söz konusu olmuştur. M.S. 60-70'ler de Kao-ch'ang 高昌, Karaşar 焉耆, Kuça 龜茲 bölgelerinin birer Çin garnizonu haline geldiğini görmekteyiz. Tarım havzasının önemi, bilindiği gibi, doğu ile batı arasındaki ipek yolunun bu bölgeden geçmesi ve yolun burada ikiye ayrılarak ticaret yollarının kavşak yerinde olması bu bölgenin önemini daha da arttırıyordu. Çin ile Hint-İran ve Yunan dünyası arasında işleyen kervanlardan dolayı, bu bölgeye sahip olmak büyük bir iktisadî güce erişebilmenin yolu oluyordu. Çinlilerin kontrolü altında yapılan ticaret, Tarım bölgesinin güvenliğini sağlamakla birlikte, bölgede aynı zamanda Hind edebiyatının, Budizm ve Yunan sanatının da yayılmasını kolaylaştırıyordu. Aurel Stein'in 4. yüzyıla ait olan Yunan paralarını da bu bölgede bulunduğunu

²³ Ögel, *Hun Tarihi...*, s. 467.

²⁴ Ögel, *Aynı eser*, s. 186.

da biliyoruz²⁵. Tarım bölgesinde Yunan-İran-Hint kültürleri yaşarken, kuzey bozkırlarında da kendilerini artık çevrelerine kabul ettirmeye başlayan Moğol ırkından bir başka kavim, Hsien-pi'ler Hunları Güneye doğru itmeye başlamışlar ve bunun sonucu olarak Hunlar Ordos ve Alaşan bölgelerine gelip yerleşmişlerdir. Hunların Çin sınırlarına iyice yaklaşmalarından sonra da Hun-Çin çarpışmaları başlamış oluyordu.

Diğer taraftan 5. yüzyılda, Altay dağlarından gelerek Doğu Türkistan bölgesine yerleşen Akhunlar veya Eftalit'lerin Karaşar'm Kuzey-doğusu, Isık-göl havzası, Çu ve Talaş ile Aral'a kadar Sir-derya bölgeleri üzerinde hakimiyet kurduklarını görmekteyiz²⁶. Bir Türk soyundan geldikleri ve kendilerine önceleri Uar-hun'lar denilen bu kavim, yeni yerleşim bölgelerine yerleştikten sonra bilhassa Saka'larla karışmışlar ve 5. yüzyılda başlarına geçen soyun adını alarak, kendilerine Heftal veya Eftalitler denilmiştir. Bunlar aynı zamanda Merv, Herat, Horasan gibi şehirleri de ellerine geçirmişler ve hatta bu devirde Sasani imparatorluğunu haraca bağlamışlardır. Akhunlar daha sonra Hindikuş'un iki tarafına ve bilhassa Kabil şehrine yerleşmişler ve burada daha önce kurulan Yunan medeniyetine büyük ölçüde darbe vurarak, ortadan kalkmasına sebep olmuşlardır²⁷.

5. yüzyılın ilk yarısında, Arap ve Pers kaynakları tarafından hiçbir ayırım yapılmadan Türk denen göçebe boyların Horasan'ın hemen kuzeyine yerleştiklerini görüyoruz. Bu devirde yazılan İran kaynakları gibi Çin, Yunan ve Arap kaynakları da Türk ve İran kavimlerinin hududunun Ceyhun nehrinin teşkil ettiğini ve bu bölgenin doğusunun Türk olduğunu ve bugünkü manasıyla Türkistan olduğunu belirtirler²⁸.

Hunların çeşitli sebeplerden dolayı ortadan kalkmasından sonra, tarihte ilk defa Türk adını kurdukları devletin ismini veren Göktürkler, bütün gücünü Töles grubu dediğimiz Türk kabilelerinden alıyor ve soydaşları olan Tabgaçlar'la birleşerek, o zamanlarda Moğolistan'da oturan ve Moğol ırkından olan Avar'ları buradan göçe zorlayarak,

²⁵ Eürel Stein, «On ancient Central-Asian tracks», 1933, s. 54-57.

²⁶ Enver Konukçu, *Kuşan ve Akhunlar Tarihi*, Ankara 1973, s. 59-119 ve Grousset, *Aynı eser*, s. 82.

²⁷ Konukçu, *Aynı eser*, s. 62 ve Grousset, *Aynı eser*, s. 85.

²⁸ Osman Turan, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkuresi Târihi*, İkinci baskı, İstanbul 1978, s. 68.

devletin merkezini bu topraklar üzerinde kuruyorlardı. Göktürklerin tarih sahnesine çıktıkları 6. yüzyılda Orta Asya'nın üç büyük devlet tarafından pay edilmiş olduğunu görüyoruz. Bunlardan biri Moğol soyundan olan Avar'lar, Mançurya sınırından Kao-ch'ang'a hatta Bal-kaş'ın en doğu ucuna kadar ve doğuda Orhon'dan Çin Seddi'ne kadar Moğolistan'a hâkim olarak görülüyordu, ikinci büyük devlet, yukarıda da kısaca sözünü ettiğimiz Akhunlar, Maverâünnehr; Batı Türkistan, Sogdiana, Doğu İran, Kabil, Afganistan ve Pencap havalisine kadar topraklarını genişletmişlerdi²⁹. Diğer üçüncü devlet ise Göktürkler idi. Göktürkler kuruluşlarından kısa bir zaman sonra hızla genişlemiş ve aynı yüzyıl için' de Batıda İrtiş, İmil, Çu ve Talaş bölgelerine kadar hakim olmuşlardır. Aynı zamanda bu bölgelerde bulunan Akhunlar, Göktürklerle mücadeleye başlamışlar fakat 565-568lerde mağlup olarak, bir taraftan Göktürkler, diğer taraftan Sasaniler tarafından paylaşılmışlardır³⁰. Bu devirdeki Göktürk Kağanı istemi, Sasani imparatoru Hüsrev Enuşirvan ile Akhunlar ülkesini paylaşmış ve Taşkend, Semerkant, Buhara ve Keş gibi Batı Türkistan şehirleri Göktürklerin hissesine düşmüştür. Yine bu asrın sonlarına doğru Göktürkler Toharistan bölgesinde Perslerle mücadeleye girişmişler ve Persleri de mağlup ederek bütün Toharistan'ı ele geçirerek Belh ve Kunduz bölgelerini kendi topraklarına katmışlardır.

630 senesi başlarında Göktürklerin en önemli şehirlerinden biri olan Tokmak'ta³¹ Çinli seyyah Hsüan-tsang 玄奘 ile karşılaşan Göktürk kağanı kudretinin zirvesinde iken, bir müddet sonra Karlukların hücumuna uğramış ve devlet ikiye ayrılmış ve kısa bir müddet sonra da tamamen ortadan kalkmıştır. Göktürklerin oturdukları Batı bölgelerini bu sıralarda Çinliler tekrar ele geçirmiş yahut kendilerine tâbi kılmışlardır. Kaşgar, Hotan ve Yarkend şehirlerinin 635 senesinde Çine tabiiyetlerini bildirdiklerini görüyoruz. Göktürkler zamanında Aral gölü ve Seyhun-Ceyhun nehri kıyılarından Tanrı dağlarına kadar uzanan bölgede Sogdların yayılması artarken, onları çevreleyen yayla ve bozkırlarda Türk nüfusu yoğunlaşmaktaydı. Yoğunlaşan bu nüfusa karşı,

²⁹ Konukçu, *Aynı eser*, s. 60-69.

³⁰ Grousset, *Aynı eser*, s. 95.

³¹ Tokmak şehri daha önceleri Sogd kolonistlerinin oturduğu bir yer idi ve bu zamanlarda ismi Sul-ab idi. Bak, Haneda Akira, «Problems of the Turkicization», *Acta Asiatica*, 34, Tokyo 1978, s. 5.

tüccar olan ve şehirlerde yaşayan Sogdlar, şehirlerini surlar, kaleler ve hendeklerle çevrelemeğe başlamışlar ve hatta Buhara havalisinde surlarla çevrili 40 a yakın şehir bulunduğunu da Çin kaynakları belirtmektedir³². Seyhun nehrinin kuzeyindeki bölgelerde ise, Göktürkler çağında buradaki Türk topluluklarının yoğunlaştığı görülür. 6. yüzyılda Seyhun, Talaş ve Çu nehirleri arasındaki bölgelere yoğun Türk sızmaları olur. Bu yoğunlaşma giderek bölgenin İran dili konuşan topluluklarının Türkleşmesine yol açar.

8. yüzyılda Batıdan bir başka kavmin Orta Asya'ya geldiğini görüyoruz. Bu kavim Araplardır ve aynı zamanda Müslümandırlar. Arapların önce İran ve hemen arkasından Maverâünnehr'e gelmeleri Türkler ile karşılaşmalarına sebep olmuştur. Göktürk devletinin parçalandığı bu dönemde, bilhassa Türkistan ve Afganistan'da Yabgu, Tegin, Tarhan ve Tudun unvanlarına sahip mahalli beylerin Müslüman Araplara karşı direndikleri fakat aralarında bir birlik olmaması yüzünden muvaffak olamadıklarını görmekteyiz³³. Arapların Maverâünnehr'e gelmeleri neticesinde bu bölgede bulunan Türk kabilelerinin Doğu'ya göç etmelerine sebebiyet vermiştir. Zaten bu devir, Göktürklerin dağılma dönemine rastladığından Çinliler tarafından kendi içlerinde eritme maksadıyla bazı bölgelere yerleştirilmişlerdir³⁴. Arapların Maverâünnehrde ilerlemeleri, Karluklar tarafından Çinlilere yardım edilerek 751 senesinde cereyan eden Talaş savaşıyla durdurulmuş ve Arap hâkimiyetinin zayıflamasına yol açmıştır³⁵. Arapların bir başka değişle Emevilerin ortadan kalkması bu sefer bir başka Arap soyundan olan Abbasilerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Yalnız Abbasiler döneminde bir yandan Türkistan'da İslamiyet'in yayılması hızlanmış, öte yandan da Türk askerlerinin Abbasi ordusunda görev almaları neticesinde, Türklerin İslâmlaşması ve İslâm dünyasına hakim olmaları hızlanmıştır³⁶.

³² W. Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, Türkçe Ter. İsmail Aka-Kâzım Koprman, Ankara 1975, s.76.

³³ Turan, *Aynı eser*, s. 213.

³⁴ Özkan İzgi, «Çinlilerin Göktürkleri ve Uygurları Yerleştirme Siyâsetleri», *Birinci Türkoloji Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 1980, s. 198.

³⁵ Talas Savaşı hakkında bak. Liu En-lin, «Talaş Seferi hakkında yapılan bir inceleme,» *VII. Türk Tarih Kongresine Sunulan Bildiriler*, Ankara 1972, Cilt I, s. 414-420 ve Hakkı Dursun Yıldız, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul 1976, s. 33-34.

³⁶ Turan, *Aynı eser*, s. 215.

751 Talaş savaşının bir başka önemi de, Arap hakimiyetinin zayıflamasından takriben bir yüzyıl sonra, İranlı Samanilerin Buhara merkez olmak üzere 999 a kadar Maverâünnehr'e hakim olmalarını sağlamıştır. Sirderya boylarında yerleşmiş olan bu kuvvet, Şaman, Maniheizm, Budist olan Türk dünyasına karşı İslâmiyeti temsil etmek gibi bir hüviyete bürünmüştür³⁷. Bu devirlerde bilhassa sınır bölgelerindeki Türklerin İslâmlaşması ile başlayan ve hemen arkasından Karahanlıların İslamiyet'i kabul edişleri, Türklük açısından son derece önemli neticeler doğurmuştur³⁸.

744-840 tarihleri arasında Ötügen çevresinde kurulmuş olan Uygurların Kırgız mağlubiyeti ile Güneye inmeleri, Kao-ch'ang, Beşbalık 北庭, Karaşar ve Kuça bölgelerinin tamamen Türkleşmesine yol açmıştır. Zaten güneye inerek burada tamamen yerleşik bir hayat tarzına geçen bu Uygurlar, Orta Asya Türk Tarihinde ayrı bir önemi olan devlettir. Yine aynı döneme rastlayan ve Orta Asya Türk kabilelerinin bazılarını da bünyesinde toplamış bulunan Türk-İslâm Devleti Karahanlılar, Uygurların gerçek varisi olmaları dolayısıyla, eski Göktürk topraklarına kadar tekrar hâkim olmuşlar ve bütün Maverâünnehr'in Türkleşmesini sağlamışlardır. Yine bu devrin bir başka Türk hanedanı olan Gazneliler, Amuderya'nın güneyinde Samanilerin eski yerleri olan Horasan ve Kuzey-batı Hindistan'da hâkimiyet kurmaları neticesinde, bu bölgelerin Müslüman-Türk toprakları haline gelmesine sebep olmuştur.

³⁷ Barthold, *Aynı eser*, s. 76.

³⁸ Grousset, *Aynı eser*, s. 148.

MOĞOLLARDA EVLENME ÂDETİ¹

Tarih sahnesine çeşitli kabileler halinde ortaya çıkan ilk Proto-Moğollar, bilhassa Mançurya'nın güneyinde, Ch'ang-li ilinde yahut Mukden bölgesinde gözükmüşlerdir.² Bu proto-Moğollardan olan Wu-huan'lar 烏桓 Hun hakanı Mao-dun 冒頓 -Mete- tarafından M.Ö. 145 senesi civarında mağlup edilip ve vergiye bağlandıktan sonra, kuzey Çin bölgelerine yerleşmişlerdir. Bu Wu-huan kabilesinin daha sonra Çinliler tarafından Hunlara karşı kuzey Çin sınırlarında gözcülük ve casusluk yaptıklarını görüyoruz. Wu-huan, Hsien-pi 鮮卑 gibi bilinen ilk Moğol kabileleri avcılıkla geçinen ve bu devirlerde kendilerine «Tatar» adı verilen göçebe topluluklardır. Bu göçebe topluluklar, 12. yüzyıldan itibaren Moğol ismi ile adlandırılmaya başlanmıştır. Bu Moğol kavmi, hepimizin bildiği gibi, Cengiz Han ile birlikte kısa zamanda Asya'nın en hızlı genişleyen bir devleti olmuştur. Gerek Cengiz Han zamanında ve gerekse Cengiz'in oğulları devrinde bilhassa İslâm öncesi ve sonrası Türk topluluklarıyla büyük bir kültür alış - verişine girmiş olan Moğollar, âdet ve gelenek bakımından Türklere pek çok unsurlar almışlardır. Fakat Moğolların, bu tebliğimizin konusunu teşkil eden evlilik hususunda arada bazı benzerlikler olmasına rağmen, ilk toplum yaşantılarındaki izlerini uzun zaman muhafaza ettiklerini görüyoruz. Bu yüzden de tebliğimizde, Moğolların yaklaşık olarak 15. yüzyıla kadar olan devreleri göz önüne alınarak kısa da olsa bazı Türk kavimleriyle olan münasebetleri dâhilinde araştırmamızı yapmış bulunuyoruz.

Yukarıda kısaca bahsettiğimiz ilk Proto-Moğol kabilelerinden biri olan Wu-huan'larda evlenme âdeti aynı devirde yaşamış olan Hunlardan farklı olduğunu görmekteyiz. Wu-huan erkekleri düğünden önce, bir kadın seçerler ve böylece her iki taraf arasında hissî bir bağ kurul-

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Moğollarda Evlenme Âdeti", *II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt IV, Ankara, 1982, ss.255-262.

² Eberhard, Wolfram, *Çin Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1947, s., 107.

muş olur. Erkek bundan sonra kadını kaçıırır. Aradan geçen 6 ay kadar bir zaman sonra nişanlanma olur. Bu durum evlenmenin ikinci aşamasıdır. Nişanlanmada bir aracı vasıtasıyla hediye olarak at, sığır ve koyun gibi hayvanlar, nişan armağanı olarak damat tarafından nişanlıya gönderilen ilk hediyeler arasındadır. Hediye verililişinden hemen sonra damat, nişanlının ailesinin yanına gider. İlk Proto-Moğol kabilelerinde gördüğümüz bu ana ailesi, -Matrimonial- düzeni, bir başka deyişle iç güveylik, Hunlar ve daha sonraki devirde yaşamış olan Göktürkler zamanında çoktan bırakılmış ve bunun yerine baba ailesi -Agnat- düzenine erişilmiştir. Nişanlanmadan sonra kızın ailesinin evine yerleşen damat, kızın ailesinden hiçbir kişiye ayrılık göstermeksizin ve yaş veya sosyal bakımdan kendinden küçük veya aşağı seviyede olsun herkese saygı göstermek zorunda idi. Damat, kadının akrabaları ile karşılaştığında onları her gün selâmlar buna mukabil, kendi ana ve babasını görse bile onları selâmlamazdı. Damat karısının evinde hizmet eder ve karı-koca bu durumda iki yıl kadının ailesi yanında kalırdı. Geçen iki yıldan sonra büyük bir ihtimalle bu evden ayrılan karı-koca'ya kadının ailesi tarafından bol bol hediyeler verilirdi. Ev, mal ve hayvan gibi şeylerin evlilere verildiği düşünülecek olunursa, kocanın yeni hayatı, kadının ailesi tarafından düzene sokulmuş olmaktadır.³

İlk Moğol topluluklarında serbest evlilik çok yaygındı. Yani, hiçbir görücü ve aracı olmaksızın yapılan bu evlenmeler daha ziyade bereket ve bahar bayramlarında olurdu. Bahar bayramlarında kız ve erkekler bir araya toplanır ve ailelerinin haberi olmaksızın kim Kimden hoşlanırsa kendisine eş olarak seçebiliyordu. Yine bu dönemlerde dışardan evlenme yani Ekzogami izlerine rastlamak mümkün görülmektedir. Esasında Türklerde de olan bu durum, Moğollarda ahlâk açısından biraz farklılık göstermektedir. Çünkü Moğollarda, nikâhtan önce kızın serbestliği söz konusudur. Kızlık ile ilgili bir namus anlayışı yoktur.⁴

Moğolların bu ilk devirlerinden, daha sonraki devirlere yani 12. yüzyıla geldiğimizde evlilik münasebetlerinin az çok değişmiş olduğunu görmekteyiz. Bu dönemlerde evliliğin temelini kızın satın alınması teşkil etmektedir. Fakat bununla beraber, yalnızca bazı Yakut boyların-

³ Ögel, Bahaeddin, *Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s., 348.

⁴ Temir, Ahmet, *Moğolların Gizli Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1948, s., 17.

da gördüğümüz kız kaçırma olayı da, Moğollarda çok daha yaygın bir şekilde gelişmiştir. Kız kaçırma olayının en güzel örneğine Cengiz'in babası olan Yesügei Ba'atur'un bir kızı kaçırarak onunla evlenmesi hikayesinde görmekteyiz. Yesügei Ba'atur Onon nehri civarında bir ava çıkmış ve bu sırada Merkitler'den Yeke-Çiledu isminde bir şahsa rastlamıştı. Olhuno'ut kabilesine mensup olan bu kişinin yanındaki kızı çok beğenen Yesügei Ba'atur derhal evine geri dönüp büyük ve küçük kardeşlerini de yanına alarak kızı gördüğü yere geri döner. Yesügei Ba'atur ve kardeşlerinin geri gelmesiyle Çiledu büyük bir korkuya kapılır ve kaçmaya çalışır. Çiledu'nun yanında bulunan kadın durumu farkedererek Çiledu'yu şu sözlerle teselli etmeye çalışır: «Bu üç adamın fikrini anladın mı? Yüzlerinden senin hayatına kasdettikleri anlaşılmalıdır. Hayatta kalırsan kara arabalarda kızlar ve kadınlar çoktur. Hayatta kalırsan benden başka kız veya kadın bulabilirsin. Adı başka ise onu, yine Ho'elun diye çağırabilirsin. Hayatını kurtarmaya bak. Beni öp ve git.»(3) diyerek gömleğini üzerinden çıkartmış ve bunu Çiledu alarak Onon nehrinin yukarısına doğru kaçmaya başlamıştır. Bunun üzerine Yesügei Ba'-atur ve kardeşleri kızın yanına gitmişler ve Yesügei'in küçük kardeşi Daritai-otçığın kızı yaklaşarak:

***«Kucaklamak istediğin, çok geçitler aşmıştır,
Kendisi için ağladığın, çok nehirler geçmiştir,
Ağlasan da dönüp bakmaz ve seni görmez
Arasan da izi bulunmaz»⁵***

diyerek kızı teselli etmeye başlamış ve hemen arkasından Yesügei Ba'atur, Ho'elun-ucin'i evine götürmüştür. Bilindiği gibi bu kız sonradan Cengiz Han'ın annesi olacaktır.

Evliliğin temelinde, kızın babasından satın alınması geldiği için, hiçbir kimse satın alınmadıkça bir kadına sahip olamazdı. Bu sebeptendir ki, bazen kızlar evleninceye kadar çok yaşlanırlar ve bu yüzden de evlenmeleri imkânsızlaşır. Çünkü ana ve babaları onları satıncaya kadar evlerinde tutmaktadırlar. 12. yüzyılda sözünü ettiğimiz bu durum, ilk kabile hayatlarındaki evlilik anlayışlarına göre çok değişmiş olarak görülen Moğollar büyük ihtimalle bu değişikliği, daha ziyade komşuları ve hocaları olan Türklerden almışlardır.

⁵ Yukarıdaki eser, s., 18.

Kaynaklardan edindiğimiz bilgilere göre, bir kızın satın alınma işi bir aracı vasıtasıyla olmaktadır. Evlenecek gençler için aracı kullanılmasını bazı Türk kavimlerinde meselâ, Hunlar'da ve Yakutlarda da görmekteyiz. Kız satın alınması için çok uzaklara gidip diğer kabilelerle dünürlük münasebeti tesis edilmeye çalışılmıştır. Meselâ, Yesügei Ba'atur oğlu Temuçin -Cengiz-i evlendirmek için kendi yaylasından çok uzaklarda olan karısının akrabası Torgut kabilesine mensup Olhunut'lardan kız almak için yola çıkmış fakat yolda Unggirat'lardan Dei-seçen'e rastlamıştı. Dei-seçen kendi kabilesi hakkında Yesügei Ba'atur'a şunları söylemiştir: «Bizim yani Unggirat halkının eskiden beri yiğitleri yakışıklı, kızları güzeldir. Uluslarla rekabete girişmedik. Onları büyük arabalara bindirdik. Kara dişi deve koşarak gönderdik. Han tahtına birlikte oturttuk. Biz başka uluslarla rekabete girişmedik. Biz iyi ve güzel kızlar büyüttük. Onları arabalara bindirerek, boz deve koşarak gelin ettik. Yüksek tahtın bir tarafında oturttuk. Eskiden beri Unggirat halkının kadınları kalkanlı, kızları mütevazı, yiğitleri yakışıklı ve kızları güzel olmuştur. Bizim erkek çocuklarımız yaylalara bakar, kızlarımız güzellikleriyle nazarları çeker. Kaynım Yesügei, benim evime buyur. Kızım daha küçüktür fakat kaynım bir görmelisin.»⁶ Bunun üzerine aşağıda da göreceğimiz gibi, Yesügei Ba'atur bu kızı oğlu Cengiz'e almıştır.

Satın alman kızların muayyen bir kabileden olması âdeti-de Moğollar arasında çok yaygındır. Bu gibi kabilelerin erkekleri diğerlerine «dünür» diye hitap ederlerdi. Bazen iki kabile, kız veya gelin mübadelesi için uzun süreli antlaşmalar dahi yaparlardı.

Türklerde çok sık olarak görmediğimiz çok kadın alma âdeti, Moğollarda yaygındır. Herkes yanında besleyebileceği kadar kadın alabilirdi. Bazı zengin kişilerin 50 hatta 100 karısı olabilirdi. Genel olarak bütün akrabaları ile evlenebilirler yalnız ana, kız ve aynı anadan olan kız kardeşler müstesna edilirdi. Yani Moğollarda kan akrabalığının ehemmiyeti yoktur. Nitekim aynı zamanda veya birbiri arkasından iki kız kardeş alınabilinirdi. Çok evlilik içinde yaşayan bu kadınların birbirleriyle münakaşa ettikleri çok az görülmüştür. Fakat ailede kadınların mevkileri de birbirine eşit değildir. Evliliğin süresine göre bu durum değişir. Aile babası ile en uzun zamandan beri evli olan kadın en

⁶ Yukarıdaki eser, s., 21.

üst mevkide sayılırdı. Aynı zamanda büyük -birinci- kadından sonra alınan kadınlardan doğan çocuklar, kadınlar için yapılan sıralamanın tam tersine meşru ve büyük kadından doğan çocuklarla eşit ve kardeş sayılırlardı.

Evlenme, bilhassa Moğollarda, yabancıları birbirine bağlamak hususunda bir çare olarak sayılıyor ve bu, yalnız hükümdarların yabancı prenseslerle evlenmesi ile yahut kendilerine tâbi prenseslerin veya Moğol aristokrasisine mensup memur ve kumandanların hükümdarların kız kardeş ve kızlarını almalarıyla olmuyor, ayrıca mağlup olan düşmanların ve Moğollar tarafına geçmiş kabilelerin de Moğol kadınlarıyla evlendirilmeleri suretiyle oluyordu.⁷

Eski inanışlarından ötürü, kadın ilk kocasına, gerek bu dünyada, gerekse öbür dünyada hizmete mecbur olduğundan, kaide olarak dul kadınların yeniden evlenmesi yasak edilmmişti. Bundan dolayı da, aile babasının ölümünden sonra ondan dul kalan kadınlar, baba ocağının varisi olan en küçük oğulun vesayeti altına girerler. Bu durum, çok istisnâ olarak görülmesine rağmen, bu kadınların evlendirildikleri de görülmektedir. Şayet, evin varisi bu evlenmeyi veya evlenmeleri istemezse o zaman, bu kadın veya kadınları kendi karıları arasına katar.

Moğollarda bir genci müstakbel karısının evine «güveyli-ye» verme âdeti de vardır. Biz bu âdetin en güzel örneğini de yine Yesügei Ba'atur'un oğlu Cengiz'in evlenmesinde görmekteyiz. Yesügei, Cengiz'i evlendirmeye karar verdiği evde geçen konuşmalardan bu durumu anlamak mümkün olmaktadır. Yukarıda da bahsedildiği gibi, Yesügei Ba'atur, Dei-seçen'in evine gitmiş ve kızı hemen çok beğenmiştir. Esasında o zamanlarda 9 yaşında olan Cengiz'in müstakbel karısı Börte, kendisinden bir yaş daha büyüktü. Yesügei Ba'atur geceyi bu evde geçirdikten sonra, ertesi gün kızı istemiş ve bunun üzerine Dei-seçen şunları söylemiştir: «Çok ricadan sonra verirsem, onun kıymeti yüksek olur, az ricadan sonra verirsem, onun kıymeti aşağı olur. Kızın takdiri, doğduğu evde ihtiyarlamamaktır. Ben sana kızımı veriyorum. Giderken, oğlunu damat olarak burada bırak.»⁸ Her ikisi de anlaştıktan son-

⁷ Spuler, Berthold, *İran Moğolları*, Ter. Cemal Köprülü, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1958, s., 428.

⁸ *Moğolların Gizli Tarihi*, s., 21.

ra Yesügi Ba'atur «oğlumu damat olarak burada bırakıyorum» diyerek, yedek atını rehin ve Cengiz'i de damat olarak bırakıp yola çıkmıştır.

Moğolların Gizli Tarihi'nde kesin olarak belirtilmemesine rağmen, Cengiz'in orada kalması yapılan anlaşmanın bir sonucu olarak ortaya çıktığından, yani kız babası ile satış tamamlandıktan sonra olduğu için, bu durum aynı kız ve erkeğin nişanlılık devrelerine girdiklerini göstermektedir. Nişanlılığın başlaması ile düğün arasında geçecek zaman, nişanlı erkek tarafından boş yere uzatılmamalıdır. Çünkü, aksi halde bu durum, oldukça büyük mâli kayıplara sebebiyet vermektedir. Zira erkek, kız yirmi yaşını geçtiği ve aracı tarafından kızı alması kendisine üç defa teklif edildiği halde kızı almayı ihmal ederse, hem kız üzerindeki haklarını kaybeder, hem de vermiş olduğu başlık, kızın babasında kalır. Diğer taraftan, nişanlı kızlarını bir başka kimseye veren ana-baba yalnız cezalandırılmakla kalmaz, aynı zamanda, almış olduğu başlığı erkeğe geri vermek mecburiyetinde kalır. Aynı zamanda da kızı da ilk nişanlısına vermek zorundadır. Ana ve babalar çocuklarını nişanladıkları gibi, Çin'de görülen bir âdet uyarınca, ölen çocuklarıyla da evlendirirlerdi. Yapılan andlaşma, bebeklerle yahut ölü gelin ve güveyi tasvir eden resimlerle yapıldıktan sonra, bu bebek ve resimler çeyiz ile beraber yakılırdı. Ana ve babalar karşılıklı olarak, gerçekten bir andlaşma yapılmışçasına bu merasimden sonra birbirleriyle artık akraba sayılırlardı.

Evlenmeye ehliyet yalnız kadınlar için geçerli olmak üzere 14. yaşın bitirilmiş olmasıyla başlamaktadır. Bu kaideye uymayan erkekler, karılarını kaybederler. Bu gibi evlenme ehliyetine kavuşmadan evlenmiş olan kadınlar, ücretsiz olarak, yani herhangi bir başlık alınmaksızın başka erkeklerle evlendirilebilirdi.

Her iki aile anlaştıktan sonra ve nişanlılık süresinin bitiminden itibaren kız ve erkek artık evlenebilirdi. Gelin yapılan antlaşmadan sonra mızıka ile erkeğin evine götürülürdü. Gelin evlenmekle artık kocasının soyuna karışmış oluyordu. Kocasını öldükten sonra da artık bir daha kendi ailesinin yanına dönmesi imkânsızdı. Yukarıda da kısaca değindiğimiz gibi, kocası ölen kadın kocasının küçük kardeşinin karısı yahut da kocasının başka kadından olan oğlunun eşi olurdu. Bu ikinci evlilik, esasında, kesin olmamakla birlikte bazı esaslara bağlanmıştır. Daha ziyade aristokrat sınıf mensuplarında bu ikinci evliliği görmek-

teyiz. Halktan gelen ve dul kalan kadınlar için yeniden evlenebilmek pek normal sayılmazdı. Bunlar daha ziyade evdeki işleri görebilmek için evde tutulurlardı. Kadın asil olsun yahut halktan birisi olsun esas amaç, kocası öldükten sonra, kadının beslenmesi ve barınmasının gir-diği aile tarafından yerine getirilmesidir. Çünkü kadın, çıktığı eve bir daha girememektedir.

Evlenme için yapılacak olan satışın asıl yükü tarafların aileleri üze-rine yüklenmiştir. Çünkü erkek oğluna alacağı kızın babasına ödemek mecburiyetinde olduğu başlık ve buna karşılık, babasının kızına ver-mesi gereken çeyiz, tarafların sosyal durumlarına göre tayin edilmiş olup, kanun ile etraflıca tespit edildiği anlaşılmaktadır. Anlaşma ya-pıldıktan sonra kızın babası tarafından ziyafet verilirdi. Bu ziyafet es-nasında kız akrabalarının yanına kaçıp saklanmaktaydı. Babası oğlan babasına dönerek «İşte kızım senindir, bulduğun yerde al onu» der. Bunun üzerine oğlanın babası erkek arkadaşları ile beraber gelinini buluncaya kadar arar ve onu zorla adeta cebir kullanarak evine götür-rür. Bu durum ise, kızın kaçırılması olayından başka bir şey değildir.

Gelinin kocasının evine çeyiz getirdiğine dair elimizde bazı ufak kayıtlar mevcuttur. Bu getirilen malın, kadının mensup olduğu kabile veya ailenin servetine göre, çeşitlilik göstereceği de tabiidir. Bundan başka, gelinin annesi adına kaynanasına hediye takdim etmeye mec-burdur. Gelinle birlikte şayet aile zengin ise, çeyiz olarak bazı adamlar-ında geldiği bilinmektedir. Bu gelen kişiler, yeni evde kızın hizmetin-de çalıştırılmakta kullanılmaktadır.

Ana-baba erkeğe, kızlarının bakir olduğunu ispata mecbur olduk-larından, bekâret yokluğu, erkeğin kayınbabasından bir tazminat iste-mek hakkını doğurmaktadır. Ancak, bu durumun yerine gelmesi için, kadının başka bir erkekten gebe kalması şarttır. Buna karşılık, evlen-meden önce nişanlısı ile münasebette bulunmuş erkek, kızın anne ve babasına küçük bir manevî tazminat vermeğe mecbur tutulmuştur. Ayrıca, evli bir erkeğin ve kadının zina yapması Moğol cemiyetinde çok nadir olarak görülmesine rağmen, şayet bu durum vuku bulduğu takdirde, erkeğin ölüm cezasına çarptırılması da uygun görülmüştür.⁹

⁹ Alinge, Curt, *Moğol Kanunları*, Çev. Coşkun Uçok, Ankara, 1967, s., 75.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, Moğolların ilk ortaya çıkışlarında ki evlenme âdetleriyle, bir devlet kurduktan sonra ki âdetleri arasında farklılıklar olmuştur. Bu farklılık ise hiç şüphesiz, komşu olduğu Türklerin etkisiyle meydana gelmiştir, ilk topluluk yıllarında daha ziyade ana ailesi düzeninde gördüğümüz Moğollar, daha sonra baba ailesi düzeninde görülmüş ve yine ilk devrelerinde kız ve erkek birbirlerini kendileri seçerlerken daha sonraki devrelerde bu durum değişmiş ve oğlan babaları gelinlerini seçme hakkını elde etmişlerdir. Aynı zamanda ilk devrelerde gördüğümüz kızlık mefhumunun mühimsenmemesi durumu, daha sonra ki yüzyıllarda aranan bir nitelik halinde görülmüştür.

1455 YILINDA ORDU VE YÖRESİNDE KULLANILAN ŞAHİS ADLARI¹

Bir insanı diğerlerinden ayıran ve onun hüviyetini tesbit eden en önemli hususiyetlerden birisi, söz konusu kişinin özel bir ada sahip olmasıdır. Kişilere ad verme uygulaması bütün toplumların ortak âdetidir. Ancak bu âdete verilen değer, verilmiş biçimi ve onun icra ettiği fonksiyon toplumdan topluma değişebilmektedir. Meselâ, Türk destanlarından edindiğimiz bilgilere göre, eski Türk toplumlarında, her hangi bir kahramanlık alâmeti göstermeyen erkeğe isim verilmiyor, dolayısıyla o kişi adsız kalmaya mahkum oluyordu. İslâmîyet, çocuklara özel adlar takılmasını ana-babanın onlara karşı en ehemmiyetli vazifeleri arasında saymaktadır. Bugün özel isimleri incelemek, başlı başına bir ilim hâline gelmiştir. Bu ilmin, sırf şahıs adlarını inceleyen bir dalı da mevcuttur ki, buna anthroponymie adı verilmektedir.

Türk şahıs adları üzerinde şimdiye kadar özellikle folklorik açıdan bazı denemeler ve incelemeler yapılmıştır². Ancak bunlardan birçoğu sırf “öz Türkçe” adları tesbit etme gayesi ile kaleme alınmıştır³. Halbuki, son dönemlerin uydurma ve mânâsız adları dışında, Türklerin şimdiye kadar kullandıkları adların hepsi de Türk adıdır. Sosyal ilimler çerçevesinde düşünüldüğü zaman, Ahmedlerin ve Mehmedlerin Türkçe olmadığını iddia etmek mümkün değildir. Sosyal gelişme ve bir kültür birikimi neticesinde ortaya çıkan adları terkederek, çocuklara uydurma adlar konulması “bir Türkleşme belirtisi olmaktan çok,

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan “1455 Yılında Ordu ve Yöresinde Kullanılan Şahıs Adları”, (B.Yediyıldız ile birlikte), *Şükrü Elçin Armağanı*, H.Ü. Edebiyat Fakültesi Armağan Dizisi:1, Ankara, 1983, ss.361-368.

² Bu tür kitap ve makalelerin listeleri için bkz., *Türk folklor ve etnografya bibliyografyası*, c.I (Ankara 1971), s. 210-214, c. II (Ankara 1973), s. 51.

³ Meselâ bkz., H. Ongan, “Şer’iye sicillerinde geçen Türkçe kişi adları” *Türk etnografya dergisi* (sayı: 1, Ankara 1956), s. 92-94; A. Çay, “Türk adları bilgisi”, *Yeni Çığ* (Aralık 1981), s. 17-19, (Ocak 1982), s. 23-24.

ciddi bir yozlaşma belirtisi sayılmak lâzım gelir"⁴. Her alanda olduğu gibi, çocuklara ad koyma hususunda da içine düşmüş olduğumuz başıbozukluktan kurtulmak; ad verme geleneğindeki yozlaşmayı engellemek ve özellikle Türk şahıs adları hakkında ciddî ve ilmî tahlillere girişebilmek için, her şeyden evvel, hiçbir ayırım yapmaksızın, en eski devirlerden günümüze kadar Türkler tarafından kullanılmış olan bütün isimlerin tesbit edilmesi gerekmektedir. Aynı zamanda bu adların, kullanılış ve yaygınlık nisbetlerinin de hesaplanması icap eder.

Bu şekilde Türk adları listelerinin hazırlanması mümkün müdür? Değişik mekânlarda ve muhtelif zaman kesitleri içinde Türkler hangi şahıs adlarını kullanmışlardır? En yaygın ve en çok kullanılanlar hangileridir? Nisbetleri nedir? Bu sorulara verilecek cevaplar, Türk folkloru ve Türk sosyal tarihi açısından son derece ehemmiyetlidir. Zira, Türk şahıs adlarının tamamını tesbit etmek ve bunların birbirlerine nazaran kullanılış oranlarını hesaplamak, en azından bu adlar hakkında yapılacak ilmî yorumların ve değerlendirmelerin ilk safhasını oluşturmaktadır. Bu tür tesbitlerin yapılabilmesi için, aynı vasıf ve ölçüde olmasalar bile her döneme ait yeteri derecede kaynak bulunabileceği söylenebilir⁵. XV ve XVI. asırlar için Osmanlı Tahrir Defterleri bilhassa erkek adları açısından çok zengin malzeme ihtiva etmektedir⁶. İşte burada, bir Tahrir Defterinden⁷ hareketle, 1455 yılında Ordu ve yöresinde kullanılan şahıs adlarının tesbiti ve tablolaştırılması denenecektir.

Bu denemede kullanılan metod şudur: Söz konusu Tahrir Defteri sondaj usulüyle taranarak, 1455'lerde Ordu kazası sınırları içinde ka-

⁴ A. İlhan, "Çocuğa ad koyarken...", *Milliyet Aktüalite* (22 Temmuz 1982) s. 15.

⁵ İslâmiyetten önceki *Orta Asya Türk tarihi* için kaynak teşkil edebilecek eserlerin başında Orhun Yazıtları gelmektedir (H. N. Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, 4 cilt, İstanbul 1940). Uygar dönemi için, bu devirden kalmış olan vesikalar önemli bir yer işgal etmektedir. R. R. Arat tarafından yapılmış olan bir çalışma da (*Eski Türk şiiri*, Ankara 1967) isimlerin tesbiti için önemlidir. İslâmiyetten sonra yazılmış fakat İslâm öncesine de kaynak teşkil edebilecek diğer iki mühim eser de şunlardır: Kaşgarlı Mahmud, *Divan-ü lügat-it Türk* (Türk. Ter. B. Atalay), Ankara, 1939-1941, I-III; Yusuf Has Hacı, *Kutatgu Bilig* (Türk. Ter. R. R. Arat), Ankara 1959.

⁶ Başbakanlık Arşivi'nde bulunan *Tahrir Defterleri*'nin listesi için bkz. A. Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul 1979, s. 85-111. Her bölgenin en son tarihli *Tahrir Defteri*, Ankara'da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-i Kadîme Arşivi'nde bulunmaktadır. Kadın adlarının tesbiti için de, bilhassa *vakfiyeler*, *Şer'iye Sicilleri* ve diğer vesika koleksiyonlarından yararlanılabilir. *Şer'iye Sicilleri*'nin bulundukları şehir ve müzeler için bkz., H. Ongan, *Ankara'nın 1 Numaralı Şer'iye Sicili*, Ankara 1958, s. VI-VII.

⁷ Başbakanlık Arşivi, *Tahrir Defteri*, no 13.

lan bölgenin⁶ tamamı temsil edilecek şekilde, yirmi üç köy seçilmiş⁹ ve bu köylerde yaşayan halkın aile reisleri olup Defter'e adları yazılan kişilerin listesi çıkartılmıştır. Bilindiği gibi Tahrir Defterleri'nde adlar, umumiyetle "Yusuf veled-i Süleyman" yani Süleyman oğlu Yusuf, "Mustafa veled-i Murad" yani Murad oğlu Mustafa örneklerinde görüldüğü gibi baba adlarıyla birlikte yazılmıştır. O halde, 1455 tarihli Tahrir Defteri, iki neslin aile reislerinin adlarını ihtiva ediyor demektir. Bunlardan birincisi söz konusu tarihte yaşayan aile reisleri, ikincisi ise birincilerin -büyük çoğunluğu 1455'ten çok evvel vefat etmiş olan- babalarıdır. Aşağıda görüldüğü gibi bu adlar tablolaştırılarak, 1455'ten önceki nesli temsil eden baba adları tablonun sol sütununa, 1455 yılında yaşayan nesli temsil eden aile reisi adları ise tablonun sağ tarafına alfabetik sıraya göre dizilmişlerdir. Yine tablodan anlaşıldığı gibi her adın kaç kişi için kullanıldığı hesaplanmış; beş ve daha fazla kişi için kullanılan adların, toplam adlar içindeki yüzde nisbetleri de karşılıklarına yazılmıştır. Böylece hazırlanmış olan bu tablonun kaba bir biçimi de değerlendirilmesinden şu neticeler çıkarılabilir.

Tablodan da anlaşıldığı gibi, 1455'ten önceki nesil içinde, üçyüz altmış sekiz kişi, yüz altmış altı değişik adla çağırılmaktadır. En çok kullanılan adlar arasında, Ahmed (% 4,61)'e, Ali (% 4,07)'ye, Hasan (% 3,26)'a, İbrahim (% 2,98)'e, Mustafa (% 2,98)'ya, İlbeğ (% 2,71)'e ve Murad (% 2,17)'a; yaklaşık olarak her biri yüzde iki nisbetinde olmak üzere Bâyezid, Halil, İvaz, İdris ve Süleyman'a; yine her biri yaklaşık olarak yüzde birer nisbetinde olmak üzere Bayram, Bahşayış, Hamza, İlyas, Kutlubeg ve Menteşe'ye rastlanmaktadır. Kişilerin hemen hemen

⁶ Söz konusu tarihte, Tokad'ın Reşadiye (İskefsir) ve Giresun'un Bulancak ilçeleri Ordu'nun sınırları dahilinde, Fatsa'nın Bolaman çayının batısında kalan kısmıyla, Korgan, Kuru ve Ünye kazaları ise Ordu'nun sınırları haricinde kalmaktadır. Bu bölgenin sosyal tarih açısından bir tetkiki için bkz., B. Yediyıldız, *İdari, içtimai ve iktisadi açıdan Canik-i Bayram (Ordu) kazası ve yöresi 1455-1613* (henüz basılmamıştır).

⁹ 13 numaralı *Tahrir Defteri*'nin her yirminci sayfasına rastlayan köyler ve *Defterde* bulunanları sayfa numaraları şöylece sıralanabilir: Ordu merkeze bağlı Şihnalı (s. 20), Şeyhalibeg-lü (s. 40), Bulancak'a bağlı Kutlulu (s. 61); Giresun'un Yavuzkema ilçesine bağlı Ahurköy (s. 80); Ebülhayr'a bağlı Sulbunlu (s. 100); Ordu merkeze bağlı Çepnilü (s. 118-120); Ulubeğ-Ordu arasında Dikenlü bi-ism-i Mihalıcık (s. 139); Mesudiye(Milas)'ye bağlı Bazarcık köy (s. 161); Gök köy(Habsamana)'e bağlı Saruca (s. 180); Aybastı(Fidaverende)'ya bağlı Yakacuk köy (s. 200); Reşadiye(İskefsir)'ye bağlı Demircülü (s. 220); Fatsa(Satılmış)'ya bağlı Şehabeddinlü (s. 240), Tamlu ve Divanlı (s. 260); Bolaman'a bağlı Gavraz me'a Karatonlu (s. 280); Tavlatlu (s. 301); Ulubeğ'e bağlı Finduklu (s. 320); Tağlıca (s. 340); Mesudiye(Milas)'ye bağlı Söğüdüzü (s. 360); Bulancak'a bağlı Süme (s. 381); Bazarsuyu (s. 402); Yavuzkema'e bağlı Göksu (s. 423); Aybastı'ya bağlı Ecelü (s. 208) ve bugünkü Aybastı'nın merkezi olan Aybas'da (s. 211).

% 40'ına yakın bir bölümü değişik onsekiz isim taşımaktadırlar. Geriye kalanlardan büyük bir kısmı müstakil bir isme, diğerleri ise iki, üç veya dört kişi ile birlikte ortak bir ada sahip bulunmaktadır.

1455 yılında yaşayan nesli temsil eden aile reislerine gelince, tabloda da görüldüğü gibi, bunlardan beşyüz onbir kişi, yüzotuz değişik adla adlandırılmışlardır. Bu nesil arasında en yaygın biçimde kullanılan isimler şöylece sıralanabilir: Ahmed (% 7,04), Hasan (% 6,45), Ali (% 5,67), Mustafa (% 4,69), Halil (% 4,50), Menteşe (% 4,30), Hüseyin (% 4,10), İbrahim (% 4,10), Mehmed (% 4,10), Musa (% 3,91), Yusuf (% 2,93), Süleyman (% 2,54), Hamza (% 2,14), Bâyezid (% 1,56), İsmail (% 1,56), Bahşayış (% 1,17), İshâk (% 1,17), Ömer (% 1,17), Resul (% 1,17), Yakub (% 1,17), Hızır (% 0,97), İsa (% 0,97) ve Mahmud (% 0,97). Görülüyor ki, bu dönemde, kişilerin % 69 a yakın bir kısmı, yirmi üç değişik isimle adlandırılmıştır. Geriye kalanların büyük bir bölümü bir önceki dönemde de olduğu gibi, müstakil adlar taşıdıkları halde, diğerleri 2-4 kişiyle adaş bulunmaktadır.

İki nesil birbiriyle karşılaştırıldıkları zaman, 1455'ten önceki neslin, 1455 nesline nazaran şahıs adları açısından çok daha zengin oldukları gözlenmektedir. Zira, 1455'te nüfus arttığı halde, isim türü yüzlü altıdan yüzotuza inmiştir. Diğer bir ifadeyle, önceki nesilde ortalama olarak iki kişiye bir ad düşmeye başlamıştır. Bu durum, bazı isimlerin artık kaybolmaya başlamasından ve Ahmed, Hasan, Ali, v.s. gibi bir takım adların daha yaygın bir biçimde kullanılmış olmasından kaynaklanmaktadır.

ORDU VE YÖRESİNDE KULLANILAN ŞAHİS ADLARI

Sıra No	1455'TEN ÖNCEKİ NESİL (BABA ADLARI)			1455 NESLİ		
	Adlar	Sayı	%	Adlar	Sayı	%
1	Abdi	2		Abdi	2	
2	Abdul	1		Abdullah	2	
3	Abdullah	2		Abdürrezzak	1	
4	Adil	3		Abdülkerim	1	
5	Adil-bâyezid	1		Adil	1	
6	Ağlan	1		Adilşah	1	
7	Ahmed	17	4,61	Ahi	1	

8	Akdoğan	1		Ahmed	36	7,04
9	Alembeğ	1		Ali	29	5,67
10	Alıbeğ	1		Ali-dede	1	
11	Ali	15	4,07	Aliyüddin	1	
12	Aruz	1		Anaşa	1	
13	Armağan	1		Arab	1	
14	Artuk	1		Argun	1	
15	Aruk-ali	1		Armağan	2	
16	Avşar	1		Ayas	1	
17	Aykud	2		Aykoca	1	
18	Aymirze	4		Aykud	3	
19	Ayvas	1		Aymirze	1	
20	Aziz	2		Ayvanşah	1	
21	Bağdad	2		Ayvas	2	
22	Bahaeddin	2		Aziz	1	
23	Bahri	1		Bağsı	1	
24	Bahşayış	5	1,35	Bahşayış	6	1,17
25	Bahşı	3		Bahşı	2	
26	Bartak	1		Bâyezid	8	1,56
27	Başlamış	2		Bayram	3	
28	Bayadı	2		Bedir	1	
29	Bâyazid	6	1,63	Begiş	2	
30	Bayrak	1		Behlevi	1	
31	Bayram	5	1,35	Bekir	1	
32	Bayramşah	1		Boztogan	1	
33	Beğmiş	1		Cemal	1	
34	Bilbeğ	3		Çakır	1	
35	Bilmiş	1		Çoban	1	
36	Bitan	1		Çon	1	
37	Burak	1		Davud	2	
38	Cavlı	1		Demgeldi	1	
39	Cüneyd	3		Derviş	1	
40	Çakır	2		Ebubekir	1	
41	Çepni	1		Ebuyusuf	1	
42	Çoban	3		Elvan	1	
43	Çon	2		Emir	1	

44	Çonkara	1		Esed	1	
45	Danışmend	1		Gaziye Hatun	1	
46	Davud	1		Göbel	1	
47	Delübaz	1		Güvenç	1	
48	Derelü	1		Hacı	4	
49	Deryan	1		Halil	23	4,50
50	Divan	1		Hamid	1	
51	Elvan	1		Hamza	12	2,34
52	Emir	2		Hasan	33	6,45
53	Eğlence	1		Hasbun	3	
54	Eymir	1		Hızır	5	0,97
55	Eymir-mahmud	1		Hoşkadem	2	
56	Eymir-yakub	1		Hüseyin	21	4,10
57	Eyne	1		Hüseyin-köpek	1	
58	Fatma	2		Ivaz	4	
59	Fîruz	2		Ivaz-şah	1	
60	Gavraz	1		İbrahim	21	4,10
61	Geraplu	1		İdris	4	
62	Göçbeğ	1		İhsan	1	
63	Gökçe	1		İlbeğ	2	
64	Gönlekçi	1		İlyas	4	
65	Güherdeş	2		İmranşah	1	
66	Gündük	1		İncüece	1	
67	Hâbil	1		İsa	5	0,97
68	Hacı	4		İshak	6	1,17
69	Halil	6	1,63	İskender	1	
70	Hallac	1		İsmail	8	1,56
71	Hamza	5	1,35	Kadem	1	
72	Hasan	12	3,26	Karabaş	1	
73	Hasbun	4		Karasan	1	
74	Hasun	2		Karayusuf	1	
75	Haydar	1		Kasım	1	
76	Hızır	3		Koca	1	
77	Husı	1		Kutlubeğ	1	
78	Hüseyin	2		Kutlupaşa	1	
79	Ivaz	6	1,63	Mahmud	5	0,97

80	Ivazşah	1		Maksud	1	
81	İbrahim	11	2,98	Mansur	1	
82	İdris	6	1,63	Mehmed	21	4,10
83	İhtiyar	1		Menteşe	22	4,30
84	İlbeğ	10	2,71	Mezid	4	
85	İlyas	5	1,35	Murad	1	
86	İmranşah	1		Mustafa	24	4,69
87	İsa	1		Mihmad	4	
88	İshak	1		Musa	20	3,91
89	İsmail	3		Mübâriz	1	
90	İsrail	1		Mü'min	3	
91	İşbun	1		Mürsel	2	
92	Karahisarı	1		Nazar	1	
93	Karakoca	1		Nebi	1	
94	Kadem	1		Nurbeğ	1	
95	Kalaç	1		Nusret	1	
96	Köpek	1		Osman	2	
97	Kurd	2		Ömer	6	1,17
98	Kutlubeg	5	1,35	Paşa	2	
99	Küçük	1		Peyrev	1	
100	Mahmud	3		Piri	1	
101	Mansur	1		Ramazan	2	
102	Mehmed	2		Resul	6	1,17
103	Mehmed-sevül-gen	1		Satılmış	1	
104	Menteşe	5	1,35	Savtavul	1	
105	Mes'ud	2		Selimşah	1	
106	Mihmad	1		Selmen	1	
107	Murad	8	2,17	Seydi	3	
108	Musa	3		Siddık	1	
109	Mustafa	11	2,17	Söme	1	
110	Nebi	2		Süleyman	13	2,54
111	Nusret	1		Şadi	1	
112	Oruçbeğ	1		Şakir	1	
113	Osman	3		Şemseddin	1	
114	Ökteber	1		Şeref	2	
115	Ömer	4		Tanrıvermiş	2	

116	Övünç	1		Tebruk	1	
117	Paşa	1		Tekin	1	
118	Penbe	1		Togan	1	
119	Recep	1		Turali	1	
120	Recepoğlu	1		Turmuş	1	
121	Resul	1		Tursun	2	
122	Sagarlu	3		Ümmet	4	
123	Salı	3		Veli	1	
124	Saltuk	1		Velid	2	
125	Sandal	4		Veys	2	
126	Saru	1		Yahya	3	
127	Satılmış	4		Yakub	6	1,17
128	Sevdeş	1		Yenice	1	
129	Sevinç	3		Yusuf	15	2,93
130	Sevündük	1		Zekeriya	2	
131	Seydi	2				
132	Söme	1				
133	Sufı	1				
134	Sultanşah	2				
135	Sülemiş	1				
136	Süleyman	6	1,63			
137	Şadi	1				
138	Şahin	1				
139	Şeyhce	2				
140	Şeykem	1				
141	Tanrıvermiş	1				
142	Taşkun	1				
143	Tekin	1				
144	Togan	1				
145	Tökel	3				
146	Turali	1				
147	Turmuş	1				
148	Tursun	2				
149	Uğurlu	1				
150	Ulubeğ	1				
151	Ümmet	1				

152	Veys	1				
153	Yabagu	1				
154	Yahya	1				
155	Yakub	4				
156	Yaramış	1				
157	Yarbeğ	1				
158	Yaruk	1				
159	Yavi	1				
160	Yegan	1				
161	Yenice	1				
162	Yörgüç	1				
163	Yavaşbeğ	1				
164	Yunis	1				
165	Yusuf	4				
166	Zekeriya	1				
TOPLAM		368			511	

Ordu ve yöresinde kullanılan şahıs adları hakkında tam bir bilgiye sahip olunabilmesi için, daha önceki ve sonraki dönemlerde kullanılan isimler hakkında da buradaki denemeye benzer çalışmaların gerçekleştirilmesi gerekir. Ayrıca, saha araştırmalarıyla bölgede bugün kullanılan adların da derlenmesi icap eder. Bundan sonra, Türk sosyal ve kültür tarihi bütünlüğü içinde, şahıs adları üzerindeki tahlillerin ve umumi değerlendirmelerin tamamlanabilmesi için, söz konusu adların etimolojik analizlerinin yapılması ve mânâlarının da belirlenmesi zarureti vardır.

Netice itibariyle, söz konusu umumi terkiblere ulaşabilmek için, tarih, folklor ve dil sahalarında çalışan ilim adamları tarafından gerçekleştirilecek ortak çalışmalar, en geçerli yol olarak gözükmektedir.

ORTA ASYA TÜRKLERİNİN KÜLTÜR KAYNAKLARI¹

Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinde iyicene su üstüne çıkan bir münakaşa vardır. Bu münakaşa, Türkçülük, İslamcılık ve Garbçılık olarak ortaya çıkmıştır. Bilhassa Balkan harbinden sonra, Avrupalıların «Hasta adam» teşhisi koydukları Osmanlı İmparatorluğu içinde, Tanzimat'tan beri başlayan bu üç kuvvetli akımın sebeplerini, birbirleriyle ters düşen yahut ortak olarak birleştikleri noktaları burada konu edecek değiliz. Ancak, şurası bir gerçektir ki, bu münakaşaların yapıldığı ortamda tek amaç, bu «Hasta adam»a fikir adamları tarafından bir teşhis konulması ve bunun neticesi olarak kurtarıcı bir ilacın bulunması çabalarıdır. Bu çabaların temelinde ise Türk tarihi yatmaktadır. Acaba Türk tarihi nerede ve ne zaman başlar? Bu tarihi Osmanoğulları'ndan mı yoksa Selçuklulardan mı yahut ta Orta Asya'dan mı başlatmak lazımdır. Osmanlı İmparatorluğunun son dönem fikir adamları arasındaki bu çekişme ve çelişkiler aynı zamanda bir tarih görüşü olarak da ortaya çıkmıştır.²

Osmanlı İmparatorluğu döneminde Tanzimat'a kadar okullarda, Osmanlı tarihine bile ne kadar az yer verildiği bilinmektedir.³ Tanzimat'tan sonra dahi bu durum fazla değişmemiş ancak tarih derslerinin sayısı ve niteliği biraz daha farklılık göstermeğe başlamıştır.⁴ Osmanlı İmparatorluğu zamanında İslâm tarihi temel olarak alınmış ve İslam'dan önceki Türk tarihine önem verilmemiştir. Ancak, 19. yüzyılda Avrupa'da başlayan Orta Asya ile ilgili çalışmalar ilgi çekmeğe başlamış ve Avrupalı ilim adamlarının gezi ve kazı raporları birdenbire herkesin gözüne Orta Asya'ya çevir- mesini sağlamıştır. Böylece devrin ilim âleminde söz sahibi olan Ahmet Vefik, Süleyman Paşa ve Şemset-

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Orta Asya Türklerinin Kültür Kaynakları", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Edebiyat Dergisi*, Sayı 2, 1983, ss.35-44.

² Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarındaki fikir adamlarının bu münakaşaları için bakınız, Peyami Safa, *Türk İnkılabına Bakışlar*, İstanbul.

³ Bayram Kodaman, *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, İstanbul, 1980, s. 177.

⁴ Kodaman, *aynı eser*, ss. 221 - 222.

tin Sami eserlerinde, bu Avrupalı ilim adamlarının araştırma neticelerinden faydalanmaya başlamışlardır. Bu çalışmaların sonucunda, zaten bu dönemde en yüksek noktasına erişen Türkçülük akımı kendine iyi bir dayanak bulmuş ve bilhassa Ziya Gökalp ile Türkçülük ideali milli bir görüş olarak ortaya çıkmıştır. Böylece, aynı zamanda, Türk tarihi de kendine bir yer bulmuş, yer ve zaman açısından bir yaygınlık kazanmıştır, Artık Türklerin İslam'dan önceki dönemleriyle ilgilenmeler artmış ve bu devirde yaşayan Türklerin tarihine önem verilmeye başlanmıştır. Bu durum aynı zamanda, Osmanlı aydını arasındaki çekişmelere de bir yön vermiştir. Artık, biri Osmanlı tarihi ile başlayan ve diğeri Osmanlı tarihinden önce yaşamış bulunan Türkler, birbirinden ayrılmaz. Ahmet Ağaoğlu'nun deyişi ile «Dünyada bir Arap, bir Acem, bir Fransız, bir İngiliz, bir Alman bulamazsınız ki kendi milliyetini ikiye bölsün ve birini kabul diğerini reddetsin.»⁵

Osmanlı İmparatorluğu döneminde fikir akımlarının mücadelesi yapılırken ve Türkçülük ile Orta Asya Türk tarihi önem kazanırken. Birinci Dünya Savaşı ve hemen arkasından Mustafa Kemal Atatürk ile başlatılan Kurtuluş savaşı neticesinde yeni bir Türk Devleti ortaya çıkar. Bu yeni ve genç devletin yıkıntı halindeki Osmanlı İmparatorluğuna dayanması mümkün değildir. Fakat bu yeni devlet de köksüz ve dayanıksız bırakılamaz. Bu dayanak ne olmalıydı? Zaten yukarıda da bahsedildiği gibi, Avrupalı bilim adamlarının başlattıkları Orta Asya araştırmaları ve burada yaşayan Türklerin medeniyetlerinin ortaya çıkarılışları iyi bir temel olabilirdi. Mademki dünyada bir Türk milleti vardı o halde, genç Türkiye devleti de geçmişine sahip çıkmalıydı.

Yeni Türk devletinin yurdu olan Anadolu, çeşitli zamanlarda göçlere ve istilâlara uğramıştır. Türk toplulukları çeşitli zamanlarda ya fetih yoluyla ya da göçler neticesinde buraya gelmiş ve bugünkü halkının büyük çoğunluğunu teşkil etmiştir. Orta Asya'dan çeşitli sebepler yüzünden Anadolu'ya yerleşen Türkler, bir Selçuklu devletini, bir Osmanlı İmparatorluğunu ve nihayet Türkiye Cumhuriyetini kuran unsurların başında gelmektedir. Bu zamana kadar batılı ilim adamlarının, Türkleri medeniyet yaratmaktan yoksun bir millet olarak saymaları ve Türkleri sadece dögüşken bir millet olarak görmeleri gibi tamamen yanlış olan fikirlerin çürütölmesi için ilmi vesikalara dayanarak

⁵ Safa, *aynı eser*, s. 31.

Atatürk'ün bir görüş ortaya attığını görüyoruz. Atatürk'ün istediği şey, esasında Osmanlılar zamanında tamamen ihmale uğramış eski Türklerin tarihini, yeniden canlandırmak ve yeni devletini bu Türklük hamuru ile yoğurup uluslararasına çıkartmaktır.

Atatürk'ün «Tarih tezi veya Tarih Görüşü» üzerinde Türkiye'de ilim adamları tarafından çok durulmuş ve bu «Tez» anlaşılmağa çalışılmıştır. Bu hususta çok kıymetli tarihçilerimizden biri olan Cengiz Orhonlu şunları söylemektedir: «Onun tarih tezi Selçuk, Uygur gibi Türk medeniyetleri dururken neden İskit, Hitit ve Sümerlere gittiği yolunda tenkide uğramıştı. Buna şu şekilde mukabele edilebilir: Atatürk ve yaptığı inkılâp Osmanlı imparatorluğu'nun son yüzyıldaki dünya görüşüne karşı meydana gelmiştir. Yeni bir ruh ile yoğurmağa çalıştığı millete, Osmanlı tarihini örnek tutamazdı; yıpranmamış, tenkitten uzak kalmış ve kendi devrinin havasına uygun bir destanı ve mitolojik tarihe ihtiyaç vardı; bundan dolayı eski devirlere inmek ihtiyacını hissetti.»⁶. Fakat Atatürk'ün İskit, Hitit ve Sümerlere gitmesinin sebebini, bizce daha başka nedenlere dayandırmak lazımdır. Bilindiği gibi, üzerinde yaşadığımız topraklar en eski devirlerden beri, insanların yerleştikleri bir bölgedir. Burasının otokton halkı ise Doğu'dan, Batı'dan, Balkanlardan ve Kuzeyden göceden yahut fetihler yoluyla buraya gelip yerleşen insanlardan meydana gelmiştir. Bundan dolayı da, Anadolu çeşitli medeniyetlerin beşiği olmuştur. Ayrıca yine çeşitli zamanlarda Orta Asya'dan buraya gelen Türkler ise, burada ya yerli halkla kaynaşmış ve onların siyasi hâkimiyetlerini tanımış yahut da, bağımsız devletler kurarak kendi medeniyetlerini muhafaza etmişlerdir. Dolayısıyla, Anadolu'ya zamanla hâkim olan Türkler, aynı zamanda eski medeniyetlerin de mirasçısı olmuşlardır. Gerçi Atatürk'ün Tarih tezinde «Türk çocuğu atalarını tanıdıkça daha büyük işler yapmak hususunda kendinde kudret bulacaktır. Türk ırkı Anadolu'da ilk devlet kuran bir millettir; bu ırkın kültür yurdu, ilk zamanlarda iklimi müsait Orta Asya idi, iklimi daha sonra değişti. Yüksek bir ziraat hayatına geçen, madenlerin kullanılmasını bulan bu topluluk göç etmek zorunda kaldı... Irak, Anadolu, Mısır ve Ege medeniyetlerinin ilk kurucuları Orta Asya brakisefal ırkın temsilcileridir; biz bugünkü Türkler de onların çocuk-

⁶ Cengiz Orhonlu, «Atatürk ve Tarih Görüşü», *Türk Kültürü* Yıl 6, Sayı 61, 1967, s. 29.

larıyız,»⁷ bu durum göze çarparsa da, elli yıldan beri yapılan araştırmalar sonucunda ne Orta Asya'nın kuraklığı meselesi halledilmiş ve ne de dolayısıyla Anadolu'nun ilk medeniyet sahiplerinin Türk olup olmadıkları. Esasında Atatürk'ün tarih meseleleri üzerindeki konuşmalarını dikkatle inceleyecek olursak, durum çok da iyi bir şekilde kendiliğinden aydınlanmaktadır. Bir aşiretten koca bir imparatorluk kuran Türkler bunu nasıl başarmışlardı? Türklerin dünya tarihinde ve medeniyetindeki rolleri nedir? Bütün bu suallerin araştırılması için çaba sarfetmiş ve bu çalışmaların, objektif bir görüşle ve tarih ilminin metodlarıyla ortaya konmasını istemiştir. Bu yüzdendir ki, 23 Nisan

1930 tarihinde Türk Ocaklarının 6. Kurultay'ında verilen bir önerge ile Türk Ocakları tüzüğü'nün 84. maddesine «Merkez Heyeti Türk tarih ve medeniyetini ilmî bir suretle tetkik ve tettebbu eylemek vazifesiyle mükellef olmak üzere bir "Türk tarih heyeti teşkil eder"» cümlesi ilave edilmiştir.

1931 yılında ise, Türk Ocaklarının kapatılması için karar veren 7. Kurultay'dan sonra Atatürk'ün emri ile 12 Nisan 1931 tarihinde «Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti» ismi altında ve 1935 yılında «Türk Tarih Kurumu» adını alan cemiyet kurulmuştur. Tarih Kurumu'nun hemen arkasından da, Türk Tarihinin ana kaynaklarını araştırmak ve okumak için doğrudan doğruya tarih ilmine yardımcı ilimlerden coğrafya, filoloji, arkeoloji ve antropoloji gibi bölümleri içeren Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi 1935 yılında açılmıştır. Atatürk, 1931 yılında Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti başkanı Tefik Bıyıklıoğlu'na yazdığı mektupta şöyle demektedir; «Tarih yazmak için tutulan yolun mantıkî ve bilhassa ilmî olması şarttır. Bu münasebetle hatırlatırım ki yeni dünya ufuklarına açacağınız yeni tarih semasında dikkatli olunuz. Sümmedtedarik bir eser vücuda getirerek ferdasında nadim olmaktansa hiç bir eser vücuda getirmemek aczini itiraf etmek evlâdır. İlim sahasında vesveseli olmak, miskin müesseselerin mezunlarına inanmaktan evlâdır.»⁸

Bütün bu çalışmaların gayesi, yukarıda da sözü edildiği gibi, mazisi ihmal edilmiş, tarihine altı-yediyüz senelik bir yaş konulmuş anlayışı yıkararak, onun yerine kaynağını Orta Asya'dan alan bir Türk tarihi ortaya çıkarmak olmuştur. Anadolu Türklerini Orta Asya'ya bağlayarak

⁷ Afet İnan, «Atatürk ve Tarih Tezi», *Belleten*, Cilt 3, Sayı 10 (1939), s. 245.

⁸ Ekrem Akurgal, «Tarih İlmi ve Atatürk», *Belleten*, Cilt 20, Sayı 80. ss. 582-583.

Atatürk'ün asla bir ırkçılık yaptığını düşünmemek gerekmektedir. «İrkçılık, bir millette toplumsal dayanışmayı zayıflatan ve bölünmelere yol açan bir adımdır. Günümüzde milliyetçilik, sosyolojik ve psikolojik kurallara dayanır; Kan tahlili ve kafataslarının şekli ile ilgilenmez. Kan değil, ruh aranır. Bu hıkimdan günümüzde geçerli olan kavram bir topluluğun geçmiş: ile bugünkü durumunu 'kültür' görüş açısından değerlendirilmektedir. Kültür, bir milletin geçmişinde rol oynayan o millete özgü karakterlerin tümüdür. Biz, Türk olarak toplumsal dayanışmamızı korumak için kültürümüzü yüzyıllar öncesinden itibaren ortaya çıkarmak ve araştırmak zorundayız. Bu yapıldığı takdirde, geçmişimize dayanarak günümüzü inşa edeceğiz.»⁹. Aydın Taneri'nin ifade ettiği gibi, yapılacak iş, sadece dün ile bugünü, tarihi hakikatler altında birleştirmektir. Atatürk, yeni kurduğu devletin daha iyi hamleler yapabilmesi için, kendi tarihini iyice bilmesi gerektiğine inanmış ve dolayısıyla yukarıda sözünü ettiğimiz müesseseleri kurdurmuştur.

Atatürk'ün yeni kurduğu devletine dayanak olarak kabul ettiği Orta Asya Türkünün kültür unsurları nelerdir? Bir başka deyişle, Türk milletin Orta Asya'da yarattığı tarih ve kültür malzemesi nelerdir? Bu sorunun cevabı, yapılmış olan araştırmalardan ortaya çıktığı gibi, hiç şüphesiz, yapılacak araştırmalar. Çince kaynakların taranması neticesinde daha net bir şekilde verilebilecektir.

Türk kültürünün tetkik edilmesi için lâzım olan malzeme, Orta Asya Türklerinin ayrı ayrı devirlerinden bize miras kalan eserlerinde mevcuttur. Şunu hemen söylemeliyiz ki, bugün bile, Türklerin maddi ve manevi kültürünün zamanımıza kadar gelmiş olan mahsülleri o kadar çok ve zengindir ki, tarihinde böyle bir mirasa sahip milletler herhalde parmakla gösterilecek kadar azdır.

Milletlerin tarihinde bıraktığı eserlerin en mühimi hiç şüphesiz, yazma eserlerdir. Bu eserlerde her milletin kültürünün gelişmesini görmek mümkündür. İşte Türk milleti için de aynı şeyler söz konusu olmaktadır. Genel olarak, Türklerin milli kaynaklarını a- dil, b- sözlü ve yazılı halk edebiyatı, c- kitabeler, d- hukukî vesikalar, e- tarihî ve edebî eserler olarak ayırmak mümkündür. Şimdi bunları kısaca göz-

⁹ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği-Dün ve Bugün*, Ankara, 1975, s. VII - VIII.

den geçirerek, Türk kültürünün ana unsurlarını ortaya koymağa çalışacağız.

Dil; Milletlerin, yazılı edebiyata geçmeden önceki dönemlerinin medeniyetleri hakkında bir fikir edinebilmek için en önemli vasıtalarından biri dilleridir. Türklerin dilinde, ziraate ve madencilığe ait ilgili kelimelerin bulunması, daha ilk zamanlarından itibaren yüksek bir medeniyete erişmiş olduklarının belirtilerindendir. Buğday, arpa, darı, yulaf gibi bazı nebat isimleri ile, altın, gümüş, bakır, kurşun ve demir gibi madenlerin isimlerinin hepsi Türkçedir.¹⁰ Bazı destanlarda Türklerin maden işleyen bir millet olduğundan bahsedildiği gibi, büyük mezar anlamına gelen kurganlardan elde edilen eşyalar içinde kılıç, süngü, bıçak, balta gibi silahlar, özengi, gem orak gibi koşum ve ziraat aletleri ve yine çeşitli madenlerden yapılmış ziynet ve süs eşyalarının bulunmuş olması, madenlerin işlenişi hakkında da bize bilgi vermektedir. Türkler, Orhun yazısı veya Göktürk yazısı diye isimlendirilen alfabeleri ile yazılı edebiyatın en güzel eserlerinden biri olan kitabeleri bırakmış; Türk dilinin ve kültürünün gelişmesini en uzun devam ettiren Uygurlar, çeşitli alfabeleri kullandıktan sonra, mevcudiyetini zamanımıza kadar koruyan ve 18 harften meydana gelen Uygur alfa-besini benimsemişlerdir.

Sözlü ve yazılı edebiyat:

Sözlü edebiyat örnekleri, Türklerin hayat felsefelerini, yaşayış tarzlarını anlatan «Savlar», ve ölen büyükler için sevgi dolu sözler içeren «Sagu»lar, sürgün avlarında, savaşlarda ve akınlarda, şölen veya toy adı verilen ziyafetlerde musiki ile bazı şiirlerin söylendiği «koşuk»lardır. Koşuklar, bir avın neşeli olması, savaşlarda gayret ve heyecan vermek için söylenirdi. Sözlü edebiyat türünün bu yukarıda saydıklarımızdan başka, hiç şüphesiz en önemlisini «Destanlar» teşkil etmektedir. Destanların oluşumu ise, Gryaznov'un fikrine göre efsanelerden meydana gelmiştir. «Milâttan önceki VII-VI. asırlardan Milâttan sonraki I. asra kadar Orta Asya ve Doğu Avrupa'da atlı göçebe milletler arasında yayla ve hayvan sürülerini ele geçirmek için savaşlar durmadan devam ediyordu. Bu sürekli savaşlar halk kahramanları yarattı. Bunlar en ce-

¹⁰ Ziraat ve madencilikle ilgili daha geniş bilgi için bakınız, Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş*, 5. Cilt, Ankara, 1978.

sur ve kudretli savaşçı alplardır. Milletin başbuğu olan bu alplar hakkında efsaneler meydana gelmiştir. İşte bu efsaneler ilk destanlardır.»¹¹ Destanlar eski gelenek ve görenekleri, geçmişteki büyük şahsiyetlerin dünya görüşlerini aynen aksettirmektedir. Bu destanlarda evlenme, doğum, ad verme, ölüleri gömme, yas törenleri, savaşlar ve süreklilik avlan konuları işlenmiş ve bütün bunlar İslâmdan çok önceki devirlerin izlerini taşımaktadırlar. Bir başka deyişle, Türk destanları, İslâmiyetten önceki âdet, inanç, tören ve bütün hayat tarzlarını öğrenmek için en önemli bir kaynaktır. Bu destanlar bazı küçük parçalar veya menkıbeler halinde zamanımıza kadar ulaşabilmiştir. Zamanımıza kadar gelen en önemli Türk destanı, şüphesiz, İlhanlı veziri Reşideddin'in yazmış olduğu Camiü't-Te-varîh isimli kitaptaki, eski Türkçe eserden Farsçaya tercüme edilmiş olan Oğuz Destanıdır. Oğuz destanı her ne kadar, İslâmiyetten sonra yazılmış bir kitapta bulunmuş ise de, tamamen İslâmiyetten önceki hadiseler anlatılmıştır.¹² Oğuz destanı gibi, «Uygurların Türeyiş Efsanesi» de yine bir İran tarihçisi olan Cüveynî'nin Tarih-i Cihan Guşa isimli kitabında bulunmaktadır. Ayrıca bu efsane, Çin kaynaklarına da geçmiş ve son Uygur hükümdarı Temur-buka'nın adına dikilmiş olan mezar taşı yazıtının bir tercümesidir.¹³ Zamanımıza kadar kısmen veya tamamen ulaşabilmiş İslâmi-yetten önceki diğer Türk destanları arasında Ergenekon destanını, Gök-türklerin kurttan türeyiş efsanelerini de sayabiliriz.¹⁴

Kitabeler:

Türkçe yazılan en eski metinler. Orta Asya'nın çeşitli alanlarına dağılmış olan mezar taşlarında ve kitabelerinde mevcuttur. Göktürkler ile başlayan bu devrin, en önemlileri hiç şüphesiz Orhun Kitabeleridir, Orhun ırmağı bölgesinde bulunan Kül Tigin 732, Kul Tigin'in ağabeyi Bilge Kağan 735 ve Bilge Kagan'ın veziri Tonyukuk adına dikilen kitabeler, bu devrin en güzel örneklerini teşkil etmektedir. Kireç taşlarının oyulması ile yazılan bu yazıtların ilk ikisi Yoluğ Tigin tarafından ya-

¹¹ Abdülkadir İnan, «Türk Destanları», *Türk Dünyası El Kitabı*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1976, s. 377.

¹² Oğuz Kağan Destanının en iyi Türkçe tercüme ve tahlili Zeki Velidi Toğan (*Oğuz Destanı*, İstanbul, 1972) tarafından yapılmıştır.

¹³ Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1971, s. 78.

¹⁴ Ögel, *Türk Mitolojisi* s. 18.

zılmıştır. Bu yazıtlar, Türk adının, Türk milletinin adının geçtiği ilk Türkçe metin olması, Türk devlet adamlarının millete hesap vermesi, devlet ve halkın karşılıklı olarak görevlerinin belirtilmesi, Türk uygarlığı, yasaları ve kültürü hakkında bilgi vermesi bakımından çok önemlidir.¹⁵ Bu kitabelerde dikkati çeken bir başka husus da, hâkim olan demokrasi anlayışıdır. Han, yaptığı her işi halkının refahını temin için yapmalıdır. Kitabelerden öyle anlaşılıyor ki, Türklerde «sosyal devlet» anlayışı bu tarihlerde ortaya çıkmaktadır. Çünkü, kitabelerde geçen «fakir milletin zenginleştirilmesi, açların doyurulması, çıplakların giydirilmesi» gibi cümleler bu anlayışın en belirgin örneklerini teşkil etmektedir.

Hukuk Vesikaları:

Uygurlar dönemine ait bulunan ve 10-14. yüzyıllarda yazıldıkları düşünülen borç-alıp verme, ödünç verme, kiralama, alım-satım, vasiyetnameler, vakfiyeler gibi çeşitli sosyal özellikler gösteren bu vesikalar, Uygur sosyal hayatını aksettiren çok önemli belgelerdir. Bu vesikaların bir başka önemi de, hiçbir yabancıнын katkısı olmadan, sade ve açık bir şekilde kendi iç bünyelerini tanıtmalarıdır. Vesikaların hukuki terimlerle ve geçmişin örf ve âdetleriyle bizlere kadar gelmiş olması dünün ve bugünün Türk yaşantıları arasındaki bağlantıları da göstermesi bakımından ayrıca önemlidir.

Tarihi ve edebî eserler:

Bilhassa Uygurlar döneminde Uygurca ile yazılmağa başlanan eserler, ilk başlarda Uygurların mensup olduğu Budizm dininden dolayı, Budist eserlerin Uygurcaya tercümesi ile başlamıştır. Fakat bunlar tercüme edilirken Türk diline uygun ve oldukça serbest bir şekilde çevrilmiştir. Bu yüzden de esas metinlere göre birkaç misli genişletilmiş, tercümeden ziyade, taklidi eserler mahiyetini almışlardır. Dinî eserlerden çeşitli konulara, Budizm'e, Maniheizm'e ve Hristiyanlığa ait örnekler bulunmaktadır. Bu metinler arasında tercüme Budizm eserleri daha bir ağırlık kazanmış ve bunlar arasında en düzgünü, kelime hazinesi bakımından en zengini «Sekiz Yükme», «Sekiz Işık Demeti» anlamında olan Budizm propagandası için yazılmış eserdir. Diğer bir

¹⁵ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1973, s. 10.

önemli eser de Buda'nın vaazlarını içine alan, çok büyük hacimli «Altun Yaruk»tur. Bu dönemden kalma dinî eserler bizzat Atatürk tarafından incelenmiştir. Bunların en güzel belirtisi, Atatürk'ün 26 Ağustos 1934 tarihinde İzmir panayırının açılması münasebetiyle İsmet Paşaya çektiği telgrafın sonunda «Namo İsmet» «Hürmet İsmet'e» ibaresinin bulunmasıdır.¹⁶ Bilindiği gibi, dini Budist eserler, «Namo but, Namo dram, Namo sang» «Hürmet Burkan'a, Hürmet şeriate, Hürmet cemaate» diye başlamaktadır.

12. yüzyıldan sonra başlayan Orta Asya'nın İslâmlaşması, ilk Türk-İslâm devletlerinin kurulması, bilhassa Moğol istilâsının Batı'ya yönelmesi dolayısıyla, Türk kabilelerinin Batı'ya doğru hareket etmelerini sağlamış ve neticede, Türk yazı dilinde olduğu gibi, Türk edebiyatında da yeni değişikliklere yol açmıştır. Türkler arasında Arapça ve Farsça eserlerin yazılmağa başlandığı bu devirde, Uygurcanın çok geniş sahada kullanılmakta olduğunu görmekteyiz.

Orta Asya Türk kitabelerinin bazılarını da bünyesinde toplamış olan Türk-İslâm devleti Karahanlılar, Uygurların gerçek varisi olmaları dolayısıyla, bu devrede bilhassa edebiyat alanında en olgun meyvalarını vermişlerdir. Yazılı edebiyat dili olması dolayısıyla kuvvetli bir geçmişe sahip olan Türkçenin, halk edebiyatından ayrı olarak İslâm çevresi içinde yeni bir edebiyat yarattığını görüyoruz. Her ne kadar, İran edebiyatı tesiri altında aruz vezniyle yazmış olan Türk şairleri bulunuyorsa da, Türklerin hizmetinde bulunan yabancılar, Türk dilini öğrenmek ihtiyacını duymuşlardır. İşte bu yüzdendir ki, Araplara Türkçeyi öğretmek maksadıyla, Arapça yazılmış olan Kâşgarlı Mahmud'un Divânu Lügat-it Türk'ü oldukça zengin bir sözlük değeri taşımaktadır. Bu eser, Orta Asya'da yaşayan boyların edebiyatlarını da bünyesinde toplamıştır. Çok büyük kültür hazinesi olan eser, kültür ile ilgili kelimeleri izah etmek amacıyla, atasözlerini ve destanları toplamıştır. Bilhassa, Türk folklor ve halk edebiyatını öğrenmek için başvurulacak ilk eser hüviyetini de taşımaktadır.¹⁷

¹⁶ Reşit Rahmeti Arat, «Gazi Mustafa Kemal'den Başvekil İsmet Paşa'ya», *Türk Kültürü*, Yıl I, Sayı 13, s. 81.

¹⁷ Ahmet Caferoğlu, «Karahanlılar Devri Türk Edebiyatı», *Türk Dünyası El Kitabı*, Ankara, 1976, s. 406.

Yine Karahanlı Türk devletinin bir başka mütefekkeri, Balasagun'lu Yusuf Hac Hacıb'in 1069 senesinde tamamladığı ilk İslâmî Türk klâsik edebiyatının mahsulü olan Kutadgu Bilig, zarif dili ve ahlâki konusu ile dikkati çekmiştir. Devrinin Doğu ve Batı felsefe ilmine tam olarak hâkim olduğuna şüphe edilmeyen Yusuf, aynı zamanda Türk gelenek ve göreneğini kitabına tam olarak yansıtabilmiştir. Eserin bir başka önemi de, Yusuf'un önünde hiç bir türkçe örnek bulunmadan 6520 beyitlik manzum bir eser meydana getirmesidir. Eseri okuyunca öyle anlaşıyor ki, yazılma sebebi, Türklerin ahlâk, hukuk ve bilhassa devlet idaresinde geleneksel vasıflarını gelecek nesillere geçmesini temin etmek ve devlet adamlarına bu gelenekleri izah etmektir. Orhun kitabelerinde rastladığımız «sosyal devlet» fikri, bu eserde belki de doruğuna yükselmiştir. «... Bunlardan biri zenginlerdir, ey kudretli insan, halk arasında kuvvetli olanlar bunlardır; Bunlardan sonra orta hâili insanlar gelir; orta halliler zenginlerin yaptıklarını yapamazlar; Bunlardan sonra fakirler gelir; her şeyden önce bunlar korunmalıdır; Zenginlerin yükü orta hallilere yüklenmemelidir; yoksa bu orta halliler bozulur ve büsbütün sarsılır; Orta hâili kimselerin yükünü fakirlere yüklememeli; yoksa fakir açlıktan kırılır ve mahvolur; Fakiri korursan, o orta hâili olur; orta hâili bir az kendini toplarsa, zengin olur; Fakirler orta hâili olursa, orta halliler zenginleşir; orta halliler zenginleşirse, memleket zengin olur; Memleket düzene girer ve halk huzura kavuşur; o zaman sen de çok hayır-duâ alırsın.»¹⁸

Konusu ve edebi vasfı itibariyle Kutadgu Bilig'in devamı olan bir başka eser de Edib Ahmet Yüknek tarafından 12. yüzyılda yazılmış olan Ata-betü'l-Hakayık'tır.

12. yüzyılda, bütün İslâm âlemini saran tasavvuf cereyanı, Türkler arasında da gelişince, bir misyonerlik faaliyetinin başladığını ve Türk der-viş-şairleri tarafından tamamen Türk halk edebiyatı kalıplarına uygun sade bir dille yeni eserler meydana geldiğini görüyoruz. Bu faaliyetin başlıca şahsiyeti Ahmet Yesevî olmuştur. Halkın içinden yetişme bir şair olan Yesevî, hikmetleri sayesinde, halkın düşüncüsü üzerinde geniş tesirler yaratmıştır. Geniş bir alanda, ağızdan ağıza dolaşan sözleri zamanla değişikliklere maruz kalmışsa da, tesiri İran yoluyla

¹⁸ Yusuf Has Hâcib, *Kutadgu Bilig*, Çeviri: Reşit Rahmeti Arat, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, Ankara, 1974, s. 398.

Anadolu Türkleri arasına girip yerleşmiş ve burada Türk düşüncesine şekil veren 13. yüzyıl sonlarında yetişen Yunus Emre gibi bir dâhinin yetişmesine sebep olmuştur.

Moğol istilâsından sonra, Orta Asya'nın değişen cehresi, bir ara Türk kültürü alanında bir durgunluk ve karışıklık meydana getirmişse de, 15. yüzyılda Çağatay edebi dilini kurmuş olan Ali Şir Nevâî, Türkçenin Fars-çadan üstünlüğünü ileri sürerek, Muhakemet-ül-Lûgateyn -iki dilin mukayesesi- isimli eseriyle, Türkçenin zenginliğini ortaya koymuştur. Bu devir aynı zamanda, Çağatay edebiyatının sanat ve millî ruh bakımından en yüksek mertebesine eriştiği bir devir olmuştur. Yine bu devir edebiyatının en güzel örneklerinden biri olan Babür'ün Hatıratı, Türk dili bakımından olduğu kadar, Türk tarihi bakımından da çok önemli bir yer işgal etmektedir.

Yukarıda kısaca izah etmeğe çalıştığımız Orta Asya Türklerinin kültür mirasları, hiç şüphesiz, Atatürk'ün yeni kurduğu devletine kaynak olabilecek niteliktedir. Bizim Türk milleti olarak, ne bütün dünyanın Türk olduğunu ve ne de bütün medeniyetlerin Türkler tarafından yaratıldığını iddia etmeye, tarihi ve kaynakları zorlamaya ihtiyacımız yoktur. İhtiyacımız olan, Atatürk'ün istediği gibi, sadece sağlam kaynaklara dayanarak, geçmiş tarihimizi bilmek ve dün ile bugün arasında bir kültür birliğinin varlığını ortaya çıkartmaktır, Kendi tarihimize yabancıların gözü ile değil, kendi tarihî geçmişimizden hareket ederek, objektif bir şekilde bakmanın bize ne kadar yararlı olduğunu, bilhassa şu son 30-40 senedir gelişen Türk tarihçiliği göstermiştir.

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ'NİN MESELELERİ¹

Kendi milli tarihimize şuurla sahip çıkmak, başka ülkelerin bilim adamları tarafından yazılanları da gözönünde tutmak şartıyla, tamamen ilkel kaynaklara inilerek eserler verilmelidir.

“Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu”nda Orta Asya Türk Tarihi gibi, siyasi ve bilhassa kültür tarihi alanının da Türklük için ilk bilgileri edindiğimiz bir sahada, zaman zaman üniversitelerimizde bile ikinci, üçüncü plana atılmış bir sahanın meselelerinin, bu sahaya ayrılmış olan dar bir zaman çerçevesinde dahi olsa, ele alındığı için Tertip Komitesine teşekkür ederim.

Bilindiği gibi, Orta Asya Türk Tarihi zaman zaman önem kazanmış, ön plana çıkmış fakat hiçbir zaman Türk tarihçiliği içinde devamlı olarak yerini koruyamamıştır. Buna gerekçe olarak, son devir Türk tarihinin daha güncel oluşu ileri sürülüyorsa da, Türklüğün ilk ortaya çıkışı, Türk medeniyetinin ilk menşei bulduğumuz bu saha, zaten aşağıda da görüleceği gibi, kendi içinde birtakım güçlüklerle sahiptir. Bu güçlüklerin yenilip, Orta Asya Türk Tarihi bütün tarihimiz içinde yerine oturtulup ve kesin bağlantılar kurulmadıktan sonra, pek çok şey boşlukta kalmaya mahkûm olacaktır. Bu saha üzerinde bütün güçlerini ortaya koymuş, eserler vermiş olan Türk tarihçilerimizi burada saygı ile anmak isterim.

Çin kaynaklarının Avrupa'da tanınması Barthelemy d'Herbelot'un *Bibliothèque Orientale* isimli eseriyle başlamıştır. Bu tarihten sonradır ki, Batı'da Türkoloji çalışmaları ile birlikte Batılı bilim adamları Çin kaynaklarından Orta Asya Türk Tarihi ve Dilleri için kendilerine malzemeler bulmuşlar ve üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Hepimizin bildiği gibi Joseph de Guignes'in 1756-58 tarihleri arasında Paris'te

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. “Orta Asya Türk Tarihinin Meseleleri”, *Töre*, Sayı 159, Ağustos 1984, ss.4-7.

neşrettiği ve sonradan Türkçeye de tercüme ediler 5 ciltlik *Hunların, Moğolların ve sair Tatarların Tarihi*, bizim kendi tarihimize ilgili yazılan en önemli eser hüviyetini taşımış ve hâlâ da(son zamanlarda Türkiye’de yazılan eserlerin bibliografyalarına bakılacak olursa) taşımaktadır. Sonra bu isme yenileri eklenmiş, Edouard Chavannes, Stanislas Julien, De Groot, Paul Pelliot, Wilhelm Barthold, Owen Lattimore gibi araştırmacılar hep Orta Asya Türk Tarihi konusunda eserler vermişlerdir. Batılı bilim adamları daha 17. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk Tarihi ile ilgilenirken, biz Türkler bu saha ile ancak 19. yüzyılda ilgilenmeğe başlamışız. Bilindiği gibi, 19. yüzyıla kadar Osmanlı tarih yazarları, Orta Asya Türk Tarihine ilgi göstermemişlerdir. Türk tarihinin Osmanlılardan itibaren başlaması yahut başlatılması fikri, belki de ilk defa Ahmet Vefik Paşa tarafından 1864 tarihinde Ebul Gazi Bahadır Han’ın Çağatay Lehçesiyle yazdığı *Şecere-i Evşâl-i Türkiye* isimli eserini Osmanlı yazı diline “*Lehçe-i Osmani*” adını vererek çevirip yayınlamasından sonra terkedilmiştir. Denilebilir ki, bu tarihten itibaren Orta Asya Türk Tarihi ile millet olarak ilgilenmeğe başlamışızdır. Yapılan bu tercüme işinden sonra, Müşir Süleyman Paşa’nın 1876 da yazdığı “*Tarih-i Alem*” isimli eseri bizim için önem kazanmıştır. Bu kitabın belki de en önemli tarafı, Türklerle ilgili eserler veren Avrupa’lı bilim adamlarının Türkler için kullandıkları yanlış görüş ve düşünceleri eleştirmesi ve Çin kaynaklarındaki Türklerle ilgili bilgilerin Avrupa yoluyla da olsa ilk defa Türkiye’de tanıtılmış olmasıdır.

Bilindiği gibi, Türk tarihinin çeşitli sahalarında önemli araştırmaları bulunan ve bunları belki de ilk defa sistemli bir şekilde inceleyen, Fuat Köprülü olmuştur. Köprülü, Orta Asya ile ilgili çalışmalarında ilk defa 1919 yılında yayınladığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı kitabında “Anadolu Türk Medeniyetini Orta Asya Türk Medeniyetine bağlayan ipuçlarını ortaya koymağa çalışmıştır. Köprülü’nün belki de Türk tarihine en büyük hizmeti, hissiyattan uzak, tamamen objektif bir bilim anlayışı içinde, sadece belgelerin ışığı altında hadiselerle bakması olmuştur. Yani o, Orta Asya Türk Medeniyetinin, bütün dünya medeniyetlerinin başlangıcı olduğunu yahut Hitit gibi eski Anadolu devlet ve uygarlıklarının Türklüğünü ispata çalışıp boş şeylerle uğraşmamıştır. Köprülü, tam tersine, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Orta Asya Türkleri ile Anadolu arasında bir köprünün kurulmasına çalışmıştır.

Hemen hemen Köprülü'nün Türklük şuuruyla yoğrulmuş metodik çalışmaları ile başlayan Orta Asya çalışmaları, zamanla Türk tarihçilerinin yabancılardan bağımsız bir şekilde direkt olarak Çin kaynaklarına inerek yazdıkları eserlerle bu yönde daha da ilerletilmiştir. Bu gün için bilhassa Orta Asya kültür tarihimiz açısından Sayın Prof. Kafesoğlu'nun *Türk Milli Kültürü* kitabı, bir bütünlük içinde meseleleri ele alması bakımından, Sayın Prof. Ögel'in çeşitli eserleri de zaman zaman Orta Asya ile Anadolu arasında bir köprü kurmasından dolayı çok önemlidir. Fakat, yapılmışların yanında yapılmayanlar yahut yapılmayanlar o kadar çok ki, araştırılacak, üzerlerinde çeşitli bilim adamlarımızın çalıştıkları meselelerde de halledilecek ve karara varılacak o kadar çok problemimiz var ki, şimdi çok kısa olarak bunların üzerinde durmak istiyorum. Herhalde, "Türk Tarihinin Taksimatı" isimli tebliğinde Kafesoğlu Hocamız bahsetmiş olacaktır, Türk Tarihinin tasnifinde göze çarpan bir husus da İslamiyet'in Türkler arasında kabulü olmuştur. Bu yüzden de, İslamiyet'ten Önce Türk Tarihi, İslamiyet'ten Sonra Türk Tarihi şeklinde bilhassa kültür açısından çok büyük değişikliklere sebep olmamıştır. Bütün Türk tarihine genel olarak bakıldığında, Türklerin eski kültürlerini reddetmediklerini görürüz. Maniheizm, Budizm dinlerini kabul eden Türkler arasında, İslamiyet'in kabulünden sonra bile hem bu dinlerin tesirinin, hem de bu dinler zamanında geleneklerinin devam ettiğini rahatlıkla görebiliyoruz.

İslâm Öncesi ve İslâm Sonrası şeklinde Türk tarihinin tasnifi, Orta Asya Türk Tarihi çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum aynı zamanda Orta Asya Türk Tarihine karşı büyük bir ihmalciliğin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu devir, kaynaklara inilmeden ve daha da kötüsü Avrupalı bilim adamlarının gözü ile bakılarak esaslı bir şekilde incelenmeden, sadece basit bir aşiret hayatından ibaret, göçebe bir topluluk olarak görülmüş; eski Türklerin hayatı bu yüzden araştırılmağa bile değer görülmemiştir. Bu tutum ise, yukarıda da değindiğimiz gibi, uzun bir süre, Orta Asya Türk Devletleri için Batılı tarihçilerin araştırmalarına ve yorumlarına bağlı kalınmasına yol açmıştır.

Orta Asya Türk Tarihi için bilhassa çok önemli bir husus da kaynak meselesi olmuştur. Bilindiği gibi, Çin, Hint, Arap, Fars, Ermeni, Süryani, Grek, Rus, Macar, Bizans ve Latin kaynaklarında, yani Türklerle

temas etmiş olan her milletin dilinde kaynaklar mevcut olmuştur. Biz kendi tarihimizi ekseriyetle maalesef bu kaynaklar yolu ile öğrenmek mecburiyetinde olduğumuz gibi, aynı zamanda, bu milletlerin tarihçilerinin bizim tarihimiz için yazdıklarıyla yetinmek zorunda kalmışızdır. Bizim örf ve anelerimizi bilmeyen, bizim gibi hissetmeyen yabancı bilim adamlarının elbette bazı hatalara düşmeleri normaldir. Fakat ne yazık ki, onların yaptıkları bu hatalar uzun zaman bizim kitaplarımıza geçmiş ve kendi tarihimizi onlardan öğrenmek durumuna düşmüşüzdür. Her millet kendi tarihine ait eserleri bir araya toplayıp onları neşredip değerlendirmiş iken, biz bütün bu eserleri kütüphanelerimizde dahi toplayamamışızdır.

Orta Asya Türk Tarihinin bir başka problemi de, son yıllarda Orta Asya Türk Devletlerinin çoğaltma gayretleri olmuştur. En son olarak 113 Türk Devletine kadar çıkarılmıştır. Tabii ki bu sayılan devletlerin, bir başka deyişle siyasî teşekküllerinin hepsi Orta Asya'da kurulanlar değildir. Hemen şunu da ilave edelim ki, Sha-Chou 沙州 ve Kao-ch'ang 高昌 Uygurlarının da bu listeye dâhil edilmesi icap edecektir. Çünkü, bu devirlerin tek kaynağı olan Çin yıllıklarında "Kou" 國 ("Memleket", "Devlet") kelimesi ile ifade edilen devlet anlayışı bu iki Uygur teşekkülü içinde kullanılmıştır. Kaldı ki Kao-ch'ang Uygurları, belki de Orta Asya'da kurulan ve Türk medeniyetine en fazla katkısı olan devlet halindedir. Benim bu konuda dile getirmek istediğim husus, devlet sayısının azlığı veya çokluğu meselesi değil, kurulan devletlerin tarihimizdeki rollerinin aydınlatılmasıdır. Şayet devlet olarak kabul edilen I. Chao 前趙 (304-329) Hun devleti, II. Chao 後趙 (319-351) Hun Devleti, Hsia 大夏 (407-431) Hun Devleti, Kuzey Liang 北涼 (397 veya 401-439) Hun Devleti, Lou-lan Hun Devleti gibi devletlerin Türk tarihindeki yeri, önemi, etkileri, medeniyetleri incelenebiliyorsa, o zaman tarihimiz açısından büyük önem kazanabilir. Diğer yandan, yukarıdaki devletlerde olduğu gibi, sadece Çin kaynaklarına bağlı kalınarak neticeler çıkartmağa mecbur olduğumuzda, değerlendirmeler nasıl yapılacaktır?

Orta Asya Türk Tarihi üzerine yazılmış Türkçe kitap ve makaleler ile sadece İngilizce yazılmış kitap ve makalelerin ufak bir bölümü üzerinde yapmış olduğum basit bir araştırmada şu sonuçlar elde edilmiştir: Yaklaşık 350 civarındaki türkçe kitap ve makalelerden 150'si "Siya-

si Tarih”e, 13’ü “Dil ve Edebiyat”a, 41’i “Din” e, 40’ı “Sosyal Hayat”a ve 35’i (hukuk, sanat, bilim, ekonomi, etnoloji ve müzik) çeşitli konulara ayrılmıştır. Buna mukabil, yaklaşık 250 İngilizce kitap ve makalede durum şöyledi: Siyasi tarih 65, Dil-Edebiyat 45, Din 13, Sosyal hayat 55 ve diğerleri 70 civarındadır. Çok kabaca yapılan bir hesaba göre, Türkçe yazılan eserlerde siyasi tarih % 42 oranında, İngilizce yazılan eserlerde ise % 30 civarındadır. Görüldüğü gibi, Türkiye’de yayınlanan eserlerin konu bakımından ağırlığını siyasi tarih oluşturmaktadır. Hele son 10 yılı çıkartıp bu istatistiği yapacak olursak, siyasi tarihin diğer bütün alanlara göre ağırlığı % 60’ı bulacaktır. Bu durum Türkiye’de Tarih-Kültür münasebetinin iyi kavranmamış olmasından ve Türk tarih yazıcılığındaki siyasi tarih yazıcılığının ağır basmasından kaynaklandığını söylemek mümkün olmaktadır. Vak’anüvislikle başlayan tarihçilik, şimdi toplum tarihine dönüşmüştür. Böyle olunca da yapılacak olan araştırmaların kültür, sosyal ve ekonomik tahlilleri ihtiva etmesi gerekmektedir. Dünyü sosyal açıdan tahlil eden eserler azdır. Bu sebeple de geçmişle bağlantı kurmak güç olmaktadır.

Türk tarihçiliğinin genelinde görüldüğü gibi, Orta Asya Türk Tarihi sahasında da araştırmacılar bir araya gelip meseleleri çözmek için yollar aramamaktadırlar. Bu durum belki de Orta Asya Türk Tarihi üzerinde çalışmalar yapanları bir araya toplayacak bir kurumun olmayışı yüzündendir. Kaynağı kıt, belgeleri büyük çoğunlukla Çinceye dayanan bir sahada her araştırmacının şahsi gayretleriyle neticeler çıkartması çok güç olmaktadır. Bu yüzden hâlâ devlet sayısında münakaşalar yaratabilecek problemler ortaya çıkmaktadır.

Şimdiye kadar, bizden başka, bilim âleminde ileriye gitmiş olan milletler, bizim kendi tarihimizin önemli bir sahası için tetkik cemiyetleri kurmuşlar ve araştırmalar yapmışlardır. İşte bunlardan birkaç tanesi: «İngiliz Krallık Asya Cemiyeti», «Fransız Asya Cemiyeti», «Alman Şark Ülkeleri Cemiyeti», «Kuzey Amerika Şark Cemiyeti», «Rus Ulum Akademisi’nin Şarkiyat Enstitüsü», «Japon Asya Araştırmaları Enstitüsü» gibi. Bu ülkelerde bu cemiyetler kurulmakla kalmamış, aynı zamanda, hepsinin dünyaca ünlü dergileri Orta Asya sahasında yapılan araştırmalara ve araştırmacıların yazılarına yer vermişlerdir. Ülkemizde kurulan Türk Tarih Kurumu ise, kuruluş gayesinden zamanla uzaklaşmış ve bu saha, bu kurumda da ihmal edilmiştir. Elbette

bunun sorumluluğunu şuna ve buna bağlamak imkânsızdır. Bu suç hepimizindir. Üniversitelerimizde dahi bu saha ihmal edilmekte ve adeta “bize daha çok son devir tarihimiz lâzımdır” zihniyeti hâkim olmaktadır. Duyduğumuza göre, Orta Doğu Teknik Üniversitesi bünyesinde Orta Asya Araştırmaları ile ilgili bir merkez kurulmuştur. Bu merkezin Türk tarihi için hayırlı olmasını temenni ederim. Bu mevzu da, yıllarını Orta Asya Türk Tarihi için harcamış olan Zeki Velidi Togan 1950 senesinde bakın neler diyor: “Bünyemize uygun Türk Ulum Akademisi kurmak hususunda 8.6 ve 5.9.1925’te Maarif Vekili Hamdullah Suphi Beye takdim ettiğim lâyihanın, aynı fikri taşıyan diğer bir çok Türk aydınlarının senelerden beri, muhtelif vesilelerle matbuatta izhar edegeldikleri büyük dileklerinin kuvveden fiile çıktığını görsem daha çok mesut olurum. Çünkü tarih ve lisaniyat ilimleri ancak müspet ilimlerle birlikte ve muhtelif ilim mensuplarının yardımıyla işlendikleri zaman lâyük oldukları kıymeti kazanırlar ve metot ancak o şeraitte tam olarak tatbik edilebilir.” Orta Asya sahası için belki de böylece rahmetli Togan’ın bir isteği yerine gelmiş oluyor. Diğer taraftan, bilindiği gibi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nin kuruluş amacı, yapılacak araştırmaların bir bütünlük içinde yapılması ve disiplinler arasında bir birliğin meydana getirilmesiydi. Orta Asya Türk Tarihi üzerine bildiğim kadarıyla, bu disiplinlerde ortak bir çalışma yapılmamaktadır yahut da yapılamamaktadır. Fakat bu durum gün geçtikçe bu sahanın aleyhine işlemektedir.

TEKLİFLER

Bütün bu saydıklarımız problemlerin ışığı altında Orta Asya Türk Tarihli çalışmalarında kanaatimizce yapılmasında büyük fayda sağlayacak meselelerimizi şöyle sıralayabiliriz:

1. Kendi milli tarihimize şuurla sahip çıkmak, başka ülkelerin bilim adamları tarafından yazılanları da göz önünde tutmak şartıyla, tamamen ilk el kaynaklara inilerek eserler verilmelidir.
2. Kendi içimizde dahi henüz karara varılamayan konulara bir çözüm getirilmeli ve artık her milletin kendi milli tarihini yaşarken en önce hallettiği meseleleri halledip bir birlik halinde ortaya çıkmalıyız. Meselâ, Orta Asya Türk Tarihinin ne zaman başladığı hak-

kinda hâlâ Türk tarihçileri arasında büyük görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Buna bir çözüm bulunmalıdır.

3. Kişi adlarında ortak bir imlâya sahip olunmalıdır. Bu saha ile ilgili tarihçilerimiz bilhassa kişi adlarını hep kendilerine göre yazmışlardır. Hele Çince den yapılan tercümelerde bu durum çok açık bir şekilde Çince transkripsiyon sistemini biz de benimseyerek, kişi, yer, kabile gibi isimlerde bir bütünlük içinde hareket etmeliyiz.
4. Batılı tarihçilerin hemen hemen hiç ilgilenmedikleri Cengiz'in Türklüğü veya Moğolluğu meselesinde, ülkemiz tarihçileri tarafından bir karara varılması, hem bu dönem için hem de oğulları tarafından kurulmuş olan devletlerin Türklükleri yahut Türk olmayışları açısından önemlidir. Çünkü bizim kanaatimize göre tamamen Türk topluluklarının bulunduğu bölgede kurulan Altın Ordu Devletinin, yapılan Türk Devletlerinin sayısı ile ilgili araştırmada ismi geçmektedir. İşte bu ve bunun gibi meseleler o zaman kendiliğinden hallolunur kanaatindeyim. Biz esasında bu hususta biraz hissiyattan uzak davranıp, bilhassa bu kişinin veya kişilerin Türk mü yoksa Moğol mu olduğunu bir kenara bırakarak, yaptıklarını doğrudan doğruya milli tarihimize mal edebilir miyiz, edemez miyiz, konusunu incelemeyi ihmal etmemeliyiz. Bir devletin kurucusu yahut kuruluşundan sonra başa geçen hükümdarı Türk ve aynı zamanda idareci tabaka da Türk, fakat halk Türk değil ise, o takdirde bu devlete ne göz ile bakacağız? Yahut bunun tam tersi olarak, halk yani millet tamamen Türk, idareci tabaka yabancıysa, o zaman durum ne olacaktır?
5. Orta Asya Türk Tarihine ait yukarıda saydığım pek çok yabancı kaynak yanında, kendi dilimizde yazılmış olan Göktürk ve Uygur eserleri çok azdır. Bütün bunlara rağmen, bilhassa Uygur vesikalarının diltçilerimiz ile ortaklaşa değerlendirilmelerinin bilhassa kültür ve ekonomi tarihi açısından çok değerli neticeler vereceği kanaatindeyim.
6. Olaylarda, keşiflerde, iktisadi hayatta önemli tesirleri olmuş, devleti kurmuş olanların, büyük fetihlere çıkanların hayat hikâyelerinin, o olaylarının izah ve tefsiri için önem taşıdığı bir gerçek olduğuna göre, böyle biyografilerin yazılması tarihimizin her safhası için çok elzemse de, Orta Asya Türk Tarihi açısından daha da önem kazanmaktadır. Çünkü kısıtlı olan kaynaklardan yararlanıla-

rak hazırlanacak olan biyografiler, bağılı oldukları siyasi teşekkülün de kısa bir tarihi olarak karşımıza çıkacaktır. Zira, muhit icabı göz önünde tutulacak olursa, henüz yerleşik hayata geçmemiş göçebe olan bu topluluklarda devletin idaresini ellerine geçirenlerin rolü çok büyük olmuş ve hatta bazı devletler bu kişilerin ölümünden sonra dağılmışlardır. İşte bu yüzden biyografilere önem verilmelidir.

Yukarıda sıralanan düşünceler, aynı zamanda söz konusu sahada en sık karşılaştığımız meselelere çözüm teklifleridir. Bu Kolokyumda tartışılan konuların en kısa zamanda ele alınıp Türk Tarihimiz için hayırlı neticelere varılmasını dilerim.

ÇİN İLE BATI ARASINDAKİ İPEK YOLLARI (8. YÜZYILA KADAR)¹

Asırlardan beri kullanılan ipeğin, bilindiği gibi ilk üretildiği ülke Çin olmuştur. İpeğin Çin'de keşfinin Kuzey-Çin bölgesinde, Shan-tung eyaletinde, yabancı ipek olarak üretildiğine dair Çin kaynaklarında bilgiler mevcuttur. Çin efsanelerine kadar geçmiş olan ipek, Çin imparatoru Shang-ti zamanından beri kullanılmaya başlandığını göstermektedir². İpeğin kullanılma geleneği, ipeği Çin medeniyetinin önemli unsurlarından biri haline getirmiştir. Bir prenses tarafından keşfedilen ipek, imparatorun kullanması için özel olarak ayrılmaktaydı. Yalnızca imparatorun, yakın akrabalarının ve ülkenin ileri gelenlerinin kullanmasına izin verilen eşyalar arasında yer alan ipek, imparator tarafından sarayın içinde beyaz ipekten bir rop, saray dışında ise sarı ipekten bir rop giymesi ve karısı ile tahtın varisinin de sarı ipekten yapılmış elbiseler giymeleri şeklinde idi. Anlaşıldığı kadarıyla, ilk başlarda yalnız imparator ailesinin ihtiyacı için tahsis edilen ipek, Çin imparatorluğunun büyüklü küçüklü birçok devlete bölünmesi ve dolayısıyla hükümdar ailelerinin çoğalması nedeniyle ipek üretiminde devamlı bir artışın sağlanmasına temel teşkil etmiştir.

İlk çağlardan beri, Avrupa'nın Doğu'nun ilgisini çeken hususiyetleri arasında baharat, esans, mücevherat yanında bilhassa ipek gelmektedir. Görüldüğü gibi, bütün bunlar insanın zevkleriyle ilgili nesnelerdir, ipek ise, kadınların ve hatta erkeklerin bile giymekten hoşlandığı bir madde olmuştur.

Konumuz Çin'in Batı ile ipek ticareti ve ilk İpek yolları olduğuna göre, meseleye bu açıdan bakmakta yarar vardır. İpek Çin'de bir sanayi durumuna geldiğinde ve en parlak dönemini yaşadığı ilk devirlerde

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Çin ile Batı Arasındaki İpek Yolları (8.yüzyıla kadar)", *H.Ü. Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 2, Sayı 1, 1984, ss.91-96.

² W.Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara, 1947, s.,28.

bile Batı bunun sırrını, nasıl elde edildiğini daha bilmiyordu. V. yüzyılda İpek ilk defa Çin sınırını aşıyor ve Hoten'de üretime başlanıyordu. Bilindiği gibi, Hoten Kralı bir Çinli prenses ile evlenmiş ve daha sonra bu prenses yeni ülkesine giderken, gümrük memurlarının çok sıkı kontrollerine rağmen ipek böceği ve dut ağacı tohumunu ülkesine getirmiştir³.

Han Sülalesi (M.Ö. 206- M.S. 220) zamanına kadar Çin'de daha çok endüstri malzemesi olarak kullanılan ipek⁴, yabancı ülkelerle yapılan, ticaretle bir değişim aracı olarak kullanılmaya başlamıştır⁵. Diğer yandan, Çin sarayına Ön Asya'dan Orta Asya yolu ile gelen eşyalar da Doğu-Batı arasındaki ticareti arttırmıştır.

M.Ö. 753 yılında Part'lar ile Romalı'lar arasında yapılan Carrhae savaşı, Romalıların yenilgisiyle son bulmuş ve Romalıların Toroslar ve Fırat nehrinin doğusuna yayılmasını önlemiştir. Bunun yanında bu savaşın diğer önemi bir tarafı da, Romalı askerler tarafından ilk defa görülen parlak renkli altın işlemeli bayraklar, belki de Batı dünyasının ipekle ilk karşılaşması olmuştur. Carrhae savaşının üzerinden 30 yıl geçmeden Roma'da yapılan bir törende Sezar'ın başının üstündeki gölgeliğin Romalıların tarafından görülmesi (Doğu'ya seyahat edenler bir tarafa bırakılacak olursa) ipeği ilk defa ülkelerinde tanımalarına sebebiyet vermiştir. Seneler geçtikçe Romalıların da ipeğe olan ihtiyaç artmış ve hatta Augustus'un ölümünden bir kaç ay sonra İhtiyarlar Meclisi, aldığı bir kararla, ipeğin erkekler tarafından kullanılmasını yasaklamış ve bu hakkı yalnızca kadınlara vermiştir⁶.

Bu devirde ipeğin gerçek yapısını bilmeyen Romalıların, Yunanlıların ipeğin anavatanında yaşayanlara "Sere" (Çinli) dedikleri gibi, ipek kumaşa da "Sericum" adını vermişlerdir⁷. 6. yüzyılda dahi ipek üretiminin Hoten'i aşp Batılılar tarafından, öğrenilip öğrenilmediği hakkında

³ Abel Remusat, *Histoire de la Ville de Khotan*. Paris, 1920, s.34.

⁴ Bu devirde ipek, sadece giyim eşyası olarak kullanılan madde olmaktan çıkmış, aynı zamanda, balık oltası, sıvı maddelerin nakli için torba yapımında, verniklenmiş ipek fincanların yapımında kullanılmıştır. Bak, Rıza Bekin, *İpek Yolu*, DTCF Yayınları, Ankara, k1983, s., 6.

⁵ İpeğin Türk Devletleriyle Çinliler arasında bir ticari değişim aracı olarak kullanılması için bak, Özkan İzgi, «IX. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler», *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı IX, İstanbul, 1978.

⁶ Bekin, *Aynı eser*, s.,2.

⁷ Laufer, Berthold, *Sino-Iranica; Chinese Contributions to the History of Civilization in Ancient Iran*, Chicago, 1919, s.,102.

kesin bir bilgimiz olmamasına rağmen, Batılı tüccarların bu zamanlarda aldıkları ipekli dokumaların yine Çin'den geldiği bilinmektedir. Esasında Çin, ipeğini kendisi ihraç etmekteydi. Fakat bu ihracatta ipek bazı istisnalar kabul edilse bile, ancak gemilerle Seylan'a kadar götürülür⁸, kara yoluyla yapılan ihracatta ise kervanlar vasıtasıyla Türkistan sınırı aşılmazdı⁹.

Seylan ve Türkistan'a kadar getirilen bu Çin ipeğinin Batıya taşınması ise bir takım aracı kabile veya milletler tarafından yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu ticareti yapanların başında ise Sogdlular ve Eftalitler gelmektedir. Bu devirlerde Bizans'ın komşusu durumunda olan ve ilk Türk devleti olan Hsiung-nuların 匈奴 (Hun), İpek ticareti ile uğraştıkları pek söylenemez. Ancak Hsiung-nu'lar bu devirlerde daha çok Kuzey Kürk ticaretini ellerinde bulunduruyorlardı.

M.Ö. ki ilk dönemlerde Doğu-Batı arasındaki ticaret yolu, bugünkü Batı Shan-hsi 陝西 ve Kan-su'dan 甘肅 geçerek Doğu Türkistan'a vasıl oluyordu. Fakat bu dönemlerde, Türkistan'a giden yollara Hsiung-nu'lar hâkimdi. Dolayısıyla, istedikleri zaman da bu ticaret yolunu değiştirebiliyorlardı ve hatta tamamen yolları kesebiliyorlardı. Bundan dolayı da Çin, kervanlarının ulaşımını kolaylaştırabilmek ve kervanların yağma edilmesini önlemek amacıyla başta Hun'lar olmak üzere Güney bölgelerini de kontrolleri altında tutmak zorunda kalıyorlardı.

M.Ö. ikinci yüzyılın sonlarına doğru Hun hâkimiyeti bugünkü Cungarya ve Kazakistan taraflarına kayarak Kuzey-Batı istikâmetine yayılmıştır. Bu durum ise, Avrupa ile Uzak-Doğu arasında bozkır yolu ile ticaretin gelişmesine sebep olmuştur. Daha sonra bu bölgelerde yapılan arkeolojik kazılar, Karadeniz ile Çin arasındaki ticaret yolunun M.Ö. 114 senesinde de işlek olduğunu göstermektedir¹⁰.

Çin'in Batı ile yapacağı ticaret için kendilerine en uygun ülke olan Ta-Hsia 大夏 (Bactriana) ile ticaretin yapılabilmesi için kervanların yollarda yağmalanmaması lazım geliyordu. Bunun için bilhassa Han

⁸ Muhtelif Çin kaynaklarından öğrendiğimize göre Çin ticaret gemileri bu sıralarda Seylan'a kadar geliyordu.

⁹ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, Çev., Enver Ziya Karal, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1975, s.,5.

¹⁰ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Birinci Baskı, İstanbul, 1946, s. 40.

İmparatoru Wu-ti 漢武帝 (M.Ö. 141-87) zamanında bazı tedbirler alınmışsa da fazla etkili olduğunu söylemek imkânsızdır¹¹. Çinliler tarafından Kan-su eyaleti batısındaki Su-chou şehri başlangıç olmak üzere Türkistan'daki pek çok şehirden geçilerek Bactria'ya varılma amacı güden yol, bu dönemlerde, Kuzey Yolu olarak bilinmekteydi.

İpek yolunun Çin'in Orta Asya'ya hakimiyeti başka devlet veya kabilelere geçtiği zaman güzergâh değiştirdiğini görmekteyiz. M.Ö. ki dönemlerde Çin'den Orta Asya'ya üç ticaret yolunun açıldığı bilinmektedir. Bunlardan birincisi ve en önemlisi Tun-huang'a 敦煌 kadar giden Kuzey Yolu'dur. Bu yol Turfan-Urumçi yönünde uzanmaktadır. İkinci yol, Kuça'dan geçen ve Kaşgar'a kadar giden yoldur. Üçüncü yol ise, Güney Yolu'dur ve bu yol Lop-nor'dan güneye doğru gider ve Kaşgar şehrine kadar uzanırdı¹².

İpek yolunun daha sonraki devirlerde değiştiğini görmekteyiz. Şöyle ki; Tun-huang Huang'dan Çin'e doğru yine üç yoldan vâsıl olunmakta fakat Tun-huang'dan Batı'ya doğru giden yol güzergahında değişiklik göze çarpmaktadır. Tun-huang'dan Pamir dağları aşılıarak Belh şehrine gelinmekte ve buradan kuzeye yönelinerek Hazar Denizi'nin güneyini ve oradan da Dicle ve Fırat nehirleri geçilip Suriye kıyılarına gelinmekteydi.

İpek yolunun Tun-huang'dan sonraki batıdaki kısmının büyük bir bölümü Sogd topraklarından geçmektedir. Tüccar bir kavim olan Sogdlar bu ipek ticareti ile fazlasıyla ilgilenmişler ve bundan dolayı da bu ticareti zaman zaman tekellerine almışlardır. Çin'den gelen ipekler Sogdluların aracılığı ile yahut tamamen aracısız bir şekilde İran'a kadar gelmekte ve İranlılar kendi ihtiyaçlarını aldıktan sonra geriye kalan ipek, doğrudan doğruya Bizans İmparatorluğu'na gönderilirdi¹³, Bizans ise bu gelen mallarla kendi ihtiyacını karşılar ve ayrıca diğer ülke temsilcilerine verilmek üzere ellerinde daima kumaş bulundururlardı. Bizanslılar, gelen ham ipeği İstanbul, Suriye ve Sur şehirlerinde işleyerek kumaş haline getirmekteydiler.

¹¹ Aurel Stei "Central Asian Relics of China's Ancient Silk Trade", *Toung-Pao*, Cilt 19, 1920, s., 132.

¹² L. Ligetti, *Bilinmeyen İç Asya*, Çev., Sadrettin Karatay, Ankara, 1946, s., 53.

¹³ Heyd, *Aynı eser*, s., 21.

İslâmiyet'in Arap yarımadasında ortaya çıkışından sonra, Arapların cihat fikri ile yayılmaları ilk planda, ticaretin yavaşlamasına sebep olmuşsa da, bu ticarî duraklama çok uzun sürmemiş ve bilhassa Eftalitler ticaretin gelişmesini ve kolaylaştırılmasını sağlamaya çalışmışlardır.

Han imparatoru Wu-ti (M.Ö.141-M.Ö.87) döneminden sonra, Tarım havzasında Hunlar ile Çinliler arasında ipek yolunun kontrolünü ellerinde tutabilmeleri için mücadelelerin geçtiğini görmekteyiz. Bu mücadeleden askerî garnizonlar kurarak bu bölgelerin kontrolünü ellerine geçiren Çinliler olmuştur. Çinlilerin bu bölgeleri kolayca ele geçirebilmeleri ve buralarda askeri garnizonlar kurmalarının en büyük sebebi ise, Hunların M.S. 60 yıllarından itibaren iç mücadelelere başlamış olmalarından kaynaklanmaktadır.

M.S. birinci yüzyılda Antakya'dan (Antakya bu dönemde Bizansın elindedir) başlayan ipek yolu Hieropolis (Menbie)ve Fırat'ı aşmakta, Part İmparatorluğu topraklarına girerek, buradan Hamedan, Rey, Merv şehirlerini geçmekte ve Belh şehrinden sonra Pamir dağlarını aşarak Pamir vadisine gelmekteydi. Pamir vadisinde Ptole-mee'nin anlattığına göre "Komeday Dağlarının" eteklerinde taştan bir kule vardı. Bu kulenin dibinde Batılı ve doğulu kervancılar mal mübadelesinde bulunuyorlardı. Kaşgar'dan sonra yol ikiye ayrılmaktadır. Kuzey yolu; Kuça şehrine doğru ilerler, Kara-şahr, Lob-nor üzerinden Leu-lan ve Yu-men kuan (Yu-men kapısı)dan geçirdi. Güney Yolu ise, Kaşgar'dan Yarkend'e ve oradan da Hotan'a ve Miran'a (bu şehir o devirde Lob-nor'daki Leu-lan 樓蘭 krallığı içinde bulunuyordu) uğruyordu. Her iki yol da Tun-huang'da birleşiyordu. İpek yolu daha sonra Chiu-ch'üan 酒泉 ve 張掖 Chang-ye şehrinde Çin'e giriyor ve Ptolemee'nin "Sera Metropolis" dediği Chang-an 長安 veya Shi-an-fu 西安府 bölgesindeki Lo-yang şehrinde son buluyordu¹⁴.

Han sülalesinin son zamanlarında Çin tarafından ipek yolu üzerinde uygulanan kontrol Tarım vadisinin kuzey ve güneyindeki vahalarda kıtalararası ticaretin güvenliğini sağlarken, Buda dininin ve bunun sayesinde Hind edebiyatının ve Yunan sanatının yayılmasını sağlıyordu. Kaşgar yöresinde ve Çin'de Budizmi yaymaya gelen Hintli misyonerler

¹⁴ Rene, Gruusset, *Bozkır İmparatorluğu*, İstanbul, 1980, s., 81.

ipek yolunu seçtiklerinden, ticaret ve din, Yunan-Roma sanatını da beraberlerinde getirmiştir¹⁵.

Kısa zamanda Altay dağlarının batısını, Isık Göl ve Tanrı dağlarına kadar olan bölgeyi hâkimiyeti altına alan Göktürk Kağan'ı İstemi, geniş çapta askerî ve siyasî faaliyetleri neticesinde temas kurduğu Sasani İmparatorluğu ve Bizans gibi Ortaçağ'ın en büyük iki devletini Göktürk politikası içinde yürütmek suretiyle, Türk kağanlığı'nı bir dünya devleti payesine yükseltmiştir. Ak-Hun (Eftalit)ler üzerine yaptığı ilk baskı tecrübesinden sonra (556) ipek transit ticaretini elinde tutan bu devlete karşı Sasani İmparatorluğunu tabii müttefik olarak gören İstemi, Şehinşah Anuşirvan Adil ile andlaşma yapmıştır. Bu vesile ile Anuşirvan Adil ile evlenen kızı İran sarayına İm-paratoriçe olmuştur. Her iki müttefik tarafından sıkıştırılan Ak-hun (Eftalit) devleti yıkılmış ve toprakları Ceyhun nehri (Amuderya) sınır olmak üzere iki imparatorluk arasında paylaşılmıştır (557). Bu suretle de İç Asya kervan yolu üçüncü kere Türklerin eline geçmiş oluyordu¹⁶. Fakat, her millet veya kabile gibi, ipek ticaretini elinde bulundurmak isteyen Sasaniler Göktürklerle bir anlaşma zemini bulmuş olmalarına rağmen asıl amaçları, İpek yolunun Maverâünnehir kısmını kendi kontrolleri altında tutmak isteği içinde olmuşlardır. Bu yüzden de, Akdeniz limanlarına ve Bizans'a yapmakta oldukları ipek ticaretini durdurmuşlardır. Bu yüzden de yeni kurulmuş olan Göktürkleri ipek transitinden almış oldukları rusum'dan mahrum etmişlerdir¹⁷.

Göktürklerin Çin ile İran arasında kuvvetli bir devlet kurmalarıyla Çin'den batıya yollanan bütün mallar mecburen bu ülkenin topraklarından geçmek zorunda kaldı. Göktürklerin kuruluşundan önce, Bizans için çok önemli olan ipek, yukarıda da belirttiğimiz gibi, İran yoluyla ülkelerine geliyordu. Fakat Bizans ve İran 527 tarihinden itibaren aralarında savaşırlara başladıklarından, ipek ticaretinde büyük ölçüde kesiklik olmuştur. Ancak Göktürklerin ortaya çıkmasıyla bu kopukluk bilhassa 567 tarihinden itibaren tamamen ortadan kalkmıştır. Bu tarihten itibaren başlayan Bizans- Göktürk yakınlaşması neticesinde iki ülke arasında elçilik heyetleri de gidip gelmeye başlamıştır¹⁸.

¹⁵ Gruusset, *Aynı eser*, s., 65.

¹⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977, s., 81.

¹⁷ Kafesoğlu, *Aynı eser*, s., 81.

¹⁸ Denis Sinor, *Inner Asia*, Indian University Pres, 1971, s., 105.

Çin sınırından başlayarak Batıya açılan bu yollara Çin'in iç bölgelerinden ulaşabilmek için, bilindiği gibi, Sarı Nehri geçmek icap etmektedir. İlk planda tamamen askerî bir amaçla kurulan Sarı Nehir üzerindeki şehirler daha sonra, aynı zamanda ticaret yolu için bir çıkış noktası olmuş ve Çin sınırı dışındaki ticaret yollarına bağlanmıştır. Bilindiği gibi, bu devirde, Çin ile Göktürkler iki sınır komşusu durumunda idiler ve Göktürkler tarafından zaman zaman Çin içlerine kadar akınlar yapılmaktaydı. İşte bu yapılan seferleri önlemek için Sarı nehrin üzerinde üç tane Shou-Hsiang Ch'eng (Shou-Hsiang şehri) isimli şehir kurulmuştur.

708 senesinin mart ayında Çin imparatoru Chung-Tsung'a 唐中宗 (705-710) Göktürklerin güneye giden yollarını kesmek, Göbi Çölü'nün güneyinde bulunan Çin topraklarının zaptedilmesini önlemek ve aynı zamanda Sarı Nehrin kuzeyinde bulunan toprakları koruyacak ve birbirlerini destekleyecek mahiyette üç tane şehrin 三受降城 kurulması teklif edilmiştir. Göktürkler Çin'e yaptıkları akınlarda belli bölgeleri seçmek zorunda idiler. Çünkü ancak bu bölgelerden Sarı Nehrin iç taraflarına girmek mümkün olabilmekteydi. Hatta 708 tarihinden çok önceleri 623 senesinde, Çinliler yine Göktürklerin tecavüzlerinden yatkınmışlar ve bu tecavüzlerin bu kadar kolay olmasını, Sarı Nehrin kuzeyinde bulunan ve bir Çin askerî garnizonu olan Ma-i 馬邑 şehrinin Göktürkler tarafından ele geçirilmiş olması ve bu şehrin Göktürkler için sefer yolunun ortasında bir konaklama yeri olarak kullanılması gösterilmiştir¹⁹. 708 senesinde yaptırılan bu üç şehrin asıl amacı, bu Göktürk akınlarını önlemek olmuştur. Göktürkler bu senelerde Çin'e her akın yaptıklarında Sarı Nehrin kuzeyinde bulunan Fu-yün Tz'u 拂雲祠 isimli Budist tapınağında konaklarlar, burada dua ederler, atlarını yakınlardaki otlaklarda beslerler ve gerekli hazırlıkları yaptıktan sonra akın ederlerdi²⁰.

İlk planda tamamen askerî amaçlarla kurulan bu üç şehir iki ay gibi kısa bir zamanda tamamlanmış ve Batı, Orta, Doğu Shou-hsiang isimlerini almışlardır. Esasında Shou-hsiang Ch'eng (受降城 Shou-hsiang şehri) kelimelerinin manası da "Çin'e teslim olmaya gelen Göktürkleri

¹⁹ Chang, Jen-tang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri Hakkında Yeni Belgeler* (618- 745), Doktora Çalışması, Taipei, 1968, s., 195.

²⁰ Chang, *Aynı eser*, ss., 168-169.

kabul eden şehir” anlamındadır. Bu üç şehirden Orta Shou-hsiang şehri, Göktürklerin akınlardan önce gelip dua ettikleri ve hazırlık yaptıkları Fu-yün Tz’u tapınağının bulunduğu yerde kurulmuştur. Bu her üç şehrin birbirine olan mesafesi yaklaşık olarak 400 Li (bir Li takriben 435 metredir) mesafededir²¹.

Kurulan bu üç şehirden Batı Shou-hsiang şehri ayrıca, Çin’in batıya açılan kapısı olmuş ve Çin ile Batı arasındaki ticaretin gelişmesine yol açmıştır. Daha ileriki tarihlerde de bu şehrin önemini kaybetmediğini ve 982 tarihinde Çin’den Uygurlara (Kao-Ch’ang Uygurları) giden Çinli seyyah Wang Yen-te’nin 王延德 seyahatnamesinde görüyoruz²².

Batı ile Çin arasında başlayan ilk ticaret yolunu teşkil eden ipek transit yoluyla aynı paralellikte olan bu dönemdeki diğer yollar ise yine hemen hemen aynı güzergâhı takip ediyordu. Batı Shou-hsiang şehriden çıkıldıktan sonra Batı’ya giden ticaret yolu ise üç hattan ibarettir: Birinci Yol (Kuzey Yolu); Bu yol Göbi çölünü geçtikten sonra ilk yerleşik bölge olan Hami şehrine varır. Yol buradan kuzeye yönelerek Barkul 蒲類 (Pului) gölüne yaklaşarak buradaki dağları aşar ve bugünkü Cungarya’ya geçerek Balkaş Gölü yakınlarındaki Uygur kabilelerinin oturduğu bölgeden batıya doğru uzanarak Talaş Nehri üzerindeki Talas şehrine gelir. Hsüen-tsang’ın 玄奘 belirttiğine göre, burada çeşitli ülkelerden gelen tüccarlar bulunmaktadır. Yol daha sonra Sır-Derya Nehri’ni aşarak Bizans topraklarına vasıl olur. Görüldüğü gibi, bu yol, hemen hemen Türk topluluklarının bulunduğu topraklardan geçmektedir²³.

İkinci Yol (Orta Yolu); Bu yol yine Çin’den başlayıp Turfan, Karaşardan geçip Tien-shan (Tanrı dağları) dağlarını takip ederek Kaşgar şehrinin batısında Terek Boğazını geçerek Fergane şehrine ulaşır. Buradan Sogdluların eski pazar yeri olan Se-merkand ve Buhara şehirlerine gelinerek güney-batıya yönelinir ve Merv şehriden geçerek Sasani devletine ulaşıldı. Bu yol aynı zamanda en zengin ve işlenmiş topraklardan geçmektedir.

²¹ Chang, *Aynı eser*, s., 169.

²² Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch’ang (981-984)*, Doktora Tezi.

²³ Nazmiye Togan, “Peygamberin Zamanında Şarki ve Garbi Türkistanı Ziyaret Eden Çinli Budist Rahibi Hsüen-çang’ın Bu Ülkelerin Siyasi ve Dini Hayatına Ait Kayıtları”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt IV, İstanbul, 1964, s.,32.

Üçüncü Yol (Güney Yolu); Bu yol Türklerin bulundukları bölgele-
rin güneyinden geçmektedir. Hoten ve Yarkend şehrine kadar, hemen
hemen hiç bir yerleşim alanına rastlanmayan ve çöl içinden geçmek
zorunda kalan bu yol, ancak bu iki şehir geçildikten sonra Pamir dağla-
rının yaylalarından geçerek Bedahşan şehrini geçip Bamian (Bamyan)
ve Gazne şehirlerinden sonra Hindistan'a vasil olurdu²⁴. Bu yol aynı
zamanda Hsüan-tsang'ın Çin'e dönerken takip ettiği yolun aynısidir.

Yukarıda kolayca görüleceği gibi, bu üç ana yolun sadece birinci-
si yani Kuzey Yolu, çeşitli Türk kabilelerinin topraklarından geçerek
direkt olarak Bizans'a giden tek yoldur. Çin ile Bizans arasındaki bu
yoldan dolayı Türklerin bu ticarete oynadıkları rol ne idi? Bu sorunun
cevabı için elimizde kesin deliller yoktur. Fakat şurası da muhakkak ki
Doğu'dan gelen malların Batı'ya geçmesi için mühim aracılık rolleri-
nin olduğunu söylemek kolaylıkla mümkün olabilmektedir.

²⁴ Togan, *Yukarıdaki eser*, s., 51.

TATAR ADI HAKKINDA¹

Türk tarihinde ilk yazılı kaynak olması bakımından büyük önem taşıyan Orhun Kitabelerinde «9 Tatar» ve «30 Tatar» adı altında bir kavimden söz edilmektedir.² Bilindiği gibi, 8. yüzyılda yazılmış bu kitabelerde adı geçen Tatar kavmi için gerek Türk tarihçileri, gerekse yabancı bilim adamları tarafından şimdiye kadar bazı açıklamalarda bulunulmuştur. Orhun Kitabelerinde geçen bu Tatar kavmi için Radloff ve Thomsen «Moğol» demektedirler. Barthold ise bu kabile hakkında «Türk olmayan kavimlerin biri de 'Tatar'lardır ki, sonradan Moğollar bu ad ile kendilerini adlandırmışlardır... anlaşılıyor ki Tatarlar o zaman ikiye ayrılarak biri dokuz uruğdan, diğeri de otuz uruğdan teşekkül etmiştir» demektedir.³ Diğer taraftan bu mesele ile meşgul olan Atsız, «VIII. yüzyıla ait Orhun yazıtlarında görülen 'Otuz Tatar' ve 'Dokuz Tatar' adlı birliklerin Moğol olduğu ileri sürülmüşse de, bu, bir faraziyeden ibaret kalmıştır. Çünkü bugün Moğolistan denilen eski Türk ülkesinin ancak X. yüzyıldan başlayarak Moğollarla dolduğu ortaya konduktan sonra, VIII. yüzyılın Otuz Tatar ve Dokuz Tatar'larının da Türk olduğu kendiliğinden belli olmuştur» diyerek bu kabileyi Türk olarak kabul etmiştir.⁴ Yine bu mevzuda Kurat, «Moğol fütuhâtı esnasında hakim unsur olup, en yüksek askeri makamları işgal eden Tatar uruğunun da ismine ve işgal ettiği sahaya bakılırsa, Moğollaşmış bir Türk zümresi olduğunu hükmetmeliyiz»⁵ diyerek diğerlerinden biraz ayrılıyor ve Tatarların Moğollaşmış bir Türk kavmi olduğunu ortaya atarak, bizim fikrimize göre tamamen ayrı bir ırk olan Moğolluğun varlığından da söz etmekte, daha doğrusu bunların da Türklü-

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Tatar Adı Hakkında", (VI. Milli Türkoloji Kongresi Tebliği, 24-28 Eylül 1984), *Emel*, Sayı 147, 1985, ss.11-20.

² Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İst. 1973, ss. 17, 20, 22, 34, 36, 42, 47.

³ W. Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, Türkçe terc. İsmail Aka-Kâzım Kopraman, Ankara, 1975, s. 46.

⁴ Nihal Atsız, *Türk Tarihinde Meseleler*, Ankara, 1966, s. 62.

⁵ Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, Ankara, 1972, s. 119.

günü peşinen kabul etmektedir. Fakat aynı yazar kitabının bir başka yerinde «Dolayısıyla, Cengiz'in kurduğu kağanlık esas itibariyle Türk tarihinin ayrılmaz bir kısmını teşkil etmektedir. Zaten Cengiz'in kendisi de, bir yandan Türk menşelidir»⁶ diyerek, artık tartışması bilhassa Batı bilim âleminde yapılmayan, daha doğrusu tartışılacak bir mesele olarak kabul edilmeyen Cengiz'in Moğol olduğu meselesine tamamen ters bir ifade kullanmaktan geri kalmıyor. Cengiz'in hangi Moğol kabilesine ait olduğu kesinkes ortada iken, burada Kurat'ın Tatar-Moğol ve Cengiz için söyledikleri tamamen büyük bir tenakuz içinde olduğunu göstermektedir. Türk tarihçiliğimizde nedense bilhassa Cengiz'in Türklüğünü ispata yönelik olarak kaynaklar zorlanmış ve istenilen yönde işlenmek istenmiştir. Burada şunu hemen belirtmeliyim ki, rahmetli Kafesoğlu buna karşı çıkan hemen hemen tek Türk tarihçisiydi. Onun hatırasına çıkacak olan bir anma kitabında bu mesele, yani Cengiz-Türklük meselesi, tarafımdan tekrar ele alınacak ve tarihimiz için pek de fazla Önemi olmaması lazım gelen bu konu tekrar işlenmeğe çalışılacaktır.

Yine bu mevzularla meşgul olmuş olan bir başka tarihçimiz, rahmetli Togan ise, «'Tatar' ismi Orhun kitabelerince de malûm ise de bu isim Göktürkler ve Uygurlar devrinden sonra Moğolistan'da yaşayan Moğol ve Türk kavimlerinin muayyen bir halitasına itlak olunmuş görülüyor. Yenisey'deki Tatarlar Moğolca konuşmuşlar, fakat Çin seddi yakınlarında yaşayan 'Çağan Tatarlar'ı (Ongutlar) ise ve onuncu asırda Lob-nor ile Köke-nor arasında yaşayan ve bilhassa Altıntag mıntıkasında Çümül ve Şato Türkleriyle birlikte yaşayan ve 'Tatar Miski' tabirini İran edebiyatına veren kalabalık Tatar kütleleri Türkçe konuşmuşlardır. Bunların 'Misk'leri nefasette ve pahalılıkta dünya pazarlarında Arapların aynı Lob-nor gölü güneyinde vaki şehre nisbetle 'Tusmet Miski' denilen miskle bir idi. Keza halis Türk olan İrtiş Kimâk'larının bir kabilesi de Tatar tesmiye olunmuştur. Demek yalnız 'Tatar' ismi, Cengiz'den evvel Moğolistan'da yaşayan bir aşiretin kavmi mahiyetini öğrenmek için kâfi gelmez» demektedir.⁷ Hemen hemen aynı şekildeki bir tasnifi veya düşünceyi Ögel'de de görmekteyiz. Yalnız Ögel çok açık bir ifadeyle Öngüt-Tatar ayrımını da yapmakta ve Şato Türkleri-

⁶ Kurat, *yukarıdaki eser*, s. 120.

⁷ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, 3. baskı, İstanbul 1981, s. 66.

nin Çin'in kuzey sınır bölgelerine yerleşmelerinden ve bunların daha sonra Hristiyanlığı kabul etmelerinin, Çin kültürü içinde eriyip gitmelerine sebebiyet vermiş olduğundan ve bunlar arasında az miktarda yaşayan Tatar kabilelerinin bulunduğundan, bunların da Mançurya bölgesinde oturlurken Kitanlar tarafından mağlup edildiklerinden ve bir kısmının güneye Yin-şan 阴山 bölgesine Şato'ların yanına gelip Şato'lar tarafından Yün 云州 ve T'ai 代州 şehirlerine yerleştirildiğinden ye Şato'lar arasında eriyip gittiğinden bahsetmekte, ve Çinliler tarafından Öngütlere 汪古 verilen Pai Ta-ta 白鞑靼 yani Ak-Tatar tabirinin bundan dolayı olduğunu, yani Çinlilerin Öngütleri Moğollardan ayırmak için Ak-Tatar dediklerini belirtmektedir.⁸ Ögel, Tatarları Kuzey ve Güney bölgelerine, yani coğrafi bir dağılıma göre ayırmaktan başka, Kuzey Tatarlarını da 3 zümreye ayırmaktadır :

1. X. asırda adları geçen ve Türk olmaları çok muhtemel bulunan Orhun Tatarları.
2. Cengiz Han'ın ataları olan, kuzeydeki iptidaî «Kara-Tatarlar» 黑鞑靼 ki, Ögel bu Tatarların, Cengiz Han'ın ataları olup, Onan ve Kerulen ırmakları havzasında bulunduklarını, çok iptidaî bir hayat tarzı yaşayıp, Çin'den çok uzakta oldukları için, IX. ve X. asırlarda Çin kaynaklarında bunlar hakkında bilginin çok az olduğunu söylemekte.
3. Buyır-Nor Tatarları.⁹

Görüldüğü gibi, genellikle Türk tarihçiliğinde her nedense Tatar-Moğol ve Türklük birbirinin içine karıştırılmış veya hepsi bir potada eritilmek istenmiş ve bu yüzden de hepsinin Türk sayılmasına çalışılmıştır. Bakın, bu mevzuda Kurat eserinde devamla ne diyor: «XII, yüzyılın sonu ve XIII. yüzyılın başında vuku bulan Moğol-Türk istilâsının en büyük neticesi: Bütün Türk illerinin (az bir istisna ile) bir tek imparatorluk halinde birleşmeleri olmuşlar. Tarihte bir daha eşi görülemeyen bu büyük imparatorluk, Hindistan ve Çin Hindistan'ı müstesna, bütün Asya'yı işgal ettiği gibi, Doğu Avrupa'nın hemen hemen hepsini sınırları içine almıştı. İşte bu bakımdandır ki, Moğol-Türk istilâsı ve Kağanlığı Türk tarihini yakından ilgilendirmektedir. Bazı tarihî, dinî ve millî tesirler yüzünden, bazı Türk memleketlerinde,

⁸ Bahaeddin Ögel, «Tatar» maddesi, *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt 12/1, s. 54.

⁹ Ögel, *yukarıdaki eser*, s. 56.

bilhassa Güney Türklerinde Moğol ve Tatarlar Türk tarihinin dışında bırakılmak istenmiş ve isteniyorsa da, objektif tarih, dil ve antropoloji araştırmalarından Moğol-Tatarların Türklere yakın ve kardeş bir kavim olduğu görülmektedir. Güney Türklerinin sima ve beden teşkilatı ile Moğol-Tatarlara benzemeyişlerinin sebebi, Önasya'da yerleşen Türklerin buradaki başka ırklarla karışmış olmasından ileri geldiği tarihi hakikattir. Yeryüzündeki Türklerin %70'inde az veya çok 'mongoloid' vasıflar bulunduğuna göre, bu tipi esas 'Türk tipi' olarak kabul etmek yerinde olur.»¹⁰ Halbuki geriye baktığımızda, şu veya bu kavmi Türk yapmakla yahut şahısları Türk yapmakla, tarihimiz yeni bir şey kazanmamıştır. Aslında buna hiç ihtiyacımız yoktur. Orta Asya Türklerinin ne olduğu, medenî seviyelerinin ne kadar yüksek olduğu, yerli ve yabancı bilim adamları tarafından tartışmasız olarak kabul edilmektedir.

Sekizinci yüzyıl ortalarında Orhun kitabelerinde görülen Tatar kelimesi ve kavmi acaba Çin kaynaklarında ne zamandan itibaren biliniyor ve kullanılıyordu? Çin kaynaklarında şimdiye kadar bilinenin aksine bu kelime 842 yahut 843 tarihinde değil, 841 tarihinde kesin olarak görülmektedir.¹¹ Çin yıllıklarında Ta-ta (Tatar) kelimesine şimdilik en erken tarih olarak 841'de rastlamaktayız. 841 senesinin Ağustos ayında Uygur Kağan'ı Ormuzd Tegin'e Çin imparatoru Wu-tsung tarafından verilen direktifi kaleme alan Çin başbakanı Li Te-yü'nün 李德裕 yazdığına göre, bu fermanda konumuzla ilgili olarak şunlar yazılıdır: «Şimdi sonbahar olmasına rağmen, hava bazen sıcak gitmektedir. Sizlerin bütün memurlarınız, sol nazır A-p'o-wu 阿波兀, kabilelerden Hei-ch'e-tzu 黑車子 (Kara Tatar)¹² ile Ta-ta 達怛 (Tatar) v.s, nin sağlık ve esenlik içinde yaşamasını dilerim.»¹³ Çinli tarihçi Wang Kou wei'in 王國維 bahsettiği bir mektup¹⁴ da yine aynı kaynakta bulunmaktadır: 842 senesi Ekim ayında Kırgızlar bir ordu komutanını Çin'e yollayarak

¹⁰ Kurat, *aynı eser*, s. 119-120.

¹¹ Tatar kelimesinin Çin tarihlerinde ilk defa kullanımları hakkında bk. Ögel, *aynı eser*, s. 56, Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 206, Cevdet Gökalp, *Göktürk Devletinin Kuruluşundan Cengiz'in Zuhuruna Kadar Altaylarda ve İç Moğolistan'da Kabileler*, Ankara, 1973, s. 85.

¹² Hei-ch'e-tzu, Shih-wei kabilelerindendi. Göktürklerin kuzeyinde oturuyorlardı. Araba ile çadır yapabildikleri için, «Kara arabacı» adı verilmiştir. Bunlara ayrıca «Kara Tatar» da denilmiştir. Bk. Chavannes-Pelliot, «Un traité manichéen retrouvé en Chine», *JournalAsiatic*, 1913, s. 253.

¹³ Tsai Wen-shen, Li Te-yü'nün mektuplarına göre Uygurlar 840-900. Doktora çalışması, Taipei, 1967, s. 56.

¹⁴ Wang Kou-wei, «The Tartars», Transl. Ch'eng Ta, *China Journal of Arts and Sciences*, 1926, s. 264.

şöyle dediler: «Bundan başka, biz Ho-lo-ch'uan 合羅川¹⁵ nehrine göçüp Uygurların eski memleketlerinde oturacağız. Ayrıca, onların hâkimiyetleri altına giren An-hsi 安西¹⁶, Pei-t'ing 北庭¹⁷, Ta-ta 鞑靼 (Tatar) v.s. gibi beş kabilenin yerlerini elde edeceğiz».¹⁸

Türk ve Çin kaynaklarında Tatar şeklinde görülen bu kabile, hiç şüphesiz ne 8. yüzyılda ne de 9. yüzyılda birden bire ortaya çıkmış ve birbirinden farklı iki kaynakta belirtilmiştir. Bu isimdeki kabile şüphe yok ki, daha önce de vardı. Yine Çin kaynaklarından edindiğimiz bilgilere göre, 841 tarihinden itibaren Tatar kelimesi ile belli bir kabileye işaret eden Çinliler, bu tarihten önce varlığından şüphe edilmeyen bu kabile mensuplarını yahut bu kabile insanların atalarını başka isim altında belirtmişlerdir. Öyle anlaşıyor ki, Türk tarihi için «Töles» kelimesi nasıl bir önem taşıyor ve bir Türk kabileler topluluğunu gösteriyorsa, aynı şekilde «Mo-ho» 鞑靼 kelimesi de Tatar kelimesinden önce yine aynı kabile mensupları için Çinliler tarafından verilen isimdir. Yoksa Orhun kitabelerinde ve Çin kaynaklarında geçen Tatar kelimesi ve kelimenin işaret ettiği kabile bu tarihten itibaren ortaya çıkan bir grup değildir. Yalnızca kendilerine, ileride de göreğimiz gibi, Çinliler tarafından çeşitli devirlerde değişik isimler verilmiştir.

Göktürk kitabelerinde yahut Çin kaynaklarında 8. ve 9. yüzyıllarda gördüğümüz Tatarlar, Çin kaynaklarının belirttiğine göre bu devirlerde çok dağınık bir şekilde yaşıyorlardı. Aşağı yukarı aynı tarihlerde çeşitli Tatar gruplarını çok değişik bölgelerde görmekteyiz.

T'ang sülalesi (618-905) zamanında Tatarların bir kısmı Uygurların kontrolü altında yaşamışlardır. Bu durumu X. yüzyılda Çin'den. Uygurlara giden (981-984) elçi Wang Yen-te'nin seyahatnamesinden öğrenebiliyoruz: «Burada Ho-lo-ch'uan vardır. Burası T'ang zamanın-

¹⁵ Ho-lo-ch'uan «Kara/Siyah Nehir» anlamındadır. Bu nehre aynı zamanda Etsina Nehri de denmektedir. Bugünkü Hami şehrinin doğusundadır. Bk. Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch'ang 981-984*, Basılmamış doktora tezi, 1972, s. 43-44.

¹⁶ Tanrı dağlarının güney bölgelerine T'ang sülalesi zamanında An-hsi denirdi, Bahaeddi Ögel, *Sino-Turcica*, Taipei, 1964, s. 71.

¹⁷ Pei-t'ing şehri. Han sülalesi zamanında ismi Chin-man olan bu şehir, 7. yüzyılda Göktürklerin oturdukları yer olmuştur. Daha sonra T'ang-chou bölgesinin merkezi durumuna geldi ve Çin'in eyaleti oldu. Moğollar zamanında Türkçe olarak «Biş Balık» (Beş Şehir) ve Farsça olarak da «Panjikath» şeklinde söylenmeye başlanmıştır. Bk. İzgi, *aynı eser*, s. 72-73.

¹⁸ Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 148. 840 Kırgız yenilgisinden sonra Uygurların güney bölgelerine göçleri ve yeni yerleşim bölgeleri için bk. Özkan İzgi, «Kao-ch'ang Uygurları Hakkında», *Tarih Dergisi*, sayı XXXII, 1979.

da Uygur prenseslerinin oturduğu yerdir. Nehrin duvarları hala durmaktadır. Sıcak su gölleri vardır. Ananeye göre önceleri Ch'i-tan 契丹 (Kitan)lar Uygurların koyunlarını, Ta-tan 達怛 (Tatar)lar sığırlarını güderlerdi. Uygurlar Kan-chou'a göç ettikleri zaman Kitan ve Tatarlar birbirlerine karşı üstünlük kurmak için mücadeleye başladılar.»¹⁹ Bu Tatarlar, Uygurların kuvvetli oldukları devirlerde Uygurlarla beraber hareket ederek Çin'e bile saldırıda bulunmuşlardır. Bu devirde Uygur hâkimiyetinde yaşayan Tatarlar, Yin-shan 陰山 dağları etrafında, Sarı nehrin batı tarafında, Ling-chou 靈州 ve Hsia-chou'nun 夏州 kuzey batısında yaşıyorlardı. Öyle anlaşıyor ki, Tatarlar hem Uygurların ve hem de daha sonra Kırgızların hâkimiyetinden kurtulmuşlar ve bu bölgelerde kendilerine yer edinmeye çalışmışlardır. Hatta Çin'e komşu durumuna gelen bu Tatarlar Çin'e çeşitli zamanlarda vergi vererek, Çinlilerle dost olarak geçinmenin yollarını aramışlardır.²⁰ Bu bölgelerde yaşayan Tatarlar Liao (Kitan) sülalesi zamanında (907-1168) yazılan kaynaklarda Tsu p'u 阻卜 diye anılmaya başlamışlardır.²¹ Liao (Kitan) sülalesi zamanında da Tatarların 達旦 çok geniş bir alanda dağınık bir şekilde yaşadıklarını görüyoruz. Güneyde Çin sınırı, en kuzeyde Kurulen (Lü-chü) nehri, batıda eski Uygurların oturdukları yerlere kadar uzanmışlardır.

Güneyde Çin sınırına yakın bölgelerde bulunan ve Göktürk kitabelerinde «9 Tatar» olarak geçen kabileleri belki bir yüzyıl sonra yine yukarıda bahsettiğimiz Wang Yen-te seyahatnamesinde bulabiliyoruz. Seyahatnamede geçen ve Tatarların bu devirde oturdukları bölgeleri işgal eden 9 tane kabileye işaret edilmektedir. Fakat hemen şunu belirtmekte fayda vardır ki, bu kabilelerin, adı geçen «9 Tatar» kabilesi olduklarını ispatlamak güç görünmektedir. Yalnız Türk kabileleri olmadıkları ve aralarda en az üç kabilenin kesin olarak Tatar kabilesi olduğunu söylemek mümkündür. Seyahatnamede geçen bu «9 Tatar» kabileleri şunlardır :

1. Tu Lo-lo
2. Mao chia-K'uai-tzu
3. Mao-nü Wang-tzu K'ai-tao

¹⁹ İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te*, s., 3.

²⁰ Wang Kou-wei, *aynı eser*, s. 258.

²¹ Karl A. Wittfogel-Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao (907 -1125)*, The American Philosophical Society, Philadelphia, 1949, s. 356.

4. Wo-yang-liang Hai-t'e
5. T'ai-tzu Ta-ch'ung
6. Wu Ti-yin
7. Ta-'kan Yü-yüeh Wang-tzu
8. İ-li Wang-tzu
9. A-tun

Yukarıda da belirttiğim gibi, bu kabilelerden bazıları kesin olarak Tatar kabilesidir ve hatta Orhun kitabelerinde adı geçen «9 Tatar» grubundandır. Bu durumu seyahatnameden takip edelim: «Wu Ti-yin 屋地因族 (Oq Tegin)²² kabilesinden geçtik. Bu kabile Ta-kan Yü-yüeh Wang-tzu 達干于越王子 (Prens Tarqan Üge)²³’nun oğlunun kabilesidir. Biz daha sonra Ta-kan Yü-yüeh Wang-tzu kabilesine geldik. Bu kabile Chiu-tsu Ta-tan 九族達鞠 (9 Tatar kabilesi)²⁴ arasında en müstesna (şerefli) olanıdır. Biz daha sonra İ-li Wang-tzu²⁵ kabilesinden 拽利王子族 geçtik.»²⁶ Orhun kitabelerinde geçen bu «9 Tatar» kabilesi aynı zamanda Sine-usu kitabesinin iki yerinde de geçmektedir. Bu «9 Tatar» kabilesi yalnızca bu iki kitabe ve Wang Yen-te’nin seyahatnamesinde değil, aynı zamanda, Liao sülalesi yıllığında da geçmektedir. Bu yıllıkta belirtildiğine göre, 1004 senesinin Temmuz ayında 26. günü Ta-tan (Tatar) krallığının Dokuz kabilesi 達旦國九部 nişan hediyeleri sunmak üzere bir elçi göndermiştir.²⁷ Wang Yen-te seyahatnamesinde adı geçen bu «9 Tatar» kabilesinin 22 yıl sonra bir krallık (devlet) olarak vasıflandırılıp Liao (Kitan) devletinde elçi yollayıp hediye sunması, kendilerinin bu devirde ne kadar kuvvetli olduklarını gösteren büyük bir delildir.

Çin’de kurulan bir başka sülale olan Sung Sülalesi zamanında (960-1126) ve bilhassa Yüan (Moğol) sülale (1206-1341) yıllıklarında Tatar

²² «oq» «flèche» Japes Hamilton, *Les Ouighours à l'époque descing Dynasties*, Paris, 1955. s. 85, not 3.

«Tegin» kelimesi ise Orhun kitabelerinde kağan’ın kardeşi yahut oğlu, han soyundan prens için kullanılmıştır. «oq Tegin» kabilesi için Japon bilim adamı Maeda Naosuke Tatar demektedir. Bak, Maeda Naosuke, «Jisseiki jidai no Kyüzoku Dattan («10. yüzyılda 9 Tatar Kabileleri»), Töyö Gakuho, 32 (1948), s. 71. Bahaeddin Ögel, «Ein Tor Nach China im 10. Jahrhundert» *CAJ*, 6 (1961), s. 175, Not 18.

²³ İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te*, s. 41.

²⁴ «9 Tatar» kabilesi hakkında bak Ögel, «Ein Tor Nach China im 10. Jahrhundert», s. 175, Maeda, *aynı eser*, s. 74, Paul Pelliot, «A propos des Comans», *JA*, 15 (1920), ss. 147-48.

²⁵ İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te*, s. 43.

²⁶ İzgi, *yukarıdaki eser*, s. 46.

²⁷ Pelliot, «A propos des Comans», s. 148.

kelimesine ve kabilelerine yine rastlamaktayız. Daha önce Çinliler tarafından Ta-ta (Tatar) şeklinde yazılan kelime Sung ve Yüan yıllıklarında T'a-t'a-erh 塔塔兒 (Tatar) şeklinde yazılmaya başlanmıştır. Yeni şekliyle yazılan Tatarlarla daha önceki kaynaklarda adı geçen Tatarlar arasında ırk bakımından hiçbir fark yoktur. Sung sülalesi zamanında yaşayan Çinli yazar Huang-chen'in 黃震 yazdığı Ku-chin-i-pien 古今紀要逸編 isimli kitaptaki bilgilere göre, Ta-tan 韃靼 (Tatar) ve 女真 Nü-chen (Cürçen)ler aynı ırktan gelmektedirler. Oturanların ismi Nü-chen (Gürçen)dir.²⁸

Yüan (Moğol) sülalesi zamanının en önemli kaynaklarından bir olan ve Meng Hung 孟珙 tarafından yazılan Meng-ta-pei-tu 蒙鞑備錄 isimli kitaptaki bilgilere göre Tatarlar bu devirde 4 gruba ayrılmıştır. 1 — Pai-ta-ta 白韃靼 (Beyaz Tatarlar veya Öğütler), 2 — Hei Ta-ta 黑韃靼 (Kara Tatarlar). 3 — Sheng Ta-ta 生韃靼 (Vahşi Tatarlar), 4 — Shui Ta-ta 水韃靼 (Su Tatarları).²⁹ «Hei Ta-ta (Kara Tatar)lar, T'e-mu-chen 朮沒真 (Temuçin) zamanında Nü-chen (Cürçen)lere karşı isyan etmeye başlamışlardır. Kendisine daha sonra Ch'eng-chi-ssu Huang-ti (Cengiz Han) unvanı verilmiştir. Ayrıca Nü-chen (Cürçen)lerin kuzey-doğusunda Mong-wu 蒙兀, Mong-wa 蒙瓦 veya Mong-ku 萌骨 denilen Moğol ülkesi vardı.»³⁰ Bu yukarıdaki bilgileri veren yazar Sung sülalesi zamanında yaşamış olduğundan, bu sülalenin Chia-ting 嘉定 saltanat devresinin 4. yılında (1211) «Kara Tatar»ı «Mong-ku» ismiyle birleştirip, bunları beraberce Büyük Mong-ku 大蒙古國 (Büyük Moğol) ülkesi olarak isimlendirmiştir.³¹

Yine bu devirlerde Çin kaynaklarında Ta-tan ile T'a-t'a-erh kelimelerinin işaret ettiği ayrımın şöyle yapıldığını görmekteyiz. Takriben Kurulen nehrinin doğusundaki topraklar Çinli olmayan bir sülale olan Chin (1115-1234)lilere aitti ve burada oturanlara T'a-t'a-erh (Tatar) ismi verilmişti. Kurulen nehrinin batısında Selenga nehrinin doğusuna kadar uzanan sahadaki topraklar ise Yüan (Moğol)lara aitti. Burada oturanlara da T-ta (Tatar) ismi verilmiştir. İşte bilhassa Cengiz döneminden itibaren ve Cengiz'in yanında bulunan generalleri, vezirleri

²⁸ T'ang Ch'i, *Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslâm Dünyası ile Temasta bulunan Şahsiyetler*, Doktora Tezi, İstanbul, 1970, s. 91.

²⁹ Wang Kou-wei, *aynı eser*, s. 265.

³⁰ T'ang Ch'i, *aynı eser*, s. 91.

³¹ T'ang Ch'i, *yukarıdaki eser*, s. 91.

ve büyük memurlarının hepsi Kara Tatar kabilesinden olduğu için bu devirden itibaren yıllıklarında Kara Tatar, Moğol eşitliği görülmeğe başlanmıştır. İşte bu tarihlerde ve bundan sonraki devirlerde görülen Tatar = Moğol karışıklığının asıl sebebi budur. Esasında Moğolların en önemli kaynaklarından olan **Yüan Ch'ao Mi-shih (Moğolların Gizli Tarihi)**'tan ve bu devrin diğer önemli kaynaklarından biliyoruz ki Moğollar asla kendilerini Tatar yahut Kara Tatar soyundan görmezler ve buna kesin olarak karşı çıkarlar. Meselâ Moğolların Gizli Tarihi'ndeki bir kayıta aynen şöyle denmektedir : «Tatar halkı eskiden beri bizim cedlerimizi ve babalarımızı öldürerek bize düşman kesilmişlerdir. Şimdi bunu fırsat bilerek onlara hücum edelim»³² diyen Cengiz'dir. Gizli Tarihte hiçbir zaman Tatar Moğol eşitliğine işaret eden bir tek kelime dahi yoktur. Moğolların ortaya çıkışını ve bütün Cengiz devresini içeren böyle bir kaynaktan şayet aynı soydan gelmiş olsalardı, bunları yani ataları olan Tatarları nasıl inkâr edebilirlerdi. Aralarında ırk bakımından ayrılık olmasına rağmen, yeni bir devlet kurmak azminde olan Cengiz tarafından Tatarların veya Türklerin devletin en önemli mevkilerinde olmaları bu devirler için doğaldır.

Tatar ve Moğolların ayrı ırktan olmalarına rağmen, 12. yüzyılda Tatarların Moğolistan'daki en kuvvetli topluluk olmaları ve daha önce de belirttiğimiz gibi, Kuzey Çin'de hüküm süren Cürcen'lerle çok yakın bir münasebet içinde olmaları ve Cengiz döneminden sonra Moğolların ilk oturdukları bölgelerden ayrılıp güneye doğru hareket etmeleri ve Tatarların bulundukları bölgelerde yerleşmeleri karşısında Çinliler, Moğolistan'daki bütün toplulukların hepsini Tatar olarak isimlendirmekte bir engel görmemişlerdir. Sadece Çinliler değil, Araplar ve İranlılar da aynı şekilde Moğolistan'da oturan bütün halklara «Tatar» diye hitap etmişlerdir.³³ Ayrıca Cengiz Moğol fütuhatı sırasında hâkim unsur olan ve bazı yüksek mevkileri işgal eden Tatar kabilelerinin varlığından dolayı, Çinlilerin, kendilerine uzak olmaları sebebiyle 11-12. yüzyıla kadar pek bahsetmedikleri Moğol kabilelerinden yeni bir devletin teşekkülünden sonra bile hala Moğollara Tatar demelerini de doğal karşılamak lazımdır.

³² Yüan Ch'ao Mi-shih (Moğolların Gizli Tarihi), Türkçeye Tercüme eden, Ahmet Temir, Ankara, 1948, s. 63.

³³ I De Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, London, 1971, s. 45.

Bilindiği gibi, Moğolların esas yurdu bugünkü Moğolistan veya bir başka deyişle 11. ve 12. yüzyıllarda Tatarların oturdukları bölgeler değildi. Moğollar bu devirlerde Onan ve Kerulen nehirleri arasında göçebe bir hayat yaşamaktaydılar. Bu bölgelerde göçebe hayatı süren ve kesin olarak Moğolca konuştuklarını bildiğimiz bu kabileleri, tıpkı Göktürklerin ortaya çıkmasından önce Türk kavimlerinde gördüğümüz dağınıklıktan kurtaran Bumin Kağan gibi, Cengiz de bu göçebe kabilelerini bir araya toplamış ve bir Moğol birliği kurmuştur. Bu isim, bu sefer, bütün kabilelere teşmil olunmuş ve Moğolların Cengiz zamanından sonra daha güneye gelmeleriyle birlikte yaygınlaşmıştır. Moğol adı da hiç şüphesiz birdenbire ortaya çıkan bir kelime değildir. Moğol adının değişik bir şeklini T'ang sülalesi zamanından beri görmekteyiz. Yine Kerulen ve Onan nehirleri arasında ve Kingan dağlarının kuzeyinde oturan ve Shih-wei 室韋 kabileleri arasında sözü edilen ve Çinliler tarafından kendilerine Mong-wu, Mong-wa veya Mong-ku denilen bir kabilenin yaşadığı bilinmektedir. Bundan dolayı Moğol adının ilk defa bu sülale yıllığında ortaya çıkması kuvvetle muhtemeldir.³⁴ Barthold'un Meng Hung isimli Çinli yazarın eseri olan Meng-ta Pei-lu isimli kitabından naklettiğine göre, Moğol kelimesi Cengiz devrinde resmi bir tabir olup, Moğollar tarafından asla kullanılmıyordu. Moğollar bu devirde kendilerini ait oldukları kabile adları ile çağırıyorlardı. Bununla beraber, Yüan (Moğol) sülalesinin resmi yıllıklarında Moğollara ve onlarla birleşmiş kavimlere Çin'de Moğol, Moğolistan'da ise Tatar denilmekteydi.³⁵

Bilindiği gibi, Cengiz'in ölümünden sonra dört oğlu arasında paylaştırılan topraklardan Çoçi'ye Kuzey-Batı Asya bölgesi düşmüştü. Ancak Çoçi'nin babasının sağlığında ölmesi, kendisinin yerine oğlu Batu'nun bu topraklarda hâkimiyet sürmesine ve bir devlet kurmasına yol açmıştır. Bu kurulan devletin adı Altın-Orda idi. Bu devletin yerli halkı ise büyük çoğunluğu ile Türk ve aynı zamanda Müslümandı. Ayrıca Batu'nun bu bölgeleri istilâsı sırasında pek çok Türk, bu Moğol ordusu içinde bu bölgelere gelmiştir. Daha Cengiz'in istilâsı sırasında pek çok Türk yer değiştirmiş ve Batı Asya taraflarına göç etmişti. Bu Türklerin bu bölgelere gelmeleri, onların İslamiyet'le karşılaşmaları-

³⁴ Pelliot, «A propos des Comans», s. 146.

³⁵ W. Barthold, *Turkestan Down to the Mongol Invasion*, Fourth Edition, London, 1977, s. 381.

na ve dolayısıyla İslamiyet'in hızla Türkler arasında yayılmasına yol açmıştır. Altın-Orda sahasında İslamiyet'i kabul etmiş olan Türklerin, idareci durumda olan Moğollarla kaynaşması ve Moğolların yukarıda da gördüğümüz gibi daha önceki devirlerde Tatar ismi ile isimlendirilmeleri bu sefer bütün Altın Orda halkının Tatar diye adlandırılmasına yol açmıştır. Daha 14. yüzyıl başlarında Altın Orda devletine Rus kaynaklarında Tatar denmeye başladığını görüyoruz.³⁶

Altın-Orda'nın çöküşünden sonra kurulan Kırım, Kazan, Sibiryа gibi hanlıkların hepsi XVI. yüzyılda münasebette bulundukları Ruslardan dolayı Tatar ismi ile çağırılmaya başlanmıştır. Bilindiği gibi, bu hanlıklardan varlığını en çok devam ettiren Kırım Hanlığı olmuştur. Ruslardan başka, Osmanlılar da kendilerine tâbi olan Kırım Hanlığı'nı «Kırım Tatar Hanlığı» olarak isimlendirmişlerdir.³⁷

Ruslar tarafından kullanılan bu Tatar kelimesinin, Batı ilim âleminde de 13. yüzyıldan beri Moğol egemenliği altında birleşmiş topluluklar için kullanıldığını görmekteyiz. Osmanlıların dışında kalan bütün Türk toplulukları Tatar olarak vasıflandırılmıştır. Belki Marco Polo'nun da Türk ve Moğolları ikisini birden Tatar olarak isimlendirmesinin Batı dünyasında etkisi olmuştur. Tabii ki Marco Polo da bu yanlış anlaşılmaya sebebiyet veren kullanımı Çinlilerden öğrenmiştir. 18. Yüzyılda J. Deguignes'in yazdığı ve pek çok Çin kaynaklarını Batı âlemine tanıtan ilk eser olması bakımından büyük önem kazanan ve Türkçeye de tercüme edilen **Hanların, Türklerin, Moğolların ve diğer Batı Tatarlarının Genel Tarihi** isimli eseri, esasında içinde pek çok halkı birbirine karıştırması ve yanlış anlaşılmalara ve yanlış tercüme-lerden dolayı zamanımız için geçerliliğini büyük ölçüde kaybetmiş olmasına rağmen, ortaya attığı bazı yanlışlıklar zaman içerisinde dahî düzeltilememiştir. Çünkü yerleşmiş olan bu yanlışlıklar belki de bizden başka milletler için çok önemi olmayan meselelerdi. İşte Deguignes'in bu eserinde yaptığı bir hata da, aynen Rus kaynaklarında olduğu gibi, Tatar kelimesini bütün Orta Asya'da kurulan Hanlıklara teşmil etmesi olmuştur. Bu yüzdendir ki, tamamen Türk olan ve hiçbir şekilde Tatarlıkla alakası bulunmayan bu insanlar Tatar sayılarak günümü-

³⁶ Gotthard Jäschke, «Zur Geschichte Des Names 'Tatar'.» *Reşit Rahmeti Arat için Armağan*, Ankara, 1966, s. 279.

³⁷ Barthold, *Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler*, s. 242.

ze kadar yanlış bir kullanımın esiri olmuşlardır. Bir zamanlar, Azerî, Türkmen ve Özbekler için de «Tatar» adını kullanan Ruslar artık bunu kullanmamaktadırlar. Çarlık döneminde Rusya Türkleri zaman zaman Tatar olarak isimlendirilmişler, fakat hiçbir zaman kendilerine Türk denilmemiştir. Buna karşılık, bugünkü Sovyetler Birliği'nde «Tatar» kelimesi Kazan ve Kırım Türklerine verilen bir isim olarak kalmıştır.

MOĞOLLARIN BATI İSTİLASI VE TÜRK TARİHİ BAKIMINDAN ÖNEMİ¹

XII. yüzyıl sonlarına doğru bugünkü Moğolistan civarında yaşayan Nayman, Kerait, Merkit gibi kabileler arasında şiddetli mücadeleler devam ederken, bu mücadeleye Kınan dağlarının kuzeyinde, Kerulen ve Onan nehirleri arasında oturan ve kendilerine T'ang sülalesi (618-905) zamanından beri Mong-wu, Mong-wa veya Mong-ku denilen Moğolların da karıştığını ve moğolca konuşan bütün bu kabileleri zamanla kendi hakimiyeti altına alarak bir tek devlet çatısı altında toplayan ve 1206 yılının ilkbaharında Moğol prenslerinin de bulunduğu ilk «Kurultayı» da «Cengiz» ismini alan Temuçin, yalnız XIII. yüzyılda kurduğu büyük Moğol İmparatorluğu'nun değil, belki aynı zamanda bugünkü Moğolistan Halk Cumhuriyeti'nin de kurucusu olmuştur.²

Cengiz Han'ın bulunduğu topraklardan dışarı çıkıp yapmış olduğu seferlere bir göz atacak olursak, ilk yıllarında büyük topraklar elde etmek için planlar yaptığına dair elimizde deliller yoktur. Cengiz'in ilk hanlık yıllarında yapmış olduğu seferler, kanaatimizce sadece komşu kabileleri kendi hakimiyeti altına alması için akın mahiyetinde olmuştur. Moğolların, Moğolistan dışında daimi olarak hakimiyet kurmaları çok sonraki tarihlere rastlamaktadır. Bilindiği gibi, Cengiz Han ilk defa

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Moğolların Batı İstilas ve Türk Tarihi Bakımından Önemi", *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl 23/1-2, Ankara, 1985, ss.323-339.

² Cengiz Han tarafından 1206 yılında resmen bir Moğol devleti kurulmadan önce, Moğolların oturdukları bölgelere yakın yerlerde oturan Ta-tan (Tatar)lar, Çin kaynaklarında kendilerinden bol bol bahsedilen bir kabiledir. Moğolların bir devlet kurup ortaya çıkışı ile birlikte ve daha önce Tatarların bulundukları bölgelere yerleşmeleri karşısında Çinliler, Moğolistan'daki bütün toplulukların hepsini Tatar olarak isimlendirmekte bir mahzur görmemişlerdir. Bu duruma sadece Çinliler değil, Araplar ve İranlılar da katılmışlar ve onlar da Moğolistan'da oturan bütün halklara "Tatar" diye hitap etmişlerdir. (I De Rachewiltz, *Papal Envoys to the Great Khans*, London, 1971, s.45) Ayrıca, Cengiz döneminden itibaren Cengiz'in yanında bulunan generalleri, vezirleri ve devletin başında bulunan memurlarından çoğu Tatarların bir kolu olan "Kara Tatar" kabilesinden olduğu için bu devirden itibaren Kara-Tatar-Moğol eşitliği ortaya çıkmış ve bu durum da Tatar-Moğol karışıklığına yol açmıştır. Esasında "Moğol" kelimesi Cengiz Han devrinde resmi bir tâbir olup, Moğollar tarafından asla kullanılmıyordu. Moğollar bu devirde kendilerini, ait oldukları kabile isimleri ile çağırıyorlardı.

Hsi-Hsia (Tangut) devletine karşı sefere çıkmış³ ve hatta Tangut imparatoru tarafından 1210 yılında kendisine zevce olarak kızı verilmiş ve bunun neticesi olarak arada bir akrabalık münasebeti kurularak Moğol saldırılarına karşı tedbir alınmak istenmiştir.⁴

Cengiz Han'ın Tangut seferinden sonra 1211-1216 tarihleri arasında bütün kuvvetleri ile birlikte Çin'e yöneldiğini görmekteyiz.⁵ Hatta 1215 tarihinde Pei-Ch'ing (Pakin) şehri önlerine kadar gelen Cengiz Han ile burada sulh yapmağa mecbur olan Çin imparatoru daha sonra bir Çin prensesini kendisine vermişse de beş ay süren bir barış devresinden sonra başlayan savaş neticesinde Pekin Moğollara tamamen teslim olmuştur. Bu hadiseden sonra Cengiz Han tekrar Moğolistan'a geri dönmüştür.

Cengiz Han'ın Batı'ya yapmış olduğu seferleri iki kısımda incelemek mümkündür. Bunlardan ilki 1211 yani Çinlilerle olan savaşın başlangıcından önce yapılanlar, diğeri ise (Çin 'in belli bir bölgesi dahi olsa) Çin istilâsından sonra yani 1216 tarihinden sonra yapılan seferlerdir. Cengiz'in 1211 tarihine kadar Batı'ya yaptığı seferler, daha ziyade, Nayman ve Kerait kavimleri için düzenlenmiş ve hiç bir zaman Orta Asya'nın içlerine kadar gidilememiştir. Yapılan bu savaşlar ezelî düşmanlarının takibi şeklinde cereyan etmiş ve Sibiryâ, Yukarı Yenisey ile Yukarı İrtis bölgelerinde hakimiyet tesis edilmiştir.⁶ Bu arada 1209 tarihinde Uygur Hükümdarı İdikut Barçuk Art-Tigin, 1211 tarihinde de bugünkü Yedi-Su nehrinin kuzeyinde bulunan Karluk hükümdarı II. Arslan Han, Cengiz Han'a tabiyetlerini bildirmişlerdir. Karluk hükümdarı II. Arslan Han aynı zamanda, Moğollara tabiyetini bildiren ilk müslüman hükümdar olmuştur.⁷

Cengiz Han'ın 1211 tarihine kadar tamamladığı, eski düşmanlarının takibi ve bunların çoğunu kendi hakimiyeti altına alması ve bir kısmının da Batı istikâmetinde yeni yurtlar edinmeleri neticesinde,

³ John Andrew Boyle, "The Mongol Invasion of Eastern Persia 1220-1223," *The Mongol World Empire 1206-1370, Variorum reprints*, London, 1977, s., 615-616.

⁴ W. Barthold, "Cengiz Han", *İslâm Ansiklopedisi*, C. III, s. 93.

⁵ V.V. Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, Gibb Memorial Series, London, 1958, s., 393.

⁶ *Yuan-Ch'ao Mi-Shih (Moğolların Gizli Tarihi)* Ter. Ahmet Temir, Ankara, 1948, s., 237.

⁷ Uygur hükümdarı Barçuk Art-Tigin ile Karluk hükümdarı II. Arslan Han'ın tâbiyetlerini Cengiz Han'a bildirmeleri hakkında bak, İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977, s.s. 118-9.

hemen hemen bu sırada Orta Asya'nın en kuvvetli müslüman ve Türk olan Harezmsahlarla komşu duruma gelmesini sağlamıştır. Bu durumda Orta Asya'da bulunan iki büyük kuvvetten Moğollar, şaman, budist ve nesturi dinlerine bağlı Türk topluluklarını kendi bünyesinde bulundurmaktan başka, aynı zamanda, Nayman ve Merkitlerin takipleri neticesinde, bunların bulundukları toprakları da kendi bünyesinde topladığından, müslüman olan ve aynı zamanda tamamen Türklerin bulunduğu bölgeyi de eline geçirmiş oluyordu.

Diğer taraftan Moğollar açısından Türkler, kendilerine diğer milletlere mensup olanlardan daha yakın idi. Hiç şüphesiz bu yakınlığı sağlayan pek çok unsurun yanında, bunlardan en önemlilerinden biri, her iki topluluğun da bozkırlı, yani göçebe oluşlarıdır. Diğer önemli unsurlardan birisi de, Moğolların ilk yıllarından itibaren, aralarında kendilerine hocalık da yapmış olan Uygurların bulunmasıdır. Bilhassa Cengiz Han'ın oğullarına hocalık yapmış ve devlet teşkilatı içinde görev almış olan Uygurlar bu devirde Orta Asya'da bulunan Türk topluluklarının en ileri gelenlerindendi.⁸ Yukarıda saydığımız faktörlerin ışığında tabii ki, Cengiz Han ordusunda Türklerin bulunması, Moğollar açısından çok önemli bir unsur olmuştur.

Cengiz Han'ın Nayman ve Merkitleri takibi neticesinde komşu duruma geldikleri Harezmsahlara gelince; bunlar İran'ın etkisinde kalan müslüman bir Türk topluluğu ile hâkim oldukları bölgenin hemen batısında bulunan ve tamamen İranlılar'la dolu olan bir sahada bulunuyorlardı. Bilindiği gibi, Harezmsahlara, Karahanlılar'ı yendikten sonra, başkentlerini Semerkand'a taşımışlardı. Her ne kadar, yeni başkent tamamen Türklerden müteşekkil idiyse de, Karahanlılar içinde önemli bir rol oynamış olan Çiğil, Yağma ve Kanklı'lar gibi Türk kabileleriyle Harezmsahlıların birleşmesi güç olmuştur. Etnik bakımdan, bir tarafta şehirlerin büyük çoğunluğunu oluşturan ve aynı zamanda tarımla da uğraşan İranlılar; diğer taraftan, orduyu temsil eden Türkler arasında, müslümanlıktan başka ortak bir nokta yoktu. Herhalde bu sıralarda Harezmsahlıların hükümdarı bulunan Muhammed Harezmsah'ın kendi birliğini en iyi bir şekilde koruyabilmesi için müslümanlık, birleştirici bir unsur olabilirdi. Fakat, bizce yaptığı hatalardan birisi

⁸ Oda Juten, "Uighuristan," *Acta Asiatica, Bulletin of the Institute of Eastern Culture*, 34, Tokyo, 1978, s., 22.

ve belki de en mühimi, “İslâmiyetin Sultanı” olmak istemesidir. Ve hatta Halife ile çatışmalara girmesi, kendisi için çok zararlı olmuştur.⁹ Harezmşahlar 1210 yılında Karahıtaylılar’ı yendiği zaman Harezmşah Muhammed’in kendisini, «müslümanları kâfirler elinden kurtarıcı” diye ilân etmiş olması bile, kendisinin Orta Asya’nın müslüman ahalisi arasında birleştirici bir rol oynamadığını bize göstermektedir. Harzemşah Muhammed, fethettiği ülkelerde, ordusunu disiplinli bir şekilde tutmaktan bile zaman zaman âciz kalmıştır. Harezmşahlılar’ın içinde bulundukları bir başka durum ise, ordunun çeşitli milletlere mensup askerlerden meydana gelmiş olmasıdır. Hele Harezmşah ordusunda İranlıların da bulunması, herhalde milliyet çekişmelerine sebep olmuştur.

Cengiz Han’ın Batı Seferine çıkmadan önce Orta Asya’nın doğusunda ve batısında bulunan bu iki devletin durumlarını kısaca özetledikten sonra, şimdide Cengiz Han’ın Batı Seferi’nin sebeplerini gözden geçirelim. Cengiz Han’ın Batı Seferi’nin sebepleri, kaynaklardaki tutarsızlıklardan dolayı çeşitli şekillerde yorumlanmıştır. Hatta bu yüzden büyük yanlışlıkların bile yapıldığı görülmüştür. Belki bu mevzuda hataların en önemlisi, Bağdat Halifesi en-Nasır’ın Moğollara bir heyet yollayarak Harezmşahlara karşı ortak hareket edilmesini, daha doğrusu, kendisinin Halife’ye yardım etmesini istediği şeklindeki yorumlardır. Fakat bu durum hiç şüphesiz tamamen bir yakıştırmacadır. Gerçekten Cengiz Han Pekin’de bulunduğu sırada kendisine müslümanlardan teşekkül eden bir sefaret heyeti gelmiş ve bu heyeti Pekin’de kabul etmiştir. Fakat bu heyet Halife tarafından değil, Muhammed Harezmşah tarafından gönderilmiştir. Gerçi bu elçilik heyetinin yollanma sebebi olarak sadece bir dostluk olduğu düşünülme de, hakikat olan durum, bu heyetin Halife tarafından değil, Muhammed Harezmşah tarafından yollanmış olmasıdır. Bu heyetin Cengiz Han’a yollanmasının gerçek sebebi ise hiç şüphesiz, Çin’deki Moğol başarılarının Orta Asya’da duyulmasından sonra, Muhammed Harezmşah’ın bu durumunun gerçek olup olmadığını araştırmak ve aynı zamanda Moğol ordusunun gücü hakkında bir bilgi edinmek istemesidir.

Genel olarak kaynaklarda, Cengiz Han’ın Batı seferine çıkmasının sebebi olarak Otrar şehrine Cengiz Han tarafından yollanan ticaret he-

⁹ Barthold, *Turkestan...*, s., 347.

yetinin öldürülmesi olayı gösterilir. Bilhassa İslâm kaynaklarının belirttiği bu olay, söz konusu seferin asıl sebebi olabilir. Çünkü Cengiz Han, Doğu ile Batı arasında dostluk kurarak ticaretin gelişebileceğine inanmaktadır. Cengiz Han, daha devletini kurmaya çalışırken, çevresinde bulunan imtiyazlı kişiler arasında Cafer Hoca, Hasan ve Danişmend Hacib isminde üç müslümanın bulunması bizce çok ehemmiyetlidir. Kayların kesin bilgi vermemelerine rağmen bu üç müslüman tüccarın buralara sadece ticaret maksadıyla geldikleri söylenebilir.¹⁰ Çünkü bu sıralarda Çin ile Moğollar arasındaki ticaret, Batıdan gelmiş müslüman tüccarların elinde bulunmakta idi. Moğollar tarafından “Sartay”, Türkler tarafından ise “Ortak” adı verilen bu tacirler, daha sonraları da, Cengiz Han’ın büyük itimatlarını kazanmışlardır. Abu’l-Farac’ın bildirdiğine göre, Cengiz Han, ülkesinde, bu sıralarda elbise ve yatağa çok ihtiyaç duymaktadır.¹¹ Bundan dolayı da, herhangi bir bölgeden gelen tacirlere büyük kolaylıklar sağlamak amacıyla, tacirlerin geçtiği yollara, gelen tacirlere herhangi bir saldırıda bulunulmaması için, bu tacirleri muhafaza eden ve kendilerine Moğolca *qaraghci* “nöbetçi, bakan kimse” denilen kişiler yerleştirilmiştir.¹² Göçebe olan toplulukların çeşitli mallara duydukları ihtiyaçlardan dolayı ticarete büyük önem verdikleri hakkında Göktürk ve Uygurların durumlarını göz önüne alırsak,¹³ Cengiz Han’ın ticarete ne kadar çok önem verdiği gerçeğini daha iyi anlıyabiliriz. Cengiz Han’ın esasında Batı’ya açılmak istemesinin temelinde, sadece ticaretin geliştirilmesinin gerçek sebep olduğunu görürüz. Hatta, 1216 tarihinden sonra, yani Cengiz Han’ın Çin seferinden dönüşünden hemen sonra, oğlu Coçi’yi Merkitlerin kalıntılarını takip etmek için sefere yolladığı zaman ve Merkitlerin Turgay bölgesinde tamamen ortadan kaldırılmasından sonra, Harezmsah ordusuyla Coçi’nin karşılaşması hadisesi tamamen bir tesadüften ibarettir.¹⁴ Tamamen tesadüfi bu ilk çarpışmadan sonra dahi, her iki devletin münasebetlerinde hiç bir değişiklik olmamış-

¹⁰ Barthold, “Cengiz Han”, s., 92.

¹¹ Abu’l Farac, *Abu’l Farac Tarihi*, Ter. Ömer Ziya Doğrul, 2 Cilt, Ankara, 1945-1950, C, II, s., 481.

¹² Ata Malik Cuveynî, *The History of the World-Conqueror*, İng. Ter. J. A. Boyle, 2 Cilt, Cambridge., Mass., Harvard University Press, 1958, C, I, s., 78.

¹³ Göktürk ve Uygurların ticareti hakkında bak, Özkan İzgi, “XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletlerinin Çin’le yaptığı ticari Münasebetler,” *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı IX, Sayı IX, 1978, ss., 87-106.

¹⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlar Devleti Tarihi*, Ankara, 1956, s.. 238.

tır. Bu Harezms̄ah-Moğol ordularının ilk karşılaşması sırasında Muhammed Harezms̄ah Buhara'da bulunuyor ve hem Merkitleri hem de Moğolları yenme sevdasına kapılıp Semerkand'tan büyük bir ordu ile yola çıkıyordu. Merkitleri yenen ve geri çekilen Cengiz ordusu, Muhammed Harezms̄ah'ın hücumuna uğramış ve bir gün süren savaşta, yorgun olan Moğol ordusu karşısında Muhammed Harezms̄ah ancak oğlu Celaleddin'in yardımıyla ölümden güç kurtulmuştur.¹⁵

Yukarıda Cengiz Han ile Muhammed Harezms̄ah arasında ticaret heyetlerinin gidip geldiğinden bahsetmiştik. Bu heyetlerin karşılıklı olarak gidip gelmesi, ilk Moğol-Harezms̄ah çarpışmasından önce meydana gelmiştir. İki ülke arasında gidip gelen ticaret heyetlerinden ilki, Barthold'un fikrine göre, Cengiz Han'ın Pekin'i ele geçirdiği sırada, buraya yollanan 1215 tarihli Harezms̄ah elçilik heyetidir.¹⁶ Fakat, kaynaklar iyice tetkik edildiğinde, ilk ticaret heyetinin bu olmadığı kolaylıkla anlaşılabilir.

Cengiz Han'ın Batı ile yapacağı ticaretin kendisi için ne kadar önemli olduğuna yukarıda değinmiştik. İşte bu yüzdendir ki, Cengiz Han, Muhammed Harezms̄ah ile yeni bir antlaşma şartlarının tesbiti ve aralarındaki münasebetlerin daha iyi geliştirilmesi için Harezmli Mahmud'u, Buharalı Ali Hoca'yı ve Otrarlı Yusuf Kenka'yı Muhammed Harezms̄ah'a yollamıştır.¹⁷ Cengiz Han'ın yollamış olduğu bu elçilik heyetini Muhammed Harezms̄ah, Irak seferi dönüşünde yani 1214 senesinden sonra kabul etmiştir. Cengiz Han'ın elçileri Harezms̄ah'a "Büyük Han size selam söyledi. Sizi sevgili oğlundan daha kıymetli bilerek sizinle dostluk münasebetleri tesis etmek istiyor. Eğer münasip görürseniz iki memleket arasında ticaret kapılarını açalım" demişlerdir.¹⁸ Cengiz Han'ın elçileriyle, Muhammed Harezms̄ah arasında ertesi gün bir görüşme daha olmuştur. Bu ikinci görüşmenin sebebi ise, isminden de anlaşılacağı gibi, Harezmli bir müslüman olan Mahmud'dan Cengiz Han hakkında daha fazla malumat alabilme isteğindendir. Muhammed Harezms̄ah, elçiye hediyeler vererek, Cengiz Han'ın hakikaten bütün Çin'i ele geçirip geçirmediğini sormuş ve Mahmud da Cengiz'in Çin'i aldığını söyleyince, Muhammed Harez-

¹⁵ Kafesoğlu, *aynı eser*, s., 238.

¹⁶ Barthold, *Turkestan....s.*, 371.

¹⁷ Kafesoğlu, *aynı eser*, s., 232.

¹⁸ Kafesoğlu, *yukarıdaki eser*, s. ,232.

mşah, “benim memleketimin genişliğini, ordularımın çokluğunu biliyorsunuz. Han, nasıl olur da bana ‘oğlum’ diye hitap eder” demiştir. Elçi Mahmud ise, gayet yumuşak sözler söyliyerek Muhammed Harezmsah’ı yumuşatmış ve onun iltifatlarına mazhar olmuştur.¹⁹ Cengiz Han’dan gelen bu ilk elçilik heyetinin arkasından, yukarıda da sözünü ettiğimiz gibi, hiç şüphesiz, Cengiz Han’ın Pekin’i istilâsı sırasında, Harezmsah’tan gelen elçiler Çin’e vasıl olmuşlardır.

Cüveynî’de belirtildiğine göre 1218 tarihinde Muhammed Harezmsah tarafından Cengiz Han’a bir ticaret kervanı daha yollanmıştır.²⁰ Burada şu noktayı belirtmekte yarar vardır. Barthold, İslâm Ansiklopedisi’ndeki makalesinde kanaatimizce bir hataya düşmektedir. Çünkü, Muhammed Harezmsah’tan Cengiz Han’a giden ticaret kervanını, Cengiz Han’ın yolladığı elçilik heyetinden önceye koymakta ve şöyle bir hükme varmaktadır: “Demek ki iki devlet arasındaki ticarî münasebetlerin gelişmesi için ilk teklif Muhammed Harezmsah’tan gelmektedir.”²¹ Esasında, kaynakların bize bildirdiğine göre, ticaretin gelişmesini sağlamak isteyen Cengiz Han olmuştur. Ayrıca, Muhammed Harezmsah’ın Cengiz Han gibi dostluğun ve ticaretin gelişmesi fikrinde olmadığını, hatta Cengiz Han’ın ihtiyacı olan maddelerin Moğollara satılmasının yasak edildiğini yine kaynaklar kaydetmektedir. Zaten Muhammed Harezmsah’ın Cengiz Han’a yolladığı elçilerin amaçlarının ticaret olmayıp hem Cengiz ordusu hakkında bir fikir edinebilmek ve hem de Çin’in zenginliklerini araştırmak olduğu da bilinen bir gerçektir. Barthold’un yukarıdaki bu fikri ile ilgili olarak bir başka eserinde, Otrar’da elçilerin öldürülmesinden sonra şöyle düşündüğünü görüyoruz. “Fakat Muhammed Harezmsah’ın asıl gayesinin ticaret olmadığını daha önce gördük” derken kendi kendini teyit etmiş olmaktadır.²² 1215 tarihinde Muhammed Harezmsah tarafından yollanan elçilik heyetinden sonra 1218 senesinde Muhammed Harezmsah’ın Cengiz Han’a bir ticaret kervanı yolladığını görüyoruz. Bu ticaret kervanında Hocentli Ahmet, Emir Hüseyin’in oğlu ve Ahmed Balçık adlarındaki kişilerin başkanlığında bir ticaret heyetinin götürdüğü eş-

¹⁹ Otrar’da geçen hadiseler için daha geniş olarak bak, Özkan İzgi, «Harezmsah ve Moğolların ilk Karşılaşmaları ve Otrar Hadisesi,” *Türk Kültürü*, Yıl 15, Sayı 170, 1976, s. 28-35.

²⁰ Cüveynî, *aynı eser*, s. ,77.

²¹ Barthold, “Cengiz Han,” s., 95.

²² Barthold, *Turkestan...*, s., 407.

yaların içinde çoğu elbise, bez gibi Moğollar tarafından çok makbule geçecek eşyalar bulunmaktadır. Muhammed Harezms̄ah'ın bu ticaret kervanı, Cengiz Han'ın topraklarına girdiği zaman, nöbetçiler tarafından malları kontrol edilmiş ve gelen eşyaları beğendikleri için kervanı Cengiz Han'a yollamışlardır. Cengiz Han'ın yanına giden heyetteki Ahmet Balçık, Cengiz Han ile malları hususunda pazarlığa girişmiş ve Ahmet Balçık mallarına çok para istemiştir. Cengiz Han ise, mallarının değerinin bu kadar etmeyeceğini bildiği için Ahmet Balçık'a kızmış ve kendisini hapsedirmiştir. Cengiz Han, diğer iki taciri yanına çağırdığı zaman onlar, Ahmet Balçık gibi bir hataya düşüp mallarının değerinden fazla para istememişler ve hatta mallarını Cengiz'e parasız verebileceklerini bildirmişlerdir. Cengiz Han, iki ülke arasında ticaretin gelişmesini istediği için, Ahmet Balçık'ı sonradan serbest bırakmış ve elçilere de çok iyi muamele etmiştir. Bu tacirlerin gelişinden hemen sonra, Cengiz Han, karılarına, oğullarına ve noyadlarına (efendi ve beylerine) kendi emirlerindeki kimselere altın vererek Harzem'den ne isterlerse getirmelerini söylemiştir. Hazırlanan 450 kişilik kabile, başlarında Ömer Hoca Utrari, Hammal Maraghi, Buharalı Fahr-al Din Dizaki ve Amin ad-din Hasavi olmak üzere, tamamen müslümanlardan kurulu bir heyet halinde yola çıkarmıştır. *Moğolların Gizli Tarihi*'ne göre, 1218 tarihinde Ukuna idaresindeki 100 kişilik bir elçilik heyeti yola çıkmıştır. Sadece *Gizli Tarihte* bahsedilen bu elçilik heyetinin herhalde diğer kaynakların müştereken bahsettiği 450 kişilik ticaret kervanı ile birlikte yola çıktığı düşünülebilir.²³

Cengiz Han tarafından yola çıkartılan bu ticaret kervanı Otrar'da vali tarafından durdurulmuştur. Kaynaklarda Otrar valisi, Muhammed Harezms̄ah'ın dayısının oğlu veya Muhammed Harezms̄ah'ın oğlu olan Qayır-Han lâkabını taşıyan İnal veya İnalçık isminde bir kişi idi. İnalçık, Muhammed Harezms̄ah'a haber yollayarak, bu kervan hakkında bilgi vermiş ve kervanın ne gibi bir işleme tâbi tutulacağını sormuştur. Muhammed Harezms̄ah da kervanın mallarının alınmasını ve kendilerinin öldürülmesini emretmiştir.²⁴ Bazı kaynaklarda da kafilenin İnalçıkla Muhammed Harezms̄ah'tan emir almadan kendisi tarafından öldürtüldüğü hakkında bilgiler vardır. Cengiz Han, Otrar hadisesini

²³ İzgi, «Harezms̄ah ve Moğolların ...», s., 33-34.

²⁴ Kafesoğlu, *Harezms̄ahlar*..., s., 240.

kafileden kaçan bir tüccar vasıtasıyla öğrenmiştir. Bu hadiseyi aradaki ticaret antlaşmasını bozma olarak kabul eden Cengiz Han, Muhammed Harezmsah'ın babası olan Sultan Tekis'in emirlerinden Kefrec Buğra ve kendi ordusunda bulunan iki kişiyi elçi olarak görevlendirilmiş ve Muhammed Harezmsah'a yollamıştır. Cengiz Han, Muhammed Harezmsah'tan sulhu bozduğu gerekçesi ile Otrar valisi İncalcık'ın kendisine teslim edilmesini istemiştir. Fakat Muhammed Harezmsah bu teklifi kabul etmediği gibi, aynı zamanda, Cengiz Han'ın yolladığı bu elçileri de öldürtmüştür.²⁵

Cengiz Han tarafından yollanan bu son elçilerin de Muhammed Harezmsah tarafından öldürülmesinden sonra, Cengiz Han, Muhammed Harezmsah'tan öç almak için kendisine karşı bir sefer yapmaya karar vermiş ve bir tepeye çıkıp savaşta muaffak olabilmesi için Tanrı'ya dua etmiştir. *Gizli Tarih*'e göre, girilecek hareketin çok uzun olacağını düşünen Cengiz Han'ın karısı, kendisinin bu uzun sefer sırasında öldüğü takdirde yerine kimin geçeceğine karar vermesi için Cengiz Han'ı uyarmıştır. Cengiz Han da böyle bir seçimin yapılmasını uygun görüp aile efradını toplayarak Ögedei'yi kendisine halef olarak seçtiğini bildirmiştir.

Cengiz Han, bu Batı Seferi'ne, kendisine daha önce tâbiyetlerini bildirmiş olan Uygur, Almalık ve Kayalık hükümdarlarının da yardımını alarak hareket etmiş ve 1219 tarihinde Otrar önüne ordusuyla birlikte gelmiştir. Otrar şehrine gelen Cengiz Han, şehre hücum etmeye başlamış ve buna karşılık şehrin valisi İncalcık 20.000 kadar askeri ile şehri korumaya çalışmıştır. Şehir 5 ay kadar dayanabilmiş ve sonunda kale düşerek İncalcık yakalanarak Cengiz Han'a getirilmiştir. Cengiz Han ise, o sırada bulunduğu Kök Saray'da İncalcık'ı öldürtmüştür.

Cengiz Han'ın ordusu Batı seferi sırasında ilk defa ciddi bir şekilde savaşa girmiştir. Moğol ordusu, Harezmsah'ın ordusundan daha az olmasına rağmen, ordunun disiplinli ve ahenkli oluşu, yapılan bu savaş kendi lehine çevirmesine sebep olmuştur. Muhammed Harezmsah, birliklerini Sir-Derya boyunca ve Maveraünnehr'deki müstahkem mevkiiler arasında bölüştürmüş olduğundan, sayıca Moğol ordusundan daha fazla olmasına rağmen, her belirli noktada sayıca daha az

²⁵ İzgi, «Harezmsah ve Moğolların...», s., 34.

duruma gelmiştir. Cengiz Han, bütün oğullarının da katıldığı bu savaşta Sir-Derya'nın orta yerinden hücumla geçmiş ve buradan Otrar şehri önlerine gelmiştir. Harezm ordusunda bulunan müslümanların, Moğollara nazaran daha fazla ferdi kahramanlıklar göstermesine rağmen, bu savaşta, zaferi sağlayan unsurlardan en büyüğünün teşkilatlanma meziyetlerinin, kumanda birliğinin ve disiplinin Moğollarda daha fazla oluşundan, yapılan bu savaşta Moğolların üstünlüğü, yine kaynaklarda belirtilen önemli bilgilerden birisidir.²⁶

Yukarıda kısaca, çeşitli kaynaklardan, gerek ilk Muhammed Harezmşah-Cengiz Han ordusunun karşılaşmaları ve gerekse Otrar'da ticaret kervanının öldürülmesi hadisesini gördük. Şayet 450 kişilik bu ticaret kervanı Otrar'da öldürülmeseydi acaba Cengiz Han Batı Seferi'ni yapmayacak mıydı? Bu mesele ile ilgilenen Barthold, Cengiz Han'ın her ahvalde Batı'ya sefer yapacağı kanaatindeydi.²⁷ Barthold Spuler ise, yine aynı görüştedir ve bu görüşünü şöyle açıklamaktadır: "Zaten daha önceki veya daha sonraki bütün Türkistan fatihlerinin İran yaylasına ve bu yaylayı elinde tutana karşı taaruzlara geçmiş olmaları da bu düşüncenin yerinde olduğunu gösteren bir delildir" demektedir.²⁸ Fakat, Doğu ile Batı arasındaki ticarete bu kadar önem veren, ticaret kervanlarının gidip gelmesinde herhangi bir hadise çıkmaması için yollara nöbetçiler diktiren Cengiz Han, sadece öç almak için sefere çıkmış olabilir. Kendisini Doğu'nun, Muhammed Harezmşah'ı da Batı'nın hâkimi olarak tanıması, Cengiz Han'ın bu seferi, bütün Orta Asya'yı bir sel gibi yakıp yıkmaya isteginden doğmuş olamaz. Otrar hadisesinden sonra Cengiz Han'ın Batı'nın bu güçlü devletinin başı olan Muhammed Harezmşah'a itimadı kalmıyor ve sultanlığı ona yakıştırmıyordu. Hatta Kadı Vahidu'ddin Fushenci ile konuşmasında "Harezmşah, padişah değil bir hırsızdır. Padişah olsaydı, benim elçilerimi öldürtmezdi"²⁹ demesi, Otrar seferini kanaatimizce sadece bir öç almak gayesiyle yaptığını gösteren bir delildir.

Otrar şehrinde sonra 1220 Şubatında Cengiz Han, ordusunun başında Buhara üzerine yürümüş ve kısa bir direnmeden sonra şehri ele

²⁶ İzgi, *Yukarıdaki eser*, 2s., 32-34.

²⁷ Barthold, *Turkestan...*, s., 407.

²⁸ Barthold Spuler, *İran Moğolları*, Ter. Cemal Köprülü, Ankara, 1957, s. 32.

²⁹ Barthold, *Turkestan...*, s., 400.

geçirmiştir. Moğol ordusuna direnenler kılıçtan geçirilmiş ve şehir büyük bir yağmalama hareketine maruz kalmıştır.

Buhara şehriden sonra 1220 Martında Cengiz Han, Otrar'ın fet-hinden sonra kendisine iltihâk eden oğulları Çağataı ve Ögedei ile bir-likte Semerkand şehrinin ele geçirilmesine başlanmıştır. O devirlerde, kısmen hâlâ İran'lı olan Semerkand şehri, beş gün süren direnmeden sonra ele geçirilmiş ve şehir yağma edilmiştir. Halkın büyük çoğunlu-ğu öldürülmüştür. Yalnız Buhara şehriden farklı olarak, din adamları direnmelere karışmadıklarından dolayı kurtulmuşlardır. Buhara ve Semerkand şehirlerinin yağmalanma hadiselerinden bahsederken şu küçük noktayı da burada vurgulamakta yarar vardır. Moğolların yapı-tığı tahriplerin sebebi herhalde kendilerinin göçebe oluşlarına bağla-nabilir. Çünkü, göçebeler, iktidarlarını sağlamlaştırmak ve gelişmesini başarabilmek için, büyük şehirleri ele geçirdikleri zaman ne yapacak-larını ve şehirleri nasıl kullanacaklarını bilmiyorlardı. Çünkü, hiç bir geçiş dönemi olmaksızın, yerleşik şehir medeniyetine ait ülkelere sa-hip olan bozkır insanların kararsızlığı, yakıp yıkmaya ve öldürme faa-liyetlerinin sadist duygulardan ileri geldiğini düşünmek imkânsızdır. Bu durum ancak yerleşik hayata alışmamış olmalarından ve dolayısıy-la, kendilerini kabul ettirebilmek için tek çıkar yol olarak gördüklerin-den ileri geldiğini düşünmek akla daha yakındır. Moğol generallerin-den, Moğol yasaklarına riayet ederek, böyle yakıp yıkmalara ve adam öldürmelere kendilerinin veya askerlerinin karışmadığı hadiseler yine kaynaklarda geçmektedir.

Cengiz Han'ın Otrar hadisesinden sonra, daha Batı'ya doğru kolayca yayılabilmesi, onları bu bölgede tutabilecek bir kuvvetin bulunmama-sına bağlanabilir. Çünkü, 1219 Otrar hadisesinin hemen arkasından Buhara, Herat ve Semerkand şehirleri istilâya uğramış ve Moğolların eline geçmiştir. Moğolların Maverâünnehr'i ele geçirmeleri sırasında, Selçuklular ile Harezmsahlılar 1230 tarihinde Yassı-Çemen'de bir har-be tutuşmuşlardır. Harezmsahlıların yenilgisi ile biten bu savaş sonra-sında, Harezmsahlılar, kendilerini doğudan ve batıdan düşman asker-leriyle sarılmış bulmuşlar ve Moğollarla mücadele edebilecek gücü kendilerinde bulamamışlardır. Halbuki, Selçuklular ve Harezmsahlı-lar birlikte Moğollara karşı bir tavır alabilselerdi muhtemelen bu Mo-ğol istilâsı Maverâünnehr'de durdurulabilirdi.

Diğer taraftan, Moğolların Maverâünnehr'den sonra daha Batıya yönelmeleri ve Anadolu'ya kadar sızabilmeleri ve buralarda hakimiyet kurabilmeleri, hiç şüphesiz, Cengiz Han zamanında ortaya konulan ordu ile ilgili prensiplerin en iyi şekilde yürütülmüş olması kadar, Selçukların da kendi iç siyasetlerinin bir aczi olarak kabul edilmelidir. 1243 Köseadağ savaşından önce, Selçuklular içinde başlıyan iç çekişmeler ve isyanlar, Moğolların kolaylıkla Doğu Anadolu'da hakimiyet kurmalarını sağlamıştır.³⁰

Moğollar zamanında Anadolu'daki beyliklerin birbirleriyle olan mücadeleleri, bilhassa Baybars zamanında, Memlukluların Selçuklu idarecilerinin bazılarıyla dostluk kurup Anadolu'ya hakim olma çabaları, diğer yandan, Moğolların halktan ağır vergi almaları, Anadolu'da tam bir kargaşa ortamı yaratılmasına sebep olmuştur. İlhanlılara bağlı komutanlar tarafından idare edilen Anadolu'da, komutanların isteğine uygun olarak, Selçuklu hanedanlığına bağlı hükümdarlar kukla bir yönetim içinde bulunuyorlardı. Bütün bunlar 14. yüzyılın ilk yarısına kadar devam etti. Bu tarihler, İlhanlıların da dağılmaya yüz tuttuğu devirlere rastladığından,³¹ Anadolu'da iki büyük beylik söz sahibi olmaya başlamıştır. Bunlar, Osmanlı Beyliği ile Güney-Anadolu'daki Karaman beylikleridir.

Moğol istilâsının gerek Orta Asya'da ve gerekse Anadolu'daki tesirlerine gelince: Batı ilim adamları, Moğol istilâsının çok kötü tesirler yarattığını kaydetmektedirler. Bütün güllerle dolu bahçelerin, güzel tarlaların, bu milletlerin çalışkan şehirli ahalisinin sulh içinde gelişme gösterdiği fikrî hayatlarının, din ve felsefelerinin ve bir çok emeklerle meydana getirdikleri sanat eserlerinin çöllerde ve çadırlarda yaşayan, eşkiyalıkla geçinen, ancak sihirbazlara ve kuvvetli şahsiyetlere tapan, büyüklerin cenazelerinde insan kurban eden, yaptıkları savaşlarda atlarını keserek bunların kanlarını içen, etlerini pişirecek yerde, onu eğerinin altında ezdirmek suretiyle yiyen Orta Asya göçebe kavimlerinin bir devamı olan Moğolların, bütün İran, Hind ve Rumlara karşı ani bir surette saldırarak, onların uzun zamanda meydana getirdikleri büyük medeniyetlerini kısa bir süre içinde yok ettiklerinden bahsederler.

³⁰ Bu sıralarda Anadolu'da başlıyan Baba Resul ve Baba'î isyanları için bak, Ahmet Yaşar Ocak, *Babailer İsyanı*, İstanbul, 1980.

³¹ İlhanlıların Ebu Said'in ölümünden sonra (1330) artık eski kuvvetinde olmadığı görülür ve devlet bu tarihten sonra dağılmaya başlamıştır.

Aynı zamanda, büyük medeniyetlere sahip olan bu ahaliyi öldürdüklerini, bu öldürmelerden kaçabilenlerin ise, büyük vergiler altında ezildiklerini millî, kavmî ve ırkî şeref hissinden mahrum bulunduklarını, bir kaç nesil sonra kendi itaatleri altında bulunan medeni milletler arasında eriyip kaybolduklarından bahsetmektedirler. Batı âlimlerinin bu kanaatlerinden bir çoğunun hissî düşünceler olduğunu söylemek herhalde doğru bir yol olacaktır. Bu düşüncelerin, burada teker teker tenkidine girişmeye lüzum yoktur. Yalnız, yukarıdaki çok sert fikirlerden bir nebze arınmış ve hadiseleri birkaç yönlü olarak mütâla edebilen Barthold bu hususta şunları söylemektedir: “Medenî hayatın yalnız ‘Moğol hücumuna uğramayan yerlerde devam ettiğini’ zannetmek, yanlış bir fikir olur. Medenî bir memleket, daha insan kurban etmek seviyesini geçmemiş olan bir kavim tarafından fethedildi. Şehirler zabtedilirken bazen bütün halk kılıçtan geçirildi ve ancak galiplerin kendileri için lâzım olan san’atkârlar esir olarak bırakıldı. Bu nevi korkunç sahneleri görenler, tabiî, memleketin yeniden imarı için binlerce sene lâzım olacağını zannediyorlardı. İşte bu düşüncelere kapılan Avrupa âlimleri de, Moğol hücumu ile Asya ve Şarkî Avrupa’nın medeniyetine vurulan darbeye, bir zamanlar Hunlar’ın muhacereti sebebiyle Cenubî Avrupa’nın medeni hayatına vurulan darbeden daha çok ağır ve açtığı yaralara tedavisi imkânsız nazarıyla bakıyorlardı. Hakikatte ise, bu Moğol istilâsının neticesi o kadar ağır olmadı. Bunun en birinci sebebi, fâtihlerin bu memleketlere tamamiyle gelip yerleşmemeleridir. Moğol hanları, sayıları pek o kadar çok olmayan askerî kuvvetlerden başka, kendileriyle birlikte, idare ve imar işlerinde yardım edecek medenî müşavirler de getirdiler. Moğollar tarafından alınan yerlerin tarihinde: Çin’de, İslâm dünyasında, Rusya’da XIII. asırdan sonra, bundan önce mevcut olmayan bir siyasî istikrar görülmektedir.” “Moğollar, barbar olmakla beraber, hâkimiyet devirleri, Cermenler’in Avrupa’daki hâkimiyeti gibi ‘para ekonomisinden aynî ekonomiye, şehir hayatından köy hayatına geçmeyi’ istilzam etmedi. Vergilerin nakd değil de aynî olarak alınması usûlü hububat, kumaş gibi şeylerden Cengiz öldükten sonra pek çok devam etmedi. Cengiz Han’ın torunları zamanından başlayarak, Moğollar para usûlüne alıştılar. Altın para sistemi yine gümüş ile değiştirildi.»³²

³² W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, Ankara, 1973, s., 62.

“Moğol İmparatorluğu, bir kavim ve bir hanedan idaresi altında Uzak ve Yakın Şark’ın medenî memleketlerini bir araya topladı. Bu vaziyet, yalnız ticari değil, medenî işlerle de karşılıklı mübadelelere çok büyük yardım etti. Yakın Asya ile Çin arasında kervan ticareti, bu zamana kadar olduğu gibi, bundan sonra da hiç görülmemiş bir şekilde inkişaf etti. Bu kervan yollarından Venedikli tacir Pololar’dan başlayarak Avrupalılar da çok istifade ettiler. İmparatorluk birkaç devlete ayrıldıktan sonra, İran’daki Moğol hükümdarları, Mısır Memluk saltanatına karşı olan müşterek düşmanlık sebebiyle, Avrupa devletlerine de yaklaşmışlardır. Avrupa’nın tacir ve misyonerleri, Orta Asya’dan geçen kervan yolundan başka, yine İran limanlarından Hind ve Çin’e giden deniz yolundan da faydalanmışlardır. Avrupalılarda XIII. asırda göze çarpan medenî terakki, bir dereceye kadar, bununla izah edilmelidir. Lâkin bu zamanlarda medenî üstünlük, henüz İslâm dünyasında ve bilhassa İran tarafındaydı. Eğer İran halkının, kendi tarihinde, cihan medeniyetinin ön safında bulunduğu bir devir varsa, Moğol devridir. Hâlbuki, pek çok âlimler İran’da medeniyetin Moğollar tarafından yalnız tahrip edildiği fikrindedirler.”³³

“Moğolların galebesi, göçebe kavimlerin, kendi an’aneleri, yaşayışları ve dilleriyle gururlanmalarına sebep oldu. Moğol dilinin Türkçe’den olan farkına ve Moğolların medeniyetçe Türkler’den daha aşağı olmasına rağmen, göçebe hayatın esasları her yerde bir birinin aynı idi. Bundan başka, garba gelen göçebe Moğol halkı, sayı bakımından da Türklerden epey azdı. Bunun için külliyetli göçebe halkın yaşadığı bazı memleketlerde, meselâ Türkistan ve Altınordu’da, Moğollar kendi dillerini unutarak umumiyetle Türk dilini kabul ettiler.”

“Moğol hükümdarlarının İran’da kendi halklarını yükseltmek yolundaki faaliyetleri, umumiyetle Moğollar’ın değil, belki Türklerin millî duygularına faydalı oldu. Reşid-üd-din’in büyük eserinde Cengiz Han ve onun selefleri ile başka Türk ve Moğol kabilelerine tahsis edilen kısımda göçebe hayatı hakkındaki açık tavsiflerden, Moğollar değil, asıl Türkler istifade ettiler.”

“Araplar ve Farslar tarafından başlanmış olan medenî faaliyeti, Türkler’in, taze kuvvetleriyle devam ettirdiklerini ve müslüman me-

³³ Barthold, *Yukarıdaki eser*, s., 63.

deniyetine yeni bir hayat verdiklerini düşünmek elbette mümkündür. Türkler; hakikaten -her ne kadar başkalarının örneğine göre de olsa- Türkistan'da ve Küçük Asya'da kendileri için yeni bir edebî dil meydana getirdiler.»³⁴

Moğol istilâsının bir başka neticesi de şunlar olmuştur: Cengiz Han ve oğulları Batı Türkistan'ı ve Önasya'yı istilâ ettikten sonra, birçok şehrin müslüman ahalisini Batı'ya olduğu kadar Doğu'ya da giderek Beşbalık şehrinden başlayarak Pekin'e kadar uzanan Kuzey Çin bölgesine yerleştirdiler. Cengiz Han'ın oğulları zamanında süratle gelişen Türkistan-Çin ticareti, Horasan ve Maveraünnehr tüccar unsurunu bu bölgeye çekmiştir. Bu yüzdendir ki, Pekin şehrine yakın bir yerde, Semerkand'dan göç edenler tarafından "Semerkand" isminde yeni bir kasaba meydana getirilmiştir.³⁵ Aynı zamanda, Herat ahalisi de, Horasan pamukçuluğunu ve o bölgenin dokuma sanatını yaymak için Uyguristan'a göç ettirilmiş ve Beşbalık taraflarına yerleştirilmiştir. 13. yüzyılda Kuzey Batı Çin'de İslâmiyet ve İslâm medeniyeti süratle gelişmiştir.³⁶ Beşbalık bölgesindeki Budist Uygurlar, Türkistan-Çin ticaret yolu üzerindeki eski nüfuzlarını, Batı'dan gelen yeni müslüman tüccarlara terk etmişlerdir. Yine bu tarihten sonra, Çin denizi sahillerinde, müslüman koloniler kurulmuştur. Batı Türkistan'dan, İran şehirlerinden ve Hind'den müslüman memurların, ulema ve tüccarların gelip yerleştikleri yer olmuştur.³⁷

Moğolların Batı istilâsı neticesinde pekçok şehir ve yapının yıkılıp yıkıldığı tarihi bir hakikattir. Fakat bununla beraber, istilânın hemen arkasından harabe haline gelmiş olan şehirlerin yeniden inşâ edildiğini, yukarıda Barthold'un fikirlerinden tesbit edebiliyoruz. Yine bu devirde, ticareti kolaylaştırmak amacı ile daha Cengiz Han zamanında gördüğümüz yol ve köprü yapımına daha sonraki devirlerde de hızla devam edilmiştir. Çinli seyyah Ch'ang Ch'un'un bildirdiğine göre, Tiyeşan ve Sayan dağlarında büyük yol inşaatları ve köprüleri yapılmıştır.³⁸

³⁴ Barthold, *Yukarıdaki eser*, s., 66-67.

³⁵ Zeki Velidi Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1946, s., 114.

³⁶ Özkan İzgi, «Çin'de İslâmiyet'in Yayılışı ve Gelişmesi», *Milli Kültür*, Cilt II, Sayı 1, 1980, s., 58-62.

³⁷ Toğan, *aynı eser*, s., 114.

³⁸ Lin Chen-Nan, *Ch'ang-Ch'un'un Batı (Moğolistan, Türkistan ve Afganistan) Seyahat-*

Moğol istilâsından sonra, Orta Asya'daki durumu kısaca gördükten sonra, şimdide Anadolu'daki duruma bir göz atalım: Moğolların Batı'ya doğru yayılışları, aynı zamanda Anadolu'da bir Türk birliğinin kurulmasına yol açmıştır. Her ne kadar, Oğuzların nüfus yoğunluğunun artması, hayvan çokluğu ve buna bağlı olarak otlak darlığı yüzünden Batı'ya doğru bir göçe zorlandıklarını görüyorsak da,³⁹ aynı zamanda, yine Moğolların tesiriyle, Kitan'ların Batı'ya gelmeleri Maverâünnehr bölgesinde tekrar yer değiştirmelere sebep olmuş ve bunun neticesi olarak da Oğuzlar, yukarıdaki sebeplerle birlikte Anadolu'ya gelmeye başlamışlardır. Müslüman Oğuzların, bir başka deyişle, Türkmenlerin Anadolu dolu'ya yaptıkları akınlar, Bizans tarafından durdurulmak istenmişse de bilhassa Güney-Doğu Anadolu'da bu Türkmenler yerleşme imkânı bulabilmişlerdir. Bunun neticesi olarak da, bilhassa Alp Arslan zamanında, Selçuklular tarafından başlatılan Anadolu'yu fethetme harekâtı daha önce gelmiş Türkmenlerin de bu bölgelerde bulunmalarından dolayı, kendilerine büyük destek sağlamıştır. Bilindiği gibi, 1071 Malazgirt Savaşı'ndan sonra, Selçuklular tarafından Anadolu'da bir Türk birliğinin kurulmasının temelleri atılmıştır. Fakat bu hadiseden iki asır sonra Moğol istilâsının Batı'daki tesirleri, Türklük açısından görülmeye başlanmıştır.

1243 yılında Moğol komutanı Baycu Noyan idaresindeki Moğol ordusu, Köseadağ civarında Anadolu Selçuklu hükümdarı Gıyâseddin Keyhüsrev idaresindeki Selçuklu ordusunu yenerek, Anadolu'da yeni bir hâkimiyetin kurulmasına yol açmıştır. Bu tarihten sonra, Anadolu'da bir Türk siyasî birliği uzun zaman sağlanamamıştır. Bunun yanında, Malazgirt savaşı sonucunda Anadolu'ya büyük kitleler halinde bir Türkmen akını olmuşsa da, aynı şekilde, Moğolların Batı'ya hareketleri neticesinde, Maverâünnehr, Horasan ve Azerbeycan'da yaşayan Türkmenlerin pek çoğunun Anadolu'ya gelip yerleştiklerini görmekteyiz. Bilhassa, Moğol istilâsı sonucunda, Anadolu'ya gelenler, hiç şüphesiz, daha önce gelen ırkdaşlarından farklı bir hayat tarzı geçirmişlerdir. Bundan sonraki grupta yalnız göçebe olanlar değil, aynı

namesi (1221-1224), Doktora Çalışması, İstanbul, 1975, s., 119-121 ve 131. Ayrıca bak, V.V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*, Translated from the Russian by V. and T. Minorsky, Leiden, 1962, Vol. I., s., 111.

³⁹ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul, 1971, s., 7.

zamanda, köylüler, şehirli, tüccarlar, din adamları ve sanatkarlar da bulunuyordu.⁴⁰

Moğol istilâsının Türklük açısından faydalı olup olmadığı konusunda, Batı ilim adamları fazla ilgilenmemişlerdir. Türk tarihçileri ise, umumiyetle, bu istilânın neticesini Türklük açısından olumlu bulmaktadırlar. Bu fikri müdafaa eden Türk tarihçileri arasında Toğan başta gelmektedir. Toğan'ın görüşüne göre, bu istilâ yalnızca faideli olmakla kalmamış, aynı zamanda, kendi varlığı için mücadele etmesini bilen bir millet sıfatıyla bugünkü Türklerin hayatlarını idâme ettirebilmelerini sağlamıştır. Yine Toğan'ın fikrine göre, daha önce Orta Asya'da Karahanlılar devleti kurulmuş ve burada bir müslüman-Türk millî hareketi başlamıştı. Fakat, bu hareket Türkler arasındaki büyük gayrimüslim toplulukları ve lehçe farklılıklarını ortadan kaldıracak güçte olmamıştır. Halbuki kurulan bu devletler, kabilecilik esasında olduğundan, millî bir hüviyet şeklini alıyorlardı. Diğer taraftan, İslâm enternasyonalizmi ise, Türkleri, millî ruhtan ayırarak, kendilerini vatan hissinden mahrum din askerleri haline sokmak eğilimini göstermiştir. Kurulan devletlerin veya kavimlerin arasında dinî ayrılıklar kuvvetlenmişti. Uygurlar Budist ve maniheist, Kıpçaklar müslüman idiler. Bunlar arasındaki lehçe farklarının büyüklüğü de Mahmud Kâşgarî'nin Divan-ı Lûgat-it Türk'ün de belirtildiği gibi, ayrı kabilelerden kalan vesikalar ve isimlerden çok açık bir şekilde anlaşılmaktadır.⁴¹

Moğol istilâsı neticesinde, Moğolistan'da kalarak Moğollaşmakta olan Türk zümreleri Batı'ya giderek müslüman olmuşlardır. Cengiz Han'ın büyük Türk kabilelerini, mesela Uygur, Kanıklı, Karluk gibi kabileleri dağıtmış olması, Moğol unsurları içinde küçük küçük zümreler olarak yaşamalarına sebep olmuşsa da, diğer taraftan da, bu bölünmeler sayesinde, Batı'ya gelen Moğolların Türkleşmesini sağlamış ve dolayısıyla, Cengiz Han oğullarının Orta Asya, Doğu - Avrupa ve Ön-Asya'da devletin resmi dili olarak kabul ettikleri Uygur-Hakanî edebî dilinin her yerde ortak bir dil olarak kullanılmasını sağlamışlardır.

⁴⁰ Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İkinci Baskı, Ankara, 1972, s., 157. Bu konuda ayrıca bak, F. Sümer, "Anadolu'ya Yalnız Göçebe Türkleri mi Geldi?", Cilt 24, Sayı 96, *Belleten*, 1960, s., 567-594.

⁴¹ Toğan, *aynı eser*, s., 125 ve 128.

Moğol istilâsını, Selçuklar açısından inceleyen bir başka Türk tarihçisi Faruk Sümer'in bu husustaki fikirleri ise şöyledir: Bir defa, Moğol istilâsı neticesinde Anadolu'ya pek çok İranlı gelmiştir. Bunların arasında aydınlar, dinî sınıf mensupları, tarikat mensupları, tacir ve sanat-kârlar ön plandadır. Bu İranlı unsur, Anadolu'nun medenileşmesinde mühim roller oynamışlardır. Devletin idareci kadrosu, eskiden olduğu gibi, umumiyetle İranlıların elinde kalmıştır. Moğol istilâsı neticesinde yeni gelenler ise, Konya, Sivas, Kayseri gibi şehirlerde koloniler teşkil edecek derecede fazla idiler. Anadolu Selçuklu tarihinin altın devrini 1176-1234 yılları arası olarak kabul eden Sümer, gerçekten bu devirde her sahada büyük bir gelişmenin mevcudiyetini belirtmektedir. Devletin zengin ve kuvvetli, halkın müreffeh ve mesud olduğunu söyledikten sonra, 1243 Köseadağ savaşından sonra büyük bir darbe yiyen Selçukluların tâbilik dönemlerinde, Moğollara vergi vermek zorunda kalmalarına rağmen, bu darbenin devlet maliyesinde ve iktisadî hayatta sarsıcı bir tesir vücuda getirmediğini ve bunun en açık delilinin, bu devirler arasında yapılmış olan kervansarayların, köprü ve medrese gibi eserlerin sayıca artması olduğunu ileri sürmektedir. 1256 yılında başlayan işgal döneminden sonra ise, ülkenin iktisadî hayatının günden güne kötüye gittiği, azalan devlet gelirinin mühim bir kısmının Moğol askerlerinin masraflarına sarfedilmiş ve dolayısıyla İlhanlı hazinesine girmiş olduğu belirtilmektedir. Anadolu Selçukluları'nın son devirlerinde ise, maliye tamamen Moğolların eline geçmiş ve Selçuklu Devleti ismen veya şeklen kalmıştır. Moğol istilâsının Türk âleminin kavmî yapısını kökünden yıktığını belirten Sümer'e göre Uygur, Karluk, Kıpçak gibi kavimler, Moğol ulusları içinde zamanla erimişlerdir. Bu istilâ aynı zamanda, 15. yüzyıla kadar gelişmeler kaydeden Doğu ve Güney-Doğu bölgelerinin gelişmesini tamamen durdurmuştur. Sümer, Moğol istilâsının bu kötü tesirlerine rağmen, Türklük bakımından bazı mühim müsbet neticeleri de olduğunu söylemektedir. Moğol istilâsından önce Sir-Derya, Maveraünnehr, Harezm, Horasan civarlarında yaşanan kalabalık Türkmen topluluklarının, bu istilânın ö-nünden kaçarak Anadolu'ya geldiklerini ve dolayısıyla, Anadolu Türklüğünün bundan sonra her bakımdan kuvvetlendiğini belirtmektedir.⁴²

⁴² Faruk Sümer, «Anadolu'da Moğollar,» *Selçuklu Araştırmaları Dergisi* I. Selçuklu Tarih ve Medeniyeti Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1970, s. ,144-145.

Netice olarak diyebiliriz ki, Moğol istilâsı, İslâmiyet açısından olumlu neticeler doğurmuştur. İslâm ülkelerinden çok uzaklarda olan Asya'nın Doğusu, Moğollar sayesinde, İslâmiyetle karşılaşmışlar ve bu bölgelerde İslâmiyet yayılmaya başlamıştır. Diğer taraftan Türklük açısından ise, bu istilâ ile birlikte Batı'ya giden Türk toplulukları bilhassa Anadolu'nun Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Aynı zamanda aralarında lehçe farklılıkları görülen Türk toplulukları, bu istilâdan sonra, bilhassa Cengiz Han'ın oğulları döneminde, Orta Asya, Doğu Avrupa ve Ön-Asya'da Türkçenin devletin resmî dili olarak kabul ettikleri bir dönem yaratmışlardır.

UYGUR KAĞANLARININ T'ANG SÜLALESİ TARİHLERİNE GÖRE SOY KÜTÜKLERİNİN İNCELENMESİ¹

Göktürkler zamanında, Orhun ve Selenga nehirlerinin civarında Töles² oymaklarının yaşadığını bilmekteyiz. Bugu, Tongra, Bayırku, Ediz, Uygur gibi oymaklar, Göktürklerin zayıflama döneminde bir birlik meydana getirmişler ve Uygur oymağı bu birliğin başına geçmiştir. Bu birliğe daha sonra, Karluk, Basmil ve Türgeşler de dâhil olmuşlardır. İşte yedinci yüzyılın hemen başlarında kurulmaya başlayan Uygur Devleti'ni son Göktürk Kağanı Ozamış'ı mağlup edip 743 senesinden 840'daki Kırgız yenilgisine kadar pek çok kağan idare etmiştir. 744-840 arasında mevcudiyetlerini korumuş olan ve başşehirlerinden dolayı da kendilerine "Ötügen Uygurları" da denilen bu devlet, Çin'de kuvvetli bir sülale kurmuş olan T'ang Sülalesi (618-906) zamanına rastlamaktadır. Bu Uygurlar hakkında T'ang Sülalesi zamanında yazılmış ana kaynaklarda³, başa geçen kağanların soy kütükleri hakkında bir takım açık olmayan noktalara rastlanmaktadır. Bu yüzden üç ana kaynaktaki soy kütükleri ayrı ayrı incelenerek, yapılan bu yanlışlıklar, sıralamalar yahut olayların sırasının karıştırılması neticesinde ortaya çıkan durumlardan dolayı, kağanların sırasını düzenlemek gerekmektedir. Bu çalışmada yapılan iş, üç ayrı tablonun karşılaştırılması ve bunlarla ilgili diğer malzemelerden de faydalanılarak, hakikate en yakın olan Uygur Kağan Soykütüğü'nü ortaya çıkarmak olmuştur.

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Uygur Kağanlarının T'ang Sülalesi Tarihlerine Göre Soy Kütüklerinin İncelenmesi", *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi* (Ord. Prof. Dr. Ahmed Zeki Velidi Togan Özel Sayısı), Sayı 13, Erzurum, 1985, ss.245-264.

² Genel olarak Töles oymakları hakkında bakınız, B. Ögel, "İlk Töles Boyları", *Belleten*, sayı 48, 1948.

³ T'ang Sülalesinin ana kaynakları, 1-*Chiu T'ang-s hu*, 2-*Hsin T'ang-s hu* ve *Ts'e-fu Yu-an-kuei* kitaplarıdır.

A- TABLOLARIN AYRI AYRI İNCELENMESİ:

I- Chiu T'ang-shu, Hui-ho 回紇⁴ bölümündeki kağan soy kütüğü.

1- T'e-chien Ssu-chin 特健侯斤⁵

a- Yaklaşık olarak Ta-yeh saltanat devrinin birinci yılında (605) tahta çıkmıştır.

2- P'u-sa 菩薩⁶

a- Shih-chien'in⁷ oğludur.

b- Chen-kuan saltanat devrinin ortalarında başa geçmiştir.

3- T'u Mi-tu 吐迷度 ?-648

a- P'u-sa ile münasebeti belli değildir. T'u Mi-tu bir elçiyle T'ang asilzadelerinden Li Fa'ya haraç yolladığından, bu asilzade tarafından kendisine Huaihua generallik ünvanı ile Han-hai Askeri Valiliği⁸ verilmiştir. Chen-kuan saltanat yılının yirminci yılında (646) kağanlığının ilan edildiği bilinmektedir.

b- Chen-kuan saltanat devrinin yirmi ikinci yılında (648) yeğeni Wu Ho tarafından öldürülmüştür.

4- P'o-jun 婆閼 648-662

⁴Hui-ho, Uygurlar demektir. Uygurların, Çincece çeşitli yazılış şekilleri için bak. Tsai Wen-shen, *Li T'e-Yü'nün Mektuplarına göre Uygurlar (840-900)*, Doktora çalışması, Taipei, 1967.

⁵Uygur Devleti'nin kuruluş yıllarında il reislerinin ünvanı İrkin/Erkin idi. T'e Shih-chien chin'in kurucularından biri olması dolayısıyla ünvanının İrkin/Erkin olması kuvvetle muhtemeldir. İrkin/Erkin ünvanlarıyla ilgili olarak bak., İ. Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977.

⁶P'u-sa'nın ünvanı, "Alp İlteber" olmuştur. Alp İlteber'in bugünkü manası ise, "kahraman, vatana hizmet eden" anlamındadır. P'u-sa adının Budist olması muhtemeldir. Bundan dolayı, Buda dininin daha bu yıllarda Uygurlar arasında yayılmaya başlaması bakımından önemlidir. Bak. B. Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, 2. Cilt, İstanbul, 1971, C. I, s.87.

⁷Shih-chien, bir evvelki kağanın oğludur. Bir evvelki kağan'ın ismi ise T'e-chien Ssu-chin'di. "T'e" ve "Shih" kelimelerinin Çince yazılışlarındaki benzerlik bu kelimelerin okunuşlarındaki farklılığı meydana getirmiştir. Bundan dolayı, bir evvelki kağanın isminin Shih-chien Ssu-chin olması lazımdır.

⁸Han-hai Askeri Valisi bugünkü Dış Moğolistan'ı idare ediyordu. Han-hai Askeri Valiliği'nin kurulması için bak, Chang jen-t'ang, *T'ang Devrindeki Doğu Göktürkleri*, Doktora çalışması, Taipei, 1968, s.120.

a- T'u Mi-tu'nun oğludur. Hu-lu ayaklanmasından T'ang sülalesine yardım ettiğinden kendisine Yu-wei Ta-chiang-chun⁹ ünvanı ile Han-hai Tu-tu-fu'luğu¹⁰ verilmiştir.

b- Lung-shuo saltanat devrinin ortalarında ölmüştür. Lung-shuo saltanat devri sadece bir yıl olup 622 senesine rastgelmektedir.

5- Pi-sou-tu 比粟毒 622-?

a- P'o-jun'un küçük kardeşidir.

6- Tu Chieh-chih 獨解支 ?-680

a- Pi-sou-tu ile münasebeti belli değildir. Yung-lung saltanat devrinin ortalarında başa geçmiştir. Yung-lung, T'ang İmparatoru T'ai-tsung'un saltanat devri olup sadece bir yıldır (680).

7- Fu Ti-fu 伏帝蜀 680-684

a- Tu Chieh-chih ile münasebeti belli değildir. Szu-sheng, saltanat devrinde kağan olmuştur. Bu ise, imparator Chung-tsung'un saltanat devrinin adı olup, sadece bir yıldır (684). Bu tarihte kağan olmuştur.

8- Ch'eng-tsung 承宗 684-?

a- Fu Ti-fu ile münasebeti belli değildir. İmparator Hsü-en-tsung'un saltanat devrinin adı olan K'ai-yüan devrinde kağan olmuştur. Bu saltanat devri toplam 29 yıldır.

9- Fu Ti-nan 伏帝難

a- Ch'eng-tsung ile münasebeti belli değildir.

10- Yeh-hu¹¹ Chieh-li-t'u-fa 葉護頡利吐發 744-747

a- Fu Ti-nan ile münasebeti belli değildir. T'ien-pao saltanat devrinin başlangıçta T'ang imparatoru kendisine Feng I Wang 奉義王

⁹ Yu-wei Ta-chiang-chün, "Sağ taraf askeri bölgesi büyük generali" anlamındadır. Bak, Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s.14.

¹⁰ Han-hai Tu-tu-fu, "Han-hai Tudun'luğu" anlamındadır. "Tudun" eskiden Çin'de kullanılan bir memuriyet ünvanıdır. T'ang sülalesi zamanında kurulmuştur. Bu ünvan için bak, Hamilton, James, *Les Ouighours a l'epoque des Cinq Dynasties*, Paris, 1955, s.97. Bu ünvanın Türklerde kullanışı için bak, Ecsedy, Hilda, "Old Turkish Titles Chinese Origin", *Acta Orientalia*, sayı 18, 1965, s.89.

¹¹ Yeh-hu, "Yabgu" demektir. Orta Asya Türk Devletlerinin doğu kısmında kullanılan reis ünvanıdır. Bak, Hamilton, *Les Ouighours*..., s. 102.

ünvanını vermiştir. T'ien-pao saltanat devrinin üçüncü yılında (744) Basmilleri 拔悉密 mağlup ettikten sonra Kendisi ise Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh kağan 骨咄祿毗伽闕可汗¹² adını almıştır. T'ang sülalesi kayıtlarında ismi Huai-jen kağan 懷仁可汗 olarak da geçmektedir.

11- Ying-wu Wei-yüan P'i-chia kağan¹³ 英武威遠毗伽可汗 ?-759.

a- Yeh-hu Chieh-li-fa ile münasebeti belli değildir. Sadece onun Ch'i-yüeh saltanat devrinin ikinci yılında (759) öldüğü bilinmektedir.

b- T'ang imparatoru Su-tsung'un kızı Ning-kuo prensesi ile evlenmiştir¹⁴. T'ang sülalesi zamanında An-shih İsyanı'nın¹⁵ bastırılmasında büyük rol oynamıştır.

12- Teng-li Kağan¹⁶ 登里可汗 759-780.

a- P'i-chia Kağan'ın en küçük oğludur.

b- T'ang sülalesi kayıtlarında Teng-li Hsieh-tu Teng-mi-shih Han Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia Kağan 登里頡咄登密施合俱錄英義建功毗伽可汗 adıyla da geçmektedir.

13- Tun Mo-ho Ta-Kan¹⁷ 頓莫賀達干 780-789.

a- Teng-li Kağan'ın veziridir.

b- T'ang sülalesi kayıtlarında Wu-i ch'eng Kağan olarak da adı geçmektedir. Kendisi Ho Tu-tu-lu P'i-chia Kağan adını almıştır¹⁸. Chen-yüan saltanat devrinin beşinci yılında (789) Ku-tu-lu Ch'ang-shou T'ien-ch'in P'i-chia Kağan ünvanı ile ölmüştür.

14- Chung-chen Kağan¹⁹ 忠貞可汗 789-790

¹² Ku-tu-lu P'i-chia Kağan, "Kutluk Bilge Kağan" Basmilleri yenip kendisini kağan ilan etmiştir. Bak, Mackerras, Colin, *The Uighur Empire*, Canberra, 1968, s.1.

¹³ Ying-wu Wei-yüan P'i-chia Kağan, diğer bir ismi de "Mo-yench'o", "Moyençur" kağandır.

¹⁴ Ning-kuo prensesi, T'ang İmparatoru Su-tsung'un yedi kızından ikincisidir. 758 yılında imparatorun emriyle önce prenses daha sonra da Uygur kağanının karısı olmuştur. Bak, Mackerras, *aynı eser*, s.76.

¹⁵ An-shih veya An Lu-shan İsyanı, Bak, Tsai Wen-shen, *aynı eser*, s. 191, not 17.

¹⁶ Teng-li, "Tengri", "Tanrı" anlamındadır. Teng-li Kağan için "Bugu" veya "Bögü" ismi de kullanılmıştır.

¹⁷ Tun Mo-ho Ta-Kan, kağan unvanı He Ku-t'u-lu P'i-chia K'e-han 合骨咄祿毗伽可汗 (Alp Kutlug Bilge Kağan).

¹⁸ Ho Ku-tu-lu P'i-chia Kağan, "Alp Kutluk Bilge Kağan" anlamındadır.

¹⁹ Chung-chen Kağan, diğer bir ismi de "Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia

a- Tun Mo-ho ile münasebeti belli değildir²⁰.

b- Chen-yüan saltanat devrinin altıncı yılında (790) ölmüştür.

15- Chung Chen-tzu 忠貞之子 (Chung Chen Kağanın oğlu) 790-795

16- T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Lu-hu P'i (-chia) Huai-hsin Kağan²¹

騰里邏羽錄沒密施合祿胡毗伽懷信可汗 795-805

17- Ai Te-ho-li-lu Mo-mi-shih Ho Mi P'i-chia Kağan 藹德曷里祿沒弭施合密毗迦可汗 (Ay Tengride Alp Külüg Bilge Kağan) 805-808

a- Bir önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

b- Cha'ng-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) ölmüştür. Diğer bir adı da P'i-chia Pao-i Kağan'dır. Ne zaman kağan olduğuna dair kesin bir kayıt yoktur.

18- Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu-lu P'i-ciha Kağan 登羅羽錄沒密施句主錄毗伽可汗²² 821-833.

a- Bir önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

b- T'ai-ho prensesi ile evlenmiş ve T'ai-ho saltanat devrinin yedinci yılında (833) ölmüştür.

19- Sa-t'e-le 薩特勒 836-?

a- Bir önceki kağanın küçük kardeşidir.

b- K'ai-ch'eng saltanat yılının birinci yılında (836) kağan olmuştur.

20- Ho-sa T'e-lo 曷薩特勒²³.

a- Bir önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

Chung-chen Kağan 愛登里邏汜沒密施俱錄毗伽忠貞可汗" "Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Chung-chen Kağan"dır.

²⁰ Chung-chen Kağan, *Hsin T'ang-shu*'da Tun Mo-ho Ta-kan'ın oğlu olarak geçmektedir. Bak, Mackerras, *The Uighur Empire*, s. 157.

²¹ Teng-li-lo Yü-lo Mo-mi-shih Ho Lu-hu P'i Huai-hsin Kağan, eski Türkçede "Tengride Ülüg Bulmuş Alp Lu-hu P'i Huai-hsin Kağan" anlamındadır.

²² Teng-lo Yü lu Mo-mi-shih Chü-chu-lu P'i-chia Kağan, eski Türkçe'de "Tengride Ülüg Bulmuş Külüg Bilge Kağan" anlamındadır.

²³ Ho-sa T'e-le, "Hazar Tegin" için bak, Tsai Wen-shen, *Uygurlar*, s.28.

21- Wu-chieh 烏介可汗²⁴.

a- Bir önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

22- O-nien 遏捻特勤

a- Ta-chung saltanat devrinin ikinci yılında (848) Batı'ya seyahate çıkmış ve geri dönmemiştir.

23- P'ang-le 龐勒²⁵.

II- Hsin T'ang-shu, Hui-ho 回鶻 (Uygur)

bölümündeki kağan soykütüğü

1- Shih-chien Ssu-chin 時健侯斤²⁶

a- Ta-yeh saltanat devrinin ortalarında başa geçmiştir.

b- T'ang imparatoru tarafından Ssu-chin adı verilmiştir.

2- P'u-sa 菩薩

a- Shih-chien'in oğludur.

3- T'u Mi-tu 吐迷度

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

b- T'ang imparatoru tarafından Huai-hua Ta-chiang-chün²⁷ ile Han-h Tu-tu'luğu verilmiştir. Kendisi bu ünvanlarla yetinmeyip kağanlığını ilan etmiş ve Göktürkler zamanında olduğu gibi memurlar tayin etmiştir.

4- P'o-jun 婆閼

a- Önceki kağanın oğludur.

b- T'ang imparatoru kendisine T'zo-shiao Wei Ta-chiang-chün²⁸ ünvanını ve babasından kalma toprakların idaresini vermiştir. Ho-lu ayaklanması zamanında T'ang sülalesine yardımları olmuştur.

²⁴ Wu-chih, Eski Türkçe'de "Üge ve Öge" bugünkü Türkçe'de ise, "Muhterem ve akıllı olmak" anlamına gelen bir ünvanıdır. Bu ünvanın kullanım yerleri için bak, Tsai Wen-shen, *Uygurlar*, s. 75.

²⁵ P'ang-le, bu kağana "Mang-li" kağan da denilmektedir. Mangli, eski Türkçe'de "Melig" demektir. Bak, Hamilton, *Les Oighours...*, s. 7.

²⁶ Bak, Not. 6.

²⁷ Huai-hua Ta-chiang-chün, "Huai-hua Büyük Generali" anlamındadır.

²⁸ Tzo-shiao Wei Ta-chiang-chün, T'ang sülalesi zamanında "Saray muhafızlarının başı"

5- P'i-li 比栗 661-663

a- Önceki kağanın oğludur.

b- Lung-shou saltanat devrinin ortalarında kağan olmuştur.

6- Tu chieh-chih 獨解支 -?715

a- Önceki kağanın oğludur.

7- Fu Ti-fu 伏帝匐 715?-

a- Önceki kağanın oğludur.

b- Mo-ch'o'nun²⁹ ölümünden [K'ai-yüan saltanat devrinin dördüncü yılında (714)] bir sene evvel, K'ai-yüan saltanat devrinin üçüncü yılında (715)de kağan olmuştur.

8- Ch'eng-tsung 承宗

a- Önceki kağanın oğludur.

9- Hu-shu 護輸

a- Önceki kağanın erkek yeğenidir.

b- Han-hai nahiyesi Szu-ma'sı³⁰ olmuştur.

10- Ku-li P'ei-lo 骨力裴羅

a- Önceki kağanın oğludur.

b- T'ien-pao saltanat devrinin üçüncü yılında (745) kendisine Ku-tu-lu P'i-chia Kağan 骨咄祿毗伽闕可汗 ünvanı verilmiştir.³¹

11- Mo-yen-ch'o 磨延啜

a- Önceki kağanın oğludur. T'ang imparatoru tarafından kendisine Ko-le Kağan 葛勒可汗 adı da verilmiştir.

idi. Bak, Tsai Wen-shen, *Uygurlar*, s. 29, not 17.

²⁹ Mo-ch'o, "Mo-yen-ch'o" kağanın bir başka yazılış şeklidir.

³⁰ Szu-ma, "Bir vali veya yüksek bir memurun nüfus mıntıkasının idare merkezinde çalışan yardımcı memur"dur. Bak, Kracke, E.A., *Civil Service in Early Sung China (960-1067)*, Cambridge Mass., 1968. s. 49. Bu memuriyetin kuruluş ve gelişmesi için ayrıca bak, Rotours, Robert des., *Traite des fonctionnaires et Traite de l'Armee*, Bibliotheque de l'Institut des Hautes Etudes Chinoises, 2 Cilt, Leyde, 1948, Cilt I, s. 506 c 521.

³¹ Ku-tu-lu P'i-chia Ch'üeh Kağan, Eski Türkçe'de "Kutluk Bilge Ch'üeh Kağan" anlamındadır.

b- Ying-wü Wei-yüan P'i-chia Kağan 英武威遠毗伽可汗 ismi de yine T'ang imparatoru tarafından kendisine verilmiştir.

c- T'ang sülalesi zamanında Ning-kou 寧國 prensesi ile evlenmiştir.

12- I-ti-chien 移地健 ?-780

a- Önceki kağanın küçük oğludur. Kendisine Mou-yü Kağan 牟羽可汗 ismi de T'ang imparatoru tarafından verilmiştir.

b- T'ang sülalesi zamanında Hsieh-tu Teng-li Ku-ch'o Mi-shih Ho Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia Kağan 頡咄登里骨啜蜜施合俱錄英義建功毗伽可汗 ünvanı verilmiştir.

13- Tun Mo-ho Ta-kan 頓莫賀達干³² 780-789

a- Önceki kağanın başveziridir.

b- Kendisine Ho Ku-tu-lu P'i-chia Kağan adı verilmiştir. Chien-chung saltanat devrinin birinci yılında (780) T'ang imparatoru tarafından ilk önce Wu-i Ch'eng-kung Kağan 武義成功可汗, daha sonra da Mi-ch'u-lu Ch'ang-shou T'ien-chin P'i-chia Kağan 汨咄祿長壽天親毗伽可汗 ünvanı verilmiştir. Chen-yün saltanat devrinin beşinci yılında (789) ölmüştür.

c- T'ang sülalesinden Hsien-an 咸安 Prensesi ile evlenmiştir.

14- To-lo-ssu 多邏斯 789-790

a- Bir evvelki kağanın oğludur.

b- Kendisine P'an-kuan T'e-chin ünvanı verilmiştir.

c- T'ang imparator tarafından ise Ai Teng-li-lo Ku mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia Chung-chen Kağan 愛登里邏汨沒蜜施俱錄毗伽忠貞可汗³³ ünvanı verilmiştir. Küçük K'o-tun (Hatun), Yeh prensesi 葉公主³⁴ tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.

³² Ta-kan, "Tarkan" için bak, not 16.

³³ Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia Chung-chen Kağan, eski Türkçe'de " Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Chung-chen Kağan" anlamındadır.

³⁴ 790 yılında Prenses Yeh, To-lo-ssu Kağan'ı zehirleyerek öldürmüştür. Prenses, P'u-ku Huai-en'in en büyük kızı idi. Karabalsagun anıtında, bu hikayeden hiç bahsedilmemiştir. Anıtta, To-lo-ssu'nun başarılı hakimiyetinden ve ölümünden sonra kağanlığa oğlunun geçtiği yazılıdır. Bak, Mackerras, *The Uighur Empire*, s. 142, not, 102.

15- A-ch'o Kağan 阿𐰽 790-795

a- Bir önceki kağanın oğludur.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Feng-ch'eng Kağan 奉誠可汗 adı verilmiştir.

c- Chen-yüan saltanat devrinin onbirinci yılında (795) ölmüştür.

16- Ku-tu-lu Kağan 骨咄祿 795-805

a- Önceki kağanın oğlu olmadığından, vezir olan Ku-tu-lu Kağan 骨咄祿可汗 olmuştur. Aslen Hsieh Tieh 跌跌氏 ailesindendir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Hu-lu P'i-chia Huai-hsin Kağan 愛滕里邏羽錄沒蜜施合胡祿毗伽懷信可汗 ünvanı verilmiştir.³⁵

c- Yung-chen saltanat devrinin birinci yılında (805) ölmüştür.

17- T'eng-li-lo Yeh Ho Chü-lu P'i-chia Kağan 滕里野合俱錄毗伽汗³⁶ 805-?

18- Ai Teng-li-lo Ku Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i Kağan 愛登里羅汨蜜施合毗伽保義可汗³⁷

19- Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia Ch'ung-te Kağan 登囉羽錄沒蜜施句主毗伽崇德可汗³⁸ ?-825

a- Bir önceki kağan ile münasebeti belli değildir. Yalnız T'ang Shu'da, bir evvelki kağandan hemen sonra kağan olduğu belirtilmiştir.

b- T'ang imparatoru Chin-tsung'a ait olan Pao-i saltanat devrinin birinci yılında (825) ölmüştür.

c- T'ang sülalesinden T'ai-ho prensesi 太和公主 ile evlenmiştir.

³⁵ Ai T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Hu-lu P'i-chia Huai-hsin Kağan, Eski Türkçe'de "Ay Tengride ülüğ Bulmuş Alp Ho-lu Bilge Huai-hsin Kağan" anlamına gelmektedir.

³⁶ T'eng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia Kağan, Eski Türkçe'de "Tengri'de Yeh Alp Bilge Kağan" anlamındadır.

³⁷ Ai Teng-li-lo Ku Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i Kağan, Eski Türkçe'de "Ay Tengride Küç Bulmuş Alp Bilge Pao-i Kağan" anlamındadır.

³⁸ Teng-lo Yü-lu Mo-mi-shih Chü-chu P'i-chia Ch'ung-te Kağan, Eski Türkçe'de "Tengride Ülüğ Bulmuş Küçlük Bilge Ch'ung-te Kağan" anlamındadır.

20- Ho-sa T'e-le 曷薩特勒 825-832

a- Önceki kağanın küçük kardeşidir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Chao-li Kağan 愛登里囉汨沒蜜施合毗伽昭禮可汗³⁹ ünvanı verilmiştir.

21- Hu T'e-le 胡特勒 832-839

a- Önceki kağanın yeğenidir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai-Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Chang-hsin Kağan 愛登里囉汨沒蜜施合句錄毗伽彰信可汗⁴⁰ ünvanı verilmiştir. K'ai-ch'eng saltanat devrinin dördüncü yılında (893) ölmüştür.

22- Ho-sa T'e-le 曷駁特勒 839-841

23- Wu-chieh T'e-le 烏介特勒 841-?

24- Yü-nien T'e-le 遏捻特勒 839-841

a- Wu-chieh'nin küçük kardeşidir.

III- Ts'e-fu Yüan-kuei, Hui-ho (Uygur) Kağan soykütüğü

1- Shih-chien Ssu-chin 時健俟斤

a- T'ang sülalesinin ilk yıllarında kağan olmuştur.

2- P'u-sa 菩薩

a- Önceki kağanın oğludur.

3- T'u Mi-tu 吐迷度 ?-648

a- P'u-sa ile münasebeti belli değildir.

b- Chen-kuan saltanat devrinin yirmi ikinci yılında (648) ölmüştür.

4- P'o-jun 婆閼

³⁹ Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho P'i-chia Chao-li Kağan, Eski Türkçe'de "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Chao-li Kağan" anlamındadır.

⁴⁰ Ai Teng-li-lo Ku Mo-mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Chang-hsin Kağan, Eski Türkçe'de "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Chang-hsin Kağan" anlamındadır.

a- Önceki kağanın oğludur.

b- Lung-shcu saltanat devrinin ortalarında ölmüştür.

5- Pi-sou-tu 比粟毒

a- Önceki kağanın kız yeğenidir.

6- Tu Chieh-chih 獨解支

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

7- Fu Ti-fu 伏帝匐

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

8- Ch'eng-tsung 承宗

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

9- Fu Ti-nan 伏帝難

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

10- Yeh-hu Chieh-li-t'u-fa 葉護頡利吐發 ?-747

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Tien-pao saltanat devrinin beşinci yılında (747) Huai-jen Kağan 懷仁可汗 ünvanı verilmiştir.

c- T'ien-pao saltanat devrinin altıncı yılında (748) ölmüştür.

11- Mo-yen-ch'o 磨延啜 ?-760

a- Önceki kağanın oğludur.

b- Ch'i-yüen saltanat devrinin üçüncü yılında (760) ölmüştür.

12- I-ti-chien 移地健 ?-799

a- Önceki kağanın en küçük oğludur.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Pao-yin saltanat devrinin ikinci yılında (763) kağanlık verilmiştir.

c- Ta-li saltanat devrinin on dördüncü yılında (779) ölmüştür.

13- Tun Mo-ho Ta-kan 頓莫賀達干 ?-789

a- Önceki kağanın veziridir.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine, Chen-yüan saltanat devrinin dördüncü yılında (788) T'ien-ch'in Kağan ünvanı verilmiştir. Bir yıl sonra T'ang İmparatoru'na rica ederek Uygurlar için kullanılan "ho" kelimesini değiştirmiştir⁴¹. Aynı sene içinde de ölmüştür.

14- To-lo-ssu 多邏斯 789-790

a- Önceki kağanın oğludur.

b- Chen-yüan saltanat devrinin altıncı yılında (790) ikinci veziri tarafından öldürülmüştür.

15- A-ch'o 阿𪛗 790-794

a- Önceki kağanın oğludur.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Chen-yüan saltanat devrinin yedinci yılında kağanlık ünvanı verilmiştir.

c- Chen-yüan saltanat devrinin onuncu yılında (794) ölmüştür.

16- Ku-tu-lu Chiang-chun 骨咄祿將軍 794-805

a- Önceki kağanın oğlu olmadığından Ku-tu-lu Chiang-chun kağan olmuştur.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho Hu-lu Ku-tu P'i-chia Huai-hsin Kağan 滕里邏羽祿沒密施合胡祿骨咄毗伽懷信可汗 ünvanı verilmiştir. Yung-chen saltanat devrinin birinci yılında (805) ölmüştür.

17- Ai Teng-li-lo Ku-te Mo-shih Chü-lu P'i-chia Kağan 愛登里邏汩德沒施俱錄毗伽可汗 805-?

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

b- Yung-chen saltanat devrinin altıncı yılında (810) ölmüştür.

18- Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia Kağan 登里邏骨德密施合毗伽可汗⁴²

⁴¹ Uygurlar için kullanılan "Hui-ho" 回紇 kelimesi "Hui-hu" 回鹘 şeklinde yazılmaya başlanmıştır.

⁴² Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia Kağan, Eski Türkçe'de "Tengride Kut Bulmuş Alp

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

b- Yung-chen saltanat devrinin onbirinci yılında (816) ölmüştür.

19- Ai Teng-li-lo Mo-mi-shih Ho P'i-chia Pao-i Kağan 愛登里邏汨沒密施合毗伽保義可汗 ?-821

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

b- Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) ölmüştür.

20- Chün Teng-li-lo Yü-lu Mi-shih Ho Chu-chu-lu P'i-chia Kağan 君登里邏羽錄密施合勾主祿毗伽可汗 821-823

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

b- Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin üçüncü yılında (823) ölmüştür.

21- Ho-sa Kağan 曷薩可汗 823-832

a- Önceki kağanın amcasının oğludur.

b- T'ang imparatoru tarafından kendisine Chün Teng-li-lo Mo-mi-shih Ho P'i-chia Kağan 君登里邏汨沒密施合毗伽可汗 ünvanı verilmiştir. T'ai-ho saltanat devrinin altıncı yılında (832) ölmüştür.

22- Hu T'e-le 胡特勒 832-839

a- Önceki kağanın yeğenidir. T'ang imparatoru tarafından kendisine kağanlık verilmiştir.

b- K'ai-ch'en saltanat devrinin dördüncü yılında (839) öldürülmüştür.

23- Wu-tu-kung 勿篤公

a- Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

b- Diğer bir adı da Shu-sa 署颯可汗 Kağan'dır.

Bilge Kağan" anlamındadır.

B- KAYNAKLARDAKİ KARIŞIKLIKLARIN ORTAYA ÇIKARTILMASI

İlk tablodan başlayarak, yukarıda gösterdiğimiz Uygur Kağanları'nın Soykütükleri'nin bir karşılaştırılmasını yapacak olursak, aşağıda belirtilen iki yanlışlığın yapıldığını hemen ortaya çıkarırız.

1- Ch'eng-tsung, Fu Ti-nan ve Hu-shu Kağanlar arasındaki münasebetler:

Chiu T'ang-shu ve *Ts'e-fu Yüan-kuei* kitaplarındaki Uygurların soy kütüklerinde Ch'eng-tsung Kağan'dan sonra Fu-ti-nan devri fazla olarak kaydedilmiştir. *Hsin T'ang-shu* kitabında ise Hu-shu devri fazla olarak kaydedilmiştir. Hu-shu Kağan *Chiu T'ang-shu*, *Ts'e-fu Yüan-kuei* kitaplarında yoktur. Bu durum karşısında Ch'eng-tsung, Fu Ti-nan ve Hu-shu Kağanlar arasında münasebeti açıklamak gerekmektedir. Bunun için de her üç kaynaktan aldığımız aşağıdaki parçaları inceleyelim:

Chiu T'ang-shu, Bölüm 103 Wang Chün-ch'üeh'nin 王君 夔 biyografisi:

"Başlangıçta, Liang-chou⁴³ sınırında Hui-ho 迴紇, Ch'i-pi 契苾,⁴⁴ Ssu-cieh 思結⁴⁵ ve Hun 渾⁴⁶ olmak üzere dört boy bulunmaktadır. Bunlar devrin en büyük olan boylardır. Chün-ch'üeh adında biri çok fakir olduğu devrelerde, sık sık Liang Eyalet makamına uğruyordu. Fakat Hui-ho ve diğerleri tarafından küçümsenmekteydi. Bir zaman sonra, Chün-ch'üeh, Ho-shih 河西 şehrine Chieh-tu-shih 河西節度使⁴⁷ (Vali) olduktan sonra, kanun yoluyla bütün boyların yolsuzluklarını ortaya çıkartır. Bu durumdan en çok Uygurlar memnun olmamışlar ve her geçen gün Vali'ye karşı olan nefretlerini arttırmışlardır. Uygurlar gizlice birini gönderip Vali'nin gururunu rencide edecek şekilde hareket ederler. Bu durum karşısında da Vali, imparatora bir haberci göndererek

⁴³ Liang-chou, bugünkü Shen-hsi eyaletindedir.

⁴⁴ Ch'i-pi, Töliş kabilelerinden biridir. Karaşar şehrinin kuzey-batısında oturuyorlardı. Bak, Tasi En-shen, *Uygurlar*, s. 45.

⁴⁵ Ssu-chieh, Sekel (veya Sikil, Esgil, Sigir) demektir. Bir kabile adıdır. Bu kabile için daha fazla malumatı Ögel, "Sekellerin ataları hakkında", *Belleten*, Cilt IX, ss.469-483'te bulmaktayız.

⁴⁶ "Han" kelimesi Çince hem sülale adı (M.Ö. 206-M.S.220) olarak, hem de Çinliler için kullanılmıştır. Burada Çinli bir kabile kastedilmektedir.

⁴⁷ Chieh-tu-shih, eski bir memuriyet ünvanıdır. T'ang sülalesi zamanında bu memuriyet ortaya çıkmıştır. Bütün askeri ve sivil işleri idare eden bir memuriyettir. Bak, Tsai Wen-shen, *Uygurlar*, s., 13.

bu dört boyun çok zor idare edildiğini ve isyan etmek için hazırlıklar yaptıklarını bildirir. İmparator durumu daha iyi anlamak için birini görevlendirir. Netice, Uygurlar ve diğerlerinin aleyhine olur. Uygurların başında bulunan Han-hai Büyük Vali 瀚海大都督Ch'eng-tsung 承宗 Kağan imparator tarafından ömrünün sonuna kadar kalmak üzere Jang-chou'ya 襄州⁴⁸ sürgün edilir. Ayrıca Ch'i-pi reisi Ch'eng-ming 契苾承明 T'eng-chou'ya 藤州⁴⁹, Lu-shan⁵⁰ Valisi 廬山都督 Ssu-chüeh (Skel) Kui-kuo'yu 思結歸國 Ch'iung-chou'ye 瓊州⁵¹ edilir.”

“Buna son derece içerleyen Ch'eng-tsung'un taraftarlarından han-hai-chou'da 瀚海州⁵² Ssu-ma 司馬⁵³ görevinde bulunan Hu-shu 護輸, etrafındakileri bir araya toplamaya muvaffak olup, validen intikam almak için hazırlıklara girişti. Durumdan haberdar olan Vali, en kuvvetli askerlerini alıp Su-chou'ya 肅州⁵⁴ ve daha sonra da, Kan-chou'ya 甘州⁵⁵ doğru ilerlemeye başladı. Kan-chou'ya geldiği zaman Hu-shu'nun askerleri tarafından çevrildi. Vali'nin bütün taraftarlarını kılıçtan geçirip Vali'yi de öldürdü. Cesedini de yükleyerek Göktürkler'e doğru yola çıkıldı. Fakat Hu-shu, T'ang ordusu tarafından takip edildiğini görünce cesedi bırakarak yoluna devam etti.”

Hsin T'ang-shu, Bölüm 133, Wang Chün-ch'üeh'nin Biyografisi:

“Başlangıçta Liang-chou sınırlarında Hui-ho, Ch'i-pi, Ssu-chieh ve Hun boyları bulunmaktaydı. Chün-ch'üeh çok fakir olduğu zamanlarda sık sık Ho-hsi 河西⁵⁶ nehri boylarına giderdi. Uygurlar dâhil, diğer boylar da onu küçümsemekteydiler. Bir müddet sonra, Chün-ch'ieh Eyalet valisi olunca, bu dört boyun isyan etmek üzere olduklarını imparatora bildirdi. İmparator tarafından yapılan araştırma neticesinde Uygurlar haksız görülerek, Han-hai Tu-tu'su olan Ch'eng-tsung, Jang-

⁴⁸ Jang-chou, bugünkü Shen-hsi Eyaletindedir.

⁴⁹ T'eng-chou, bugünkü Honan eyaletindedir.

⁵⁰ Lu-shan, bugünkü Kiangsi eyaletindedir. Ta-tu-tu, “Büyük Tudun” anlamındadır. Tudun için bak not 3.

⁵¹ Chiang-chou, bugünkü Ho-tung eyaletindedir.

⁵² Han-hai-chou, bugünkü Batı Moğolistan'dadır.

⁵³ Ssu-ma, bu memuriyet için bak, not 29.

⁵⁴ Su-chou, bugünkü Kansu eyaletindedir.

⁵⁵ Kan-chou, bugünkü Kansu eyaletindeki, Chang-i hsien bölgesinde bulunmakta idi.

⁵⁶ Ho-hsi, Sarı Nehrin batısında bulunan bölgeler demektir.

chou'ya, Ch'i-pi reisi Ch'eng-ming T'eng-chou'ya, Hun (reisi) Ta-te ise Chi-chou'ya 吉州⁵⁷ ve Kuei-kou'da Ch'iung-chou'ya sürgün edildiler.”

“Bu durumdan memnun olmayan Ch'eng-tsung yakınlarından Hu-shu, Han-hai-chou'daki Ssu-ma görevinde iken etrafındakileri toplayıp Chün-ch'üeh'den intikam almaya karar verir. Durumdan haberdar olan Chün-ch'üeh ise en kuvvetli askerlerinden teşkil ettiği ordusuyla, Su-chou'ya doğru hareket eder. Kan-chou'ya gelindiğinde Hu-shu tarafından, kuşatılıp kendisiyle birlikte bütün askerleri kılıçtan geçirilir. Hu-shu, Göktürkler'e götürmek için aldığı cesedi arkadan, takip edildiğini görünce bırakır ve yoluna devam eder.”

T'se-fu Yüan-kuei, Bölüm 233:

“T'ang imparatoru, Yen Chih-wei'yi⁵⁸ gönderip Ch'ien-shan ismiyle kağan olmasını bildirdi. Po-tou T'ieh-li mevkiinde Hui-ho, Ch'i-pi, Ssu-chieh ve Hun boyları bulunmaktaydı. Bu bölgeye sık sık gelen Chün-ch'üeh hiç birinden yakınlık görmüyordu. Ho Shih-chien bölgesinin Tu-shih (Vali)sı olunca, kanun yoluyla bu dört boyun yolsuzluklarını ortaya çıkardı. Ayrıca bunların çok zor idare edildiğini, ayaklanma için hazırlıklar yaptıklarını imparatora bildirdi. Bu duruma dört boy da çok içerlediler. Hakikati öğrenmek isteyen imparator, yaptırmış olduğu araştırma neticesinde, bütün boyları haksız bulduğundan, Uygur Han-hai Ta-tu-tu'su olan Ch'eng-tsung'u Jang-chou'ya, Ssu-chüeh reisi Kuei-kou'yu Chiang-chou'ya, Hun Ta-te'yi Chi-chou'ya ve Ch'i-pi reisi Ch'eng-ming'i de Teng-chou'ya sürgün etti.”

“Uygurların başına Han-hai Ta-tu-su bulunan Fu Ti-nan getirildi. Ch'eng-tsung'un yeğeni olan Han-hai Ssu-ma'sı Hu-shu, bu duruma çok kızdığından, Ch'eng-tsung'un intikamını almaya karar verdi. Göktürklerden de yardım alarak hazırlıklara başladı. Durumdan haberdar olan Wang Chün-ch'üeh ordusunu alıp Su-chou'ya hareket etti. Kan-chou'nun güneyinde Wang Chün-ch'üeh Hu-shu tarafından baskına uğradı. İlk önce bütün askerleri kılıçtan geçirildi. Daha sonra Hu-shu, Chün-ch'üeh'yi öldürüp cesedini Göktürlere götürmek üzere yola

⁵⁷ Chi-chou, bugünkü Ho-pei eyaletindedir.

⁵⁸ Yen Chih-wei'nin biyografisi için bak, *Hsin T'ang-shu*, s., 215a ve *Chiu T'ang-shu*, s., 194a

çıktı. Liang-chou'da T'ang askerleri tarafından takip edildiğini görünce cesedi bırakarak yoluna devam etti.”

Yukarıdaki üç ayrı metni inceleyecek olursak, Uygur Han-hai Ta-tu-tu'su (Büyük Valisi), olan Ch'eng-tsung, Wang Chün-ch'üeh tarafından Jang-chou'ya sürgün edildikten sonra, kendisinden boşalan yere, Uygur Kağanı olarak imparatorun emriyle Fu Ti-nan'ın geçtiğini görürüz. Bu iki kişinin birbirlerini takip eden Uygur kağanları oldukları şüphesizdir. *Chiu T'ang-shu* ve *Ts'e-fu Yüan-kuei* bu iki kişinin Uygur Kağanı olduklarını doğrulamaktadır. Ch'eng-tsung'un yeğeni olan Hu-shu, Han-hai Ta-tu-tu'su da Ssu-ma görevindeyken, Ch'eng-tsung'un intikamını almaya karar vermiş ve ilk önce komutan ve askerleri, daha sonra da, Ho-hsi Chieh-tu-shih (Ho-hsi valisi)sı olan Wang Chün-ch'üeh'yi öldürüp kaçırmıştır. Onun Fu Ti-nan'dan sonra Uygur Kağanı olup olmadığı hakkında kayıtlara rastlayamıyoruz. Bunun için de kesin bir karar vermek zordur. Ancak, T'ien-pao Saltanat devrinin ilk yılında ortaya çıkan Ku-li P'ei-lo Kağan'ın, Hu-shu'nun oğlu olduğu bir gerçektir. Babası eğer kağan olmasaydı, kendisinin hiçbir yeteneği ve adı olmayacaktı. *T'ang-shu*'daki kayıtlarda Ch'eng-tsung'dan sonra Hu-shu'nun kağan olduğu belirtilmiştir.

Netice olarak, bu üç metne dayanarak, Ch'eng-tsung, Fu Ti-nan ve Hu-nu'nun birbirlerini takip eden Uygur kağanları olduğunu kabul etmek en akla yakın olanıdır.

2- Bu üç kitaptaki Uygur kağanlarının soy kütüklerini karşılaştıracak olursak; Üç kitapta da Uygur kağanlarının soy kütüklerindeki karışıklık 16. kağan olan Ku-tu-lu Huai-hsin Kağan'dan sonra başlamaktadır. *Chiu T'ang-shu*'daki kayıtlara göre, Huai-hsin Kağan öldükten sonra yerine 17. kağan olarak Ai Te-ho-li-lo Mo-mi-shih Ho Mi P'i-chia Kağan gelmiştir. Bu da, Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) Pao-i Kağan ismini alarak ölmüştür. Hsin T'ang shu'da ise 17. kağan olan T'eng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia Kağan'dan bahsedilmediği görülür.

Aslında 18. kağanın Pao-i Kağan olması gerekmektedir. Eğer, her iki *T'ang shu*'yu, *Ts'e-fu Yüan-kuei* ile mukayese edecek olursak, *Ts'e-fu Yüan-kuei*'de Ku-tu-lu Chiang-chun Kağan'dan sonra, *Chui T'ang-shu*'da gösterilenden fazla olarak, 17. kağan olan Ai Teng-li-lo Mi-te

Mo-shih Chü-lu P'i-chia Kağan (Yung-chen saltanat devrinin altıncı yılında (810) ölmüştür) ile 18. kağan olan Teng-li-lo Ku-tu Mi-Shin Ho P'i-chia Kağan fazla olarak gösterilmiştir.

Hsin T'ang-shu'da ise, bu iki kağandan yalnız biri fazla olarak görünmektedir. Ancak *Hsin T'ang-shu*'da 17. kağanın hükümdar olduğu yıl belirtilmediğinden, bunun T'eng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia kağan olup olmadığını bilmiyoruz. *Ts'e fu yüan kuei*'de ise bir fazlalık vardır. Ancak bunun da 17. mi yoksa 18. kağan mı olduğu belli değildir. Tekrar yukarıdaki üç ayrı tabloya bakacak olursak, Teng-li sonra P'i-chia Pao-i Kağan başa geçmiştir. Pao-i Kağan, Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) ölmüştür. Aynı yıl içinde T'ang imparatoru tarafından baş sağlığı dilemek için birinin gönderildiğine dair kayıt vardır. Diğer taraftan, yeni kağan başa geçtiğinde, gene T'ang imparatoru tarafından P'ai-t'ung ve yardımcısı Chia-lin elçi olarak gönderilerek kağanlık tasdik edilmiştir. Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin üçüncü yılında (823) ölen Teng-li-lo Mo-mi-shih Ho Chu-lu P'i-chia Kağan'ın diğer bir adı da Tsung-te Kağan'dır. Bundan sonraki soy kütükleri üç kitapta aynıdır. Ancak, Ho-sa T'e-le'ye gelindiğinde, *Chiu T'ang-shu*'da Ho-sa, T'e-le, Wu-chieh, T'e-le, O-nien ve P'ang-le Kağan, *Hsin T'ang-shu*'da ise Hu T'e-le, Ho-sa T'e-le, Wu-chieh T'e-le ve Yü-nien T'e-le ile birlikte üç kağan da T'e-le adını almıştır. *Ts'e-fu Yüan-kuei*'de bu isimler Hu T'e-le, Wu-ti kung olarak geçmektedir. Böylece T'e eklerinin birbirini tutmadığını görüyoruz.

Netice olarak, bu durumu aydınlığa kavuşturmak için, tekrar üç ayrı kitaptaki soy kütüklerini karşılaştırmak gerekmektedir.

İlk önce *Chiu T'ang-shu*'nun Uygurların soy kütüklerini açık olarak tesbit edemediğini kabul ederek, *Hsin T'ang-shu* ve *Ts'e-fu Yüan-kuei* ile mukayesesini yapacak olursak, aşağıdaki sıraladığımız yanlışlıkları ortaya çıkarmış oluruz.

1. Fu Ti-nan kağan olduktan sonra, *Hsin T'ang-shu* ve *Ts'e-fu Yüan-kuei*'de fazla olarak Hu-shu Kağan devri alınmıştır. *Chiu T'ang-shu*'da bu isimden bahsedilmez.
2. *Chiu T'ang-shu*'da T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih ve Ho Lu-hu P'i Huai-hsin Kağan'dan sonra Ai Te-ho-li-lo Mo-mi-shih Ho Mi P'i-chia Kağan gelmektedir. Bir önceki Huai-hsin Kağan, Lung-chen

saltanatı devrinin birinci yılında (80?) ölmüştür. Yung-chen saltanat devri sadece bir yıl olup, zamanın T'ang imparatoru Hsün-tsung'a aittir. Bundan sonraki kağan Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılında (821) ölmüştür. Ch'ang-ch'ing saltanat devri ise T'ang imparatoru M??-tsung'a ait olup 821 yılıdır. Bu durumda, Yung-chen saltanat devrinin birinci yılında Ch'ang-ch'ing saltanat devrinin birinci yılına kadar olan zaman arasında T'ang imparatoru Hsüen-tsung'un on beş yılını kapsayan Yüan-ho saltanat devri vardır. Ancak *Chui T'ang shu*'da bu devir oldukça karışık işlenmiştir.

Hsin T'ang-shu'da ise, T'eng-li Yeh Ho Chü-lu P'i-chia kağan devri eksik olarak alınmıştır. *Ts'e-fu Yüan-kuei*'de ise, Huai-hsin Kağan'dan sonra gelen Ai Teng-li-lo Mi-te Mo-shih Chu-lu P'i-chia Kağan ve Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia kağan eksik olarak geçmiştir.

3. 3- *Hsin T'ang-shu*'da ki Uygur kağanları soy kütüğü bölümünde, Fu Ti-nan Kağan devri alınmamıştır. Gerçekte Ch'eng-tsung Kağan sürgün edildikten sonra, Han-hai Ta-tu-tu'luğunu yapan Fu Ti-nan imparatorun emriyle kağan olmuştur.

4. 4- *Hsin T'ang-shu* ve *Ts'e-fu Yüan-kuei*'deki Uygur Kağan Soykütüklerine tekrar bakacak olursak, *Hsin T'ang-shu*'da Ku-tu-lu Kağan'dan sonra T'eng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia Kağan'ın eksik olduğu görülür. Bundan dolayı, *Hsin T'ang-shu* kitabının kağan soy kütüklerini tam olarak kaydetmediğini görüyoruz. *Ts'e-fu Yüan-kuei*'deki kayıtlara bakıldığında, diğerlerine nazaran daha derli toplu ve hakikate daha yakın olduğunu, bununla beraber gene de bazı yanlış ve eksik kayıtların bulunduğunu görüyoruz. Her şeyden önce burada, Hu-shu devri alınmamıştır. Diğer taraftan, *Chiu T'ang-shu*'da gösterilen Uygur kağanlarından fazla olarak iki kağan devri alınmıştır. Bu kağanlardan birincisi, Yueng-chen saltanat devrinin altıncı yılında, ikincisi ise aynı saltanat devrinin on birinci yılında olmuştur. Fakat Yung-chen saltanat devri sadece bir yıldır. Bundan dolayı da Yung-chen saltanat devrinin altıncı ve on birinci yıllarının nereden çıktığını bilmiyoruz. Ancak bu devrin yanlış kaydedildiği muhakkaktır. *T'ang Hui-yao* kitabının 98. bölümünün Uygurlara ait kısmındaki kayıtan, bu devrenin Yüan-ho saltanat devri olduğunu ve Ai Teng-li-lo Mi-te Mo-shih Chu-lu P'i-chia Kağan'ın ise Hsien-tsung'a ait olan

Yüan-ho saltanat devrinin altıncı yılında (811) öldüğünü görmekteyiz. Diğer taraftan Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia kağan ise, Yüan-ho saltanat devrinin on birinci yılında (816) ölmüştür.

Netice olarak, şimdiye kadar mukayesesini yaptığımız üç ayrı kaynaktan elde edilen Uygur kağanlarının soy kütüklerini aşağıda veriyorum.

1- Shih-chien Ssu-chin

Chiu T'ang-shu kitabının Uygur bölümünde T'e-chien olarak, *Hsin T'ang shu* ve *Ts'e-fu Yüan-kuei* kitaplarında ise, Shih-chien olarak geçtiği için burada da Shih-chien olarak alıyoruz. Kağan öldüğü zaman kendisine Ssu-chin adı verilmiştir. Yaklaşık olarak Ta-yeh saltanat devresinin birinci yılında (605) kağanlık yapmıştır.

2- P'u-sa

Shih-chien'in oğludur. Kağan olduğu yıl kesin olarak belli değildir. Bazı kayıtlara göre, P'u-sa'nın Chen-kuan saltanat devrinin yirminci yılında (626) öldüğü söylenir.

3- T'u Mi-tu: ?-648

P'u-sa ile münasebeti belli değildir. Chen-kuan saltanat devrinin yirminci yılında T'ang imparatoruna haraç gönderdiği için, imparator kendisine Huai-hua Ta-chiang-chün ünvanının ve Han-hai Tu-tu'luğunun idaresini vermiştir. Fakat o, kendisini kağan olarak ilan etmiştir. Bu kağan zamanındaki memur ünvanları aynen Göktürkler'de olduğu gibidir. Chen-kuan saltanat devresinin yirmi ikinci yılında (648) yeğeni tarafından öldürülmüştür.

4- P'o-jun: 648-662

Bir evvelki kağanın oğludur. T'ang sülalesine yardımları olmuştur. Batı Göktürkler'i yenerek başkent Ho-lu'yu işgal etmiştir. Bu büyük başarısına karşılık T'ang imparatoru tarafından kendisine Yu-wei Ta-c-hiang-chün⁵⁹ ünvanı ve Han-hai Tu-tu-lu'ğu verilmiştir⁶⁰. Lung-su sal-

⁵⁹ Bak not 8.

⁶⁰ Bak not 9.

tanat devrinde ölmüştür. Lung-su saltanat devri sadece bir yıldır. Bu duruma göre, (662) yılında ölmüştür.

5- Pi-sou Tu: 662-680

Chiu-T'ang-shu ve *Ts'e-fu Yüan-kuei* kitaplarında bu kağanın adı P'i-li Tu olarak, *Hsin T'ang-shu*'da ise Pi-su olarak geçmektedir. Bir evvelki kağanın oğludur. Chiu T'ang-shu'da ki biyografisinde "Yung-lung saltanat devrinin ortalarında Tu Chieh-chih'in kağan olduğu ve Yung-lung saltanat devrinin T'ang imparatoru Kao-tsung'a ait olduğu kayıtlıdır. Bu saltanat devri ise sadece bir yıldır (680).

6- Tu Chieh-chih: 680-?

Bir evvelki kağanın oğludur.

7- Fu Ti-fu: 715-719

Bir evvelki kağanın oğludur. Kağan olduğu devre kesin olarak bilinmemektedir. Fakat Göktürk Kağan'ı Mo-ch'o'nun ölümünden bir yıl evvel kağan olduğuna dair kayıtlara rastlanmaktadır. Mo-ch'o ise, Kai-yüan saltanat devrinin dördüncü yılında (716) öldürülmüştür. Bu duruma göre, K'ai-yüan saltanat devrinin yedinci yılında (719) ölmüştür.

8- Ch'eng-tsung: 719-727

Bir evvelki kağanın oğludur. K'ai-yüan saltanat devrinin on beşinci yılında (727) Wang Chün-chüeh tarafından Jang-chou'ya sürgün edilmiştir. Bu tarihte Kağanlıktan ayrıldığı bellidir.

9- Bir evvelki kağanla olan münasebeti belli değildir. (727) yılında Ch'eng-tsung sürgün edildikten sonra, T'ang imparatoru Fu Ti-nan'ı Han-hai Ta-tu'lu'luğuna tayin etmiştir. Buna dayanarak onun K'ai-yüan saltanat devrinin on beşinci yılında (727) kağan olduğu şüphesizdir.

10- Hu-shu

Ch'eng-tsung'un yeğenidir. Fu Ti-nan ile olan münasebeti belli değildir. Fakat, Ch'eng-tsung sürgün edildiği zaman han-hai Fu Szu-ma görevindeydi. Kağan olduğuna dair kayıtlara rastlayamıyoruz. Yalnız bildiğimiz, Ch'eng-tsung'un intikamını aldığı ve Wang Chün-chüeh'yi öldürdüğüdür. Fakat, bir sonraki kağan olan Ku-li P'ei-lo'nun babası

olduğunu bildiğimizden bu şahsında kağan olması ihtimalinin büyük olduğu kuvvetle muhtemeldir.

11- Ku-li P'ei-lo: ?-747

Bir evvelki kağanın oğludur. Kendisine T'ang imparatoru tarafından Ku-tu-lu P'i-chia Kağan ismi verilmiştir. T'ien Pao saltanat devrinin üçüncü yılında (745) T'ang imparatoru tarafından Feng-ı Wang adını, yine aynı saltanat devrinin üçüncü yılında (747) Huai-jen Kağan ünvanını almıştır. Diğer bir başka adı da Yeh-hu Chieh-li-fa'dır. T'ien-pao saltanat devrinin altıncı yılında (747) ölmüştür.

12- Mo-yen-ch'o: 747-759

Bir evvelki kağanın oğludur. Kendisine T'ang imparatoru tarafından Ko-le Kağan adı verilmiştir. Ch'i-yüan saltanat devrinin ikinci yılında (759) T'ang imparatoru kendisine Ying-wu Wei-yüan P'i-chia Kağan ünvanını vermiştir. An-shih isyanının bastırılmasında T'ang imparatoruna yardım ettiğinden, imparator Su-tsung, Ning-kou prensesi olan kızını kendisiyle evlendirmiştir. Ch'i-yüan saltanat devrinin ikinci yılında (759) ölmüştür.

13- I-ti-chien: 759-779

Bir evvelki kağanın oğludur. Kendisine Mou-yü Kağan ünvanı verilmiştir. Pao-ying saltanat devrinin ikinci yılının (763) Haziran ayında T'ang imparatoru tarafından kendisine Teng-li Ku-ch'o Mi-shih Ho Chü-lu Ying-i Chien-kung P'i-chia Kağan ünvanı verilmiştir. Ta-li saltanat devrinin on dördüncü yılında (779) öldürülmüştür. Diğer bir adı da Teng-li Kağan'dır.

14- Tun Mo-ho Ta-Kan: 779-789

Bir evvelki kağanın veziridir. Teng-li'yi öldürdükten sonra kağan olmuştur. Kendisine T'ang imparatoru tarafından Ho Ku-tu-lu P'i-chia Kağan adı verilmiştir. Chien-chung saltanat devrinin birinci yılında (780) yine T'ang imparatoru tarafından kendisine Wu-i Ch'eng-kung Kağan adı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin dördüncü yılında da (788) T'ang imparatoru tarafından tekrar T'ien-chin Kağan ünvanı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin beşinci yılında (789) imparatora rica ederek Uygarlar için kullanılan "Ho" kelimesini değiştirtmiş-

tir. Chen-yüan saltanat devrinin beşinci yılında (789) ölmüştür. Hsien-an prensesi ile evlenmiştir.

15- To-lo-ssu: 788-790

Bir evvelki kağanın oğludur. Kendisine P'ang-kuan T'e-chin ünvanı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin beşinci yılında (789) T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai Teng-li-lo Mo-mi-shih Chü-lu P'i-chia Chung-chen Kağan adı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin altıncı yılında (790) ikinci veziri tarafından öldürülmüştür.

16- A-ch'o: 790-794

Bir evvelki kağanın oğludur. Chen-yüan saltanat devrinin yedinci yılında (791) T'ang imparatoru tarafından kendisine Feng-ch'eng Kağan adı verilmiştir. Kendisinin oğlu yoktur. Chen-yüan saltanat devrinin onuncu yılında (794) ölmüştür.

17- Ku-tu-lu Chiang-chün: 794-805

Bir evvelki kağanın oğlu olmadığından Ku-tu-lu Chiang-chün, kağan olmuştur. Aslen Hsieh-tieh ailesindendir. T'ang imparatoru tarafından kendisine Ai T'eng-li-lo Yü-lu Mo-mi-shih Ho P'i-chia Huai-hsin Kağa ünvanı verilmiştir. Chen-yüan saltanat devrinin on birinci yılında (795) kağan olmuş ve imparator Shün-te'ya ait olan Yung-chen saltanat devresinin birinci yılında (805) ölmüştür.

18- Ai Teng-li-lo Mi-te Mo-shih Chü-lu P'i-chia: 805-811

Bir evvelki kağan ile münasebeti belli değildir. Yüan-ho saltanat devrinin altıncı yılında (811) ölmüştür.

19- Teng-li-lo Ku-te Mi-shih Ho P'i-chia: 811-816

Bir evvelki kağan ile münasebeti belli değildir. Yüan-ho saltanat devrinin yedinci yılında (812) T'ang imparatoru tarafından kendisine kağanlık verilmiştir. Yüan-ho saltanat devrinin on birinci yılında (816) ölmüştür.

20- Ai Teng-li-lo Mo Mi-shih Ho P'i-chia Pao-i: 816-821

Önceki kağan ile münasebeti belli değildir. Ch'ang-ch'ing saltanat devresinin birinci yılında (821) ölmüştür.

21- Chün Teng-li-lo Yü-lu Mi-shih Ho Chü-lu P'i-chia Ch'ung-te: 821-823

Önceki kağan ile münasebeti belli değildir. T'ang sülalesinden T'ai-ho prensesi ile evlenmiştir. Ch'ang-ch'ing saltanat devresinin üçüncü yılında (823) ölmüştür.

22- Ho-sa: 823-832

Bir evvelki kağanın amcasının oğludur. T'ang imparatoru tarafından kendisine Chün Teng-li-lo Mo-mi-shih Ho P'i-chia Kağan ünvanı verilmiştir. T'a-i ho saltanat devresinin altıncı yılında (832) ölmüştür.

23- Hu T'e-le: 832-839

Bir evvelki kağanın yeğenidir. K'ai-ch'eng saltanat devrinin dördüncü yılında (839) ölmüştür.

24- Wu-tu-kung: 839-?

Önceki kağan ile münasebeti belli değildir.

25- Wu-chieh: 839-?

Ho-sa Kağan'ın küçük kardeşidir. Kendisi K'ai-ch'eng saltanat devrinin dördüncü yılında (839) kağan olmuştur. Ne zaman öldüğü belli değildir.

KAO-CH'ANG (TURFAN) UYGURLARI¹

Kao-ch'ang Uygurlarının Siyasi Tarihi:

Ötügen Uygurları da dediğimiz 744-840 tarihleri arasında yaşayan Uygurların 840 tarihindeki *Kırgız* yenilgisinden sonra 15 kabilenin *Kartuklara*, bazılarının da *Tibet* ve *An-hsi'*ye 安西 göç ettiklerini görüyoruz. Bu Uygurların 13 kabilesinin de daha güneye inerek Sarı Nehrin batı kısımlarına yerleşerek kendilerine yeni bir yurt edinmek istediklerini görüyoruz. Sarı Nehir civarındaki bu Uygurlar daha sonra Çin sınırına gelmişler, fakat 847 tarihinde Kırgız ve Çinliler tarafından dağıtılmışlardır. Dağılan bu Uygurlar, *Kan-chou* 甘州 (*Kansu*) ve *Gobi* çölünün 大漠 batısında kalan şehirlere giderek yerleşmişlerdir. Bu yeni yerlerine yerleşen Uygurlar arasında hiç şüphesiz ki en uzun ömürlüsü ve Türk Tarihi bakımından en önemlisi, bu tebliğin konusunu teşkil eden *Kao-ch'ang* 高昌 yahut daha sonraki adı ile *Turfan* Uygurları olmuştur.

Uygurların, Turfan'a göçleri:

9. yüzyıl ortalarından itibaren yeni yerlerine yerleşen bu Uygurlar, gerek Çin kaynaklarında ve gerekse Batı kaynaklarında oturdukları yer ismine ve *bazen de hükümdarların ünvanlarına göre isimlendirilmişlerdir*. Bu Uygurların çeşitli isimler altında karşımıza çıkmalarının sebebi ikidir. Birincisi, zaman zaman birisi diğerine nazaran daha fazla üstünlük sağlamış olan şehirlerin ortaya çıkması, ikinci husus ise, başta bulunan hükümdarların ünvanlarıyla Çin kaynaklarında anılmış olmalarıdır.

Coğrafi alan olarak bugünkü *Turfan* bölgesinin etrafında oturan bu Uygurların Çin kaynaklarında ilk beliren ve bir devlet olarak ortaya

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Kao-ch'ang (Turfan) Uygurları", *Tarihte Türk Devletleri Sempozyumu*, 20-22 Mayıs 1985, Ankara, ss.235-244.

çıkan ismi *Kao-ch'ang* Uygurları olmuştur. Kendilerine 856 yılında kağan olarak *Mengli Kağan'ı* (*Ulug Tengride kut bulmuş Alp külük Bilge, Kagan*, bugünkü türkçeyle, Ulu Tanrıda saadet bulmuş kahraman, çalışkan bilgili Kağan) seçmişler ve devlete isim babalığı yapan Kao-ch'ang şehrini de kendilerine başkent yapmışlardır. Çinliler tarafından kendilerine Kao-ch'ang Kuo 高昌國 ("*Kao-ch'ang Devleti*") denilmiştir. Çin kaynaklarında Kao-ch'ang Uygurları için "*Hsichou Uygurları*" 西州回鶻 dendiğini de görüyoruz. Bunun sebebi ise, T'ang Sülalesi (618-905) zamanında Kao-ch'ang olarak bilinen şehrin 460 tarihinde Çinin bir eyaleti haline getirildiği zaman isminin Hsi-chou (batı vilayeti) olarak değiştirilmesindendir. Uygurlar bu bölgeye gelip yerleşmelerinden sonra eski ismi Kao-ch'ang olan şehir yeniden önem kazanmış ve Hsi-chou ismi unutulmuştur. Bu Uygurlar için Çin kaynaklarının kullandığı diğer bir isim de *Pei-t'ing* 北庭 (*Beşbalık*) Uygurlarıdır². Çünkü Uygurlar bu bölgeye yerleştikten sonra, kağanlarının kışlık merkezi *Kao-ch'ang*, yazlık merkezleri de *Pei-t'ing* şehri olmuştur. Dolayısıyla bu şehir ismi de Çin kaynaklarında Uygurlarla birlikte kullanılmıştır. Şehir, Fars kaynaklarında da Panjikath olarak geçmektedir.

Cengiz Han dönemine kadar Kao-ch'ang şehri önemini devam ettirmiştir. Fakat, Cengiz'in zamanı ve Cengiz'in oğullarından birisi olan *Çağatay'ın* kurmuş olduğu ve "*Çağatay Uluğu*" diye adlandırılan devrede Kao-ch'ang şehrinin ehemmiyetini kaybettiğini görüyoruz. İşte bu dönemde Kao-ch'ang şehrinin ismi, Ho-chou 和州 veya Huo-chou 火州 (*Qoço*) olarak değiştirilmiştir. Kao-ch'ang Uygurlarının ismi de bu tarihten sonra *Qoço* (*Hoço*) olarak kaynaklarda geçmeye başlamıştır. Uygurların Moğollara vassal olduğu dönemde *Qoço* şehri önemini kaybetmeden tekrar Beşbalık şehrinin önem kazandığını görüyoruz. Uygurların başkenti olduğu bu dönemde, 1280 tarihinde *Kubilay* tarafından Beşbalık şehrinin sınır bölgesinde askeri bir koloni kurulmuş, 1283 senesinde ise, *Kubilay* tarafından Beşbalık şehrine bir vali tayin edilmiştir. Moğolların Orta Asya'da hakimiyetlerinin son bulmasının sebeplerinden biri olan *Kubilay* ile *Kaydu* arasındaki savaştan sonra Beşbalık şehri de önemini kaybetmiş ve bir başka şehir, T'u-lu-fan 吐魯番 (*Turfan*) şehri ortaya çıkmıştır. Çin kaynaklarında ilk defa 1406

² Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch,ang* (981-984), Doktora tezi, Harvard Üniversitesi, 1972, s., 48.

senesinde geçen T'u-lu-fan (*Turfan*) ismi³ 9. yüzyıldan beri bu bölgede yaşayan Uygurların son ismi olmuştur. *Turfan* Uygurları, *Çağatay Hanı Tugluk Temür* (1346-1363)den Vais Han'a (1417-1432) kadar Doğu *Çağatay Ulsu'nun* hâkimiyetinde kalmıştır. Vais Han'dan sonra, Çağataylıların zayıfladığı dönemde, Çinlilerin Ye-mi-li Hou-che (*Emil Hoca*) ve Su-t'an Ali (*Sultan Ali*) diye isimlendirdikleri iki kişi tarafından idare edilmişlerdir⁴.

Kırgız yenilgesinden sonra güneye gelip yerleşen bu Uygurlar, başlarında bulunan hükümdarın unvanı ile de Çin kaynaklarında anılmışlardır. Hükümdarların aldıkları bu unvanlar Shih-tzu Wang 師(獅)子王 (*Arslan Han*) veya A-ssu-lan 阿廝蘭 (*Arslan Han*) olarak karşımıza çıktığı gibi, I-tu-hu 亦都護 (*İdiqut*) olarak da bir başka anlamda bilinmektedir⁵. Çin kaynaklarında Arslan Han Uygurları veya İdiqut Uygurları olarak bilinen bu Uygurlar, yukarıda çeşitli şehir isimleriyle anılan Uygurlarla aynıdır. Bizim Türk tarihçiliğimizde daha ziyade son şekli ile yani *Turfan Uygurları* olarak bilinmektedir.

Yeni yerleşim bölgelerinde bir devlet halinde ortaya çıkan bu Uygurlar, takriben 350 sene sonra *Kara Hitay* hükümdarı Yeh-lü Ta-Shih'ya 耶律大石 tabiyetlerini 1206 senesinde bildirmişlerdir⁶. Yine 1209 yılında Uygurların bir başka ulusa Moğollara vassal olduklarını görüyoruz. Cengiz'in *Nayman* hükümdarı *Tayang Han'a* 太陽罕 ve *Merkit* reisi *Tokto'ya* 脫黑脫阿 hücum ettiği sırada, Kao-ch'ang hükümdarı *Barçuk İdikut* 巴而朮·阿而忒·亦都護 (1229-1241), 500 kişilik adamıyla Moğol ordusuna iltihak etmiştir. Yapılan savaşın kazanılmasından sonra Barçuk, 1211 senesinin ilkbaharında *Cengiz Han'a* gitmiş, kendisine at ve köpek hediye etmiştir. Bunun üzerine *Cengiz Han'da* kızı *Al Altun'u* vermiş ve kendisini oğlu olarak kabul ettiğini söylemiştir. *Barçuk İdikut*, Cengiz Han'ın kumandanlarından *Cebe Noyan'ın* Muhammed Harezmsah'a karşı girdiği sefere de iştirak etmiş ve Nişabur şehrinin kuşatılmasında bulunmuştur⁷.

³ Oda Juten, "Uighuristan", *Acta Asiatica*, No 34, s., 24

⁴ Oda Juten, *yukarıdaki eser*, s., 25

⁵ İdiqut şehri için bak, Paul Pelliot, "Kao-tch'ang, Qoço, Houo-tcheou et Qara-khoja" *Journal Asiatique*, 1912, ss., 570-603. Ayrıca İdiqut ünvanı için bak, Reşit Rahmeti Arat, "Der Herrc-hertitel iduq-qut", *Ural-Altaische Jahrbücher*, XXXV, 1964, ss., 150-157.

⁶ Emil Bretschneider, *Mediaeval Researcher from Eastern Asiatic Sources*, London, 1967 baskısı, C. I, s., 242.

⁷ İbrahim Kafesoğlu, *Harezmsahlr Devleti Tarihi*, Ankara, 1956, s., 238.

Bilindiği gibi Orta Asya'da kurulan Türk Devletleriyle Çin arasında ticaret çok önemli bir rol oynamıştır. Bu tarihlerdeki ticaret usulüne göre, Çin başkentinde imparatora hediyelerin sunulmasından hemen sonra her iki ülke arasında ticaret başlamış oluyordu. Bu şekilde yapılan ticarette, hediye sunacak elçilik heyetlerine daima tüccarlar da katılmış ve Çin başkentinde belirli günde yapılan hediye merasiminden hemen sonra ticarete izin verilmiştir. Bu şekil ticaret için sınırlarda da ticaret yapılmasına izin verilmiş ve bundan dolayı da Çin ile komşu ülkeler arasında pazarlar kurulmuştur⁸.

Bu kısa açıklamadan sonra, Kao-ch'ang Uygurlarından Çin'e 962 senesinin Mart ayında *ilk ticaret heyetinin* gittiğini görüyoruz. *A Tutuq* başkanlığındaki 42 kişilik bu heyet Çin sarayına gidip kendi mamüllerini sunmuşlardır⁹. 965 senesinin Kasım ayında Kao-ch'ang'dan Çin'e bir ticaret heyeti daha gitmiştir. *Budist* rahip *Fa-yuan* başkanlığındaki bu heyet kendi ülkesinin mamüllerini sunmuştur. Bu mamüller arasında kehribar, cam kâseler ve Buda'nın bir dişi bulunuyordu. 981 senesinin üçüncü ayında Mai-sun başkanlığındaki bir başka heyet de kendi ülkesinin mamullerini sunmak için Çin başkentine gitmiştir¹⁰. Bu heyetin karşılığı olarak da aşağıda söz edeceğimiz Çin elçisi Wang Yen-te, Kao-ch'ang Uygurlarına gitmek üzere yola çıkmıştır.

Bu tarihten sonra da 985 ve 1004 tarihlerinde *Kao-ch'ang*'dan Çin'e elçilik heyetlerinin gittiğini ve mamullerini sunduklarını görüyoruz¹¹.

Kao-ch'ang Uygurlarının kültürleri hakkında:

981—984 tarihleri arasında Çin'in resmi elçisi olarak Uygurlara giden *Wang Yen-te*, ülkesine dönüşte gördüklerini imparatoruna bir rapor halinde sunmuştur. *Wang Yen-te*'nin Uygurlar hakkındaki bu raporu bize çok kıymetli bilgiler vermektedir. Bu bilgiler Uygurlardan bize miras kalan kendi vesikalarıyla beraber değerlendirildiğinde, Turfan Uygurları hakkında bilhassa kültür tarihleri bakımından bilinmeyen pek çok şey ortaya konmuş olmaktadır. *Wang Yen-te'nin seyahatname-*

⁸ Özkan İzgi, "XI. Yüzyıla kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le yaptığı ticari Münasebetler", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı IX, 1978, s., 98.

⁹ Özkan İzgi, "Sung Devrinde Kao-ch'ang'dan Çine giden Elçiler", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, Sayı 6, 1975, s., 108.

¹⁰ İzgi, *yukarıdaki eser*, s., 108.

¹¹ İzgi, "XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticari Münasebetler", s., 106.

si'nin sadece *Turfan* Uygurları ile ilgili bölümüne bir göz attığımızda bu seyahatnamenin önemini görmüş oluruz.

Wang Yen-te, *Ho-lo-Ch'una (Etsina)* nehrine geldiği zaman şunları söylüyor: *Burası T'ang devrindeki Uygur prenseslerinin oturdukları yerdir. Şehrin duvarları hala durmaktadır. Burada sıcak su gölleri vardır. Bir anane olarak önceleri Kitanlar Uygurların koyunlarını otlatırlardı. Ta-tan (Tatar)lar ise, Uygurların sığırlarını otlatırlardı. Uygurlar Kırgızlara yenilip Kan-chou'ya göç edince Kitan ve Tatarlar kendi aralarında baş olma mücadelesine giriştiler.*

Elçi Wang Yen-te uzun bir yolculuktan sonra *Kao-ch'ang* şehrine geldiği zaman bu şehri de şöyle tanımlamaktadır: *Kao-ch'ang aynı zamanda Hsi-chou'dur. Kao-ch'ang şehrinin arazisi güneyde Yü-tien (Ho-tan), güney batıda Ta-Shih 大食 (Arabistan) ve P'o-ssu 波斯 (İran), Batıda Hsi-t'ien 于阗, Hsi-t'ian 西天*

(Hindistan), Pu-lu sha 步路涉 (Pu-lu çölü?), Hsüen-shan 雪山 (Karlı dağlar) ve T'ung-ling 葱嶺 (Soğan dağları, Pamir)¹² ile çevrilmiştir.

Kao-ch'ang şehrine yağmur ve kar yağmaz. Aynı zamanda burası çok sıcaktır. Yaz sıcaklarının arttığı zamanda, bütün oturanlar toprağı kazarlar ve oturmak için kendilerine mağaralar yaparlardı. Kuş sürüleri hep beraber nehir boylarında uçarlardı. Eğer onlar uçmak için yükselecek olurlarsa, güneş ışınının sıcaklığından dolayı hemen aşağıya düşerler ve kanatlarını incitirlerdi. Burada evler beyaz badanalıdır. 968 senesinde yağmur çok fazla yağınca, evlerin pek çoğu tahrip olmuştur. Chin-ling dağlarından 金嶺 çıkan nehir, başşehrin (Kao-ch'ang) bütün çevresini dolaşır, tarlaları ve meyva bahçelerini sular ve su değirmenlerini işletir.

Zengin insanlar at eti yerler. Geri kalanlar ise sığır eti ve yaban kazı yerler. Onların müzik aleti olarak kullandıkları alet "Kopuz" dur. Onlar, samur kürkü postu, pamuklu kumaş ve çiçek motifleriyle işlenmiş elbise imal ederler. Onların adetlerine göre büyük bir kısmı ata binerler ve ok atarlar.

Orada elliden fazla Budist manastırı vardır. Onların hepsinde T'ang sülalesi tarafından konulmuş olan kitabeler vardı. Ma-

¹² T'ung-ling, "Soğan Dağları" bugünkü Doğu ve Batı Türkistan'ı birbirinden ayıran dağlardır.

nastırların içinde Budist Kanun kitapları bulunmaktadır. Burada oturanlar daha çok ilkbaharda seyahat ederler. Gruplar halinde seyahat ederken, kendi aralarında müzik aleti çalmaktan hoşlanırlar. Seyahat edenler at üstünde giderken çeşitli canlı varlıklara yay çekerek ok atarlar. Buna aynı zamanda "Gökten gelecek kötülüklere karşı kurban etme" denir.

Kao-ch'ang Türkleri, Güney Türkleri, Kuzey Türkleri, Büyük Çiğil, Küçük Çiğil, Yağma, Karluk, Kırgız, Barman ve Ürüng kabileleri üzerinde hâkimiyet kurmuştur. Bu topraklarda fakir insan yoktur. Onlar ihtiyacı olanlara yemek yardımı yaparlar, insanlar uzun ömürlüdür. Umumiyetle yüz yaşının üstüne kadar yaşarlar. Genç yaşta ölene rastlanmaz.

Wang Yen-te, Turfan Uygurlarının Kağanı Arslan Han ile Beşbalık şehrindeki karşılaşmasını da şöyle anlatıyor:

Arslan Han bizi yedinci günde kabul etti. Onların Kralı (Kağanı), oğulları ve hizmetkârlarının hepsi yüzlerini doğuya doğru çevirdiler ve Çin imparatoru tarafından yollanan hediyeleri kabul ettiler. (Merasim sırasında) bir tarafta bir kimse taştan bir çan tutuyordu. O şahıs seromoni için elindeki taşla tempo tutuyordu. Kao-ch'ang Kralı (Kağanı) çanın sesini duyunca, selâm verdi. Bundan sonra oğlu, kızı ve yakın akrabaları benim etrafımı çevreleyerek eğildiler ve hediyelerini kabul ettiler. Sonra, müzik, içki, ziyafet ve gece yarısına kadar devam eden ve artistler tarafından oynanan bir piyes seyrettik.

Ertesi gün bir kaynakla gölde gezinti yaptık. Gölün dört bir tarafından davullar çalınıyordu. Ertesi sabah, Budist tapınağı Yıng-yün T'aining'i 應運太寧之寺 seyrettik. Bu tapınak 640 yılında inşa edilmiştir.

Beşbalık şehrinin kuzeyindeki dağlarda amonyak imal ediliyordu. Dağın içinden sık sık dumanlar yükseliyordu. Fakat hiç sis yoktu. Bundan başka, ılık ve alevler, meşalenin yansımaları gibi idi. Kuşlar ve fareler parlak kırmızı renkte görünüyordu. Amonyak imali için uğraşan insanlar ayakkabı giyerlerdi. Bu ayakkabıların tabanında tahta vardı. Eğer ayakkabının tabanı deriden olursa, onlar hemen kavrulurdu. Dağın eteğinde mavi çamur üretilen bir mağara vardı. Çamur mağaradan çıkınca derhal kumta-

şına dönuşürdü. Buranın yerlileri bu çamuru deri tabağlamakta kullanırlardı.

Şehrin içinde pek çok iki katlı binalar, vardı, insanlar iyi yüz-lüdür ve usta sanatkârlardır. Bunlar altın, gümüş, bakır ve demir kap yapımında çok ustadırlar. Onlar aynı zamanda yeşim taşı işlemlerini de çok iyi bilirler. Zayıf ve bakımsız atlar, yemek için kullanılır ve değerleri yalnız bir chang 文 (bir chang, 3.11 metre-dir) ipektir. Bütün fakirler et yerler¹³.

Yukarıda bahsettiğim bu seyahatnameden daha da önemli olanı, Uygurların kendi yazdıkları ve pek çoğunun kaybolmasına rağmen bir kısmı zamanımıza kadar gelebilen, kültür ve medeniyetlerini tam manasıyla anlayabilmemizi sağlayan çok kıymetli vesikalardır. *Vakıf, Rehin, Kiralama, Alım-Satım ve Borç Alıp-Verme* vesikaları bulunmaktadır. Bunlar arasında kişilerin kendi aralarında yaptıkları hukuki mahiyetteki bilhassa *Alım-Satım, Borç Alıp-Verme* ve *Kiralama* vesikaları kültür tarihimiz açısından çok önemlidir.

Kao-ch'ang Uygurları komşularıyla ve bilhassa Çinlilerle her türlü münasebette bulunmuşlar ve iki yerleşik devlet arasında kültür alışverişide olmuştur. Uygurlardan önce bu bölgelerde oturmuş olan Çinlilerin Hukuk vesikalarıyla, Uygur Hukuk vesikaları bu bakımdan benzerlik göstermektedir. Yalnız burada üzerinde durulması lâzım gelen önemli nokta, Uygurların şekil, üslup ve bazı terimlerini aldıkları Çin hukuk vesikalarına tamamen sahip çıkmamış kendi örf ve âdetleriyle bu vesikaları işlemiş olmalarıdır.

Uygurların, hukuk vesikaları:

Bilindiği gibi, yerleşikliğin en büyük özelliklerinden biri de şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, ticaretin gelişmesini sağlamıştır. İnsanın mübadelede aracılık etmek ve diğer hizmetlerini görmek üzere bulduğu en güzel vasıta *para* olmuştur. Uygur vesikalarında ticaret şeklinin biri olan trampa usulüne rastladığımız gibi, bazı vesikalarda paranın da kullanılmış olması ve pazarlığın yapılması, daha onuncu yüzyılda Uygurların ne derecede ileri olduklarını göstermesi bakımından çok önemlidir.

¹³ İzgi, "The Itinerary of Wang Yen-te ..." s., 21.

Uygur Hukuk Vesikalarını çok kısa bir değerlendirmeye tabi tutacak olursak onları şu üç büyük kategoriye ayırmamız mümkün olacaktır.

1. *Borç Alıp-Verme,*
2. *Kiralama,*
3. *Alım-Satım vesikaları.*

Borç alıp-verme vesikaları, faiziyle borç alma şeklinde görülmektedir. Borç alınan mallar çok çeşitli olup, şöyle sıralanabilir:

1. *Künçid (susam),*
2. *Üür veya yür (darı),*
3. *Kebez (pamuk),*
4. *bor (şarap),*
5. *tarığ (hububat),*
6. *böz (pamuklu kumaş),*
7. *kuapu (pamuklu kumaş),*
8. *kümüş (gümüş),*
9. *koçırda kidiz (koyun keçesi),*
10. *buğday (buğday).*

Borç alınan malların faizi ile ve hangi ölçüyle alındığı vesikalarda kaydedilmiştir. Borç para alımlarında, alınan borcun yine para olarak ödenmesi söz konusu olduğu gibi, menkul yahut gayrimenkul mallarla da ödeneceği kayıt edilmiştir. Borç alınan paranın ödeme müddeti bazen belirtilmiştir, bazen de bu müddet belirtilmemiştir. Fakat her iki halde de alınan borç para karşılığında, her ay faizi ile ödemesi yapılması, belki de ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir.

Borç olarak alınan mallar daima faiz karşılığında ilkbaharda alınmış ve ekseriyetle de mahsulün topraktan kaldırıldığı sonbaharda ödenmiştir.

Kiralama vesikalarını da iki tip olarak görmekteyiz. Bunlardan birincisi tarla kiralama vesikaları ikincisi ise hayvan kiralama vesikasıdır.

Tarla kiralama vesikalarını kişilerin şu ihtiyaçlarından dolayı tanımladıklarını görüyoruz, a- *pamuk*, b- *mısır*, c- *para*, d- *tarla*, e- *ekin* ekme. Para ihtiyacı dışındaki vesikalarda, şahıslar, hangi ihtiyaçlarını

karşılama için tarlayı kiralayacaklarını belirtmekte ve daha sonra kira karşılığı olarak tarla sahibine ne vereceklerini kaydetmektedirler.

Tarla kiralama vesikalarında, kiraya verilecek tarlanın, kirasının bedeli belirtilmiştir. Bu tip vesikalarda daha sonraki Türk tarihinde pek çok örneklerini gördüğümüz «ortakçılık» tipine de rastlanmaktadır.

Tarlanın mülkiyeti, kiraya veren şahsın üzerinde olduğundan, tarla da yapılacak bütün işlerden sorumlu tutulmaktadır. Vesikaların hiç birinde tarlanın ne kadar bir süre için kiralandığına dair bir kayıt yoktur. Yalnız umumiyetle kira bedelleri sonbaharda ödenmiş olmaktadır. Bu durumda ihtimal, kira bedelinin ödenmesi ile tarlayı kiralama süresi de bitmiş olmaktadır. Yani kiralanan tarla bir mevsimlik olarak kirada kalmaktadır.

Alım satım vesikalarına gelince, bu vesikalarda

1. Tarla satışı,
2. Oğul satışı,
3. Köle satışı için düzenlenmiştir.

Tarla satış vesikaları kişilerin ellerindeki tarlalarını satarak başka ihtiyaçlarını karşılamak üzere hazırlanmıştır. Bu ihtiyaçlar şunlardır:

- a. para,
- b. bez,
- c. üzüm bağı,
- d. pamuk,
- e. eşya.

Tarla kira vesikalarında olduğu gibi satış vesikalarında da tarlanın sınırı belirtilmiştir. Bundan sonra, tarlayı satın alanın mülkiyetine geçtiğini bildiren hükümler konmuştur. Hemen hemen bütün satış vesikalarında görülen “ming yıl tümen kün” (bin yıl, onbin gün) deyiimi, tarla vesikalarında da kullanılmıştır. Bu deyiimin manası bir tarih bildirmekten ziyade, çok uzun zaman bildiren bir kavram olduğundan, mülkiyetin tamamen tarlanın yeni sahibine geçtiğini göstermek içindir.

Oğul satışları şu çeşitli ihtiyaçlardan dolayı yapılmıştır.

1. pamuklu bez,
2. gümüş para,
3. neslin devamı,
4. eşya ihtiyacını karşılayabilmek için,
5. geçim sıkıntısını giderebilmek için.

Oğul satış vesikalarında, en önemli hususlardan birisi de, satışı yapılan oğul ve babalığın karşılıklı olarak bazı hususları yerine getireceklerinin kaydedilmesidir. Bunlar hakkında pek çok karşılıklı olarak vecibeler getirilmiştir. Bu vecibeler, aynı şekilde vesikalardaki cezalar kısmına da aksetmiş olarak görülmektedir. Verilen cezalar hem oğulun hem de babalığın haklarını korur görünümündedir. Oğulun bütün mesuliyetini kabullenmiş olan babalık, büyük bir sorumluluğu da üzerine yüklenmiştir. Mesela, satış yapıldıktan sonra kısa bir sürede hırsızlık, sahtekârlık yapan bir oğuldan sorumlu kişi sadece babalıktır¹⁴.

Hukuk vesikalarının sonuncu örneği olan Köle satış vesikalarına gelince, burada da kölesini satanın ihtiyaçlarının iki kısımda toplandığını görmekteyiz. Bunlar, 1- Para ihtiyacı, 2- Pamuklu bez ihtiyacı.

Köle satışlarında kölelerin cinsiyeti açık olarak vesikalarda belirtilmiştir, “kul” ve “küng” kelimeleri, cinsiyet ayırımını yapan kelimelerin başında gelmektedir. “Kul” kelimesi daima erkek köleler için, “küng” kelimesi ise kadın köleler için kullanılmıştır. Köle satışlarından sonra kölenin yeni sahibinin, köle üzerinde bütün haklara sahip olduğunu görmekteyiz.

Para ihtiyacından dolayı yapılan köle satışlarında dikkati çeken bir husus, vesikanın sonunda yer alan mühür ve imzalar kısmındadır. Vesikalar normal olarak satıcının mührü ve vesikayı yazanın ismi ile bitmesi lâzım gelirken, bu vesikalarda metnin altında tekrar bir tarihin olduğu görülmektedir. Bu tarih vesikanın başında bulunan tarihten değişiktir. Vesikanın sonunda yer alan tarih ya vesikanın başında yer alan tarihten bir gün sonrasını yahut iki gün sonrasını belirtmektedir. Yapılan bu ikinci tarihlendirmenin ve diğer malumatların niçin yazıldığını söylemek mümkün değildir. Bu durum, yapılan pazarlıkla

¹⁴Özkan İzgi, *Uygurlarda X-XIV. Yüzyıllarda Alım-Satım ve Borç Alıp-Verme Muameleleri* Doçentlik Tezi, 1981, s. 71.,

ilgili olabileceği gibi, belki de Çin vesikalarının bu yöndeki bir etkisi olabilir.

Pamuklu bez ihtiyacından dolayı yapılan köle satışlarında ise, satışı yapılan kölelerin hepsinin kadın olduğu göze çarpmaktadır. Bunun vesikalarda bir rastlantı olabileceğini düşünmek mümkün olduğu gibi, yine bu dönemde Turfan bölgesinde dokumacılığın çok ilerlemiş bir durumda olduğunu düşünmekte bu sorunun bir karşılığı olabilir düşüncesindeyim.

Diğer satış vesikalarında olduğu gibi, bu köle satış vesikalarında da, satış yapıldıktan sonra, kölenin yeni sahibinin haklarının korunması için bazı önlemlerin alındığını görmektediriz. Köle, bu vesikalarda da yeni sahibinin mülkiyetine geçmekte ve yeni sahibi tarafından isterse kendisi tarafından kullanılmakta, isterse bir başkasına devretmekte ve yahut bir başkasına satmaktadır¹⁵.

Köleyi satan şahısların ailenin tek sorumlusu olduğu anlaşılmaktadır. Köle, her ne kadar ailenin ortak malı olarak kullanılmışsa da, satış yapılırken tek sorumlu olarak ailenin reisi görülmektedir.

Bu tebliğimizde çok kısa olarak hukuk vesikalarını özetliyecek olursak, Uygurların alım-satım ve borç-alıp vermede muayyen bir para ve ölçü sistemlerinin olduğu görürüz. Vesikalarda hem mal ile mal değişiminin, hem de, paranın mübadele aracı olarak ortaya çıkması, Uygur cemiyetinin büyük bir gelişine içinde olduğunu ortaya koymaktadır.

Borç para alımlarında, alman borcun yine para olarak ödenmesi söz konusu olduğu gibi, menkul yahut gayrimenkul mallarla da ödeneceği kayıt edilmiştir. Borç alınan paranın ödeme müddeti bazen belirtilmiş, bazen de bu müddet belirtilmemiştir. Fakat her iki halde de alman borç para karşılığında, her ay faiz ödenmesi yapılması, belki de ilk bankacılığın temelini teşkil etmiştir.

Tarla satış vesikalarında, tarlanın yeni sahibinin, araziye sahip olma hakkının zamanla sınırlandırılmamış olduğunu görmektediriz. Bu durum ise Uygurlarda, taşınmaz mallar üzerinde mülkiyet hakkının tamamen ortaya çıktığını ve tıpkı bugün olduğu gibi, mülkiyet hakkının zamanla sınırlandırılmamış bir tasarruf hakkı olduğunu göster-

¹⁵ İzgi, *Yukarıdaki eser*, s., 82.

mektedir. Aynı zamanda da, yeni mülk edinen kişinin, kullanma veya başkasına satma haklarına sahip olmasını sağlamıştır.

Borç verme vesikalarında, borcu verenin haklarının da korunmasından söz edilmiştir. Borcun ne zaman ve hangi faiz miktarı ile ödeneceği belirtildikten sonra, borcun ödenmediği takdirde, kimler tarafından ödeneceği kesin olarak belirtilmiştir. Mahalli örf ve âdete göre ceza ödeme söz konusu olmuştur.

Uygurlarda aile müessesenin yerleşmiş köklü bir toplum yapısına sahip olduğu görülmektedir. Ailede mutlak hâkim babadadır. Vesikalardan gördüğümüz kadarıyla, satıştan veya borç almadan sonra, ailenin diğer fertlerinin mesuliyetleri ortaya çıkmakta ve ailenin söz sahibi kişinin vesikalardaki hükümleri yerine getirmedeği zaman, bu kişi veya kişiler sorumlu tutulmaktadırlar.

Uygurlarda Budizm'in çok önemli bir yeri olduğu bilinmektedir. Budist manastırların kurulması, Budist Sutraların Uygurcaya tercüme edilmeleri yanında, Budist rahiplerin Uygur cemiyeti içinde özel bir yerleri olmuş ve “Ayag-ka tegimlik” deymi ile “hürmete lââyık” kişiler oldukları belirtilmiştir. Budist rahiplerinin, Uygur toplumunda günlük ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılan ağırlık ölçülerinden ayrı ölçülerinin olması, Uygurların Budizm'e ve dolayısıyla, bu dinin temsilcilerine bir ayrıcalık tanıdıklarını göstermektedir.

Vesikalardan çıkan önemli bir sonuçta şudur; bilindiği gibi, Uygurlarda “Bükeri”, “Bitigüçi”, “Bitikçi” denilen bir *kâtip* zümresinin olduğu bilinmektedir. Fakat vesikalarda bu şahısların hiç bir zaman yazıcılık yapmadıklarını görmekteyiz. Vesikalar umumiyetle borç veren veya alan yahut satış yapan kişiler tarafından yazılmıştır. Demek ki artık kâtip zümresi, belki de, sadece devlet dairelerinde görevlerini sürdürmüşler ve halk arasında okuma yazma arttığından bunlara ihtiyaç kalmamıştır.

Son olarak da Uygurlar dönemindeki yazılan *edebî eserlere* kısaca bir göz atacak olursak, ilk başlarda, bilhassa bu dönemde Uygurca ile yazılmaya başlanan eserler, Uygurların mensup olduğu Budizm dininden dolayı, Budist eserlerin Uygurcaya tercümesi ile başlamıştır. Fakat bu eserler tercüme edilirken Türk diline uygun ve oldukça serbest bir şekilde çevrilmiştir. Bu yüzden de esas metinlere göre bir kaç misli

genişlemiş, tercümeden ziyade, taklidi eserler mahiyetini almışlardır. Dinî eserlerden çeşitli konulara, *Budizme*, *maniheizme* ve *Hiristiyanlığa* ait örnekler bulunmaktadır. Bu metinler arasında tercüme Budist eserleri daha bir ağırlık kazanmış ve bunlar arasında en düzgünü, kelime hazinesi bakımından en zengini “*Sekiz Yüknek*”, (“*Sekiz Işık Demeti*”) anlamında olan Budizm propagandası için yazılmış eserdir. Diğer önemli bir eser de Buda’nın vaazlarını içine alan, çok büyük hacimli “*Altun Yaruk*”tur. Bu dönemden kalma dinî eserler bizzat Atatürk tarafından da incelenmiştir. Bunların en güzel belirtisi Atatürk’ün 26 Ağustos 1934 tarihinde İzmir Panayırı’nın açılması münasebeti ile *İsmet Paşa*’ya çektiği telgrafın sonunda “*Namo İsmet*” (“*Hürmet İsmet’e*”) ibaresinin bulunmasıdır¹⁶. Bilindiği gibi, dinî Budist eserler, “*Namo but, Namu dram, Namu sang*” (“*Hürmet Burkan’a, Hürmet şeriatı, Hürmet cemaate*”) diye başlamaktadır.

¹⁶ Reşit Rahmeti Arat, “Gazi Mustafa Kemal’den Başvekil İsmet Paşa’ya” *Türk Kültürü*, Yıl 1 Sayı, 13, s., 81.

Uygur Kağanı'nı ziyaret eden bezirgânlar. Turfan'dan

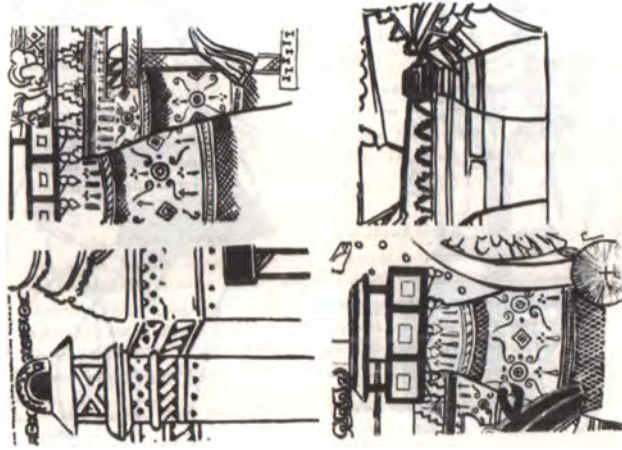

1

2

İki Uygur portresi: Daha eski çağların tesirleri vardır.

Uygur-Türk devletinde kale burçları: Freaklerden.
(Turfan).

"Boğtak" denen başlıklı bir Uygur Türki.
Turfan'dan.

Bir Uygur evi: Duvar fresklerinden. Turfan'dan.

Uygur-Türk kalesi ve burçları: Turfan'dan

Bir Uyghur evinin üst katı: Turfan'dan.

Uyghur kale kapısı: Turfan'dan

TURFAN UYGURLARINDA KİRALAMA VESİKALARI¹

Bir oymaktan devlet kuran Uygurlar 744 yılında Göktürk devletinin çeşitli sebepler yüzünden yıkılmasından² sonra Ötügen bölgesinde devletlerini kurmuşlar ve burada yaklaşık olarak bir yüzyıl kadar yaşadıkları sonra 840 tarihinde Kırgızlara yenilince dağılmışlardır.³ Bu dağılma neticesinde büyük bir kısmı Asya'nın güney bölgelerine, Kan-chou 甘州, Sha-chou 沙州 ve Kao-ch'ang 高昌 şehirlerine gelip yerleşmişlerdir. Bu yeni yerleşim bölgelerine gelenlerden en uzun ömürlüsü ve Türk tarihi bakımından en önemlisi Kao-ch'ang yahut sonraki adıyla Turfan Uygurları olmuştur. Bu Uygurlar daha önce devlet kurmuş olan Türklerden farklı bir hayat tarzı sürmeye başlamışlar, siyasi çatışmalara girmemişler, topraklarını genişletme sevdasına kapılmamışlar fakat bunun yanında komşularıyla dostluk ve ticari ilişkilerde bulunmuşlardır.

Yerleşik hayat düzeninin tüm özelliklerini gördüğümüz bu Uygur toplumundan zamanımıza kadar gelebilen Maniheizm ve Budizm gibi dini vesikalar yanında "Hukuk vesikaları" da ele geçmiştir. 1890 yılında bir tesadüf eseri olarak ortaya çıkarılan bu vesikaların⁴ 10 ila 14. yüzyıllar arasında yazıldıkları tahmin edilmektedir.⁵ Daha önceleri aynı bölgede yani bugünkü Tun-huang 敦煌 bölgesinde bulunan Çin

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Turfan Uygurlarından Kiralama Vesikaları", *X. Türk Tarih Kongresi*, 22-26 Eylül 1986. Cilt III, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1991, ss.767-772.

² Göktürk Devleti'nin yıkılış sebepleri için bkz. Özkan İzgi, "Çinlilerin, Göktürk ve Uygurları Yerleştirme Siyasetleri", *Birinci Milli Türkoloji Kongresi Tebliğler*, İstanbul, 1980, ss. 197-230.

³ Uygurların Kırgızlara yenilmesi için bkz Özkan İzgi, "Kao-ch'ang Uygurları Hakkında", *İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sayı XXXII, 1979, s.1. Ayrıca, Uygurların bu yeniliden sonra Asya'nın güney bölgelerine gelip yerleşmeleri için bkz. *Aynı makale*, s.3-4.

⁴ Vesikaların buluntu şekli için bkz., Otto Donner, *Resa i Central Asien 1898*, Helsingfors, 1901, ve Aurel Stein, *Ancient Khotan*, Oxford, 1907.

⁵ Vesikaların yazılış tarihi için bkz., Masao Mori, "A Study on Uighur Documents on Loans of Consumption", *Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko*, sayı 20, 1961, s.115.

Hukuk Vesikalarına şekil bakımından benzerlik göstermesine rağmen, kendi örf ve adetlerinin yansıdığını gördüğümüz bu vesikalar, Uygur halkının sosyal ve ekonomik durumlarını yansıtmaları bakımından çok önemli bir duruma gelmiştir.

Elde mevcut vesikalar, şahısların kendi aralarındaki ilişkiler veya şahısların devletle olan ilişkileri için düzenlenmiştir. Bunlardan şahısların kendi aralarındaki ilişkilerle ilgili olanlar, vasiyetnameler, köle satışları, çocuğun evlatlığa verilmesi, arazi satışları, arazi kiraya verme gibi konuları içermektedir. Şahısların devletle olan ilişkileri için düzenlenen vesikalar ise, nüfus sayımı ve vergilerle ilgilidir.

Uygur hukuk vesikaları, bilindiği gibi şimdiye kadar bilhassa dil bakımından çeşitli milletlere mensup bilim adamları tarafından incelenmiştir. Bu vesikaların tanzimi konusunda bilhassa Reşit Rahmeti Arat, Nobuo Yamada ve Masao Mori'nin çalışmalarını saygıyla anmak isterim.

Vesikaların genel yazılış düzenleri çok kısa olarak şöyledir;

- a. Vesikaların Tarihi: Bütün vesikaların ilk satırı tarihle başlamıştır. Kullanılan tarih On İki yıllık devreyi kapsayan ve On İki Hayvanlı Türk Takvimi denilen bir sistemle yazılmıştır.
- b. Malını hangi ihtiyacından dolayı satan veya kiraya verenin ismi,
- c. Alınan yahut kiralanan malın karşılığında ödemenin ne zaman ve ne şekilde yapılacağı,
- d. Malını satan veya kiraya veren şahıs ile bu malı satın alan yahut kiralayanın haklarının belirlenmesi,
- e. Şahitler, malını satan veya kiraya verenin nişanı yahut mühürü,
- f. Vesikayı yazanın ismi.

Vesikalar genelde hep bu sistemle yazılmış olup vesikaların mahiyetine göre aralarında çok az yazılış farkı bulunanlara da rastlanmaktadır.

Çok kısa olarak vesikalar hakkında yukarıdaki izahatları verdikten sonra şimdi asıl konumuz olan “Kiralama Vesikaları”na geçebiliriz.

Kiralama vesikaları şimdiye kadar iki türde karşımıza çıkmıştır. Bunlardan birincisi “Tarla Kiralama Vesikaları” ikincisi ise “Hayvan Kiralama Vesikası”

Tarla kiralama vesikalarından bazıları yıpranmış olduğundan çok eksiktir ve bunlardan kesin bir netice çıkartılması mümkün olmamaktadır. Bu vesikalar kiralayan şahısların a-pamuk, b-mısır, c-tarla ve kiraya veren şahsın para ihtiyacını karşılamak için hazırlanmıştır.

Para ihtiyacı dışındaki vesikalarda, şahıslar hangi ihtiyaçlarını karşılamak için tarlayı kiralayacaklarını ve daha sonra kira karşılığı olarak tarla sahibine ne vereceklerini belirtmişlerdir. Mesela, bir vesikada şöyle denmektedir: «Tavuk yılının ikinci ayının onunda -onuncu gününde- bana bay Temür'e pamuk ekimi için yer lazım olduğundan, Po suyunun diğer tarafındaki Temirci'nin bahçesini kiraladım”.⁶ Bir diğer vesikada: “Maymun yılının Aram⁷ ayının ikinci günü, bana Temür Bu-ka'ya mısır ekimi için yer lazım olduğundan, Kayımtu'nun İlçi ile eşit olarak bölüştükleri toprağını ... kiralık olarak tuttum”.⁸

Para ihtiyacını karşılamak için tarlasını kiraya veren şahsın hazırladığı vesika diğerlerine nazaran biraz daha değişik olduğu için vesikanın bir bölümünü aynen alıyorum. Vesikanın bu bölümü bugünkü Türkçe ile şöyle yazılmıştır: “Pars yılının dördüncü ayının yirmisinde bana Tölek Temür'e ait bulunan Tıyuk'taki taş köprü'nün ön tarafındaki etrafı duvar ile çevrili tarlamı, yine Çengür?Arız'daki yedi kürilik yerimi, bana Tölek Temür'e para lazım olduğundan, saygı değer Tolmuş'tan yirmi yastuk para alıp, istifade etmek üzere bu yerleri ekip biçsin diye kendisine verdik.”⁹

Bu vesikada diğer tarla kiraya verme vesikalarında görmediğimiz bir husus dikkatinizi çekmektedir. Bu husus, kiraya verilecek olan tarlanın sınırlarının belirlenmiş olmasıdır. Ayrıca “küri” “saygı değer” ve “yastuq” terimleri de izaha muhtaçtır.

“Küri,¹⁰ Çince Tou 斗 denen ölçü birimine eşit olup 224 kg karşılığında bir ağırlık ölçüsüdür. Bugün “Küre” şekliyle Doğu Türkistan'da aynı manada kullanılmaktadır. Sıvı ve katı maddeler için kullanılan bu

⁶ Wilhelm Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des verfassers mit Ergänzungen von S.Malov herausgegeben*, Leningrad, 1928, No:2.

⁷ Birinci ay anlamında kullanılan bu deyim, Göktürkler tarafından da kullanılmıştır.

⁸ Radloff, *aynı eser*, No:11.

⁹ Reşit Rahmeti Arat, “Eski Türk Hukuk Vesikaları”, *Türk Kültürü Araştırmaları*, Yıl I, sayı I, Ankara, 1964, s.68-69.

¹⁰ Küri için bkz., Francis Woodman Cleaves, “An early Mongolian Loan Contract from Qara Qoto”, *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt 18, 1955, s.34.

ölçü biriminin burada arazi ölçüsü olarak kullanıldığı zannedilmemesidir. Küri biriminin şimdiye kadar arazi ölçüsü olarak kullanıldığına rastlamadım. Herhalde burada ifade edilmek istenen mana araziden elde edilen tahıl miktarını belirlemek içindir. Arazinin büyüklüğü araziden elde edilen tahıl miktarı ile belirtilmek istenmiş olmalıdır.

“Saygı değer”¹¹ terimi ise Türklere Budizm’den dolayı geçmiştir. Budizm dinini kabul etmiş olan devletlerce daha çok Budist rahipler için kullanılmıştır. Bundan dolayı da Tolmış isimli kişinin bir Budist rahibi olduğunu söylememiz mümkün görünmektedir.

“Yastuk”¹² ise, Çince Ting 錠 denen, elli liang 兩 ağırlığındaki gümüş karşılığıdır. Yüan devri kağıt parasına Çince Ting ch’ao 錠鈔, Türkçe yastuk, Farsçada da Baliş denmektedir. Vesikalardaki yastuk kelimesi genellikle “altın” ile birlikte kullanılmıştır.

Tarla kiralama vesikalarında, kiraya verilen tarlanın kira be-delice belirlenmiştir. Mesela bir vesikada kira bedeli olarak “on tang kebez”¹³ “on tang pamuk” ödenecektir. (Tang ağırlık ölçüsünün ifade ettiği birim hakkında şimdiye kadar kesin bir bilgi elde edilememiştir.) Yine bir başka vesikada, “bu toprağa ne kadar tohum ekilirse, biz ikimiz eşit olarak tarlayı ekip biçeceğiz. Biz aynı zamanda ürünü eşit olarak paylaşacağız” denilmektedir.¹⁴ Görüldüğü gibi, tarlayı kiraya veren ve alan şahıslar tarlayı beraber ekip biçecekler ve ürünü yine beraberce bölüşeceklerdir. Böylece tarlayı kiralayan şahıs ürünün yarısını vermekle herhalde, kira bedelini de ödemiş olmaktadır.

Kiralanın tarlanın mülkiyeti, kiraya veren şahsın üzerinde olduğundan, kendisi tarlada yapılacak bütün işlerden sorumlu tutulmaktadır. Mesela, “bu üzüm bağında yapılacak herhangi bir iş olursa, ben Temici yapacağım, Bay Temür yapmayacak” denmektedir.¹⁵ Burada Temici tarlayı kiraya veren kişi, Bay Temür ise, kiralayan şahıstır. Yine bir başka vesikada “bu toprakta anız için herhangi bir iş yapacak olursa, ben Temür Buka yapacağım. Ben Kayımtu yapmayacağım” de-

¹¹ “Saygı değer” terimi için bkz., Reşit Rahmeti Arat, *Eski Türk Şiiri*, Ankara.

“Yastuk” için bkz., Cleaves, *Aynı makale*, s.47.

¹² Radloff, *Uigurische...*, No:2.

¹³ Radloff, *Uigurische...*, No:28.

¹⁴ Radloff, *Uigurische...*, No:2.

nilmektedir.¹⁶ Bu vesikada da Temür Buka kiraya veren, Kayımtu ise kiralayan kişidir.

Vesikaların hiçbirinde tarlanın ne kadar bir süre için kiralandığına dair bir kayıt yoktur. Yalnız bir vesikada kira bedeli olan pamuğun sonbaharda verileceği kayıt edilmiştir. Herhalde bu durumu genelleştirerek, kiralanan tarla ekilip biçildikten sonra kira bedeli ile birlikte tarla sahibine geri verildiği sonucunu çıkarmamız yanlış olmaz kanısındayım.

Vesikalarda son olarak şahitlerin isimleri yer aldıktan sonra, tarlayı kiralayanların nişan –imza-ları bulunmaktadır. Daha sonra da vesikayı kaleme alan kişinin adı geçmektedir. Bazen vesikayı yazan kişilerin tarlayı kiralayan kişilerden oluştuğu görülmektedir.

Hayvan Kiralama Vesikası

Hayvan kiralama ile ilgili olarak elimizde sadece bir vesika bulunmaktadır.¹⁷ Bu vesikada diğer bütün vesikalarda olduğu gibi aynı düzen içinde yazılmıştır.

Bir sığırın kiralınması ile ilgili olan bu vesikada sığırın hangi ihtiyaçtan dolayı kiralandığı belirtilmemiştir. Sığırın kira bedeli sonbaharda mısır olarak geri verilecektir. Tarla vesikalarında olduğu gibi, bu vesikada da kiralanan sığırın mülkiyeti asıl sahibi üzerindedir. Bundan dolayı da sığırın ölümü yahut herhangi bir sebepten dolayı iş yapamaz duruma gelmesi halinde, kiralayanın şahsa tekrar bir sığır verecektir. Yani böylece kiralayanın mağdur duruma düşmesi önlenmiş olmaktadır. Buna mukabil kiralayan da aynı şekilde -sağlıklı olarak- sığırı onuncu ayda teslim edeceğini taahhüt etmektedir. Vesikada sığırın benekli olduğunun belirlenmesi de belki de tarla kiralama vesikalarında gördüğümüz tarla sınırının belli edilmesi kiraya verilen malın özelliğini ortaya koymaktadır.

Kiralama vesikaları hakkında netice olarak şunları söyleyebiliriz: Tarlanın yahut hayvanın mülkiyeti kesin olarak kiraya veren, yani sahibi üzerindedir. Bu yüzden de bilhassa tarlada yapılacak bütün işler-

¹⁶ Radloff, *Uigurische...*, No:11.

¹⁷ Sergei Malov, *Uigurskie rukopisnye dokumenty akspeditsii. S.F.Oldenburga, Zapiski Instituta Vostokovedeniia*, Leningrad, 1932, No:5.

den sorumlu olmaktadır. Kira bedelleri ekseriyetle belirtilmiştir. Belirtilmeyen vesikalarda da tarladan çıkacak ürünün ikiye bölünmesi, yani tarla sahibinin üründen pay alması, tarlanın kirası olarak kabul edilebilir.

UYGUR VESİKALARINDA KULLANILAN «NİŞAN» VE «TAMGA»LAR HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER¹

Göktürk Devleti içinde bir oymak iken 744 tarihinde Ötügen bölgesinde devlet kuran Uygurlar, takriben bir asır bu bölgede yaşadıkdan sonra Kırgızlar tarafından mağlup edilmişler ve Asya'nın daha güney bölgelerine gelip yerleşmişlerdir. Bu yeni yerleşim bölgelerinde hiç şüphesiz en uzun ömürlü ve Türk tarihi bakımından en önemlisi Kao-ch'ang yahut Turfan Uygurları olmuştur. Bu Uygurlar daha önce devlet kurmuş olan Türklerden farklı bir hayat sürmeye başlamışlar, siyasi çatışmalara girmemişler, toprak genişletme sevdasına kapılmamışlar fakat bunun yanında komşularıyla dostluk ve ticaret ilişkileri kurmuşlardır.

Yerleşik hayat düzeninin tüm özelliklerini gördüğümüz bu Uygur toplumundan zamanımıza kadar gelebilen Maniheizm ve Budizm gibi dinî vesikalarla birlikte «Hukuk Vesikaları» da bulunmuştur. Daha önceleri aynı bölgede yani bugünkü Tun-huang bölgesinde bulunmuş olan Çin hukuk vesikalarına şekil bakımından benzerlik gösteren fakat elimizdeki metinlerden, kendi örf ve âdetlerini kullanarak yazdıklarını gördüğümüz bu vesikalar, Uygur halkının sosyal ve ekonomik durumlarını yansıtmaları bakımından çok önemlidir.

1890 yılında bir tesadüf eseri bulunan vesikaların 10-14. yüzyıl arasında yazıldıkları tahmin edilmektedir. Her ne kadar bütün vesikalarda bir tarih bulunuyorsa da bu tarihlendirmenin On iki hayvanlı Türk takvimiyle yazılmış olması bize yazılış tarihleri hakkında kesin bir fikir verememektedir. Ancak bazı vesikalarda geçen şahıs isimlerinden, müesseselerden dolayı pek azı hakkında kesin bir tarihlendirme yapılabilmektedir.

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Uygur Vesikalarında Kullanılan 'Nişan' ve 'Damga' Hakkında Bazı Düşünceler", *III. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri*, Cilt IV, Ankara 1987, ss.203-209.

Vesikaları içeriklerine göre şöyle ayırmamız mümkün olmaktadır:

1. Borç alıp-vereme vesikaları (borç olarak alınan maddeler; para, mısır, buğday, dan, şarap, pamuk, pamuklu kumaş)
2. Alım - satım 'vesikaları' (tarla, oğul ve köle satışları)
3. Kiralama vesikaları (tarla ve hayvan kiralamaları)
4. Rehin vesikaları
5. Vakıf vesikaları
6. Vasiyetnameler

Rehin, vakıf ve vasiyetnameler bir kenara bırakılacak olursa diğerlerinin hep ticarete ait vesikalar olduklarını görmekteyiz.

Çok kısa olarak vesikaların genel yazılış düzenlerine baktığımızda;

- a. Vesikaların tarihi
- b. Hangi ihtiyaçtan dolayı kiraya verenin veya satanın ismi
- c. Alınan yahut kiralanan malın karşılığında ödemenin yapılması
- d. Borç verenin yahut satın alanın haklarının belirlenmesi ve korunması
- e. Şahitler, ihtiyaçtan dolayı malını kiraya verenin yahut satanın nişanı yahut mühürü
- f. Vesikayı yazanın ismi²

Vesikalar hakkında ana hatlarıyla bu bilgileri verdikten sonra şimdi de asıl konumuz olan «nişan» ve «damga» meselesine geçebiliriz.

«Nişan» kelimesi, alamet, işaret, elle yapılan işaret anlamını taşımakta ve Orta Farsçadan Türkçeye geçen bir kelimedir³.

«Damga» kelimesi ise mühür, mühür basmak anlamına gelen bir kelime olup Orhun yazıtlarında da geçmektedir. Hazırlanmış olan vesikanın resmileşmesi için vesikayı tanzim eden şahsın bunu imzalaması veya mühürlemesi lâzımdır. Bazı vesikalarda nişan, -bazılarında da mühür olduğu gibi; «Nişan-damga» olarak da vesikalarda görülebilmektedir. Yine bazı vesikalarda, sadece vesikayı tanzim eden şahsın

² Vesikalar için genel bilgiler hakkında bk. Arat, Reşit Rahmeti, «Eski Türk Hukuk Vesikaları» *Journal De la Soci  t   Finnoougrienne*, Helsinki, 1964. Arat, «Among the Uighur Documents II.» *Ural Altaische Jahrb  cher*, Wiesbaden, 1965-66,   zkan   zgi. *Uygurlarda X-XIV. Y  zyıllarda Alım-satım ve Bor   alıp-verme Mu  ameleleri*, Do  entlik Tezi, 1980.

³ F. W. Cleaves, «An Early Mongolian Loan Contract,» *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Cilt 18, Sayı 1-2, 1955, s. 42 not 34.

nişan veya mühürü yanında, bilhassa «tanuk» yani şahitlerin nişanları da bulunmaktadır ki bu durum bize şahitlerinde nişanlarını basmak suretiyle vesikalarda kendilerini resmileştirdiklerini göstermektedir.

Hukuk vesikalarıyla ciddi olarak uğraşmış iki Türk dilcisinden biri olan Caferoğlu, nişan ve damga için şöyle bir yorum getirmektedir: «Şahitlerin adları alelusûl vesikaların sonuna yazılır. Onu borçluların nişanları takip eder ve en sonunda da yazıcının yani senet muharririnin adı kaydedilir. Nişan vesikaya ve borçlunun şahsına göre ya 'parmak basımından' ya da 'tamğa'dan ibarettir. Ayrıca vesikalarda haricî eşkâli ile yuvarlak bazen ise dört köşeli, tarafeyin akideynin, mühürleri vazedilmektedir ki, bunun 'tamğa' yerine kullanıldığı varittir⁴». Burada ancak Caferoğlu'nun bir yargısına katılmak mümkün değildir. O da nişanı «parmak basımı» olarak almasıdır. Hiçbir vesikada bu duruma rastlanılmamaktadır. Ancak kişilerin parmakla değil elle yaptıkları şekiller mevcuttur.

Uygurların bu hukuk vesikalarıyla daha ziyade dil açısından uğraşmış yabancı bilim adamları tarafından da «nişan» ve «damga»lar, vesikaların tarihlendirilmesiyle ilgili olarak kullanılmak işlenmişse de kesin bir neticeye varılamamıştır. Vesikaları ilk deşifre edenlerden biri olan Radloff, nişan ve damgaların yanı sıra, kâğıdın kalitesine, yazı stiline, kelime ve gramer kaidelerine göre bir sonuç elde edebilmek için çalışmıştır⁵. Japon bilim adamı Yamada ise, vesikalarda kullanılan damga kelimesinin bulunup bulunmamasına göre değerlendirme yapmak istemektedir. Yamada, damga bulunan vesikaların daha eski, nişan bulunan vesikaların ise daha yeni olduğu fikrindedir⁶. Yine bir başka Japon bilim adamı Mori ise Yamada'nın bu fikrinin hâlâ bir soru olarak kaldığını belirtmekte ve kendisinin nişan ve damga hususunda söylediği bir başka husus şu olmaktadır. «Damga veya mühürün genellikle para ile ilgili Vesikalarda, borçlunun nişan veya bir çeşit imzasının da umumiyetle para ile ilgili vesikaların dışındaki belgelerde» görüldüğünü kaydetmektedir⁷.

⁴ Ahmet Caferoğlu, «Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları», *Türkiyat Mecmuası*, Cilt IV, 1934, ss. 11-12.

⁵ W. Radloff, *Uigurische Sprachenkmaler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*. Leningrad. 1928.

⁶ Yamada, Nobuo, «TheForms of the Uighur Documents of Loan Contracts», *Memoris of the Faculty of Letters*, Osaka University, March 1965, s. 127.

⁷ Mori, Masao, «A Study on Uighur Documents on Loans of Consumption», *Memoirs of the*

Vesikalarda bulunması şart olan nişan veya mühür, mukaveleyi yapan şahıs veya şahısların imzasıdır. Bunun için de vesikalarda umumi olarak kullanılan ifade şudur:

Bu nişan ben A'nındır

Bu damga ben A'nındır

Bu nişan biz A ve B'nindir

Bu damga biz A ve B'nindir

Vesikalarda bir veya birden fazla kişinin «tanuk» şahit olduğu görülmektedir. Bunların da zaman zaman vesikaları imzaladıkları yani nişan çizdikleri görülmektedir.

Bu nişan ben tanuk A'nındır gibi.

Şimdi meselenin biraz daha iyi anlaşılabilmesini sağlamak için vesikalardan kısa örnekler vermek istiyorum.

Borç Alıp - Verme Vesikalarından Örnekler:

1. Yigedmiş isimli şahsa (buğday lâzım olduğundan sonbaharda faizi ile birlikte ödenmek kaydıyla iki ölçek buğday alıyor. Şayet kendisi ödemezse veya ödeyemezse oğlu Kawsung verecek. Vesikada iki kişi şahitlik etmiş fakat bunların nişanları yok. Yigedmiş'in ve Kawsung'un damgaları var. Yalnız bunlar ayrı ayrı damga basmamışlar. Vesikada «bu damga biz ikimizin» ibaresi kullanılmış. Yani ailenin ortak damgası kullanılmış.
2. Kaysitu isimli bir şahıs susam lâzım olduğundan sonbaharda faizi ile birlikte geri ödemek üzere susam alıyor. Bu vesikada da iki şahit var fakat nişanları yok. Borç susam alan Kaysitu'nun mühürü var.
3. Öğrüş Temir'e mısır lâzım olduğundan sonbaharda faizi ile birlikte ödenmek üzere mısır alıyor. Bu vesikada bir şahit var fakat nişanı yok. Öğrüş Temir'in nişanı var.
4. Usine isimli kişiye pamuklu lâzım olduğundan faiziyle birlikte verilmek kaydıyla pamuklu alıyor. Bu vesikada iki şahit var. Onların nişanı var. Usine'nin de nişanı var.

5. Kıryaguz isimli kişiye pamuklu elbise lâzım olduğundan faiziyle birlikte geri verilmek şartıyla pamuklu elbise alıyor. Vesikada üç şahit var fakat nişanları yok. Kıryaguz'un nişanı var.
6. Būdüs Tutung isimli kişiye keçe lâzım olduğundan faiziyle alıyor. Vesikada iki şahit var fakat nişanları yok. Būdüs Tutung'un damgası var.
7. Bolmuş isimli kişiye gümüş lâzım olduğundan faizi ile birlikte alıyor. Gümüşü elinde tuttuğu her ay için faiz ödeyecek. İki şahit var. Nişanları yok. Bulmuş'un damgası var.
8. Bay Temür isimli kişiye pamuk tarlası lâzım olduğundan bir tarla kir alıyor. Vesikada iki şahit var. Nişanları yok. Bay Temür'ün damgası var.
9. Tülek Temür'e inek lâzım olduğundan bir şahıstan kir alıyor. Vesikada iki şahit var. Fakat bunların nişanları yok. 'Tülek Temür'ün mühürü var.
10. Saranguç usun isimli kişiye yük taşımak için lâzım olduğundan eşek kir alıyor. Vesikada iki şahit var fakat nişanları yok. Yalnız Saranguç usun'un nişanı var. Bu vesikada entresan olan bir husus «ben Saran güç usun nişan çizip verdim» ibaresinin olmasıdır. «Nişan çizmek »ibaresi ilk defa karşımıza çıkıyor. Burada eli ile yaptığı bir işareti kastedilmektedir.

Satış Vesikalarından Örnekler:

1. Pamuklu bez ihtiyacından dolayı Yungci isimli 13 yaşındaki oğlunu satıyor. Vesikada 4 şahit var. Bunların hepsinin nişanları var. Satışı yapan kişinin nişan - damgası var.
2. Pamuklu ihtiyacından dolayı Tedmilig ve Kara buka isimli kişiler kardeşlerini satıyorlar. Vesikada 4 şahit var ve hepsinin de nişanları var. Tedmilig ve Kara buka'nın ikisinin bir nişanı var. Aynı ailenin insanları olduklarından büyük bir ihtimalle ailenin ortak olan nişanlarını kullanıyorlar.
3. Kowcu isimli bir kişiye gümüş lâzım olduğundan erkek kölesini satıyor. 4 şahit var hepsinin de nişanları var. Kowcu'nun damgası var.
4. Yap Togrıl isimli bir kişiye gümüş lâzım olduğundan kadın kölesini satıyor. İki şahit var fakat nişanları yok. Yap Togrıl'ın mühürü(damgası) var.

5. Elik Kaya pamuklu kumaş lâzım olduğundan 12 yaşındaki kız kölesini satıyor. Şahit var fakat nişanı yok. Elik Kaya'nın damgası var.
6. Bachak isimli bir kişi pamuklu kumaş lâzım olduğundan Esen Tigin isimli kadın kölesini satıyor. Vesikada 4 şahit var hepsinin nişanları var. Bachak'ın nişan-damgası var.
7. Adalı Tutung isimli kişi para lâzım olduğundan Pintung isimli erkek kölesini satıyor. Vesikada 4 şahit var fakat nişanları yok. Adalı'yın damgası var.
8. Kayımtu isimli şahsa pamuklu kumaş lâzım olduğundan kadın kölesi Tulad'ı satıyor, iki şahit var fakat nişanları yok. Kayımtu'nun nişan-damgası var.
9. Baba Kutluk Temür, kardeşler Er Toğmuş ve Toktamış'a gümüş para lâzım olduğundan Mübarek isimli oğul satılıyor. (Fakat bu oğulun hangisine ait olduğu vesikadan belli değildir) Üç tane tanık var. Bunların nişanları var. Vesikayı üç kişi birlikte imzalamışlar. Yani bunlar ortak bir nişan kullanmışlar.
10. Kaitso Tutung isimli kişi kullanmak için eşya lâzım olduğundan süt sevinci⁸ karşılığı olarak Titso adlı oğlunu satıyor. Vesikada 4 şahit var fakat nişanları yok. Kaitso Tutung'un damgası var.

Netice olarak nişan ve damgalar hususunda şunları söylememiz mümkün olabilmektedir.

Ferdlerin kendi aralarında yaptıkları akidlerde borç alıp-verme ve kiralama vesikalarında tanıklar (şahitler) ekseriyetle nişanlarını koymamışlardır. Tabii ki bunun istisnaları da vesikalarda mevcut. Yine bu tip vesikalarda borç alanlar yani vesikayı düzenleyenlerin daha çok damga yerine nişan kullandıklarını görüyoruz.

Satış vesikalarında ise tanıkların nişanlarının mutlaka olduğunu -bir ikisi istisna- vesikayı hazırlayanın yani satışı yapanın da mutlaka damgasının veya nişanının olduğu görülmektedir. Satış vesikalarında görülen bir diğer özellik de, icabında ailenin ortak bir damgasının bulunduğu ve iki yahut üç kişinin bir ortak damga ile vesikayı damgaladıkları görülmektedir. Yine bazı satış vesikalarında satışı yapan kişilerce damga yerine nişan kullandıkları da görülmektedir. Hatta bir

⁸ «Süt sevinci» deyimini, «bir çocuğun büyümesinin fiatı» olarak izah edilebilir. Süt sevinci deyimini ve kullanılış şeklini daha doğrusu bu âdeti biz Selçuklularda da görüyoruz.

vesikada yine ailenin ortak bir nişanı olduğu görülmektedir. İki üç vesikada da nişan-damga'nın birlikte kullanıldığı bellidir. Bunun sebebi kesin olarak bilinmemekle beraber ya bu iki mefhum zamanla birbirine karışmıştır ya da zaman bakımından bir geçiş dönemine rastlaması sonucu kullanılmıştır. Yani damganın çok eskiden beri Türk cemiyyetinde bilinmiş olması, bunun yanısıra nişanın daha sonra öğrenilmiş olması böyle bir karışıklığa sebep vermiş olabilir.

Vesikalarda nişanlar işaret ve yazı olmak üzere iki şekilde görülmektedir. Damgalar ise, sade ve süslü olduğu gibi, dört köşe veya yuvarlak olarak gözükmektedir. Bazı mühürlerin içleri süsle doldurulmuştur fakat bunların ne olduğu anlaşılamamaktadır. Bazılarının içinde bir yazı olduğu hissi uyanmaktadır. Belki bu yazılar kişilerin isimleri olabilir. Damgaların vesikalara iyi çıkmamış olması bunların tam olarak incelenmesine imkân tanımamaktadır. Fakat bazı mühür içleri çok muntazam çizgilerle doldurulmuştur.

Damga ve nişanların vesikalardaki yerlerine gelince, nişanlar daha ziyade vesikanın sonunda yer almaktadır. Birden fazla kişinin şahit olduğu vesikalarda şahıs isimleri vesikanın sonunda alt alta sıralandıkları için nişanlarda umumiyetle aynı hizaya konmaktadır. Damgalar ise, genellikle vesikanın sonunda, ortasında ve başında bulunmaktadır. Birden fazla kişinin damga kullandığı vesikalarda ise damgaların daha ziyade kendi isimlerinin geçtiği satırlara vurulduğu görülmektedir.

UYGURLARDAKİ VERGİLERE AİT BAZI DÜŞÜNCELER¹

Bilindiği gibi Uygurlar siyasi hayatlarını iki ayrı bölgede, iki değişik hayat tarzı biçiminde gerçekleştirmişlerdir. İlk olarak 744-840 devresinde Ötügen bölgesinde yarı-göçebe bir hayat tarzında gördüğümüz Uygurlar, çeşitli sebeplerle² buradaki yaşamlarını bırakıp daha güneye gelmişler ve bu yeni yerleşim bölgelerinde yerleşikliğin bütün vasıflarını üzerlerinde toplayarak uzun müddet hayatlarını devam ettirmişlerdir. Uygurların bu en önemli devirlerindeki sosyal hayatları hakkında araştırmalar yapılmış ve yapılmaktadır. Kaynakların kıt oluşu, Orta Asya Türk tarihine her yönü ile damgasını vurmuş olan bu devletin bilhassa sosyal hayatları ile ilgili olarak kesin yargılara varmayı güçleştirmektedir. Belki de Uygur cemiyetinin en açık şekilde açıklanmasına yardım edebilecek olan, Tun-huang bölgesinde bulunmuş ve dünyanın çeşitli yerlerine dağılmış bulunan Uygur hukuk vesikalarının hepsi maalesef zamanımıza kadar Türkologlar tarafından transkripsiyonları ve tercümeleri yapıp ortaya konmamıştır³. Bu vesikalar üzerinde çalışan dünyanın çeşitli milletlerine mensup bilim adamları daha ziyade kendilerinden önce yayınlanmış olan vesikalar üzerinde durmakta fakat yeni vesikaları bulup, okuyup ilim dünyasına sunamamaktadırlar. Fakat şunu hemen burada ifade etmeliyiz ki, bir Türk Türkoloğu, Dr. Osman F. Sertkaya, bu büyük projeyi kendine vazife edinmiş ve bütün vesikaları toplayarak, üzerlerinde tarihçilerin çalışabileceği bir hale getireceğini müjdelemiştir.

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan, "Uygurlarda Vergilere Ait Bazı Düşünceler", *IX. Türk Tarih Kongresi*, Cilt II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1988, ss.579-583.

² Uygurların 840 Kırgız yenilgisine sebep olan hadiseler ve güneydeki yeni yerleşim bölgeleri için bkz. Özkan İzgi, "Kaoch'ang Uygurları Hakkında", İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, *Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul 1979, s. 1-2.

³ Uygur vesikaları üzerinde yapılan son çalışmalar hakkında bkz. Peter Zieme, "Research on Uigur Documents since 1975", *JA*, S. 269, No : 1/2, 1981, s. 55-61.

Uygurlara ait hukuk vesikaları, çeşitli yönlerden değerlendirmelere tabi tutulabilir ve vesikalar üzerindeki her çalışma Uygurların ve dolayısıyla Orta Asya Türk tarihinin en önemli meselelerini tamamen ortaya koyabilme özelliğine sahiptir. İşte burada sözünü edeceğimiz meselelerden biri vergilere ait bulunmaktadır.

Hiç şüphesiz aşağıda da göreceğimiz gibi Uygurlarda vergi konusu henüz ortaya atılmış bir problem olmaktadır. Çünkü bütün vesikalar gözden geçirilememiştir ve vesikalarda adı geçen vergilerin mahiyetleri hakkında bunların açıklığa kavuşmasını sağlayacak bazı destekleyici kaynaklar bulunmadıkça bu önemli meselenin halledilmesi oldukça güç olacaktır.

Uygurlara ait hukuk vesikalarını incelediğimizde bunların başlıca iki grup altında toplanmasının mümkün olduğunu görmekteyiz:

1. Ferdlerin kendi aralarında yaptıkları andlaşmalar ki bunlar daha ziyade borç almalar, satışlar ve kiralamalar olarak göze çarpmaktadır.
2. Ferdlerin devletle olan münasebetlerini ortaya koyan vesikalardır. Bu tip vesikalar umumiyetle ferdlerin devlete ödedikleri vergilerle ilgili bulunmaktadır. Bunun yanı sıra ferdlerin mensup oldukları topluluklar vasıtasıyla da bu münasebetler yapılmaktadır. Yani ferdlerin tek tek devlete ödeyecekleri vergiler, topluluk tarafından kendi üzerine alınmış ve vergiler ödenmiştir. İşte bu ikinci gruptaki yazılan vesikalarda adı geçen vergiler hakkında kısa da olsa iki Türk bilim adamı ilgilenmiş ve bazı neticelere varmak istemişlerdir. Her ikisi de şimdi rahmetli olmuş olan Ahmet Caferoğlu ve Reşit Rahmeti Arat, eldeki bilgilere göre vergi terimlerini açıklamaya çalışmışlar; fakat kesin bir hüküm getirememekle birlikte bazı yanlış değerlendirmeler de getirmişlerdir⁴. Fakat bu tebliğimizde bu iki bilim adamını tenkit edecek yahut hata bulmaya çalışacak değiliz. Onların bıraktığı yerden bu meseleyi biraz daha ileriye götürmeye çalışacağız.

⁴ Ahmet Caferoğlu, "Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstilahları", *Türkiyat Mecmuası*, İstanbul 1934, s. 1-43, ve Reşit Rahmeti Arat, "Eski Türk Hukuk vesikaları", *Türk Kültürü Araştırmaları*, S. I, Ankara 1964, s. 1-44.

Vesikalar da adı geçen vergi çeşitleri, görülebileceği gibi çoğunlukla toprakla ilgilidir. Bundan dolayı da kısaca bu devirdeki toprak ile ilgili bilgilerin burada kısaca tekrarlanması faydalı olacaktır.

Orta Asya'da kurulan Türk devletlerinin ekonomisi, mağlup veya tâbi ülkelerden alınan yıllık vergi ve hediyeler ile halktan alınan vergilere dayanmaktadır. Hunlardan beri, devlet tarafından halktan vergi toplamak için şahıslar görevlendirilmiş olması, bilhassa devletin kendi halkından vergi toplamakta ne kadar ciddiyete sahip olduğunu gösteren bir delil olmaktadır. Göktürkler zamanında bu vergiler *amga* veya *imga*⁵ denilen, Uygurlar döneminde ise *ağıcı*⁶ ismi verilen devlet hazinedarları tarafından toplanmıştır⁷.

Çin kaynaklarının bildirdiğine göre, Türk boyları, muayyen arazi sahalarını mülk olarak işgal etmişler ve boylar hükümdarın emriyle yahut göçebeliliğin ortaya koyduğu şartlardan dolayı göç ettiklerinde yeni sahalar işgal ettikleri zaman, bu yeni sahalar da kendilerine kışlak ve yaylak olarak verilirdi. Fakat bu topraklar hükümdardan alınmış olmakla beraber, devletin malı olmuştur. Yalnız verilen bu devlet arazisi sahibi tarafından kullanılma iznine sahip olmuş; fakat toprağı satmak, vakıf ve hibe etmek gibi haklardan mahrum kalmıştır. Ancak, bu topraklar, ekilmek kaydıyla oğula miras olarak kalabilmekteydi. Yarı ve tam yerleşik hayata geçen göçebeler ise, üzerinde oturdukları toprakların bir kısmını ekip biçtikleri takdirde bu topraklar kendilerinin hususi mülkiyeti haline geçmekteydi. Yani bir arazinin hususi mülkiyet haline gelebilmesi, kabilenin müşterek mülkiyetinde bulunan toprakların paylaşımı veya bir şahsa yahut kabileye ait olmayan boş arazilerin benimsenmesi suretiyle teşekkül etmiştir. Bu hususi mülkiyet sahibi tam manasıyla bu toprağın sahibidir ve istediği şekilde tasarruf etme hakkına sahiptir⁸.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977, s. 316.

⁶ Ahmet Caferoğlu, *Uygurlarda Hukuk ve Maliye İstılahları*, s. 21.

⁷ Göktürkler ve Uygurlar döneminde görülen bu vergi memurları daha sonraki dönemlerde, bilhassa Altınordu sahasında daha da organize olmuş ve vergilerin toplanması, yeni isimler altında memuriyetler kurularak toplandığını göstermektedir. Uygurlarda üzüm bağlarından alınan *salığ* vergisi, ihtimal Altınordu'da mahiyet değiştirmiş ve *Serşumar* adı ile başsayıcı veya *Salığ memuru* yani nüfus tahrircisi olarak karşımıza çıkmaktadır. *Haneşumar*, mesken ve hane tahrircisi, *Boğşumar* ise bağ ve bahçe tahrir memurları olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Türk Tarih Kurumu Yayınlarından, Ankara 1939. s. 216.

⁸ Özkan İzgi, *Uygurlarda X-XIV. Yüzyıllarda Alım - Satım ve Borç Alıp - Verme Muameleleri*,

Yine bilindiği gibi, yeni alınan araziler hükümdarın mülkü sayılır ve bu araziler hükümdar tarafından oğullarına, sülalenin diğer azalarına taksim edilir ve böylece bu araziler o kişilere ait olurdu. Bu tip arazilere *inçü* denilmiştir. İnçü sahibi olan hükümdarın oğlu, kızı veya karısı vergi işlerine karışmazlar, bu vergi toplama işleri doğrudan doğruya *inçü divanı* memurları tarafından yapıldı. İnçü arazisinin bir başka özelliği de, aşağıda da göreceğimiz gibi, hayvan vergisi olan *Ko-bçır*'dan muaf olmalarıdır. Bundan dolayı köylüler kendi topraklarının inçü idaresine girmesini tercih etmektedirler⁹.

Genel olarak halktan alınacak vergi nisbeti bölgenin ürettiği malın cinsine ve topraktan alınacak verimin derecesine göre her yıl tesbit edilmiştir. Bundan dolayı da kendisine devlet tarafından arazi verilen şahıs, sahip olduğu arazi üzerindeki halktan vergisini belli ölçülerde almak zorunda kalmış ve ferdlerle devlet arasında bir sürtüşme meydana gelmemiştir. Hatta şahıs veya topluluk yeni bir vergi konulduğu zaman buna itiraz etme kuvvetini kendilerinde bulabilmişlerdir. Moğollar zamanına ait olmasına rağmen Nasır-ed-dîni Tûsi, bu devirdeki vergilerle ilgili olarak iyi arazi sahiplerinden onda bir, kötü arazi sahiplerinden yirmide bir ve yoksul olanların da tamamen vergiden muaf tutulduklarını, mahsulleri iyi olanların onda veya yirmide bir, mahsulleri iyi olmayanlarında hiç vergi vermediklerinden bahsederken, bu durumun eski usul ve kaidesi olduğunu da belirtmiştir¹⁰.

Şimdi de vesikalarda adı geçen vergi türlerini değerlendirmeye çalışalım. Vesikalarda vergileri üç ana bölümde toplamak mümkün olmaktadır. Bunlar:

1. Toprakten alınan vergiler.
2. Hayvan vergisi.
3. Mesken vergisi.

Toprakten alınan vergilerin en önemlisi ve vesikalarda en çok geçeni *Kalan* vergisidir. Bu vergi çeşidine altı vesikada rastlanmaktadır¹¹.

Doçentlik Tezi, 1980, s. 64.

⁹ Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1946, s. 279.

¹⁰ Nasır-ed-dîni Tûsi, "İlhaniler devri idari teşkilâtına dair", Çev. Şerafeddin Yaltkaya, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, c. II, İstanbul 1939, s. 10.

¹¹ Wilhelm Radloff, *Uigurische Sprachdenkmäler. Materialien nach dem Tode des Verfassers mit Ergänzungen von S. Malov herausgegeben*, —Usp—, Leningrad 1928, Vesika No. 14, 21, 22, 33, 38, 77 ve Reşit Rahmeti Arat, "Uygurca Yazmalar Arasında". *Türk Tarih Arkeologiya ve*

Kalan vergisinin topraktan alınan bir vergi türü olduğunu bildiğimize göre, bunun tamamen yerleşik hayatın bir mahsulü olduğunu anlayabiliriz. Bu verginin yalnız bütün arazilerden alınıp alınmadığı hakkında kesin bir malumatımız yoksa da, yalnız bir vesikada -Usp 77-, kalan vergisinden muaf bir araziden söz edilmiş olması bizi bütün arazilerden bu verginin alınmadığı doğrultusunda bir yargıya varmamızı sağlamaktadır. Bu vesikaya göre, arazi üzerinde söz sahibi olan 14 kişinin isimleri sıralanmış ve toprakta çalışanların namına istekte bulunulmuştur. Fakir ve kalan vergisi ödemekle yükümlü olan bu kişilerin artık kalan ödemeye güçlerinin yetmediğinden söz edilmekte ve bu arada kalan vergisinden muaf olan bir arazinin ikiye bölünerek yarısının bu kişiler tarafından ekilip biçilmesine izin verilmesi istenmektedir. Kalan vergisi ile ilgili olarak yazılmış bir başka vesikada Tuğluk Temür 1347-1365 zamanında yazılmış ve bir nevi şikâyet mektubu mahiyetindedir. Vesikada Tuğluk Temür'den önceki hükümdarlar sıralanmış ve bunlar zamanında —*ilçi*— elçilerin gelerek kendilerinden kalan vergisini aldıklarını fakat *inçü bağcılardan*¹² kalan vergisi almadıkları kaydedildikten sonra Tuğluk Temür'den şu istekte bulunmaktadır: Biz önceki bu hanlar çağından beri, büyük küçük kardeşlerimiz bu bahçeyi işleyip *alban yasak* vergisi vermeden hanlarımıza emek verip geçinmiştik. Şimdi ise Irk Sında —isimli kişi— bizim bahçelerimize ortak oldu. Onun için az olan vergimiz çoğaldı. Biz büyük ve küçük kardeşler bu yıl da vergimizi verdik. Bir kişi iki alban vergisi versin denilirse, bahçeler hanımızın olsun ve bir alban bizim olsun -hanımızın- yanlığını bekliyoruz¹³.

Bu vesikada aşağıda da göreceğimiz gibi bazı diğer vergilerin de isimleri geçmektedir. Bunlardan *yasak* vergisi, Moğollar zamanında ortaya çıkmış vergilerden biridir¹⁴. *Alban* ise yine Cengiz Han döneminde Moğollar tarafından konulmuş bir vergi çeşidi olup topraktan alındığı muhakkaktır. Fakat bizim vesikamızda gerçek manası tam olarak anlaşılamamaktadır. Zaten öyle anlaşıyor ki bu vesika eski Türk

Etnografya Dergisi, Ankara 1936, s. 101.

¹² Burada *inçü* hükümdar ailesine ait olan bir arazi parçasından çok insanları, halkları ifade etmektedir. Bkz. John Masson Smith, "Mongol and Nomadic Taxation", *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 30, 1970, s. 55.

¹³ Arat, "Uygurca Yazmalar Arasında", s. 106.

¹⁴ Smith, *a. e.*, s. 50.

geleneği ile Moğol unsurlarının karıştığı bir döneme rastladığı için çözümlmesi güç bir problem olarak ortaya çıkmaktadır.

Kalan vergisi ile ilgili olarak vesikalardan çıkarabildiğimiz sonuca göre, çoğu zaman vergi bedelinin bez olarak ödendiğini görmekteyiz. Kalan vergisi daha sonraki devirlerde de bilhassa ilhanlılar zamanında da karşımıza çıkmaktadır. Bu devreye ait bilgilerimiz daha çok olmasına rağmen, biz burada konumuz dışında olduğu için kısaca söz edeceğiz. Moğollar, büyük bir insan topluluğunu kendi idareleri altına aldıktan sonra bunları kendi ananelerine göre onluk, yüzlük, binliklere ayırmışlar ve bilhassa askeri ve posta teşkilatlarındaki harcamalar için kalan vergisini uygulamaya koymuşlardır. Kalan vergisi daha Cengiz Han zamanında âlimler ve yargıçlar sınıfı için muaf tutulmuştur¹⁵.

Vesikalarda geçen bir başka vergi türü de *Salıĝ* vergisidir. Bu vergi üzüm bağlarından alınan bir vergi çeşididir. Bu vergi çeşidi de vesikalarda dört yerde geçmektedir¹⁶. Bilindiği gibi Turfan Uygurlarında bağcılık ve dolayısıyla şarapçılık çok gelişmiş ve bundan dolayı da devlet bu üretimden vergi almaya başlamıştır. Bu verginin ne şekilde ödendiği hakkında kesin bilgi edinmemiz vesikalardan mümkün değilse de, salıĝ vergisi ile ilgili olmayan bir başka vesikada bir kişi şarap ürettiği için bunun vergisi olarak yarım bez verdiğini bildirmektedir¹⁷.

Yasak vergisi:

Yukarıda kalan vergisi dolayısıyla bir vesikada bu vergi isminin geçtiğini belirtmiştik. Yalnızca iki vesikada¹⁸ geçen bu verginin Moğollar yolu ile Türklere geçtiğini söyleyebiliriz. Bu vergi çeşidi Altınordu ve Timuriler zamanında da kullanılmıştır.

Kobçır vergisi:

Beş vesikada¹⁹ görülen bu vergi çeşidi hayvanlardan alınan bir vergi türüdür. Kalan vergisi kadar yaygın olan Kobçır vergisi, göçebelerden alınan bir vergi çeşidi olmuştur. Şehre at toplamak için gelen Han'ın

¹⁵ Smith, *a. e.*, s. 55-59.

¹⁶ Radloff, *Uigurische...*, No. 2, 14, 25, 30.

¹⁷ Radloff, *yukarıdaki eser*. No. 38.

¹⁸ Radloff, *yukarıdaki eser*. No. 22 ve Arat, "Uygurca Yazmalar Arasında," s. 105.

¹⁹ Radloff, *a. e.*, No. 35, 39, 53, 69, 88.

adamlarından birine, âdet hilafına kobçır vergisi karşılığında, bu adamlara emanet olarak verdiği atların kobçır vergisi karşılığı olarak saydığını belirten bir vesikadan anladığımız kadarıyla bu vergi çeşidi daha ziyade hayvan olarak ödenmekte ise de yine başka vesikalardan çıkarabildiğimiz sonuçlara göre para ve darı gibi maddelerin de verilebildiğini görmekteyiz. *Ağnam* vergisi olarak da bilinen kobçır vergisi, İlhanlılar döneminde senede iki taksitle toplanır ve yüz hayvandan bir hayvan alınırdı. İlhanlılar döneminde Öyle görülüyor ki, bu vergi mahiyet değiştirmiş ve Mengü Han zamanında ahaliden toplanan nüfus vergisine kobçır denilmiştir²⁰.

Vesikalarda geçen bir başka vergi türü de *Birt* vergisidir. Bu vergi yalnızca bir vesikada geçmektedir²¹. Yalnız bu vergi devlet hazinesine gitmeyip şahısların kölelerinden aldığı bir vergi çeşidi olarak görülmektedir.

Vesikalarda son olarak geçen vergi türü *Tütün* vergisidir. Bu vergi mesken vergisi olarak da bilinmektedir. Yedi vesikada²² geçmekte olan tütün vergisi, devlete bez ve elbise olarak ödenmekte olduğunu anlamaktayız. Bu vergi büyük ihtimalle evde oturan kişilerin adedine göre alınmaktaydı. Çünkü bir başka göçebe toplum olan Moğollar, Çin’de hakimiyet kurdukları dönemde, Çinlilerden nüfus başına vergi alma usulünü tatbik etmeye çalışmışlar; fakat Çinli memurlar bu usule karşı çok ciddi bir şekilde direnmişlerdir. Evde oturan insan sayısına göre vergi alma usulü Türkler ve Moğollarda yani göçebe toplumlarda görülürken, yerleşik toplum olan Çin ve Karahitaylılar da ev başına vergi alındığını görüyoruz. 12. yüzyılda görülen ev başına vergi almak usulünün ihtimal Karahitaylıların tesiriyle 19. yüzyılda Orta Asya hanlıklarından Hokand hanları devrinde Taşkend’de de verginin ev başına alındığını görmekteyiz²³. Uygurlarda tütün vergisinin kişi başına alındığına dair bu vesikalardan kesin bir sonuç çıkartmak imkansız olarak görülüyorsa da yine aynı devirde yazılan başka tipteki Uygur vesikaları da bu sonuca gitmemizi mümkün kılmaktadır. Çünkü, bilindiği gibi bu devirde nüfus sayımı yapılmaktadır ve sayım “büyük deftere” kayıt edilmektedir, işte elimizde olan iki tane nüfus sayımı ile ilgili vesikada

²⁰ Uzunçarşılı, a. e., s. 217.

²¹ Radloff, a. e., No. 80.

²² Radloff, a. e., No. 14, 21, 27, 31, 38, 42, 88

²³ Barthold, V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, Ankara 1975, s.169.

“büyük deftere yazılı kimselerden başka bir kimsenin mevcut olduğu meydana çıktığı takdirde Ölüm cezasına çarptırılacaktır denilmektedir²⁴. Yapılan bu sayımda eksik bildirimin bu kadar ağır bir ceza ile cezalandırılması hiç şüphesiz evlerden alınan vergilerle ilgili olmalıdır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, bu vergiler aynî olarak toplanmaktadır. Bundan başka bu vergilerden bazıları doğrudan doğruya vergi toplamakla görevli kişiler vasıtasıyla toplanıp hazineye devrediliyor, bir kısmı ise, toprağın üzerinde çalışan çiftçi tarafından, toprak sahibine veriliyor. Bu durumda belki burada toplanan verginin ilk bakışta hazineye gitmiyor gibi görülüyorsa da bu toprak sahibinin hükümdarın istediği zamanda, toplanan verginin dolaylı yoldan dahi olsa devletin elinde olduğunu göstermektedir.

²⁴Radloff, *a. e.*, No. 40, 41.

MOĞOL İSTİLASINDAN SONRA ORTA ASYA'DA YERLEŞİK HAYAT¹

Orta Asya'da Moğol istilasından sonraki dönemde, sadece siyasî yapıda değil, aynı zamanda etnik yapıda ve daha sonra yerleşik hayata da kendini gösteren yaşayış biçiminde değişiklikler görüyoruz.

Bu çalışmada Moğol istilasından önce ve sonraki Orta Asya'nın durumuna değinmek, etnik yapıdaki değişikliklerin anlaşılabilmesi için lâzım gelen hususlardır. Bunların ortaya konulabilmesi için de şu aşğıdaki soruların cevaplandırılmasının gerekliliğine inanıyoruz:

Moğol istilasından sonra Karahanlı ve Harezmsah devirlerinde bu bölgelerde yaşayan Türk kabileleri ne oldu? Çünkü buralarda yerleşen pek çok Türk kabilesini daha sonraki devirlerde bu bölgelerde göremiyoruz.

Bu bölgelere Moğol istilasını sonucunda gelen Moğol kabileleri kültür ve dilde nasıl Türkleşmişlerdir. Bu durum bilhassa Timur zamanında çok açık bir şekilde görülmektedir.

Moğol istilasını Öncesindeki ve sonrasındaki bütün bu göçebe insanlar nasıl yerleşik hayata geçtiler? İşte bu soruların cevaplarını bulabilmek, belki etnik yapıdaki değişikliklerin nasıl olduğunu ve daha sonra yerleşik hayata nasıl geçildiğini ortaya koyabilir.

Bu soruların cevaplarını ararken Moğol istilasından önceki Türk kabilelerinin Orta Asya'daki durumlarına kısaca göz atmak faydalı olacaktır.

İlk önce Orta Asya Türklerinin siyasi ve nüfus bakımından en önemli kavmi olan Oğuz'lara değineceğiz. X. yüzyılın ilk yarısında Oğuzlar Hazar Denizi ile Türkçe ismi Karacub olan Fârab arasındaki

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Moğol İstilasından Sonra Orta Asya'da Yerleşik Hayat", *Türk Kültürü Araştırmaları*, (Prof. Dr. İsmail Ercüment Kuran'a Armağan), Ankara 1989, ss.125-139.

aland, XI. yüzyılda ise Sirderya bölgesindeki İsfıap (Sayram) ile bu nehrin kuzeyindeki bozkırlarda yaşıyorlardı,² Oğuzlar, X. Yüzyılın ilk yarısında kışlık merkezi Yenikend olan bir devlet kurmuşlardı. Bu devlet, komşuları olan Peçenekler, Hazarlar, Karluklar, Kıpçaklar, Çiğiller ve Maverâünnehr'in yerli halkıyla düşmanca bir mücadele içindeydiler. Bu devlet X. yüzyılın sonunda büyük bir ihtimalle Kıpçak baskısı ve iç mücadeleler yüzünden yıkılmıştır³.

Oğuz Devletinin çöküşü üzerine, Oğuzlardan kalabalık bir grup Karadenizin kuzeyinden geçerek Batıya gitmiş, diğer bir grup ise, Cend bölgesine oradan da Horasan'a geçip yerleşmişlerdir. Güneye inen bu ana grup İslâmiyeti kabul ederek XI. yüzyıldan itibaren ikiyüz yıl süren göçleri ile bütün Ortadoğu sahasını tutarak Selçuklu, Osmanlı, Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevî İmparatorlukları içinde çok önemli bir rol oynamışlardır.

Orta Asya sahasında X. ve XI yüzyılda, gördüğümüz bu Oğuzların bir kısmı Moğol istilas sırasında ölmüş, bazıları esir alınmış ve büyük kısmı da Horasan'da kalıp eski bölgelerinde oturmuşlardır. Moğollar İran içlerine yayılmaya başlayınca bu bölgedeki Oğuzlar Anadolu'ya göç etmişlerdir⁴. X. yüzyıldan beri Mangışlak'ta yaşayan Oğuzlar, bu Moğol istilasından pek etkilenmemişler fakat her nasılsa ilk önce Altın Ordu ve daha sonra da Hive Hanlığına tâbi olmuşlardır.

Kırgızlar:

VI. ve IX. yüzyıllarda yukarı Yenisey boylarında yaşayan Kırgızlar, Göktürklerin ve Uygurların hakimiyetleri altında kalmışlardı. Uygurların IX. yüzyılda iç çekişmeler sonucunda zayıflamaları ile birlikte Kırgızlar Uygurları 840 yılında mağlup etmişlerdir. Kırgızlar, silik ve içe dönük bir politika izlemişler, 924 yılında Ch'i-tan'lar (Hitaylar) karşısında yenilerek tekrar eski yurtlarına dönmüşlerdir⁵. 1207 yılında Cengiz Han'ın enirine girdikten sonrada iki kabile topluluğu halinde yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

² Faruk Sümer, *Oğuzlar (Türkmenler)*, Ankara, 1967, s. 41.

³ Sümer, *Yukarıdaki eser*, s.-57.

⁴ Sümer, *Yukarıdaki eser*, s. 42.

⁵ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara, 1977, s. 119.

Kırgız kavmi, Uygur Devletini yıkarak işgal ettiği Ötügen bölgesinde tutunamamıştır. Burasının, Moğol Kitanlara geçmesi neticesinde Orhun kültürünün ortadan kalkmasına sebep olmuşlardır. Dolayısıyla eski Türk yurdunu bir daha geri gelmemek üzere Moğollara kaptırmak suretiyle Türk tarihinde oynadığı olumsuz durum dikkate değerdir⁶.

Karluklar:

Çin kaynaklarında 413 yılında ilk defa isimleri geçen bu kavim Göktürk Devleti zamanında Altayların batısındaki Kara—İrtiş ve Tarbagatay havalisinde oturuyorlardı, Uygur ve Basmıllarla birlikte, Göktürklerin yıkılmasında önemli bir rol oynayan Karluklar, Uygurlarla yaptıkları Kağanlık mücadelesini kaybedince batıya çekilmişlerdir. 766 yılında çökmüş olan Türgiş Devletinin yerine Balasagun ve Talas havalisine yerleşerek eski Batı Göktürk Kağanlığının sahasında hâkimiyet kurmuşlardır. Bu sıradaki başkentleri Balasagun idi. Ötügendeki Uygur hâkimiyetini tanımaktaydılar ve aynı zamanda siyasi bir isim olarak “Türkmen” adını taşıyorlardı.

Korluklar: Müslümanlarla işbirliği yaparak ünlü Talas savaşında 751’de Arapların Çinlileri yenmesine yardımcı olmuşlardır. Bilindiği gibi bu savaş sonucunda Orta Asya’daki Çin nüfuzu azalmış ve bunun yerini Arapların hâkimiyeti almıştır. Böylece, buradaki Türk kavimlerinin, İslâm ile ilişkileri artmış ve İslâmiyet Orta Asya’da yayılma imkânı bulmuştur. İslâmiyeti kitle halinde ilk kabul eden Karluklar böylece Çigil, Yağma ve Tohsiler ile birlikte Müslüman ilk devlet olan Karahanlı Devletinin temelini atmışlardır⁷.

X. yüzyılda Karluklar. İsficab’dan Issık Gölün kuzeyine kadar olan geniş bir sahada yaşıyorlardı. XII. yüzyılda Karahanlılara tâbi oldular. XIII. yüzyılda ise Moğolların emri altına giren Karluklar Cengiz Han’a itaat eden ilk müslüman Türk kavmi olmuşlardır⁸. Bugün dahi Tacikistan’da Karluk kabilesinden kalanlar yaşamaktadırlar⁹.

⁶ Omelyan Pritsak, “Karahanlılar”, *İslâm Ansiklopedisi*, C. VI. s. 255.

⁷ Pritsak, *Yukarıdaki eser*, s. 256.

⁸ Kafesoğlu, *Aynı eser*, s. 129.

⁹ W. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi, Hakkında Dersler*, Yay. Haz. K.Y. Koprman-A.İ. Aka, Ankara, 1975, s. 9.

Yağmalar:

Orta Asya'da yaşamış Türk kavimlerinden biri de Yağmalar olup daha ziyade, Kansu ve Yedisu'nun kollarından Narin nehrinin güney kısımlarında oturuyorlardı. Tanrı Dağlarının batı ve merkezi bölgelerinde kendilerine aitti. Yağmalar önceleri Uygurlara bağlı bir kavim olup, Uygur Devletinin yıkılması (840) üzerine, batıya göç ederek Kaşgar bölgesine gelmişler ve burayı Karlukların elinden alarak kendilerine yurt edinmişlerdir¹⁰. 942 yılında Balasagun şehrinde yeni bir devlet kuran Karahanlıların içinde bulunan bu Yağma kabilesi Karahanlıların müslüman olmasında mühim bir rol oynamışlardır. Kitanların 1137 yılında Yağma, Karluk ve Oğuzlar ile birlikte Karahanlı ülkesini istilâ etmeleri Karahanlı Devletinin yıkılmasına sebep olmuştur.

Çiğiller:

Hudud-al Alem'e göre Issık Göl'ün kuzey-batısında yaşıyorlardı. Giderek kendilerini kabul ettirmişler ve XI. yüzyılda ayrı ve bağımsız bir kabile haline gelmişlerdir¹¹. Mahmut Kaşgari onların üç kolu olduğunu söylemektedir. Bugün Anadolu'da Çiğil isimli dört köy bulunmaktadır¹². Bunlar Moğol istilasını ile Anadolu'ya gelen Çiğillerin olması kuvvetle muhtemeldir.

Diğer Orta Asya kavimlerinde olan Argu ve Tuhsiler -Tuhsiler Issık Göl'ün kuzeybatısındaki Çu nehri havzasında oturuyorlardı. Bu kavim Türgişlerin kalıntılarıdır. Çu vadisinde yaşamaktaydılar¹³.

Orta Asya'daki Türklerin ana kabilelerine çok kısa olarak değindikten sonra, şimdi de Türkistan'a bir bütün olarak bakalım.

Genel bir terim olarak Türkistan, günümüzde Amu Derya'dan İç Asya dağları ve çöllerine kadar uzanan bütün bölgelere verilen bir adıdır. Türkistan'ın batısında Sogdlular, Harezmliler ve Tohariler bulunuyordu. Doğu'da, Sir Derya bölgesinde Issık Göl ve Maveräünnehr vardı ve buralarda yukarıda gördüğümüz Türk kabileleri oturuyorlardı. Ba-

¹⁰W. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia*. Leiden, 1962, s. 93

¹¹Sümer, *Aynı eser*, s. 27.

¹²Mahmut Kaşgari, *Divanü Lûgat-it-Türk*, Türk. Ter. Besim Atalay, Ankara, 1939-43, C. III, s. 345.

¹³Marwazi, *Sharaf al-zaman Tahir Marwazi on China, the Turks and India*, Trans. V. Minorsky, London, 1942, s. 31.

tı'da İranlıların bulunmasından dolayı denilebilir ki şimdiki anlamda Türkistan ilk zamanlardan Moğol istilasına kadar Türk toprağı değildi. Sogdlular Çinden oldukça uzakta Orta Asya şehirlerinde ticari koloniler kurmuşlardı. Bu gerçekten dolayı, birçok Türk şehirleri İranlılara ait zannedilmiştir. Fakat Kaşgarlı Mahmud'da görüyoruz ki XI. yüzyılın başlarında Maverünnehr'deki Sogdlular ile Doğu Türkistan'daki Kençek ve Hotanlılar kendi İran dillerine ek olarak Türkçe konuşmaya başlamışlardı¹⁴. Bunların çoğunluğu Sogdlular tarafından İslamiyete geçirilmişlerdir. Sogdlular, Toharlılar ve Harezmliler aynı zamanda Türk dilini kullanmaya başlamışlardır¹⁵. Bu yüzden de belki Kaşgari, Maverünnehr'in bir Türk toprağı olduğunu söylemektedir. Kendi babasının da yer aldığı Sogdluların bu bölgeye yaptığı işgal hareketlerini anlatırken Semizkend, Taşkent, Şaş, Özkend ve Tunkend şehirlerinden söz eder ve bu şehirlerin Türklerin kurup isim verdiği Türk şehirleri olduğunu söyler¹⁶. 1300lerde eserlerini kaleme alan Cemal Qarşi 13. yüzyılın ikinci yansında Evliya Ata şehrine ait Türk menkıbelerinden ve Fergana gibi bazı yerlerden söz eder. Bu menkıbelerin yazılı metinleri Arapça olmasına rağmen Munmuş Tegin kitabesinde Hatan menkıbesinin sonunda Türkçe bir cümle vardır¹⁷.

Yukarıda gördüğümüz gibi. Moğol istilasını öncesinde ve sonrasında Orta Asya bir Türk toprağı idi. Yalnız Arapların Doğu ile ilişkileri sonucunda Türk olmayan kavimler buralarda siyasi hakimiyet kurmuşlar fakat bunun yanında Türklerin İslâmiyet ile ilişki kurması sağlanmış ve İslamiyet'in özelliklerini daha detaylı olarak öğrenme şansını elde etmişlerdir. Türklerin İslamiyet'i Araplardan öğrendiği ve İslâm medeniyeti etkisi, altında kaldıkları bir gerçektir. Ancak kendi benliklerini de korumuşlar ve hatta 13. yüzyılda Orta Asya'nın batısında Arap istilâcılarını bile Türkleştirmeye başlamışlardır. Yakut, 13. yüzyılın başlarında Harezmlilerin fiziki görünüşleri ve manevi değerleri bakımından Türkleştiklerini ve bunun eskiden beri Türklerle olan karışmalarının bir sonucu olduğunu söylemektedir¹⁸.

¹⁴ Kaşgarlı, *Aynı eser*, C. I, s. 29.

¹⁵ Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 140.

¹⁶ "Bu şehirleri Türkler yaparak adlarını kendileri koymuşlardır, Bu adlar olduğu gibi şimdiye kadar gelmiştir. Bu yerlerde Farslılar çoğaldıktan sonra Acem şehirleri gibi olmuş." Kaşgari, *aynı eser*, C. III, s. 149.

¹⁷ Cemal Qarşi'nin bu sözleri için bkz. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi*, s. 191.

¹⁸ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ankara, 1965, s. 346.

Moğol istilâsının sonuçlarına baktığımız zaman ilk olarak şunu görüyoruz; Taciklerin bir bölümü Kabil dışına sürülerek Gazne ile Kuzey Hindistan'a bir kısmı da Kuzey-Batı Çin'e yollanmışlardır. Bunun neticesi olarak Kuzey Türkistan'da yaşayan Türkler ve Tiyeşan böl-bölgesindeki Yağma, Karluk, Çiğil, Argu ve Tuhsiler hâkimiyetleri altında bulunan toprakları güneyden gelen göçebe gruplarına bırakmak zorunda kalmışlardır. Bu Türk kabileleri de bu durum karşısında Maverâünnehr ve Kâşfat'a göçmüşlerdir¹⁹. Bildiğimiz gibi Cengiz işgalinden beri Türkistan Türkleri hakkında bu devrelerde pek bilgimiz yoktur. Bu Türkler buralarda daha fazla kalamayarak buradan sürülmüşler ve dağıtılmışlardır.

Bilindiği gibi Cengiz'in ölümünden sonra Orta Asya'nın büyük bir kısmı üçüncü oğlu Çağatay'a verilmiştir. Bu bölgede, Barulas, Celayir, Duğlat ve Arlat gibi. Moğol kabileleri Türklerin topraklarını aralarında paylaştılar. Cengiz'in oğulları Ögede ve Cuci Cengiz tarafından yapılan paylaştırmayı hiçe sayarak daha fazla toprak elde etmek için kendi aralarında mücadelelere girişmişlerdir. Yapılan iki Kurultay aradaki siyasi ayrılıkları önlemek için ulusların toprak durumları hakkında bir anlaşma yapmıştır²⁰. Bu yeni değişimin bir sonucu olarak Maverâünnehr ve Kâşgar'a göç eden bazı Türk kabileleri yeniden yer değiştirmek zorunda kalmışlar, bazı kabileler ovalara inmişler, bazıları da şehirlerin dış kısımlarına yerleşerek buralarda kabile isimlerini unutmuş olarak yaşamışlardır. Fakat şu durum da bir gerçektir ki, bu bölgelerde bulunan Türkler'den dolayı Moğol istilasından sonra Maverâünnehr'e gelen Moğolca konuşan gruplar XIV. yüzyılın ikinci yarısında artık Türkçe konuşmaya başlamışlardır²¹.

İstilâdan sonra bazı kabilelerin yer değiştirdiklerini ve yeni Moğol kabilelerinin yeni bölgelere yerleştiklerini görüyoruz. Fakat bu arada çok önemli hadiseler cereyan etmektedir. O da, Maverâünnehr ile Kâşgar'da yaşayan Müslümanlar ile Uygurların yaşadıkları eski bölgelerdeki Şamanist Türkler, Hristiyanlar ve Budistler tarafından desteklenen Moğolların ve Moğol göçebeleri arasında çıkan çatışmalardır. Bu

¹⁹ Cemal Qarşi, Talaş ve Çu bölgesindeki Argu'ların Kâşgar'a göç ettiklerinden bahseder. Bkz. Zeki Velidi Toğan, *Bugünkü Türk ili Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul, 1947, s. 60. not. 80.

²⁰ Wassaf, *Tarih-i Vassaf*, Tahran Ed, s. 39.

²¹ Z.V. Toğan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul, 1970, s. 82.

çatışmalar bir başka deyişle, Müslümanlar ve Türkler ile Türk olmayan yerleşik halk ve Türk-Moğol geleneklerine bağlı Budist ve Şamanist göçebeler arasındaki çatışmalardır. Fakat, öte yandan Moğollar, yerleşik Türkler ile İslamiyet'in ve onun kutsal emirlerinin etkisi altındaydılar. Bu kutsal emirler, örneğin Yesevilere ait olanlar, dinin özelliklerinden daha popüler idiler. Zamanla bu etkiler daha da belirginleşmiştir.

Coçi Ulusu içinde ilk olarak Özbek Han İslamiyet'i kabul etti. Bu durum, bu bölgelerde bulunan Türklerin, Moğolların ve onların başındaki idarecilerin Müslüman olmaları sonucunu doğurmuştur. İlhanlı hükümdarı Abaka Han'ın ölümünden sonra kardeşi de İslamiyet'i kabul etmiş ve Ahmet ismini almıştır. İslâm yalnız İran'ın göçebelerinde ve Altın Ordu'da değil Orta Asya'da da etkisini göstermiştir. XIV. yüzyılda İslamiyet'i kabul eden ve yerleşik hayata geçen Han'ları görüyoruz. Bunlardan birisi de Çağatay Ulusundan Kebek (1318-1326) idi.²² Çağataylılardan Halil Ata da denilen Kazan Han Müslüman olmayan halkı öldürtmüştür.²³

Göçebelerin İslamiyet'i kabulü, yerleşik hayata geçişi hızlandırmıştır. Her halde onlar Önce İslamiyet'i kabul etmişler ve daha sonra yerleşik hayata geçmişlerdir. Belki de dinî merkezlerin çoğalması bu göçebeleri o bölgelere çekmiş ve yerleşiklik gerçekleştirmiştir. İslamiyet'in kabulü ile Moğollar başka bir kültür dünyası içine girmişlerdir. Hükümdarlar Maveraünnehr'e yerleşmişler ve farklı özellikler taşıyan göçebe geleneklerine bağlanmışlardır.²⁴ Bu sıralardaki Orta Asya'nın genel bir durumunu özetlersek Moğol istilasından Önce Orta Asya'daki hâkim unsurun Türkler olduğunu görürüz, fakat bu onların asla yerleşik olduklarını göstermez. Moğol istilasının en belirgin sonuçları ekonomik ve sosyal hayatın her alanında kendini göstermekteydi. Bu gerçeğe İslâm tarihçileri kadar Batılı tarihçilerin de değindiğini görüyoruz.²⁵

Moğol işgalinden sonra ve özellikle XIV. yüzyıldan sonra dilde Türkçeleşmeye ve kültürel olarak İslâmlaşmaya doğru bir hareket görüyoruz. Aynı zamanda, derece derece yerleşik hayata geçiş hareketi

²² Barthold, *Four Studies*. ..., C. II. s. 8.

²³ Toğan, *Türkistan*, s. 102.

²⁴ Barthold, "Çağatay", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt I. s. 266.

²⁵ Juvayni, *The History of the World-Conqueror*, Tr. Boyle, Mass. 1958. C. I. y. 96.

ilk olarak Moğol istilâsı sırasında yurtlarını kaybeden Orta Asya'nın ilk göçebe toplulukları arasında görülmüştür. Daha sonra aynı durum, istilâcı Moğollar arasında da görüldü. Bana göre, göçbeleri İslâmlaşmaya ve Türkleşmeye yönelten esas sebep, doğudan gelen Türk gruplarının göçbelerle ortak olarak sahip oldukları değerlerde aranmalıdır. Diğer bir sebep de ticaret yollarının tekrar açılması ve yerle bir edilmiş şehirler ile bu yolların tekrar inşa edilmesidir.

Diyebiliriz ki, Orta Asya insanları yerleşik hayata geçmeye büyük ölçüde Timur'un etkisiyle başlamışlardır. Bu göçbelerle yeni yerleşen Türk grupları arasında daha hızlı haberleşmeyi ve daha sıkı ilişkilerin kurulmasını sağlamıştır. Bu durum daha sonraki Timurîlerin yönetimi sırasında da devam etmiştir. Timurîler devrinin genel durumunu ise şu şekilde izah edebiliriz:

Çağatay Hanları İslâmiyeti daha önce kabul etmiş oldukları halde, onların İslâmi emirleri yerine getirmekte fazla özen gösterdiklerini söyleyemeyiz. Bu gerçek, ulemâlara, Şeyhlere ve Seyyitlere zarar vermiştir. Ve böylece Timur, Semerkand'a, Maverâünuehr'e hükümdar olarak girince Tuğluk Timur ve oranın halkı tarafından bir kahraman gibi karşılanmıştır.²⁶ Timur Sahip Kıran unvanıyla Belh şehrinde tüm gücüyle çalıştıktan sonra Seyyit ve Şeyhlere verdiği sözleri yerine getirmeye başlamıştır. O, böylece daha önceden var olan Cengiz yasalarının dini ve şer'i kurallar üzerindeki etkisini azaltmaya çalışmıştır.²⁷ Kuran'ın hükümlerine göre, kadınlar tayin etmiş ve yasa ile şeriat arasındaki farklılıkları önlemek için kesin kurallar ortaya koymuştur.

Timur eğer Türkler, adet ve geleneklerini İslâmi kurallarla ve uygulamalarıyla birleştirebilir ve en azından göçebe hayatlarını terkedip verimli topraklara yerleştirilebilirlerse, Türklerin güçlü bir duruma gelebilecekleri gerçeğini anlamıştı. Timur, iktidarının haslarında "şayet insanları koruyabilirsek ve onların kalplerini kazanabilirsek geleceğimiz hakkında o zaman emin olabiliriz" demişti. Hatta bir elçi Emir Hüseyin'e «Birbirimize karşı aramızda olan zıtlıklar ülkemizin çökmesine neden olur. Bu mesele hakkında size güveniyorum. Ülke-

²⁶ Yusuf Ziya, "Timurun yaptığı işlere toplu bir bakış," *Belleten*, Cilt 9, Sayı 36, 1945, s. 444.

²⁷ Gazi Zahirüddin Muhammed Babar, *Vekayi Babur'un Hâtıratı*, Çev. R.R. Arat, Ankara, 1943, C. I, s.105.

mizin ve insanların gelişmesi için çalışın” demiştir.²⁸ Böylece, Timur yerleştirme hareketi sırasında bilhassa yollar ve su kanallarının açılmasına çok önem vermiştir. Yerleştirme politikası Timur’un en önem verdiği konulardan birisi olmuştur. Belh suyu üzerinden Kaş şehrine gidişi kolaylaştırmak için bir köprü yaptırmıştır. Kaş şehrini onararak buraya Aksaray adını verdiği bir saray yaptırmıştır. Toktamış Tebriz’i aldığı zaman, şehri yağma ederek, mescid ve medreseleri yerle bir etmişti. Timur bu duruma çok üzülmüştür. Daha sonra Tebriz’i yeniden inşa ettirmiştir.²⁹ Timur onarımlarına Şiraz’da bir medrese, mescid inşaları ve hayratları ile devam etmiştir. Hatta şehrin bazı yerlerine su getirmiştir. Emirzade Emiransah için 1396 yılında muhteşem bir saray yaptırmıştır.³⁰ Maveräünnehr’e huzur getirdikten sonra, İran’da Beylekan’da bir saray inşaa ettirmeye başlamıştır. Orada yaşayanların mutluluğu ve huzuru için Aras nehrinden su getiren kanallar inşa ettirmiştir. Böylece bu arazi kanallar bölgesi haline gelmiştir.³¹

Timur, sadece bu kanalları inşa ettirmekle kalmamıştır. Aynı zamanda bunlara Türkçe isimler de vermiştir. X. yüzyılda Arap coğrafyacılarından öğreniyoruz ki, Harezm ve Maveräünnehr’deki birçok şehir ve köyler Arapça ve Farsça isimle sahipti.³² Fakat daha sonra Timur’un emriyle inşa edilen 20 kanala Hafız Ebru çeşitli isimler vermiştir ve bunlardan dokuzunun ismi ise Timur’un emirlerine dayalı olarak Türkçe verilmiştir.

Timur’un en önemli düşüncesi tarımın geliştirilmesiydi. Nüfusun büyük bir kısmı Cengiz Han tarafından ortadan kaldırılan Urgenç şehrinin yeniden iskânı ve arpa ekimi için Timur tarafından emir verilerek yerine getirilmiştir.³³ Bu zamanda Semerkand birçok alanda üretim merkezi halindeydi. Kanalların geliştirilmesiyle tarım destekleniyordu. İpekböcekçiliği üretimine başlandı ve Güney-Batı Asya’nın birçok yerlerinden yetenekli üreticiler getirildi.³⁴ Bu arada tarımı desteklemek için Timur yeni bir vergi sistemi geliştirdi. Bu vergi sistemi şöyle

²⁸ Nizameddin Sami, *Zafernâme*, Ter. Necati Lugal, Ankara, 1949, s. 44.

²⁹ *Yukarıdaki eser*, s. 117.

³⁰ *Yukarıdaki eser*, s. 203.

³¹ *Yukarıdaki eser*, s. 343.

³² Barthold, *Turkestan down to the Mongol Invasion*, London, 1958, s. 121-123.

³³ *A General History of the Tartars*, s. 442.

³⁴ Woodbringe. Hilary and Frank, *History of Asia*, s. 189.

oluşturulmuştu: Sulanmış ve ziraat yapılan araziden alınan ürünün üçte biri ve genel su depolarından kullanılan su için belli bir ücret alınacaktı. Fakat, sarma yaptıran ve ağaç yetiştiren veya ziraat için yeni arazi alan hiçbir üretici ilk ve ikinci yıllar için vergi vermeyecekti.³⁵ Timur elini yalnız tarım ve endüstriye değil aynı zamanda ticarete de uzatmıştır. Toprak suni sulama ile verimli hale getirildikten sonra kanallar, köprüler, meyva bahçeleri ve yeni iş yerleri çoğalmıştır. İpek böceği üretimi teşvik edilerek İran ve Suriye'den en iyi ipek işleyici ve dokumacıların Semerkand'a geldiklerini görüyoruz. Pamuk, kendir ve keten üretimi için emirler vermiştir. Bu arada ünlü pamuk dokumacıları Semerkand'a yerleşmeye zorlanmıştır.³⁶ Timur bu politikasını sadece Maveräünnehr ve Batı bölgelerinde değil, aynı zamanda Doğu'da da uygulamıştır. 1397 yılında Altın Ordu seferinden Semerkand'a dönünce Emirzade Muhammed Sultan'ı Moğolistan'a yollayarak onarım ve ziraat uygulaması için emir vermiştir.³⁷ Daha sonra bu bölgelerde Timur'un oğulları ve onun nesli tarımı daima desteklemişlerdir. Mesela Uluğ Bey, toprağı işleyen insanlara büyük bağışlarda bulunmuştur.

Timur asıl yurdunda yaptığı onarım ve tarımı destekleme etkinliklerinin yanı sıra Maveräünnehr bölgesinde işgal ettiği yerlerden çeşitli kabileleri getirip yerleştirme politikası izlediği görülür. Onun esas amacının ne olduğu açık bir sorudur. Şayet o bu kabileleri buralarda yerleştirme ve onlara tarım yaptırma düşüncesinde idiye bunu tam olarak başaramamıştır diyebiliriz. Çünkü görüyoruz ki bu kabileler yeni yerlerinde de eski yaşayışlarına yani göçebelige devam etmişlerdir.

Bu kabilelere baktığımızda Timur'un bunları Maveräünnehr'e değişik yerlerden buralara getirdiğini görüyoruz. Onun Orta Asya'dan getirdiği kabileler hakkında kaynaklarımız farklı bilgiler vermektedir. Tam olarak açıklığa kavuşmamış olan soru şudur Timur hangi kabileleri bu bölgelere nakletmiştir? Mesela Anadolu'dan getirdiği kabileleri sadece Maveräünnehr'e mi ya da Moğolistan sınırlarına mı yoksa Maveräünnehr'in dışında başka yerlere mi yolladı? Kaynaklarımıza göre, yerleştirilmek için gelen kabilelerin isimleri değişiktir ve gönderildik-

³⁵ C.R. Markhalm, *A General Sketch of the History of Persia*, London, 1874, s. 201.

³⁶ M. Prawdin, *The Mongol Empire: Its Rise and Legacy*, London, 1940, s. 475-76.

³⁷ Nizameddin Şami, *Zafername*, s. 206.

leri yerler de farklıdır. Gürölüyor ki, Timur onları sadece belli bir bölgeye değil değişik yerlere göndermiştir.

Timur'un otobiyografisi *Mulfuzât* ve yerleştirme çalışmalarından bahseden *Tüzikât*, Timur'un kabileleri yerleştirme politikasından hiç bahsetmezler. Şaraf al-Din Yazdi *Zafernâme*'sinde Sivas bölgesinden Maverâünnehr'e yollanan Kara Tatar kabilelerinden bahsetmektedir. Bu Kara Tatar kabileleri İran'a Hülagü Han ile birlikte gelmişler ve Hülagü onları Şam sınırına yerleştirmiştir. Ancak Yıldırım Beyazıd Sivas ve havalisini aldıktan sonra onları kendi ordusuna katmıştır. Bu Kara-Tatar kabileleri Timur tarafından Orta Asya seferinden sonra Çete bölgesinde toprak verilerek yerleştirilmişti. Bu kabileler yaklaşık 30-40 bin aileden oluşuyordu.³⁸ *Ravzad al-Safâ*'da ise Kara Tatarların Anadolu'ya nasıl yerleştikleri hakkında epey bilgi mevcuttur. Önceleri Kara Tatarların 70 bin aile civarında olduklarını ve Hitay sınırında bulundukları bilinmektedir. Moğollarla aralarındaki düşmanlık yüzünden Cengiz Han onları bu bölgeden kovmuş ve hatta nüfuslarının büyük kısmının yok edilmesi için emir vermiştir. Bu sıralarda, Moğollar ve diğer kabileler Kara Tatar kadınlarını kendilerine eş olarak almışlar ve onlardan çocuk sahibi olmuşlardır. Mönge Han'ın saltanatı sırasında Hülagü İran'a gönderildiği zaman, bu melez Kara Tatarlar Hülagü'nün ordusuna katılmışlardır. Hülagü Tebriz'e yerleştikten sonra da aralarındaki kan akrabalığına rağmen Kara Tatarların kendisine karşı hasmâne tutumlarını görmüş ve onlardan kurtulmak istemiştir. Bunun için de onları Anadolu ve Ermenistan'a yollamıştır. Onlar burada Ebu Said'in ölümüne kadar kalmışlardır. Bu sırada çıkan karışıklıklar onlara iyi bir fırsat olarak görünmüş ve 52 kola ayrılıp sonra da komşu bölgelerde kendilerine yer aramaya başlamışlardır. Yıldırım Beyazıd Sivas'ı aldığı zaman ise bu Kara Tatarlar Osmanlı ordusuna katılmışlardır. Ankara Savaşı'ndan sonra Timur bu güçlü koloniyi Çete bölgesinde yerleştirmek için planlar yapmıştır.

Kara Tatar kabileleri hakkında özel bir bilgi vermeksizin Barthold bu olaydan şöyle bahsetmektedir: "Timur Küçük Asya'dan getirdiği Kara Tatarları Issık Göl kıyılarına yerleştirdi."³⁹

³⁸ Sharaf al-Din Yazdi, *Zafarnama*, Calcutta, 1888, C. II. s. 501.

³⁹ Barthold, *Four Studies.*, C.I. s. 144.

Bir İspanyol elçisi olan Clavijo, Maverâünnehr taraflarına yollanan Akkoyunlulardan bahseder.⁴⁰ Clavijo, Timur'un Memluk Sultanlığı üzerine giderek Akkoyunlularla karşılaştığını, (onlara Akkoyunlu Tatarı da der) ve onları esir alıp Suriye'ye giderken yanma almak için kendilerini zorladığını söyler.⁴¹ Timur Şam'ı aldıktan sonra bu Akkoyunlu kabilelerinden bazıları ile Şam'ın usta sanatçılarını Semerkand'a göndermiştir. Hatta bu giderler arasında o zamanlar 12 yaşında bulunan sonranın ünlü tarihçisi İbn Arapşah da bulunmaktadır.⁴² Clavijo eserinin iki yerinde bahsettiği bu olaylar hakkında bir tutarsızlık içine girmiştir. Çünkü yine Clavijo Sivas'tan getirilen Akkoyunluların Damgan'a yerleştirildiklerini anlatmıştır.⁴³ Akkoyunluların bazıları Timur'un kurallarına boyun eğmişlerdir. Bu yüzden de onlar Karabağ'da bulundukları bölgelerde kalmışlar ve Timur'a sadık kalmışlardır.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Clavijo ve Sharaf al-Din Yazdi, iki farklı grubun iki farklı yere gönderilmesi ile ilgili olarak değişik şeyler söylemişlerdir. Fakat biz Kara Tatarların Issık Göl (Bugünkü Moğolistan civarına) ve Akkoyunluların da Damgan bölgesine yerleştirildiklerini söyleyebiliriz. Diğer taraftan Timur 1392'de Mazenderan'lı Seyid Kemaleddin ve kabilesini de Semerkand'a yolladığını görüyoruz.⁴⁴

Timur bu yer değiştirmelerde kabileleri yalnız Doğu'ya Maverâün-nehr ve komşu bölgelere değil, aynı zamanda bazı kabileleri de İran'dan Batı'ya gönderdiğini görüyoruz. Timur, Şeyh Seyfeddin İshâk'ın isteği ile Suriye ve Ermenistan'dan gönderilmiş olan Türk kökenli kabilelerin, yurtlarına dönmelerine razı olmuştur. Aralarında Kaçar'ların da bulunduğu bu kabileler, Şeyh'in emirlerine uymuşlar ve daha sonra Safevi sülâlesinden olan Şah İsmail'in destekleyicisi olmuşlardır.⁴⁵

Bilindiği gibi. Cengiz neslinden olan Batu, Özbeklerin ataları olan ve Coci Ulusu olarak da isimlendirilen Altın Ordu topraklarında, Ural dağlarının doğu kısımlarını, yaylak ve Sirderya'nın güney kısımları-

⁴⁰ G. Clavijo, *Embassy to Tamerlane*, Trans. G uy Le Strange, London, 1928, s. 134.

⁴¹ Clavijo, *Aynı eser*, s. 135.

⁴² Rene Grousset, *Bozkr İmparatorluğu, Attila/Cengiz Han/Timur*, Çev. Reşat Uzmen, İstanbul, 1980, s. 420.

⁴³ Clavijo, *Aynı eser*, h. 173.

⁴⁴ Nizameddin Şami, *Zafernâme*, s. 157.

⁴⁵ Sir John Malcolm, *History of Persia*, s. 321.

nı Çu ile Sarısu'yu da kışlak olarak kardeşi Şeyban Han'a vermiştir.⁴⁶ Buna ek olarak ağabeyi Orda'ya da 15.000 aileyi hediye olarak vermiştir.⁴⁷ Bu ailelerin hangi kabilelerden olduklarını kesin olarak bilemiyoruz. Ancak 14. yüzyılın ortalarında Şeybâniler'e tâbi olanlar Özbek ismini almışlardır ve bu tarihten sonra da Şeybânî Özbekleri diye isimlendirilmişlerdir. Togan bu hususta şunları söylemektedir: "Herhalde evvelce 'Toğmak' denilen bu kavim, 'Özbek Han' (1312-1340)dan sonra 'Özbek' umumi adı ile adlandırılmıştır. 'Özbek' yahut 'Özbek Ulusları' tâbirleri, Barthold'un tâyinine göre Ortaasya'da kavim adı olmak itibariyle 'Çağatay' kelimesine karşı tutulmuş; Özbek Ulusunun bütün askeri halkı, on beşinci asırda Altın Ordu'nun yıkılmasına ve urukların da Özbek, Kazak ve Nogay Uluslarına ayrılışına kadar tek bir kavim sayılmıştır." "Öğrenebildiğimize göre Coçı Ulusunda 'Tatar' tâbiri, başlangıçta yalnız doğudan gelen Türk ve Moğol unsuruna yani hâkim unsura, 'Kıpçak' tâbiri de Kıpçak Bozkırında onlara tabi olan göçebelere itlâk olunmuştur. 'Tomak' ise bunların hepsine birden umumi bir ad olmuştur. Özbek Han'dan sonra 'Özbek' kelimesi de 'Tatar' ve 'Kıpçak' ların hepsine birden verilmiş bir ad olup. 'Toğmak' tâbirinin yerini tutmuştur."⁴⁸

Timurlular tarafından yürütülen siyasetle, bilhassa Uluğ Bey zamanında Özbek gruplarının bazılarını yardım edilmiş, bazıları ise ezilerek bu göçebe reisler arasında ayrılıklar yaratılmıştır. Timurlular, kendilerini daha zor koşullar altında bulunca da Özbek kütlelerini esir almayı ya da yok etmeyi alışkanlık haline getirmişlerdir.⁴⁹ Ebül-Hayr'ın otoritesinin zayıfladığı dönemde, kendisi gibi Coçı ailesinden gelen Karay ve Canıbeg kendisini terkederek Çağatay Han'ı II. Esen-buğa'ya gitmişler ve kendisinden toprak istemişlerdir. Esen-buğa'da onları Moğolistan civarına yerleştirmiştir. Daha sonraki yıllarda o zamana kadar Ebül-Hayr'a bağlı olan çok sayıda göçebe topluluğu Karay ve Canıbeğ'e katılmak ve bağımsız bir hayat yaşamak için kendisini terketmişlerdir. İşte bu kabileler artık "Kazak" adıyla anılmışlardır.⁵⁰

⁴⁶ Abu'l Ghazi Bahadur Khan, *Histoire Des Mogols et des Tateres*, Ed. Dasmaison, Petersbourg, 1871-74, s. 181.

⁴⁷ *A General History of Tartars*, C.I. s. 207.

⁴⁸ Toğan, *Türkistan*, s. 31.

⁴⁹ *Babur'un Hatıratı*, C.I. s. 51.

⁵⁰ Grousset, *Aynı eser*, s. 443.

Maveraünuehr'e gelen bu Özbekler Türklerin ve Türkleşmiş İranlıların karışımı olan Moğol ve Türk kabileleri olarak karşımıza çıkarlar.⁵¹ Şeybânilerden Muhammed Şeybânî'nin yeğeni Ubeydullah Han, Babür Şah'ı Maveräünnehr'in dışına sürdükten sonra Babür Türkçe konuşan kendisine bağlı kabilelerle birlikte Hindistan'a çekilmiş ve burada bilindiği gibi devletini kurmuştur. Nakşibendîlerin başı olan Ubeydullah Han, Safevîlere karşı savaşıp fakat başarılı olamamıştır. Maveräünnehr'deki Özbek ve Safevîler arasındaki bu mücadele, iki müslüman grup olan Sünnî ve Şiîlik arasındaki mücadeleyle sonuçlanmıştır.

Maveräünnehr'e gelip göçebe geleneklerini temsil eden Özbekler, Cengiz Han yasalarına uydukları halde Timurluların İslâm kültürüne de hiç de yabancı değillerdi. Bu sıralarda Maveräünnehr'deki durumu kısaca şöyle özetleyebiliriz: Timur ve yakınları Maveräünnehr'e ve Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerine yerleşmeye başlamışlardır. 15. yüzyılda Özbek Hanları, İran kültüründen uzak Sirderya kıyılarında eski bozkır göçebe geleneklerine bağlı olarak yaşıyorlardı. 16. yüzyılın başında ise yani Timurluların yıkılışından sonra, Özbekler hala İran kültürü ile iç içe değildiler. Fakat sonraları yerleşik hayata alışmışlar ve İran dili ve medeniyeti etkisi altına girmişlerdir. Bu hususta Köprülü şunları söylemektedir: "İran kültür sahasında uzak bozkırlarda Seyhun kıyılarında eski Türk-Moğol göçebe an'anelerine bağlı olarak yaşayan Özbek hanları XVI. asrın başında, yâni Timurluları yıktıkları sırada bir çok tarihçinin tasavvur ettiği kadar geri ve berbat değildi. Bunların maiyetlerindeki Özbek kabileleri henüz Müslüman İran medeniyetleri ile sıkı temasta bulunmamış olmakla beraber, göçebe aristokratlar ve bilhassa hanlar Timurlu devri medeniyetine hiç de yabancı bulunmuyorlardı Farsçayı ve acem edebiyatının inceliklerini Timurlu prensleri kadar bilmemekle ve şehir medeniyetine pek az yabancı bulunmakla beraber, klâsik Çağatay dil ve edebiyatına pek âlâ vâkıf idiler. İşte bu bakımdan Barthold'un iddiası hilâfına olarak Şeybanlılar sülâlesinin. XV. asırdan ve hiç olmazsa Abu'l-Hayr Han zamanından beri, Müslüman İran medeniyeti ile oldukça istinas etmiş oldukların kabul etmek daha doğru olur."⁵²

⁵¹ G. Vernadsky, *The Mongols and Russia*, New Haven, 1953, s. 291.

⁵² Fuat Köprülü, "Çağatay Edebiyatı," *İslâm Ansiklopedisi*, C. III. s. 307.

Maveraünnehr ve Türkistan'a gelen Batı İranlılar veya Tacikler bu-ralara daha çok ticaret için veya Sasâniler zamanındaki iç çatışma-lar sonucu olarak gelmiş olabilirler. İlk Çağataylılar idaresi altındaki Taciklerden bazıları Doğu Türkistan'a yollanmışlardı.⁵³ Diğer taraftan Maverâünnehr bölgesinde kalan ve ticaretle uğraşan Tacikler şehir-lerde yaşamaya zamanla alıştılar ve Türklerle ilişkilerinin bir sonucu olarak da dillerinde bir değişme meydana geldi. Mesela Bennayî tara-fından yazılan şiirlerin Farsçadan oldukça farklı olduğu görülmekte-dir.⁵⁴ Aynı zamanda Taciklerin büyük sayıda bulunduğu Buhara gibi bir şehirde Türkçe konuşuluyordu ve tekkelerde Şeyh Seyfeddin Ba-harzi'nin Türkçe ilahileri söyleniyordu.⁵⁵

Türk dilinin hâkimiyetinin artması, öncekinden daha fazla yerleşik hayat tarzının benimsendiği Maverâünnehr'in Türk nüfusunun artışı-nı göstermesinin yanı sıra aynı zamanda Şeybâni Hanlarının nüfusu yerleşikliğe yöneltmeye çalıştıklarını göstermektedir. 1550 lerde yazı-lan Tarikh-i Dost Sultan'ın yazarı olan Ötemiş Hacı'ya göre Şeyhaniler Tura olarak bilinen Mangıt şehirlerini idare ediyorlardı. Bu Tura vi-layeti ise Batı Sibirya'da Mangıt'ların yerleştiği bölge idi. Ötemiş Ha-ce'de belirtilen bu durum, Maverâünnehr'e girmeden Önce Şeybâni-lerin yerleşik geleneklere sahip olduğunu göstermesi bakımından çok önemlidir.⁵⁶

Muhammed Şeybâni Han zamanında gittikçe artan ekonomik güç-lüklere karşı önlemler alınmıştır. Yeni sulama kanalları açılarak tarıma uygun hale getirilen bu yerlere Özbekler yerleştirilmiştir. Aynı zaman-da ticaret de bu devirde desteklenmiştir. Daha sonra Abdullah Han zamanında ise kervansaraylar, köprüler yaptırılmış ve tarım alanları sulama yoluyla genişletilmiştir. Özbeklerde göçebe yaşam biçimi za-manla değişerek yerini yerleşik hayata bırakmıştır. Ancak 15. yüzyı-lın ikinci yarısında Özbeklerden ayrılan Kazaklar arasında göçebelik uzun bir süre daha devam etmiştir.

Netice olarak şunu söyleyebiliriz: Moğol istilâsından sonra Orta As-ya'da siyâsi ve kültürel alanda çok büyük çalkantılar yaşanmıştır. Pek

⁵³ Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, s. 84.

⁵⁴ Togan, *Türkistan*, s. 83.

⁵⁵ Köprülü, "Çağatay Edebiyatı", s. 279.

⁵⁶ Togan, *Türkistan*, s. 41.

çok kabile yer değiştirmiş ve birbirleriyle mücadele etmişlerdir. Ancak bütün bunlardan sonra Orta Asya'da şu üç ana hususu görebiliyoruz. Bunlardan birincisi. İslâmiyet çok daha köklü bir şekilde Türkler arasında yayılmıştır, ikinci husus, yerleşik yaşam tam manasıyla gerçekleşmiştir. Üçüncüsü ise Türk Dili büyük önem kazanmıştır.

TURFAN UYGURLARI KÜLTÜRÜ HAKKINDA BAZI DÜŞÜNCELER¹

Tebliğimizin asıl konusu olan Turfan Uygurlarının kültür meselesine geçmeden önce, Turfan Uygurları kimlerdir kısaca bu konuya değinmek istiyorum.

Bilindiği gibi Göktürkler çağında ve bu devlete bağımlı bir halde bir Uygur oymağı mevcut olmuştur. Göktürk çağında kimliğini bulan bu Uygur oymağı, Göktürkleri 743 yılında mağlup ederek Ötügen bölgesinde yeni devletlerini kurmuşlar ve bu bölgede bir asır yaşamışlardır. Ancak bilhassa oymaklar arasındaki çekişmelerden dolayı bu Uygur birliği bozulmuş ve bunun neticesi olarak 840 tarihinde Kırgızlar tarafından mağlup edilmişlerdir. Böylece ilk yurtlarını bırakmak mecburiyetinde kalan Uygurlardan bir grup, Çin'in kuzey bölgelerine gitmişler ve bir müddet sonra Çin hâkimiyetini tamamen kabul ederek Çinlileşmişlerdir. Bir kısım Uygurlar ise, bugünkü Sarı Nehrin doğusuna gelip yerleşmişler ve bugün bile Sarı Uygurlar diye adlandırılan varlıklarını korumuşlardır. Yine güneye yapılan göçler neticesinde bir kısım Uygurlar, daha da güneye inerek Kan-chou 甘州, Sha-chou 沙州 ve Kao-ch'ang 高昌 şehirlerine gelip yerleşmişlerdir.

Bu bölgeye yerleşen Uygurlardan en uzun ömürlüsü ve tarihe damgasını vuran Kao-ch'ang Uygurları olmuştur. 9. yüzyıl ortalarından itibaren yeni yerlerine yerleşen bu Uygurlar, gerek Çin kaynaklarında ve gerekse Batı kaynaklarında oturdukları yer ismine ve bazen de hükümdarlarının aldıkları ünvanlara göre isimlendirilmişlerdir. Bu Uygurların çeşitli isimler altında karşımıza çıkmalarının sebebi ikidir. Birincisi, zaman zaman birisi diğerine nazaran daha fazla üstünlük sağlamış olan şehirlerin ortaya çıkması, ikinci husus ise, başta bulunan hükümdarların ünvanlarıyla Çin kaynaklarında anılmış olmalarıdır.

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Turfan Uygurları Kültürü Hakkında Bazı Düşünceler", *Uluslararası Osmanlı Öncesi Türk Kültürü Kongresi*, Ankara, 4-7 Eylül 1989.

Coğrafi alan olarak bugünkü Turfan bölgesinin etrafında oturan bu Uygurların Çin kaynaklarında ilk beliren ve bir devlet olarak ortaya çıkan ismi Kao-ch'ang Uygurları olmuştur. Kendilerine Çin kaynaklarında Kao-ch'ang Kuo 高昌國 ("Kao-ch'ang Devleti") ismi verilmiştir. Çin kaynaklarında bu Uygurlara Hsi-chou Uygurları'da dendiğini görüyoruz. Bunun sebebi ise T'ang sülalesi (618-905) zamanında Kao-ch'ang olarak bilinen şehrin 460 tarihinde Çin'in bir eyaleti haline getirildiği zaman isminin Hsi-chou 西州 olmasındandır. Hsi-chou ismi Uygurların bu bölgeye gelip yerleşmelerinden sonra yerini şehrin ilk ismi olan Kao-ch'ang'a bırakmasıdır. Bu Uygurların Çin kaynaklarında geçen bir diğer isimleri de P'ei-t'ing 北庭 (Beşbalık) Uygurlarıdır. Çünkü Uygurlar bu bölgeye yerleştikten sonra kağanlarının yazlık merkezi Beşbalık olmuş ve yaz aylarında Çin'den gelen elçiler hep burada karşılanmıştır. Beşbalık şehri esasında uzun bir zamandır Türk hâkimiyetinde kalmış bir şehirdir Şehir 629 yılında Batı Göktürklerin idaresi altına girmiş ve bu tarihten sonra şehir "Kağan Stupa 可汗浮圖城 (Kağan Türbesi) olarak isimlendirilmiştir. 648 lerde ki Çin istilasından sonra şehir tekrar Çinlilerin eline geçmiş fakat 720 tarihinde Beşbalık tekrar Çinlilerden alınmış ve Türkleştirilmiştir. Şehir 840 tarihinden sonra buraya gelen Uygurlar vasıtasıyla da çok uzun müddet Türklerin önemli bir kültür merkezi olmuştur.

1220 lerde ki Moğolların Batı istilasından sonra Kao-ch'ang şehri önemini kaybetmiş ve şehir Qoço olarak anılmaya başlamıştır. Çin kaynaklarında da bu isimle anılmıştır. Bu bölge Uygurları son olarak 1406 tarihinden itibaren Tu-lu-fan 吐魯番 (Turfan) Uygurları olarak Çin kaynaklarında gösterilmiştir.

Kırgız yenilgisinden sonra güneye gelin yerleşen bu Uygurlar; başlarında bulunan hükümdarın unvanı ile de Çin kaynaklarında anılmışlardır. Hükümdarların aldıkları bu unvanlar Shih-tzu Wang 師子王 (Arslan kağan) ve I-tu-hu 亦都護 (İdiqut) olarak bilinmektedir. Çin kaynaklarında Arslan Han Uygurları veya İdiqut Uygurları diye isimlendirilen bu Uygurlar, yukarıda çeşitli şehir isimleri ile anılan Uygurlarla aynıdır. Bizim Türk tarihçiliğimizde daha ziyade Turfan Uygurları olarak bilinmektedir.²

²Özkan İzgi, "Kao-ch'ang Uygurları Hakkında" *Tarih Dergisi*, Sayı 32,Mart 1979, s.3-6.

Turfan Uygurlarının kimliğini böylece belirledikten sonra asıl konumuz olan kültürlerinin ne olduğuna geçebiliriz. Sosyal Antropologların bile hala bugün tam bir tarifini yapamadıkları “kültür” sözcüğünün ve hatta kültür-medeniyet birliğinin yahut ayrılığının münakaşasına burada girecek delilim. Fakat her kabilenin kavmin, devletin kendine has kültürleri olduğu gerçeğinden hareket ederek bu meseleyi ele alacağım. Kùltürler toplumsal olduğuna ve içinde bulundukları hayat şartlarına bağlı olduklarına göre, her kùltür, kendi devamlılığını sağlamaya çalışır ve bunun neticesi olarak ta aynı toplumlar bu kùltür devamlılığı için çalışırlar. Kùltür bir bakıma toplumsal olarak öğrenilen ve aynı yoldan yeni kuşaklara geçen kalıplar olduğundan bu genel özellikler elbette Türk toplumunda da görölmektedir.

Şimdi bu yukarıda söylediklerimizi biraz daha açmaya ve Uygurlar için tatbik etmeye geçebiliriz.

Uygurlar 150 sene kadar hâkimiyetleri altında kalmış oldukları Göktürklerin elbetteki inançlarına, törelerine ve kùltürlerine bağlı kalmışlardır. Ancak daha Göktürkler içinde bir oymak halinde iken T'ang sùlalesi zamanında Çin kùltürü ile ve daha sonra bu bölgeleri Çinlilerden alarak 670-760 yıllarında hüküm süren Tibetlilerden dolayı da bir Tibet kùltürü ile karşılaştıkları bilinmektedir³. Tabiat şartlarının ve çevrenin kùltürler üzerinde ne kadar etken olduğu bir gerçekse de bunun kadar önemli diğeri bir faktörde din olgusudur. Genel olarak İslam öncesi Türk topluluklarının, dinlere karşı bakış açıları çok yumuşak olmuş ve çok kolay bir dinden diğeri bir dine geçebilmişlerdir. Uygurlarında çeşitli dinlere karşı gösterdikleri yakınlık ve hoşgörü çok önemlidir. Daha Ötügen bölgesinde oturdukları bir sırada Çinde tanıdıkları Mani dinini kendi ülkelerine alıp getirmişler ve devletin resmi dini haline sokmuşlardır. Bununla da kalmayıp Çin'den aldıkları bu dinin Çin'de koruyucusu olmuşlardır. Diğeri taraftan, en yakın ve tarihte en uzun süreli olarak münasebette bulundukları devlet olan Çin ise zaman zaman yabancı dinlere karşı kapalı olmuş ve bu dinlerin yayılmalarını önlemek için çeşitli tedbirler almıştır. Bunun en açık örneğini Ötügen'deki Uygurların yıkılışından sonra Çin'deki Mani mabetlerinin yıkılmasında ve Tao'istler tarafından Çinin bir garnizonu

³ Emel Esin, *Antecedents and Development of Buddhist and Manichean Turkish Art in Eastern Turkestan and Kansu*, İstanbul 1967, s.17.

olan Kao-ch'ang'da oturan Budist, Maniheist ve Nesturi keşişlere karşı cephe almaları ile görüyoruz. Tao'istler keşişlerin mesleklerini bırakarak vergi ödemelerini, askerlik yapmalarını ve evlenmelerini istemişlerdir. Bunları yapmayanlar ise ölümle cezalandırılmıştır, işte böyle bir mezar Kao-ch'ang şehrinde bulunmuştur.⁴

Turfan Uygurlarının siyasi rolleri eski Ötügen Uygurları gibi Önemli olmamış fakat Turfan bölgesinin kendine mahsus kültürünü içlerine sindirmişler ve bu bölgede yaşayan dinlerin sadık müminleri olmuşlardır. Sadece din değil aynı zamanda yeni yerleştikleri bölge de Turfan Uygurlarının kültürleri üzerinde etkili olmuştur. Bu bölgenin ticaret yolları üzerinde bulunması yüzünden doğudan ve batıdan gidip gelen tüccarlarla konuşma, alış-veriş etme, onların dünya hakkındaki bilgi ve görgülerine yeni bir yön vermiştir.

Yukarıda dinin de kültürleri etkileyen önemli unsurlardan biri olduğundan söz etmiştik. Turfan Uygurlarının karşılaştıkları ve benimsedikleri bilhassa iki dinin rolü çok büyük olmuştur. 7. yüzyılın başlarında Budizm ve 8. yüzyılın sonlarına doğru da Maniheizmi kabul etmiş olan Uygurlar, bu her iki dinin bütün özelliklerini ancak Turfan bölgesine yerleştikten sonra benimseyebilmişlerdir. Bilhassa Maniheizm'in bir tüccar ve şehirli dini olması Uygurların ilim, edebiyat, ticaret ve diğer sanatlardaki başarılarını saklamıştır.

Turfan bölgesinde Budizm'le ve Maniheizm'le daha iç içe olan Uygurlar hiç bir zaman eski inançlarını da bırakmamışlardır. 10.yüzyılda Turfan Uygurlarına giden resmi Çin elçisi bu hususta bunları söylemektedir: Orada elliden fazla Budist manastırı vardır. Onların hepsinde T'ang sülalesi tarafından konulmuş olan kitabeler vardır. Manastırların içinde Budist Kanun kitapları vardır. Burada hemen şunu ilave edeyim ki Budist eserler Uygurcaya tercüme edilirken Türk diline uygun ve oldukça serbest bir şekilde çevrilmiştir. Bu yüzden de esas metinlere oranla birkaç misli genişlemiş tercümeler meydana gelmiştir. Çin elçisi devamlı Turfan Uygurlarının daha çok ilkbahar aylarında seyahat ettiklerini ve guruplar halinde seyahat ederken kendi aralarında müzik aleti çaldıklarını ve seyahat ederken at üstünde çeşitli canlı varlıklara yay çekerek ok attıklarından bahsetmekte ve bu yapılan işin

⁴L.Ligetti, *Bilinmeyen İç-Asya*, İstanbul 1946 s.244.

“Gökten gelecek kötülöklere karşı kurban verme” olduğunu kaydetmektedir. Seyyah yine bir başka gözleminde üçüncü ayın dokuzuncu günü “Han-shih” 寒食 festivalini kutladıklarından bahsetmektedir. Bu festival Çinliler tarafından kutlanan Ch’ing-ming festivalinden bir gün öncedir ve manası “Soğuk Yemek Festivali”dir. Ch’ing-ming 清明 festivali Hristiyanların “Paskalya” sına ve Müslümanların da “Hızır Günü”ne tekabül eder. Bu festivalin izlerine bugün bile Çin’de rastlanmaktadır. Bu festivalin gereğı evin içindeki ve dışındaki bütün ateşler söndürölür ve 24 saat içinde yeni bir ateş yakılmaz ve bir gün önceden hazırlanan soğuk yemekler yenilirdi. Elçi devamla Uygurların gümüş ve pirinçten kaplar yaparak su ile doldurduklarını ve bu suyu birbirlerine fıskırtarak yahut suyu birbirlerine atarak spor yaptıklarından bahsetmektedir. Yukarıdaki bu hususlar hiç şüphesiz eski dini inançlarının bir göstergesidir.⁵

Yarı göçebe bir devlet iken, çeşitli sebeplerden dolayı yıkılıp güneşe inen Uygurlarda, hem yerleşikliğin özelliklerinden dolayı hem de komşusu olan Çin’in kendinden önce bir hukuk ve sosyal nizamlarının olması neticesinde, büyük bir gelişme olmuştur. Turfan Uygurlarından kalma Hukuk vesikaları, Uygur cemiyetinin sosyal, ekonomik ve hukuki düzenleri hakkında bize bilgi vermektedir. Bilindiğı gibi, yerleşikliğin en büyük özelliklerinden birisi de şehirleşmedir. Kurulan bu şehirlerde pazarların ortaya çıkması, alışverişte paranın kullanılması, hem mübadeleyi kolaylaştıran hem de, rekabet ve pazarlığı ortaya çıkaran unsur olmuştur.

Uygur vesikalarının gerek model olarak ve gerekse içindeki terimlerinin çoğunun Çince den geçtiğı ileri sürölümüş ve bu yüzden çeşitli fikirler ortaya atılmıştır. Esasında Uygur vesikaları ile Çin vesikalarının bir karşılaştırması tam olarak henüz yapılmamıştır. Bundan dolayı bu mevzuda birşeyler söylemek henüz erkendir. Genel olarak Uygurların Çin’den köklü medeniyet unsurları almamış olduklarını savunan Alman bilim adamı Le Coq, Uygurlara ataları gibi tamamen Batı medeniyetinde ki bir devlet gibi bakılabileceğini ve onların Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık dinlerini çeşitli zamanlarda benimsediklerinden dolayı bu fikirde olduğunu ileri sürmektedir. Le Coq ayrıca

⁵ Özkan İzgi, *Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1989, s. 68.

kullanılan Sogd yazısının da Batıdan alındığını söylemekte ve Uygurlarda Çin medeniyetinin tesirinin ancak harici olarak görüldüğünden söz etmektedir. Çatal yerine kullanılan ufak çubuklar, çin mürekkebi, fırça ile boya yapmaları hep harici olarak görülen tesirlerdir demektir. Buna mukabil Japon Toru Haneda ise Le Coq'un bu fikirlerini tamamen reddetmektedir. Haneda'nın fikrine göre, Çin Budist kitapları Uygurcaya çevrilmiş ve Çin takvimi de Uygurlar tarafından kendilerine uydurulmuştur. Çince fal kitapları da Uygurcaya tercüme edilmiş ve üzerinde Uygur kağanlarının isimleri olan Uygur paraları tamamen Çin paralarından taklit edilerek yapılmıştır. Haneda'nın fikrine göre, Çin tesirinin en güzel örneği ise, Uygur satış ve borç verme vesikalarının Türkistan'da, Çin vesikalarının bulunmasından sonra ortaya çıkmış olmalarını göstermektedir. Burada her iki ilim adamının fikirlerini tek tek analiz edecek değilim. Ancak hemen şunu söyleyebilirim ki, ister doğu'dan ister batıdan alınmış olsun Uygurlar tarafından kendi bünyelerine tamamen uydurulmuş ve hemen hemen yepyeni veçheler kazanmıştır. Belki vesikaların Çin tesirinde kalışı şekil ve muhteva bakımından olmuştur ama vesikalar dikkatle incelendiğinde eski Türk örf ve adetlerinin tamamen buralara yansıdığını kesin bir şekilde söylememiz mümkündür.⁶

Turfan Uygurları da kendinden önce kurulmuş olan diğer Türk devletleri gibi çeşitli kavimlerle münasebette bulunmuşlardır. Bunun sonucu olarak da pek tabiidir ki karşılıklı olarak kültür etkileşimleri olmuştur. Turfan Uygurlarının yaşadığı dönemde Kuzey Çin'de 907-1125 tarihleri arasında hüküm sürmüş olan Liao 遼 yahut Kitan'larla 契丹 da kültürel münasebetler olmuştur. Orta Asya Türklerinin en önemli içkisi olan "Kımız" Uygurlar tarafından Kitanlara geçmiştir. Yine kavyun-karpuz Uygurlar tarafından Kitanlara tanıtılmış ve bu meyvanın ekimini öğrenmişlerdir. 924 senesinde Kitanlardan Turfan Uygurlarına giden bir elçilik: heyetinden sonra Kitanlar "Küçük yazı" diye isimlendirilen yazı sistemlerini kullanmaya bağlamışlardır. Yine Uygur-Kitan ilişkilerinden sonradır ki Uygurların kullandıkları pek çok unvan Kitanlara geçmiştir. "Kağan", "Teğin", "Tarkan", "Bilge" gibi unvanlar hep bu yolla Kitanlara geçmiştir.⁷

⁶ Özkan İzgi, *Uygurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 53-55.

⁷ Wittfogel Karl A. -Feng Chia-sheng, *History of Chinese Society Liao (907-1125)*, Philadelp-

Bugünkü Orta Asya Türklerinin çoğunda dil ve inanç bakımından Turfan Uygurlarının rolü büyük olmuştur. Bundan dolayı da Karahanlı Devleti ve Moğol Çağatay edebiyatının kökleri Turfan Uygurlarına dayanmıştır. 9. yüzyılda Turfan havzası Uygurlar tarafından tamamen Türkleştirilmiştir. Bu dönemde yalnız konuşma ve yazı dili değil aynı zamanda Budizm, Maniheizm ve Nestorianizm gibi çeşitli dinlere ait okunacak bütün dualar tamamen Türkçe olmuştur.⁸

Netice olarak şunları söyleyebiliriz: Uygur kültürü, Orta Asya'daki kozmopolit kültür ve Uluslararası dinler ile Türk kültürü arasında gelişerek, yerleşik Türk kültürünün olgunlaşmasına yol açmıştır. Şehir hayatları çok düzenli olmuştur. Maniheizm ve Budizm'den dolayı, sanatlarında, edebiyatlarında çok mükemmel eserler ortaya çıkmıştır. Uygur beylerinin ve hatunlarının senet ile kurdukları "Buyan" (hayrat manasında kurulan manastırlar) müesseselerinde, okuma imkânı, hastane ve yolcular ile yoksullar için yatacak yerler mevcut olmuştur. Bir taraftan Doğu Asya milletleri (Kıtaylar ve Moğollar) diğer yandan Müslüman Türkler Turfan Uygur kültürünün varisi olmuşlardır. Yalnız bütün bunlar bilindiği halde nedense bizim Türk tarihçilerimizden bazıları Uygurların bilhassa Mani dinini benimsemelerinden dolayı "Türkleri zayıflatmak için kurulan bu tuzağa Uygurlar 763 senesinde tutulmuşlardır" denmekte ve bir başkası da daha da ileri giderek "Uygurlar Türk Tarihine, Türk varlığına, Türk ırkına ve Türk kültürüne ihanet etmişlerdir" diyebilmektedir.

Turfan Uygurlarının Maniheizm ve Budizm'e duydukları yakın ilgi ve bu dinlerin eserlerinin Uygurcaya tercüme edilmiş olduğunu yukarıda söylemiştim. Bu devirden kalma eserler bizzat Atatürk tarafından da incelenmiştir. Bunun en güzel belirtisi Atatürk'ün 26 Ağustos 1934 tarihinde İzmir panayırının açılışı münasebetiyle İsmet İnönü'ye çektiği telgrafın sonunda yer alan "Namo İsmet" (Hürmet İsmet'e) ibaresinin bulunmasından anlıyoruz. Bilindiği gibi dini Budist eserler "Namo but, Namo dram, Namo sang (Hürmet Burkan'a, Hürmet şeraite, Hürmet cemaate) diye başlamaktadır.

hia 1949-S.243.

⁸ Emel Esin, *Türk Kültür Tarihi İç Asya'da Erken Sayfalar*, Ankara 1985, s.12.

SEYAHATNAMELERLE ORTA ASYA¹

13. yy. kadar Orta Asya'yı çeşitli sebeplerden dolayı gidip gezmiş ve bu sırada gördüklerini, konuştuklarını kaleme almış olan çeşitli milletlere mensup kişilerin gezi raporları-seyahatnameler- üç ana kökten gelmektedir. Bunlardan birincisi, Çin kökenli olanlardır. İkincisi, Batı kökenli ve üçüncüsü ise, Arap -İran- kökenli olanlardır. Bu yukarıda yazdığım üç grup aynı zamanda kronolojik sıraya da uymaktadır. Bu tebliğimde Doğu-Batı yani Çin ve Bizans kökenli olanlara değineceğim. Arap yahut İran kökenli olanları ki bunlar İbn Fazlan (921) Ebu Dülef (942-943) gibi seyahatnameler; çok daha iyi bilindiği için tebliğimin dışında tuttum. Ayrıca tebliğimde 13.yy. başlarına kadar olan seyahatnameleri kullandım. Bunun sebebi ise, bu tarihten sonra bilhassa Batı'dan yapılan seyahatlerin -Plano Carpini, Marco Polo gibi seyyahlar- Moğol uluslarının kurulduğu bir devreye dolayısıyla Moğolların Orta Asya'da hâkimiyet kurdukları döneme ait oluşudur. Yalnız hemen şunu belirtiyim ki, Cengiz Han'ın Batı Seferine iştirak etmiş olan iki Çinli seyyah Yeh-lü Ch'u-ts'ai 耶律楚材 ve Ch'ang-chun'un 長春真人 seyahatnamelerini tebliğimin içine dahil ettim. Çünkü bu her iki seyahatname de Moğol hâkimiyetinin henüz Orta Asya'da tam manasıyla kurulmadığı bir dönemdeki Türk bölgelerinden bahsetmektedir.

Esasında, Moğol döneminde Orta Asya'ya giden Batı seyyahları ile İran kökenli İbn Battûta daha sonra Ghiyath al-Din Naqqash gibi seyyahların yazdıkları, 13-yy. dan öncekilerle mukayese edilebilse, Orta Asya Türkü ile Moğolların kültür farklılaşmasının ortaya çıkabileceğine inanmaktayım.

Bilhassa Orta Asya Türk tarihi için çok önemli olarak gördüğüm bu seyahatnameler ne yazık ki, bildiğim kadarıyla üçü dışında esas metin ele alınarak Türkçeye tercüme edilmiş değildir. Bazı seyahatnameler

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Seyahatnamelerle Orta Asya", *XI. Türk Tarih Kongresi*, Ankara, 5-9 Eylül 1990.

Türkçeye kazandırılmıştır. Ancak, bunlar asıllarından değil, Batı dillerine yapılan tercümelerden kısaltmalar halinde alınmıştır. Gönül isterdi ki, bu çok mühim seyahatnameler tam ve doğru bir biçimde Türkçemize kazandırılsın ve dolayısıyla bilhassa Orta Asya Türk Tarihinin en az kaynağa sahip olunan 12.yy. dönemine bir aydınlık getirilsin.

Bilindiği gibi, seyahatnamelerin bir özelliği vardır. Her ne kadar siyasi amaçlarla resmi bir görev ile yola çıkılmış dahi olsa, bu görevi yerine getiren kişiler, sadece görev icabı bir rapor hazırlamakla kalmamışlar ayrıca, yol boyunca geçtikleri yerler hakkında çok önemli bilgiler vermişlerdir. Resmi görevle yola çıkan bu kişilerin dönüşlerinde vermiş oldukları raporlar, daha sonra kendi isimleriyle anılan seyahatnameleri oluşturmuştur. Şimdiki gibi ulaşım araçlarına sahip olmayan o dönemin seyyahları, kendilerine yabancı gelen hadiseleri veya davranışları not ederek raporlarına bu bilgileri de katmışlardır. Ayrıca geçtikleri yerlerin bitki örtüsü, coğrafi şartları, yaşayış biçimleri hakkında da geniş bilgiler vermişlerdir. İşte bütün bu bilgiler, o dönemin sosyal hayatı ve iktisadi düzeni hakkında bilgilendirilmemizi sağlamaktadır.

Süremizin, kısa olması sebebiyle seyahatnamelerden uzun uzadıya bahsetmeyeceğim. Seyahatnameleri ele alışıma iki bölümden oluşacaktır. Birinci bölümde, sadece kişilerin hangi maksatla yola çıktıkları ve bu amaçlarına ulaşıp ulaşamadıkları ile seyahatnamelerin kısa bir değerlendirilmesi yapılacaktır. İkinci kısımda ise, bazı seyahatnamelerden örnekler alınarak Türk toplulukları için söylediklerine değinilecektir.

Ch'ang-Chien 張騫 Seyahatnamesi (M.Ö. 139-126)

Ch'ang-chien, Çin imparatoru Wu-ti (漢武帝, M.Ö. 140-87) tarafından Çin'e karşı yapılan Hun akınlarının durdurulması ve ipek yoluna hâkim olunabilmesi amacıyla, Çin'e komşu diğer ülkelerden yardım istenmesi için yollanmıştır. Ch'ang-chien iki defa seyahate çıkmıştır. İlk seferini M.Ö. 139 yılında, Çin'in o zamanki başşehri Ch'ang-an'dan hareketle, Batı komşusu Yüe-ch'i 月氏 kavminden yardım istemek için yola koyulmuştur. Ancak o dönemde Yüe-ch'i'ler oturdukları bölge olan Kuko-nor bölgesinden ayrılıp bugünkü Afganistan'ın kuzey bölgelerine gitmişlerdi. Ch'ang-chien bu arada Hunlar tarafından esir edilmiş, orada 10 yıl kalmış ve hatta Hunlu bir kadınla evlenerek çocukları

dahi olmuştur. Bu arada Hunlardan kaçmayı başararak Yüe-ch'i'lerin ülkesine gitmiş ve kendileri için yardım istemiştir. Ancak Yüe-ch'i'ler, artık Hunlardan uzak bir bölgede oturduklarını, dolayısıyla Hunlardan bir şikâyetleri olmadığını kendisine söylemişlerdir. Ch'ang-chien hiç bir yardım vaadi alamadan ülkesine dönerken ikinci defa Hun topraklarından geçmiş, ancak bu sefer Hun imparatoru Kün-çin 軍臣單于 (M.Ö. 161-126) ölmesi ve cenaze merasimi ile yeni bir kağanın seçimi dolayısıyla kimse kendisinin farkına varmamış ve böylece Çin'e geri dönebilmiştir.

Ch'ang-chien'in ikinci seferi, Yüe-ch'i'lerden yardım temin edemiyen Çin imparatorunun, Hunlara karşı yeni yardım arayışı içinde olmuş ve bu sefer Orta Asya'nın önemli kabilelerinden olan Vu-sun'lardan yardım için M.Ö. 115 yılında başlamıştır.

Bu seyahatnamenin Çinliler açısından önemi, Batı'da Toharistan'da Çin menşeyli malların satıldığının öğrenilmiş olmasıdır. Bunun önemi, o zamana kadar Orta Asya'ya Çin'den giden malların yalnızca ipek yolları vasıtasıyla gittiği biliniyordu. Halbuki Toharistan'a giden mallar Hindistan üzerinden gitmiştir. Böylece bir güney yolunun da varlığı Çinliler tarafından öğrenilmiş oldu. İkinci husus, kendileriyle ipek ticareti yapabilecek, kendilerine boyun eğdirebilecek ve vergiye bağlanabilecek bazı kavimlerin zengin şehirlerde oturduklarının öğrenilmiş olmasıdır. Bu seyahatname, belki de, Çin'in batıya doğru yayılma politikasının öncülüğünü yapmıştır diyebiliriz.

Ayrıca bu seyahatname ile Çin ilk defa birçok bitki ve hayvanla tanışmıştır. Ch'ang-chien'in getirdiği yonca tohumu ile üzüm bağ çubukları Çin'e ilk defa bu yolla girmiştir. Ayrıca bu seyahatname, Çin'de büyük bir yankı uyandırmış ve bu tarihten başlayarak Çin tarih ve coğrafya literatüründe Orta Asya'ya ait kısımlar tahsis olunmuştur.

Fa-hsien Seyahatnamesi 法顯佛國記 (399-416)

Kendi memleketlerinde artık karmaşık bir hale gelmiş olan Budizmi aydınlatmak maksadıyla Orta Asya'dan geçerek bu dinin vatanı olan Hindistan'a gitmek için yola çıkan Budist keşişlerden ilki Fa-hsien'dir. Fa-hsien (337-422) 399 yılında Çin başkenti Chang-an'dan hareket etmiş Turfan'a ve oradan da o zamanlar Budizmin en zengin merkezlerinden biri olarak gelişmekte olan Hoten'e, oradan da Hindis-

tan'a inmiş ve daha sonra Seylan adasına gitmiştir. 416 yılında Çin'e dönmüştür.

Zemarkhos Seyahatnamesi (568-570)

Bizans imparatoru II. Justinianus, Göktürklerle bir ittifak anlaşması yapmak için Bizans genel valisi Zemarkhos'u heyetin başkanı olarak 568 yılında yollamıştır. Zemarkhos, Kafkaslar, Hazer Denizi ve Aral Gölü arasından Talas yolu ile Tanrı Dağlarına gelmiş ve burada Akdağ'da Göktürk Kağanı İstemi'nin huzuruna çıkmıştır.

Bizans-Göktürk siyasi ilişkilerini başlatan Göktürkler olmuşlardır. Göktürk kağanı müşterek düşman İran'a karşı bir ittifak teklifinde bulunmak üzere Sogd kavmine mensup Maniak başkanlığındaki bir heyeti Bizans'a yollamıştı. Bunun sebebi, Sogdlu ipek tacirlerinin İranlılara mal satmak için karşılaştıkları güçlükleri halletmek içindi. Bizans'ta büyük bir ilgi ile karşılanan Maniak'tan, Bizanslılar, Göktürkler ve diğer komşu kavimler hakkında bilgi aldılar. -Eftalitler ve Avar hk.- Bizanslılar tarafından bu bilgiler alındıktan sonra, Göktürklerle bir ittifak anlaşması meselesine geçilmiştir. Bizans sınırına yakın olan bütün düşmanlar başta İran olmak üzere, Bizans'a karşı yapılacak bir saldırıda Göktürkler de bu düşmana saldıracaklarını vaadettiler. Hatta Maniak ellerini göğe kaldırarak yemin etmek suretiyle bu anlaşmayı kabullenmiştir. İşte bu heyetin Bizans'a gelmesinden sonradır ki, Zemarkhos Göktürlere gitmek için yola çıkmıştır.

Maniak başkanlığında Bizans'a giden elçilik heyeti, Orta Asya'dan Bizans'a giden ilk resmi heyet hüviyetindedir. Zemarkhos'un seyahat raporu da Orta Asya'nın o zamanlar en kuvvetli bir devletine, Göktürlere ait bilgi vermektedir. Bu seyahatname kısa da olsa 6.yy. Orta Asya'sı hakkında bilgi veren en ciddi ve en fazla değer verilen kaynaklardan biridir.

Valentinos Seyahatnamesi (574-)

Bizans tahtına II. Justinianus'tan sonra geçen imparator Tiberius Göktürklerle ittifakın yenilenmesi için muhafız subaylarından biri olan Valentinos'u bir heyetin başına getirerek 574 yılında Göktürlere göndermiştir. Elçi Valentinos, Karadeniz'de bir müddet gemi ile yolculuk ettikten sonra karaya çıkmış ve kafkas dallarından geçerek Aral

Gölü bölgesine gelmiştir. Burası, Göktürklerin en batı sınırı olmakta ve yabgu Türkşad tarafından idare edilmekte idi. Türkşad, Valentinus'u Avarları himaye etmek ve kendilerine yer vermekle suçlamıştır. Valentinus burada gördüğü kötü muameleden kurtulup Altındağ bölgesinde oturan Göktürk Kağanı Tardu'nun yanına gidebilmek için Türkşad'dan zorla izin alabilmiştir.

Bu iki Bizans seyahatnamesi, Orta Asya'yı tanımak açısından Batı literatürüne giren ilk ciddi bilgileri vermektedir. Batılıların keşiflerine ait etraflı geniş malumat veren ve bu bakımdan Çinlilerin köklü kayıtlarına yaklaşan eserler, ancak bir hayli zaman sonra, Moğollar çağında ortaya çıkacaktır.

Hsüen-ch'ang Seyahatnamesi 玄奘大唐西域記 (629-645)

Hiçbir siyasi amaç taşımayan yalnızca Budizmi yayabilmek gayesi güden Çinli Budist rahip Hsüen-ch'ang'ın bu seyahatnamesi, VII. yy. Orta Asya'sını ve Hindistan'ı tanıtmaktadır. Bilhassa Göktürklerin şehirlerini, şehir hayatlarını, bugünkü Türkistan bölgesinin etnografyasını ve bu bölgede oturan diğer kavimlerin birbirleriyle olan ilişkilerini anlatması bakımından çok değerlidir. Ayrıca bu seyahatname, son zamanlara kadar yapılan bütün Orta Asya keşif seferleri için bir rehber eser olarak ele alınmıştır.

Kao Chü-huei Seyahatnamesi 高居誨于闐行程記 (938-940)

Çin imparatoru Kao-tsu tarafından Hoten 于闐 hükümdarına yollanan elçilik heyetinin başkanı olan Kao Chü-huei, türlü güçlüklerle iki sene süren bu seyahati sırasında Hoten'e gidinceye kadar Kan-chou 甘州, Shu-chou 肅州 ve Hoten'in doğu çöllerinden geçmiştir.

Bu seyahatnameye göre, X. yüzyılda Orta Asya'da bulunan küçük şehir devletleri, ipek yolu ticareti için birbirleriyle mücadele etmektedirler. Çin imparatoru Kao-tsu 晉高祖 (892-942), ipek yolunun tamamı üzerinde politik veya ticari bir hâkimiyet sağlamayı devletin en önemli iktisadi problemi olarak gördüğünden, bunu sağlamak amacıyla, Hoten Devletine bu elçilik heyetini yollamıştır. Bu heyetin gidişiyle de iki devlet arasında bir yakınlık meydana gelmiştir.

Kao Chü-huei, bize bölgenin etnik ve politik durumu ile tarihi coğrafyası ve kültür meseleleri hakkında kısa bilgiler vermektedir.

Wang Yen-te Seyahatnamesi 王延德西州記程 (981-984)

Çin'de hâkimiyet kuran Sung Sülelesi (960-1127), Güney-Batı'da komşusu bulunan ve gittikçe kuvvetlenen Ch'i-tan -Kitan- Devleti'ne karşı koyabilmek için kendisine bir müttefik aramak amacıyla bir elçilik heyetini Kao-ch'ang (Turfan) Uygurlarına yollamıştır. Bu heyetin başkanlığını da Wang Yen-te yapmıştır. Wang Yen-te seyahatine başladığı başkent Ch'ang-an'dan itibaren, yol boyunca gördüğü bitki örtüsünden, kabilelerden, coğrafi yapıdan ve şehirlerden çok geniş olarak bahsetmiştir. Seyahatnamenin yazarı Wang Yen-te, her ne kadar Çin için istenilen neticeyi elde edememişse de bu dönemde yazılmış en önemli bir eser bırakmıştır.

Elçilik heyeti amacına ulaşamamıştır. Çünkü ticaret ve ilim hayatına askerlikten daha fazla önem veren Uygurlar, Çin elçisini hoş tutmuşlar, aynı zamanda Kitanlıları da kızdırmak istememişlerdir.

Yeh-lü Ch'u-ts'ai Seyahatnamesi 耶律楚材西遊錄 (1218-1224)

Yeh-lü Ch'u-ts'ai (1190-1244), Cengiz Han'ın Batı seferine iştirak etmiştir. Esasında Kitan Devleti'nin bir üyesi olan Yeh-lü, 1215 tarihinde, Cengiz Pekin'i kuşattığı sırada esir olarak alınmış fakat daha sonra Cengiz Han tarafından yetenekleri öğrenildikten sonra, yüksek mevkideki memuriyetlere getirilmiştir. Cengiz Han'ın Batı seferi sırasında bir nevi müşavirlik görevini üstlenmiş olan Yeh-lü, gittiği her ülke hakkında notlar tutmuştur.

Ch'ang-chung Seyahatnamesi 長春真人西遊記 (1221-1224)

Cengiz Han'ın yine Batı seferi sırasında davet edip yanında götürdüğü bir kişidir. Yalnız yukarıdakinden bir farkı, gideceği ülkelere Taoizm'i yaymak amacı için yola çıkmıştır. Ancak eserinde görülen odur ki, Orta Asya da yaşayan kavimlerin ve bilhassa Türklerin gelenekleri, giyimleri, yaşadıkları bölgenin iklimi, bitki çeşitleri, eserinde fazlasıyla yer almıştır. Bu yüzden de seyahatname Orta Asya Türk tarihi için büyük bir bilgi hazinesine dönüşmüştür.

Şimdi de tebliğimin son kısmında, bazı seyahatnamelerden pasajlar alarak, genel olarak Orta Asya Türk tarihi ile ilgili nelerin söylendiğinden bahsedeceğim.

Adet ve Gelenekler

“Göktürk kağanı İstemi, som altından yapılmış bir taht üzerinde oturmakta idi. Çadırında ayrıca altın güğümler ibrikler ve başka kaplar vardı. Ağaç direkler altınla kaplı olduğu gibi, altın yaldızlı kerevetin üzerinde, altın işlemeli yastıklar bulunmakta idi. İstemi’nin çadırının yanında herşeyin gümüşten yapılmış olduğu bir çadır daha vardı. Oradaki sahanlar, tepsiler, heykelcikler ve direkler hep gümüşlendi.” (Zemarkhos)

“Türkler yasları sırasında suratlarını bıçakla çizerlerdi. Günlerce süren yas törenleri esnasında, esirler ölenin atlarını çekerlerdi” (Valentinos)

“Elbiseleri süslü ipek ve yünden olup saçlarını düz keserlerdi. Ney ve gitar gibi musiki aletlerini çalmakta bütün komşularından üstündürler.” (Hsüen-chang)

“Uygurlar üzümünden şarap yaparlardı. Şaraptan başka bunların mavi ve turuncu renkte içkileri de vardı. Tadı çok güzel olan bu içkinin neden yapıldığını bilmiyorum.” (Kao Chü-huei)

“Uygurlar gümüş ve pirinçten kaplar yaparak su ile doldururlardı. Sonra suyu birbirlerine fışkırtarak yahut suyu birbirlerine atarak spor yaparlardı.” (Aslında bu hareketler serinlemekten başka belki de Şamanizmin bir kalıntısı olarak yağmur yağdırmakla ilgilidir.)

“Kao-ch’ang şehrinde oturan Uygurlar yaz aylarında sıcaktan korunmak için toprağı kazarak kendilerine mağara yaparlardı. Evler beyaz badanalı idi. Buradaki zengin insanlar at eti, geriye kalanlar da sığır eti ve yaban kazı yerlerdi. Uygurlarda fakir insan yoktu. İhtiyacı olanlara yemek yardımı yapılırdı. İnsanlar uzun ömürlü olduğundan genellikle yüz yaşının üstüne kadar yaşarlardı.”

“Uygurlar at üstünde seyahat ederek giderlerken çeşitli canlı varlıklara yay çekip ok atarlardı. Buna gökten gelecek kötülüklere karşı kurban etme denir.»

“Uygurlar çoğu zaman seyahat ederken müzik aletlerini de yanlarında taşırlardı.”(Wang Yen-te)

Din ve İnançlar

“Türkler ülkelerine gelen yabancıları kötü ruhlardan temizlemek için ateşten atlatırlardı.” (Zemarkhos”)

“Türkler hiçbir zaman ateşe tapmamışlardı. Sadece saygı göstermişlerdi. Göktürklerin ağaçtan yapılmış oturma yerleri yoktu. Oturmak için yere ya hasır sererler ya da demirden yapılmış üzeri minderli iskemlelere otururlardı.” (Hsüen-chang)

“Kumul valisi ve Kao-ch’ang hükümdarı da Budist idiler. Hükümdarın karısı kadın ve kızlardan ibaret çok kalabalık mahiyeti beni karşıladılar. Manastırda çok sayıda hadım ağaları vardı. Burada Budizme ait konferanslar verdim. Bu derslere hükümdardan başka ihtiyar annesi de geliyordu. Dersler için 300 kadar dinleyici alan bir çadır kuruluyordu. Hükümdar bana o kadar hürmet ediyordu ki ben mimbere çıkarken sırtını bana basamak yapardı.”

Kao-ch’ang’da pek çok Buda manastırı vardı. Bunlar ahşaptan yapılmış ve çok süslü idiler. İçerisinde Budanın heykel ve resimleri vardı.” (Hsüen-chang)

“Yüzlerce manastır ve ibadethaneleri vardır. Bunlarda yaşayan rahipler 5000 kadardır. Dini kitapları Hind’den gelmiş olup onları Hindçe aslından okurlardı. Hükümdarın dayısı da manastırda rahip idi. Manastırlarda Buda’nın sanatkârane yapılmış heykelleri vardı. Şehrin doğu kapısından girerken caddenin iki tarafında Buda heykelleri dizilmiştir.” (Hsüen-chang)

“Hükümdarların sarayında menekşe renkli elbise giyen elli rahip vardı.” Uygurlarda çeşitli batıl itikatlar olmasına rağmen Budizm çok yayılmıştır.” (Kao Chü-huei)

“Uygurlar Budizm’i kabul ettikten sonra bu dinin kitaplarını Uygurcaya tercüme etmişlerdir.” “Uygurların ülkesinde elliden fazla Budist manastırı ve bu manastırlarda çok miktarda Budist kanun kitapları bulunmaktadır.”

“Uygurların Chin-ling dağının tepesinde su ve yağmur tanrısı için dikilmiş kitabeleri vardır.” (Wang Yen-te)

İktisadi Hayat

“Türkler demirden bol miktarda silah yapmaktan başka at koşumlarında ve günlük ev eşyalarının yapımında kullanmışlardır.”

“Komşu dağlardan elde edilen gümüş madeninden hükümdara ait sikke yapıldığı gibi ayrıca altın ve bakırdan yapılmış paralarda kullanılmaktadırlar.”

“Kao-ch’ang şehrinde her türlü meyva pirinç ve hububat yetişiyordu. Etraftaki dağların maden ocaklarında altın, gümüş, bakır, demir ve kurşun elde ediliyordu.”(Hsüen-chang)

“Beşbalık’ın kuzeyindeki dağlarda amonyak imal ediliyordu. Dağın içinden sık sık duman yükseliyordu. Fakat hiç sis yoktu. Amonyak ile ilgili kimseler ayakkabı giyerlerdi. Ayakkabılarının tabanında tahta vardı. Eğer ayakkabının tabanı deriden olsaydı onlar kavrulurdu. Dağın eteğinde mavi çamur üreten bir mağara vardır. Çamur mağaranın dışına çıktığı zaman derhal kumtaşı’na dönüşürdü. Yerliler bunu deri tabağlamakta kullanırlardı.” (Wang Yen-te)

İSLAMİYETİN KABULÜNDEN ÖNCEKİ TÜRK TARİHİ¹

“Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu”nda Orta Asya Türk Tarihi gibi, siyasî ve bilhassa kültür tarihi alanında Türklük için ilk bilgileri edindiğimiz bir sahada, zaman zaman üniversitelerimizde bile ikinci, üçüncü plana atılmış bir sahanın meselelerinin, bu sahaya ayrılmış olan dar bir zaman çerçevesinde dahi olsa, ele alındığı için Tertip Komitesine teşekkür ederim. Bilindiği gibi, Orta Asya Türk Tarihi zaman zaman önem kazanmış, ön plana çıkmış fakat hiç bir zaman Türk tarihçiliği içinde devamlı olarak yerini koruyamamıştır. Buna gerekçe olarak, son devir Türk tarihinin daha güncel oluşu ileri sürülüyorsa da, Türklüğün ilk ortaya çıkışı, Türk medeniyetinin ilk menşeyini bulduğumuz bu saha, zaten aşağıda da görüleceği gibi, kendi içinde bir takım güçlüklerle sahiptir. Bu güçlüklerin yenilip, Orta Asya Türk Tarihi bütün tarihimiz içinde yerine oturtulup ve kesin bağlantılar kurulmadıktan sonra pek çok şey boşlukta kalmaya mahkûm olacaktır. Bu saha üzerinde bütün güçlerini ortaya koymuş, eserler vermiş olan Türk tarihçilerimizi burada saygı ile anmak isterim.

Barthèlemy d’Herbelot’un *Bibliothèque Orientale* isimli eseriyle Çin kaynaklarının Avrupa’da tanınması başlamıştır. Bu tarihten sonradır ki, Batı’da Türkoloji çalışmaları ile birlikte bilim adamları Çin kaynaklarından Orta Asya Türk Tarihi ve Dilleri için kendilerine malzemeler bulmuşlar ve üzerinde çalışmaya başlamışlardır. Hepimizin bildiği gibi, Joseph de Guignes’in 1756-58 tarihleri arasında Paris’te neşrettiği ve sonradan Türkçeye de tercüme edilen 5 ciltlik *Hunla-*

¹ Bu yazı, yukarıda tam metni verilen Töre Dergisi’nde yayınlanmış “Orta Asya Türk Tarihinin Meseleleri” başlıklı yazının elden geçirilip başlığı değiştirilerek 1990 yılında yeniden yayınlanmış şeklidir. Bu versiyonun künyesi: İzgi, Özkan. “İslamiyetin Kabulünden Önceki Türk Tarihi”, *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, Yay. Haz. Abdulkadir Yuvalı, Elazığ, 1990, ss.135-140.

rınx Moğolların ve sair Tatarların Tarihi, bizim kendi tarihimize ilgili yazılan en önemli eser hüviyetini taşımış ve hala da (son zamanlarda Türkiye’de yazılan eserlerin bibliografyalarına bakılacak olursa) taşımaktadır. Sonra bu isme yenileri eklenmiş, Edouard Chavannes, Stanislas Julien, De Groot, Paul Pelliot, Wilhelm Barthold, Owen Lattimore gibi araştırmacılar hep Orta Asya Türk Tarihi için eserler vermişlerdir. Batılı bilim adamları daha 17. yüzyıldan itibaren Orta Asya Türk Tarihi ile ilgilenirken, biz Türkler bu saha ile ancak 19. yüzyılda ilgilenmeye başlamışız. Bilindiği gibi, 19. yüzyıla kadar Osmanlı Tarih yazıcıları, Orta Asya Türk Tarihine ilgi göstermemişlerdir. Türk tarihinin Osmanlılardan itibaren başlaması yahut başlatılması fikri, belki de ilk defa Ahmet Vefık Paşa tarafından 1864 tarihinde Ebul Gazi Bahadır Han’ın Çağatayca yazdığı *Şecere-i Evşal-i Türkiye* isimli eserini Osmanlıcaya “*Lehçe-i Osmanî*” adını vererek çevirip yayınlamasından sonra terkedilmiştir. Denilebilir ki, bu tarihten itibaren Orta Asya Türk Tarihi ile millet olarak ilgilenmeye başlamışızdır. Yapılan bu tercüme işinden sonra, Müşir Süleyman Paşa’nın 1876 da yazdığı “Tarih-i Âlem” isimli eseri bizim için önem kazanmıştır. Bu kitabın belki de en önemli tarafı, Türklerle ilgili eserler veren Avrupa’lı bilim adamlarının Türkler için kullandıkları yanlış görüş ve düşünceleri eleştirmesi ve Çin kaynaklarındaki Türklerle ilgili bilgilerin Avrupa yoluyla da olsa ilk defa Türkiye’de tanıtılmış olmasıdır.

Bilindiği gibi, Türk tarihinin çeşitli sahalarında önemli araştırmaları bulunan ve bunları belki de ilk defa sistemli bir şekilde inceleyen, Fuat Köprülü olmuştur. Köprülü, Orta Asya ile ilgili çalışmalarında ilk defa 1919 yılında yayınladığı *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar* adlı kitabında “Anadolu Türk Medeniyetini Orta Asya Türk Medeniyetine bağlayan ipuçlarını” ortaya koymaya çalışmıştır. Köprülü’nün belki de Türk tarihine en büyük hizmeti, hissiyattan uzak, tamamen objektif bir bilim anlayışı içinde, sadece belgelerin ışığı altında hadiselerle bakması olmuştur. Yani o, Orta Asya Türk Medeniyetinin, bütün dünya medeniyetlerinin başlangıcı olduğu, yahut Hitit gibi eski Anadolu devlet ve uygarlıklarının Türklüğünü ispata çalışıp boş şeylerle uğraşmamıştır. Köprülü, tam tersine, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Orta Asya Türkleri ile Anadolu arasında bir köprünün kurulmasına çalışmıştır.

Hemen hemen Köprülü'nün metodik çalışmaları ile başlayan Orta Asya çalışmaları, zamanla Türk tarihçilerinin yabancılardan bağımsız bir şekilde direkt olarak Çin kaynaklarına inerek yazdıkları eserlerle bu yönde daha da ilerletilmiştir. Bugün için bilhassa Orta Asya kültür tarihimiz açısından Sayın Kafesoğlu'nun Türk Millî Kültürü kitabı, bir bütünlük içinde meseleleri ele alması bakımından, Sayın Ögel'in çeşitli eserleri de zaman zaman Orta Asya ile Anadolu arasında bir köprü kurmasından dolayı çok önemlidir. Fakat, yapılmışların yanında yapılmayanlar yahut yapılamayanlar o kadar çok ki, araştırılacak, üzerlerinde çeşitli bilim adamlarımızın çalıştıkları meselelerde halledilecek ve karara varılacak o kadar çok problemimiz var ki, şimdi çok kısa olarak bunların üzerinde durmak istiyorum.

Herhalde, "Türk Tarihinin Taksimatı" isimli tebliğinde Kafesoğlu Hocamız bahsetmiş olacaktır, Türk Tarihinin tasnifinde göze çarpan bir husus da İslamiyet'in Türkler arasında kabulü olmuştur. Bu yüzden de, İslamiyet'ten Önce Türk Tarihi, İslamiyetten Sonra Türk Tarihi şeklinde bir tasnif yapılmıştır. Esasında din değiştirme Türk milletinde bilhassa kültür açısından çok büyük değişikliklere sebep olmamıştır. Bütün Türk tarihine genelde bakıldığında, Türklerin eski kültürlerini reddetmediklerini görürüz. Maniheizm, Budizm dinlerini kabul eden Türkler arasında, İslamiyet'in kabulünden sonra bile hem bu dinlerin tesirinin, hem de bu dinler zamanında geleneklerinin devam ettiğini rahatlıkla görebiliyoruz.

İslam Öncesi ve İslam Sonrası şeklindeki Türk tarihinin tasnifi, Orta Asya Türk Tarihi çalışmalarını olumsuz yönde etkilemiştir. Bu durum aynı zamanda Orta Asya Türk Tarihine karşı büyük bir ihmalciliğin de ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu devir, kaynaklara inilmeden ve daha da kötüsü Avrupalı bilim adamlarının gözü ile bakılarak esaslı bir şekilde incelenmeden, sadece basit bir aşiret hayatından ibaret, göçebe bir topluluk olarak görülmüş; eski Türklerin hayatı bu yüzden araştırılmaya bile değer görülmemiştir. Bu tutum ise, yukarıda da değindiğimiz gibi, uzun bir süre, Orta Asya Türk Devletleri için Batılı tarihçilerin araştırmalarına ve yorumlarına bağlı kalınmasına yol açmıştır.

Orta Asya Türk Tarihi için bilhassa çok önemli bir husus da kaynak meselesi olmuştur. Bilindiği gibi, Çin, Hint, Arab, Fars, Ermeni, Sürya-

ni, Grek, Rus, Macar, Bizans ve Latin yani Türklerle temas etmiş olan her milletin dilinde kaynaklar mevcut olmuştur. Biz kendi tarihimizi ekseriyetle maalesef bu kaynaklar yolu ile öğrenmek mecburiyetinde olduğumuz gibi, aynı zamanda, bu milletlerin tarihçilerinin bizim tarihimiz için yazdıklarıyla yetinmek zorunda kalmışızdır. Bizim örf ve ananelerimizi bilmeyen, bizim gibi hissetmeyen yabancı bilim adamlarının elbette bazı hatalara düşmeleri normaldir. Fakat, ne yazık ki, onların yaptıkları bu hatalar uzun zaman bizim kitaplarımıza geçmiş ve kendi tarihimizi onlardan öğrenmek durumuna düşmüşüzdür. Her millet kendi tarihine ait eserleri bir araya toplayıp onları neşredip değerlendirmiş iken, biz bütün bu eserleri kütüphanelerimizde dahi topalayamamışızdır.

Orta Asya Türk Tarihinin bir başka problemi de, son yıllarda Orta Asya Türk Devletlerini çoğaltma gayretleri olmuştur. En son olarak 113 Türk Devletine kadar çıkılmıştır. Tabii ki bu sayılan devletlerin, bir başka deyişle siyasi teşekküllerin hepsi Orta Asya'da kurulanlar değildir. Hemen şunu da ilave edelim ki, Sha-Chou 沙洲 ve Kao ch'ang 高昌 Uygurlarının da bu listeye dahil edilmesi icap edecektir. Çünkü, bu devirlerin tek kaynağı olan Çin yıllıklarında "Kou" 國 (Memleket, Devlet) kelimesi ile ifade edilen devlet anlayışı bu iki Uygur teşekkülü için de kullanılmıştır. Kaldı ki Kao-ch'ang Uygurları, belki de Orta Asya'da kurulan Türk medeniyetine en fazla katkısı olan devlet halindedir. Benim bu konuda dile getirmek istediğim husus, devlet sayısının azlığı ve çokluğu meselesi değil, kurulan devletlerin tarihimizdeki rollerinin aydınlatılmasıdır. Şayet devlet olarak kabul edilen 1. Chao Hun Devleti, II. Chao Hun Devleti, Hsia Hun Devleti, Kuzey Liang Hun Devleti, Lou-lan Hun devleti gibi devletlerin Türk tarihindeki yeri, önemi, etkileri, medeniyetleri incelenebiliniyorsa, o zaman tarihimiz açısından büyük önem kazanabilir. Diğer yandan, yukarıdaki devletlerde olduğu gibi, sadece Çin kaynaklarına bağlı kalınarak neticeler çıkartmaya mecbur olduğumuzda, değerlendirmeler nasıl yapılacaktır?

Orta Asya Türk Tarihi üzerine yazılmış Türkçe kitap ve makaleler ile sadece İngilizce yazılmış kitap ve makalelerin ufak bir bölümü üzerinde yapmış olduğum basit bir araştırmada şu sonuçlar elde edilmiştir: Yaklaşık 350 civarındaki Türkçe kitap ve makalelerden 150'si Siyasî Tarih'e 83'ü Dil ve Edebiyat'a, 41'i Din'e, 40'ı Sosyal Hayat'a ve

35' i (hukuk, sanat, bilim, ekonomi, etnoloji ve müzik) çeşitli konulara ayrılmıştır. Buna mukabil, yaklaşık 250 İngilizce kitap ve makalede durum şöyledir: Siyasî tarih 65, Dil-Edebiyat 45, Din 13, Sosyal Hayat 55 ve diğerleri 70 civarındadır. Çok kabaca yapılan bir hesaba göre, Türkçe yazılan eserlerde siyasî tarih % 42 oranında, İngilizce yazılan eserlerde ise % 30 civarındadır. Görüldüğü gibi, Türkiye'de yayınlanan eserlerin konu bakımından ağırlığını siyasî tarih oluşturmaktadır. Hele son on yılı çıkartıp bu istatistiği yapacak olursak, siyasi tarihin diğer bütün alanlara göre ağırlığı % 60'ı bulacaktır. Bu durum Türkiye'de Tarih-Kültür münasebetinin iyi kavranmamış olmasından ve Türk tarih yazıcılığındaki siyasî tarih yazıcılığının ağır basmasından kaynaklandığını söylemek mümkün olmaktadır. Vak'anüvislikle başlayan tarihçilik, şimdi toplum tarihçiliğine dönüşmüştür. Böyle olunca da yapılacak olan araştırmaların kültür, sosyal ve ekonomik tahlilleri içermesi gerekmektedir. Dünyü sosyal açıdan tahlil eden eserler azdır. Bu sebeple de geçmişle bağlantı kurmak güç olmaktadır.

Türk tarihçiliğinin genelinde görüldüğü gibi, Orta Asya Türk Tarihi sahasında da araştırmacılar bir araya gelip meseleleri çözmek için yollar aramaktadırlar. Bu durum belki de Orta Asya Türk Tarihi üzerinde çalışma yapanları bir araya toplayacak kurumun olmayışı yüzündendir. Kaynağı kıt, belgeleri büyük çoğunlukla Çinceye dayanan bir sahada her araştırmacının şahsî gayretleriyle neticeler çıkartması çok güç olmaktadır. Bu yüzden hâlâ devlet sayısında münakaşalar yaratabilecek problemler ortaya çıkmaktadır.

Şimdiye kadar, bizden başka, bilim âleminde ileriye gitmiş olan milletler, bizim kendi tarihimizin önemli bir sahası için tetkik cemiyetleri kurmuşlar ve araştırmalar yapmışlardır. İşte bunlardan birkaç tanesi: «İngiliz Krallık Asya Cemiyeti», «Fransız Asya Cemiyeti», «Alman Şark Ülkeleri Cemiyeti», «Kuzey Amerika Şark Cemiyeti», «Rus Ulûm Akademisi'nin «Şarkiyat Enstitüsü», « Japon Orta Asya Araştırmaları Enstitüsü» gibi. Bu ülkelerde bu cemiyetler kurulmakla kalmamış, aynı zamanda, hepsinin dünyaca ünlü dergileri Orta Asya sahasında yapılan araştırmalara ve araştırmacıların yazılarına yer vermişlerdir. Ülkemizde kurulan Türk Tarih Kurumu ise, kuruluş gayesinden zamanla uzaklaşmış ve bu saha, bu kurumda da ihmal edilmiştir. Elbette bunun sorumluluğunu şuna ve buna bağlamak imkânsızdır. Bu suç

hepimizindir. Üniversitelerimizde dahi bu saha ihmal edilmekte ve adeta “bize daha çok son devir tarihimiz lâzımdır” zihniyeti hâkim olmaktadır. Duyduğumuza göre, Orta Doğu Teknik Üniversitesi bünyesinde Orta Asya Araştırmaları ile ilgili bir merkez kurulmuştur. Bu merkezin Türk Tarihi için hayırlı olmasını temenni ederim. Bu mevzu da, yıllarını Orta Asya Türk Tarihi için harcamış olan Zeki Velidi Togan 1950 senesinde bakın neler diyor: “Bünyemize uygun Türk Ulûm Akademisi kurmak hususunda 8.6 ve 5.9.1925’te Maarif Vekili Hamdullah Suphi Bey’e takdim ettiğim lâyihanın, aynı fikir taşıyan diğer bir çok Türk aydınlarının senelerden beri, muhtelif vesilelerle matbuatta izhar edegeldikleri büyük dileklerinin kuvveden fiile çıktığını görsem daha çok mesud olurum. Çünkü tarih ve lisanîyet ilimleri ancak müsbet ilimlerle birlikte ve muhtelif ilim mensuplarının yardımıyla işlendikleri zaman lâyük oldukları kıymeti kazanırlar ve metod ancak o şeraitte tam olarak tatbik edilebilir.” Orta Asya sahası için belki de böylece rahmetli Togan’ın bir isteği yerine gelmiş oluyor. Diğer taraftan, bilindiği gibi, Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi’nin kuruluş amacı, yapılacak araştırmaların bir bütünlük içinde yapılması ve disiplinler arasında bir birliğin meydana getirilmesiydi. Orta Asya Türk Tarihi üzerine bildiğim kadarıyla, bu disiplinlerde ortak bir çalışma yapılmamaktadır yahut da yapılamamaktadır. Fakat bu durum gün geçtikçe bu sahanın aleyhine işlemektedir.

Bütün bu saydığımız problemlerin ışığı altında Orta Asya Türk Tarihi çalışmalarında kanaatimizce yapılmasında büyük fayda sağlayacak meselelerimizi şöyle sıralayabiliriz:

Kendi millî tarihimize sahip çıkarak, başka ülkelerin bilim adamları tarafından yazılanları da göz önünde tutup, tamamen ilk el kaynaklara inilerek eserler verilmelidir.

Kendi içimizde dahi henüz karara varılmayan konulara bir çözüm getirmeli ve artık milletin kendi milli tarihini yazarken en önce hallettiği meseleleri halledip bir birlik halinde ortaya çıkmalıyız. Mesele, Orta Asya Türk Tarihinin ne zaman başladığı hakkında hâlâ Türk tarihçileri arasında büyük görüş ayrılıkları bulunmaktadır. Buna bir çözüm bulunmalıdır.

Kişi adlarında ortak bir imlâya sahip olunmalıdır. Bu saha ile ilgili tarihçilerimiz bilhassa kişi adlarını hep kendilerine göre yazmışlardır. Hele Çince'den yapılan tercümelerde bu durum çok açık bir şekilde göze çarpmaktadır. Bugün milletlerarası bilim sahasında kabul edilen Çince transkripsiyon sistemini biz de benimseyerek, kişi, yer, kabile gibi isimlerde bir bütünlük içinde hareket etmeliyiz.

Batılı tarihçilerin hemen hemen hiç ilgilenmedikleri Cengiz'in Türklüğü veya Moğolluğu meselesinde, ülkemiz tarihçileri tarafından bir karara varılması, hem bu dönem için hem de oğulları tarafından kurulmuş olan devletlerin Türklükleri yahut Türk olmayışları açısından önemlidir. Çünkü bizim kanaatimize göre tamamen Türk topluluklarının bulunduğu bölgede kurulan Altın Ordu Devletinin, yapılan Türk Devletlerinin sayısı ile ilgili araştırmada ismi geçmemektedir. İşte bu ve bunun gibi meseleler o zaman kendiliğinden hallolunur kanaatindeyim. Biz esasında bu hususta biraz hissiyattan uzak davranıp, bilhassa bu kişinin veya kişilerin Türk mü yoksa Moğol mu olduğunu bir kenara bırakarak, yaptıklarını doğrudan doğruya millî tarihimize mal edebilirmiyiz, edemezmiyiz, konusunu incelemeyi ihmal etmemeliyiz. Bir devletin kurucusu yahut kuruluşundan sonra başa geçen hükümdarı Türk ve aynı zamanda idareci tabaka da Türk, fakat halk Türk değil ise, o takdirde bu devlete ne göz ile bakacağız? Yahutta bunun tam tersi olarak halk, yani millet tamamen Türk, idareci tabaka yabancıysa, o zaman durum ne olacaktır?

Orta Asya Türk Tarihine ait yukarıda saydığım pek çok yabancı kaynak yanında, kendi dilimizde yazılmış olan Göktürk ve Uygur eserleri çok azdır. Bütün bunlara rağmen, bilhassa Uygur vesikalarının dillercilerimiz ile ortaklaşa değerlendirilmelerinin bilhassa kültür ve ekonomi tarihi açısından çok değerli neticeler vereceği kanaatindeyim.

Olaylarda, keşiflerde, iktisâdî hayatla önemli tesirleri olmuş, devleti kurmuş olanların, büyük fetihlere çıkanların hayat hikâyelerinin, o olayların izah ve tefsiri için önem taşıdığı bir gerçek olduğuna göre, böyle biyografilerin yazılması tarihimizin her safhası için çok elzemse de, Orta Asya Türk Tarihi açısından daha da önem kazanmaktadır. Çünkü kısıtlı olan kaynaklardan yararlanılarak hazırlanacak olan biyografiler, bağlı oldukları siyasî teşekkülün de kısa bir tarihi olarak karşımıza çıkacaktır. Zira, muhit icabı göz önüne tutulacak olursa,

henüz yerleşik hayata geçmemiş göçebe olan bu topluluklarda devletin idaresini ellerine geçirenlerin rolü çok büyük olmuş ve hatta bazı devletler bu kişilerin ölümünden sonra dağılmışlardır. İşte bu yüzden biyografilere önem verilmelidir.

Yukarıda sıralanan düşünceler, aynı zamanda söz konusu sahada en sık karşılaştığımız meselelere çözüm teklifleridir. Bu Kollokyumda tartışılan konuların en kısa zamanda ele alınıp Türk Tarihimiz için hayırlı neticelere varılmasını dilerim.

İKİNCİ BÖLÜM

TANITMA YAZILARI

STRATEGY FOR PEACE (BARIŞ İÇİN STRATEJİ)¹

Birincisi 1974 Nisan'ında Seul'de, ikincisi 1974 Temmuz'unda Taipei'de, üçüncüsü 1974 Aralık'ında Tokyo'da, dördüncüsü 1975 Eylül'ünde Seul'de toplanan Milletlerarası Dünya Barış Konferansı'nın beşincisi 15-16 Aralık 1975 tarihinde Tokyo'da toplanmıştır.

Konferansa Amerika, Filipin, Hong Kong, İngiltere, Japonya, Kore, Malezya, Milliyetçi Çin, Singapur, Tayland ve Türkiye'den 120'ye yakın bilim adamı katılmıştır.

Tertiplenen kongrelere sunulan tebliğlerin basılma işlemi, Japonlar tarafından büyük bir süratle yapılmış ve "Barış için Strateji" ismi altında konferansın bütün tebliğ ve münakaşalarını kitap halinde yayınlamışlardır. Konferansın mahiyeti itibariyle, tebliğ ve mütalaalar kitapta altı bölüm halinde toplanmıştır. İlk bölümde sunulan üç tebliğ, konferansın özüne temel teşkil etmektedir.

Birinci bölümde yer alan ilk tebliğ, Rikkyo Üniversitesi eski rektörü Masatoshi Matsushita tarafından verilen "Barış için Strateji" başlığını taşımaktadır. Matsushita tebliğinde "Barış" kelimesi üzerinde durmuş ve ilk önce marksizm ile ortaya konan barış teorisini ele almıştır. Marksistlere göre Komünist cemiyetlerin anlaşılmasına engel olan en büyük gücün Amerika Birleşik Devletleri olduğunu ve bu güce Marksistlerin "Amerika Emperyalizmi" dediklerini söylemiştir. Bundan dolayı da Amerikan emperyalizmi ve onunla yakın temasta bulunan diğer gruplar "barışın düşmanları" olarak kabul edilir. Bunlara karşı yapılan savaş ise "barış mücadelesi" denmektedir. Matsushita tebliğinde daha sonra hakiki barışın inşasında iki önemli engelin olduğunu, bunlardan birinin komünizm propagandası, diğerinin de hissi barışseverlik olduğunu öne sürmüştür.

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Strategy for Peace", *Türk Kültürü*, Cilt XII, Sayı 166, Ankara, 1976, ss. 61-62.

Birinci bölümde yer alan ikinci tebliğ ise, Güney Karolina Üniversitesi'nden Prof. Richard Louis Walker tarafından "Barışın Tarihi Efsanesi" ismi altında sunulmuştur. Tebliğinde, Çin'in, eski devirlerinden bugüne kadar, barış ile ilgili görüşlerini belirtmiş ve daha sonra tarihi efsanelere dayanarak altı madde halinde topladığı bazı iddialarda bulunmuş ve bunları ispat etmeye çalışmıştır. Walker, barışın sağlanması için "Barış ve Demokrasi"; "Barış ve Adalet"; "Barış ve Dünya İdaresi"; "Barış ve Ticaret"; "Barış ve Silahsızlanma" şeklinde altılı bir tasnif ile mümkün olacağını düşünmektedir.

Bu bölümde yer alan üçüncü tebliğ; Kalifornia Üniversitesi siyaset bilimcisi Prof. Robert Scalapino tarafından "Yirminci yüzyılın sonlarında Barış'ın Problemleri" ismi altında verilmiştir. Scalapino, içinde bulunduğumuz yüzyılın önemine temas ederek mühim meselelerde yetkili şahıslarla devamlı müzakerelerin hem barış, hem de demokrasiye sahip olmak isteyen kimselere hizmet edemeyeceği görüşündedir. Bunun için de ilk olarak, esas prensiplerde anlaşma mevcut olmadığı zaman kuvvet ile pazarlığa girişme gücümüzün olması; ikinci olarak, karşılıklı münasebetler üzerinde ısrarla durulma, müellife göre bugün, bir demokratik cemiyetin siyaset kelime haznesinde "karşılıklı münasebetler"den daha önemli bir terim olmamalıdır; üçüncü olarak, cemiyetimizde esas değerler ve amaçlarla ilgili olan, otorite ve hürriyet arasında dengeyi sağlama ve hürriyet ve nizama riayetsizlik arasındaki farkı ortaya koyma gücünü belirleyen yeni bir fikir mütabakatının elde edilmesinin mutlaka sağlanması; dördüncü olarak, her milleti, her yerde, tarz ve hareketlerinden mesul tutmak ve hiçbir meseleyi veya memleketi mesuliyet ve hesap verme dışında bırakmamak suretiyle mühim meselelerin hal edileceği kanaatindedir.

Bu konferansa Türkiye'yi temsilen, Hacettepe Üniversitesi Tarih Profesörü Ercüment Kuran katılmış ve Scalapino'ya " Bu detente politikası devrinde Nato'nun rolünün ve durumunun ne olacağını" sormuş ve "Türkiye'de Nato ve Cento'nun ne dereceye kadar müessir olabileceği hakkında bizim tereddütümüz vardır. Aynı zamanda Varşova Paktı askeri güçlerine karşı Nato'nun zayıf kalmasından da endişeliyiz" demiştir. Scalapino verdiği cevapta ise kısaca şunları söylemiştir: "Prensiplerde ve belirli siyasetlerde temelde farklılıklarımızın olduğu bu devirde Nato, kuvvet yolu ile müzakere olunabilmesi için kuvveti

temsil eden veya temsil etmesi gereken taraftır.” “Sovyetler Birliği, beraber yaşıyan devletler, bölünmüş bir Avrupa ile temasta bulunmayı tercih edecektir. Bu da Sovyetlere müzakerelerde, yenici bir güç verecektir. Bu, bana göre, Avrupa’nın zararınadır. Gerekli olan husus, bana göre, bugünkü insanlara kuvvetin değerini her yönü ile politik bir vasıta, müzakere unsuru ve aynı zamanda askeri savunma şekillendiricisi olarak anlatılmalı ve izah edilmelidir.”

Prof. Kuran “Türkiye’de Komünizmin tehdidi ve buna karşı tepki” isimli mütalaasında ise, 1945 ile 1961 arasında Türkiye’de meydana gelen değişikliklere –Batı tarzında bir demokrasinin başlaması, Nato’ya girilmesi, 1960 ihtilali ve 1961 anayasası- kısaca temas ettikten sonra 1960-1970 seneleri arasında sol yayınların fazlasıyla yayıldığına ve Türk aydınının beyinlerinin yıkandığına işaret etmiş ve bu durum karşısında, 12 Mart 1971’de, Türk ordusunun müdahaleye mecbur kaldığından bahsetmiştir. Prof. Kuran devamla, komünist güçlere karşı milliyetçi gençliğin teşkilatlandığını ve bir Kültür Bakanlığı kurularak aşırı sol propagandaya karşı kitaplar ve fikir mecmuaları basma işini üzerine aldığını anlatmıştır. Bundan başka Türk demokrasisini idame ettirmek için hemen hemen bütün yayın organlarının ortak hareket etme kararı aldığını söylemiş ve bunları Türk aydınının komünist tehlikesinden haberdar olmaya başladıklarını gösteren iyi işaretler olarak vasıflandırmıştır.

Hemen hemen bütün tebliğlerde geçen “Barış” kelimesi demokrasinin bir unsuru olarak ele alınmış ve Barış’ı engelleyen unsur olarak da komünizm gösterilmiştir.

VIII. TÜRK TARİH KONGRESİ (ANKARA, 11-15 EKİM 1976)¹

11 Ekim 1976 günü saat 10.30'da Sayın Cumhurbaşkanı Fahri Korutürk'ün Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi'nin Fârâbî Salonu'nda yaptığı açış konuşmasıyla çalışmalarına başlayan VIII. Türk Tarih Kongresi 15 Ekim 1976 gününe kadar devam etmiş ve 300'den fazla tebliğ okunup tartışılmıştır. Çalışmalar aşağıdaki sekiyonlarda yapılmıştır:

Eski Anadolu ve Yakın Doğu,
Orta Asya ve Ortaçağ Türk Tarihi ve Türkiye Tarihi,
Osmanlı Tarihi,
Birinci Meşrutiyet,
Türkiye Cumhuriyeti ve Türk Devrimi Tarihi.

Türk Tarih Kurumu Toplantı Salonunda yapılan Orta Asya ve Ortaçağ Türk Tarihi ve Türkiye Tarihi sekiyonu 11 Ekim 1976 günü öğleden sonra saat 14.30'da Prof. Dr. Semavi Eyice'nin başkanlığında ilk toplantısını yaparak çalışmalarına başlamıştır. 39 tebliğin yer aldığı bu sekiyonda dikkatimizi çeken şu tebliğler olmuştur:

İlk günkü çalışmalarda Hans W. Haussing (Batı Almanya), «Reste alttürkischer Mythen zur eigenen Stammesbildung und die spateren literarischen Nachschöpfungen / Türk kabilelerinin teşekkülü üzerine eski efsane kalıntıları ve bunlardan daha sonra meydana getirilen yeni efsaneler», Neşet Çağatay, “Fütüvvetnâmeler nedir? Niçin düzenlenmişlerdir?» ve Masao Mori (Japonya), ‘Bökli’, ‘Bükli’ şeklinde transkripsiyon edilen kelime üzerine» isimli tebliğlerini okumuşlardır. Masao Mori tebliğinde kısaca şunları söylemiştir: Orhun kitâbelerindeki “Bökli, Bükli”1 şeklinde okunan kabile Kao-chü-li devletini kurmuştur. Çincede «mo» şeklinde telâffuz edilen bu kabile isminin Göktürk'ler

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. “VIII. Türk Tarih Kongresi”, (R. Önsoy ile birlikte) *Türk Kültürü*, Cilt XV, Sayı 170, Ankara, 1976, ss. 56-58.

tarafından “bök” şeklinde telâffuz edilebileceğini öne sürerek bu kabilenin kurduğu devlete Kao-chü-li yani Bök eli -Böklilerin devleti- denilmiş olduğunu ortaya koymuştur.

İkinci günkü çalışmalarda Mehlika Aktok-Kaşgarlı (Fransa), «Orta-çağ'da Türk-Ermeni ilişkileri - Ermeni kaynaklarının incelenmesi ve kritiği»; Berthold Spuler (Batı Almanya), “Problem of Turkish History during the 10-11 Centuries/10 ve 11. yüzyıllarda Türk Tarihinin problemleri”; Irène Mélikoff (Fransa), “Turcs, Byzantins et Catalans au 14e siecle/14. yüzyılda Türkler, Bizanslar ve Katalanlar”; E. Eickhoff (Batı Almanya), “The place of the Battle of Myriocephalon/Miryekefalon Savaşının yeri” isimli tebliğlerini okumuşlardır. Eickhoff, Mirykefalon savaşının (1176) yapıldığı mevkiin Düzbel olmayıp Sultan Dağı'nın kuzeybatı yamaçları olabileceğini öne sürmüştür.

Üçüncü günkü çalışmalarda Erdoğan Mercii, «Bir protokol memuru olarak Resûldar»; Emel Esin, “VIII-IX. yüzyıllarda Sır-Derya Oğuzlarının kültürü hakkında notlar”; M. Guboğlu (Romanya), “Romen Ulusunun eski Türk kavimleri ile ilişkileri hakkında”; Enver Konukçu, “Kalaç Sultanı Alâeddin Muhammed Şah ve Onun Hind siyaseti” isimli tebliğlerini sunmuşlardır.

Dördüncü günkü çalışmalarda Pulat Otkan, “Yerleşik Çin toplumunun ilk göçebe yöneticileri: Hunların birinci Chao Devletinde yönetim teşkilâtı»; Özkan İzgi, «Uygur alım-satım vesikalarında cezanın ödendiği bazı müessese ve şahıslar»; Hakkı Dursun Yıldız, “Müslümanların Hazarlar arasında yayılması” isimli tebliğlerini sunmuşlardır.

Son günkü çalışmalarda ise Ziya Musa Buniatov, “İta Al-Fuvati'nin Telhis macma al-adap fi mu'cam al-alkap eserinde belirtilen Konya Sultanlığı'nın görevli şahısları”; Semavi Eyice, “Silifke ve çevresinde arkeoloji araştırmaları”; Aysıl Tükel Yavuz, “Anadolu Selçuklu camilerinin fiziksel özellikleri”; Zeynep Korkmaz, “Anadolu yazı dilinin tarihî gelişmesinde Beylikler Devri Türkçesinin yeri” ve bu seksiyonun son konuşmacısı olarak Tuncer Baykara, “Bir Türk kültür gerçeği: Kızkulesi” isimli tebliğlerini okumuşlardır.

Osmanlı Tarihi seksiyonu ise kongrenin en kalabalık bölümlerinden birisi olup, son güne kadar iki kısım halinde (A ve B seksiyonları) yürütülmüştür. Bu bakımdan bütün tebliğleri dinlemek mümkün

olmamıştır. Takip etmek imkânını bulduğumuz tebliğlerden bazıları şunlardır: İlk konuşmacı Fahir İz (ABD), “Saltuk-nâme”yi etraflı bir şekilde ele alarak antropolog, folklorcu ve din tarihçileri için taşıdığı kıymeti belirtti.

Hamburg’lu araştırmacı H. Sohrweide (Batı Almanya), “Das Enis el -qulüp, ein verschlossenes Werk des Historikers Mustafa Ali / Enis ül Kulüp, tarihçi Mustafa Ali’nin bilinmeyen bir eseri” konulu, ilgiyle takip edilen bir tebliğ okudu.

Salih Özbaran’ın “XVI. Asır Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili Portekizce kaynaklar” adlı tebliği bu konuda çalışacak olan araştırmacılar için geniş malzeme ihtiva etmektedir.

Bekir Kütükoğlu, “Seyyid Lokmân’-m Zübdetü’t-Tevârih’i” konulu ilgi çekici bir tebliğ sundu.

Geniş bibliyografya bilgisine sahip olan Adnan Erzi’nin tebliği “Türk ve Türkiye Tarihi araştırmaları ile ilgili bibliyografya meseleleri” idi.

“Zur osmanischen Herrschaft in Innerarabien im 19. und 20. Jahrhundert / 19. ve 20. Yüzyıllarda Orta Arabistan’da Osmanlı Egemenliği Hakkında Bazı Notlar” adlı tebliğin sahibi Hans-Jürgen Kornrumpf (Batı Almanya), konuşmasında Bâb-i Ali’nin son iki asırdaki Arabistan politikasını ele aldı.

Abdurrahman Çaycı da “Trablusgarb Hinterlandı Meselesiyle İlgili Osmanlı Siyaseti” başlığını taşıyan tebliğinde Trablusgarb Hinterlandı meselesinin meydana çıkış ve gelişmesini ortaya koyarak, Osmanlı Devletinin tutumu ve meselenin çözüm şeklini belirtti.

Klaus Kreiser (B. Almanya), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Muhacirler Meselesi” konulu tebliğinde çeşitli kaynaklara dayanarak Rumeli göçlerinin bir değerlendirmesini yaptı.

Hüseyin Yurdaydın, “Matrakçı Nasuh’a Göre İstanbul-Budapeşte Arası Menzilleri” başlıklı bir tebliğ; verdi.

Balkan Yarımadası ile ilgili diğer bir tebliği de Ö. Lütfi Barkan sundu. “Balkan Şehirlerinin Osmanlı İdaresindeki Oluşum ve Gelişimleri

Üzerinde Araştırmalar”ı konu alan son derece ilgi çekici konuşması zevkle takip edildi.

Irène Beldiceanu’nun (Fransa), “XV. ve XVI. Asırlarda Anadolu’da Ortakçılar” başlıklı konuşması Osmanlı İktisat Tarihine ışıktutacak vasıfta idi.

Yaşar Yücel, “Osmanlı İdarî Yapısında Taşra Ümerâsının Yeri” konulu tebliğinde XVI. Asır Osmanlı kurumlarında meydana gelen bün-yedeğişikliğinde taşra ümerâsının rolünü belirtti.

XVIII. Asır başlarında Antakya’da Belen yakınlarında, Hac yolunun emniyetini sağlamak için, Sadrazam Mora’lı Hasan Paşa tarafından inşa ettirilen “Karamort Külliyesi”ne âit teferruatlı bilgi ihtiva eden bir tebliğ de Prof. Dr. Nejat Göyünç tarafından sunuldu.

Özdemir Nutku, «II. Mahmut Döneminde Düzenlenen Önemli Şenlikler» adlı konuşmasında bu şenliklerin ehemmiyetini ve kültür tarihimizdeki yerini belirtti.

Türkiye’nin Ekonomik Tarih ile ilgili olarak Rifat Önsöy tarafından “1850-1871 Türk Bavyera İktisadî İlişkileri”; Mübahat Kütükoğlu tarafından “Tütün Zer’iyye Resmi ve Dış Tesirlerle Kaldırılması” ve Suraiya Faroqhi tarafından da “19. Yüzyılın başında Antalya Limanı” konulu tebliğler verildi.

Ercümen Kuran ilgiyle takip edilen “Türkiye’de İnsan Hakları ve Sadık Rifat Paşa” adlı tebliğinde 1839 Fermanı’nın fikrî yönden hazırlanmasında Sadık Rifat Paşa’nın rolünü belirtti.

Son konuşmacı Müjgân Cunbur da “Kütüphanelerimizin Manzum Tarih ve Kitabeleri” konulu bir tebliğ sundu.

Tarih Kurumu tarafından hazırlanan Kongre, başta yerli ve yabancı birçok tarihçilerin tanışmasına vesile olduğu, gibi, Kongreye katılanlar da yapılan veya yapılmakta olan birçok değerli çalışmalardan haberdar olmuşlardır.

**DR. LARS NYMAN, GREAT BRİTAIN AND CHİNESE,
RUSSİAN AND JAPANESE INTEREST İN SİNKİANG,
1918-1934**

**(BÜYÜK BRİTANYA, ÇİN, RUSYA VE JAPONYA'NIN
SİNKİANG'DAKİ MENFAATLERİ, 1918-1934)¹**

Türkiye'de maalesef ihmal edilen bir sahada yapılan bu doktora çalışması, biz Türkler olarak kendi tarihimize alâkadar olmamızın ne kadar lüzumlu olduğunu ortaya koymaktadır. Dr. Nyman tarafından yapılan bu çalışma, uzak Doğu tarihinin bizlerle ilgili kısmını tamamen ele almasa bile yine de ele alınması zaruri bir devreyi içine almaktadır.

Eserin ilk bölümü olan giriş kısmında (s. 1-8), yapılan bu çalışmada faydalanılan kaynaklardan söz edilmektedir. Eserin yazılmasında yardımcı olan kaynaklar, İngiltere, Almanya ve İsveç arşivlerinde bulunan vesikalar, hâtıralar, seyahat notları, gazeteler ile şahıslarla yapılmış olan mülakatlar temel teşkil etmiştir. Gördüğümüz kadarıyla pek çok kitap ve makale gözden geçirilmiştir. Fakat gerek bibliyografya gerekse dip notlar incelendiğinde bu devrin içinde yaşamış olan Türk tarihçilerinin eserlerinden yeteri kadar faydalanılmış olduğu ortaya çıkmaktadır. Halbuki hepsi ana kaynak hüviyetinde olan bu eserlerden de faydalanılması, kanâatimizce bu kitabın değerini çok daha fazla arttırabilirdi. Bu faydalanılabilecek kitaplardan bazıları şunlar olabilir: Zeki Velidi Togan, **Türkili (Türkistan ve Yakın Tarihi)**, İstanbul, 1942-47, Z.V. Togan, **Hâtıralar, Türkistan ve Diğer Müslüman Doğu Türklerinin Millî Varlık ve Kültür Mücadeleleri**, İstanbul, 1969, Mehmet Emin Buğra, **Doğu Türkistan'ın Hürriyet Dâvası ve Çin Siyaseti**, İstanbul, 1954, Amaç Karahoca, **Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi**,

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Dr. Lars Nyman, Great Britain and Chinese, Russian and Japanese Interest in Sinkiang, 1918-1934", *Türk Kültürü*, Cilt XVI, Sayı 183, Ankara, 1978, ss. 51-53.

İstanbul, 1960, İsâ Yusuf Alptekin'in pek çok kitap ve makalesinin yanında bilhassa **Doğu Türkistan Faciası**, İstanbul, 1952 kitabını gösterebiliriz.

Kitabın ikinci bölümünde (s. 10-13) Doğu Türkistan'ın coğrafi sınırları ve komşuları belirtilmiştir. 1.500 milyon km² olan ve nüfusu 2.5 milyonu bulan bu ülkenin %80'ni Türkler teşkil etmektedir. Bu Türk nüfusunun büyük kısmını da başta Uygurlar olmak üzere Kazaklar ve Kırgızların meydana getirdiğini öğreniyoruz. Nüfusun diğer %20'sini ise Moğollar, Tacikler, Çinliler ve Mançular teşkil etmektedir.

Üçüncü bölümde (s. 16-19) Doğu Türkistan'ın 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren târihi gelişiminden söz edilmektedir. Yazara göre, 1758'den itibaren doğrudan yahut vasıtalı olarak Doğu Türkistan Çin hâkimiyetine girmiştir. 1872'de Rusya, 1874'de İngiltere ile yapılan diplomatik münâsebetlerin neticesinde ticarî münâsebetler başlamıştır. Aynı dönemde Yakub Beg Osmanlılardan diplomatik ve askerî destek görüyordu. Fakat Yakub Beg'in ölümünden sonra Çinliler 1876'da Cungarya'yı, 1877'de Kaşgar'ı ele geçirmişlerdir. Bu tarihten sonra 1884'de Çin sarayı bu bölgeyi Çin'in bir eyâleti olarak kendi bünyesine katmış ve Hsin-chiang (Sinkiang) [Yeni Sınırlar] adını vermişlerdi.

Doğu Türkistan'ın Çin hâkimiyetine girişine kadar olan devre Dr. Nyman tarafından çok kısa olarak işlenmiştir. Kanâatimizce 20-30 senelik bu dönem Doğu Türkistan tarihinin en hayatî devresidir. Çünkü, çeşitli sebeplerden dolayı idame ettirilememiş olan bir bağımsızlıktan sonradır ki diğer ülkelerin bu topraklardan istekleri artmıştır. Kitabın bu boşluğunu doldurabilmek amacı ile çok kısa olarak bu dönemi ele almakta fayda görüyorum.

Doğu Türkistan Çin yönetiminden bıktığından Çin boyunduruğundan kurtulma isteği ile pek çok defa Çin'e karşı ayaklanmıştır. Bu isyanların sebepleri muhtelifdir. Bir defa, Çin'in dış savaşlar ve iç isyanlar dolayısıyla bozulan ekonomisi, Doğu Türkistan'ı da etkilemiş ve Çinliler tarafından fazla vergi istenmeye bağlanmıştır. Bir başka sebep ise, Doğu Türkistan'ın Çin'in sınır bölgesinde olması kendilerini ve dolayısıyla Çin'i korumak amacıyla daha fazla asker beslemeleridir. Bir üçüncü sebep olarak da kendi kendilerini yönetecek güçte olduklarını göstermek içindi. Diğer taraftan Çinliler, Doğu Türkistan'dan ken-

di egemenliklerini sürdürebilmek için kendilerine hizmet eden Türk Beg'lerine unvanlar vermişler ve bu durum aristokratlar ve halk diye ikiye bölünmeye yol açmıştır. Yine Doğu Türkistan'da küçük bağımsız devletler kurmak için ortaya çıkan Hocalar, ilk plânda hükümdar olmak ve saltanat sürmek istemelerinden dolayı halk üzerinde menfi tesir bırakmıştı, içteki bütün bu hadiselerle karşı, Çinlilerin Doğu Türkistan halkına yaptıkları baskılar neticesinde 1864 yılında başlayan ayaklanmalar sonucu Kuca, Kulca, Hotan, Kaşgar ve Yarkent'e bağımsız mahallî hükümetler kurulmuştur. Ayrı bağımsız devletler kurmuş olan bu şahıslar bu sefer kendi aralarında mücadeleye girişmişlerdir, işte bu sırada Yakub Beg, Doğu Türkistan'ın bağımsız fakat tek bir devlet hâlinde kurulması için ortaya çıkmış ve kısa zamanda başarıya ulaşmıştır. Yakub Beg'in kurduğu bu devletin Osmanlı Devleti tarafından tanınması ve Rusya ile İngiltere'nin ticarî ve siyasî andlaşmalar imzalamaları kendisi için büyük başarı olmuştur»

Yakub Beg'in ölümü üzerine oğulları aynı başarıyı devam ettirememiş ve bu bağımsız devlet on bir yıldan sonra tekrar Çin egemenliği altına girmiştir. Bu dönem için, Wen Chang-chu, **The Moslem Kebellion in North West China**, Paris, 1961 ve Hsin Chiang-shih, **Doğu Türkistan Tarihi**, Taipei, 1962 kitaplarında hâdiseleri daha açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır.

Bugünkü siyasî durumlarını göz önünde tutarak, Doğu Türkistan'a Çin Türkistan'ı veya Sinkiang, Batı Türkistan'a da Rus Türkistan'ı denmesi herhalde yapılan büyük bir haksızlık olacaktır. Bu her iki geniş bölge târihte uzun zamandan beri Türkistan olarak bilinmektedir. Bu yönden de Dr. Nyman'ın bir yaklaşımda bulunması herhalde faydalı olurdu.

Kitabın dördüncü bölümü (s. 19-78) Doğu Türkistan'ın 1918-1928 yılları arasındaki dönemini ele almaktadır. Burada 1928 yılına kadar Doğu Türkistan eyalet valisi olan Yang Tsen-hsin'in faaliyetlerinden söz edilmektedir. Yang, içte kendisine karşı yapılan hareketleri bastırmış hattâ İli bölgesinin bağımsızlık ilânına karşı koymuştur. Yang'ın yegane amacı, Pekin'deki Çin hükümetinden ayrılmayıp bağımsız bir şekilde bölgeyi idare etmek istediğini görüyoruz. Dış siyâset açısından da Anglo-Sovyet kuvvetleri arasında bir denge sağlamak istiyordu. İngilizler 1925'lere kadar Çin ile yakın münasebetlerinden dolayı

Kaşgar'ı Rusya'nın tesir sahasından uzak tutmayı başarmışlardı. Bu zamana kadar Kaşgar'a yapılan bütün Sovyet diplomatik hücumlar boşa çıkmıştır. Çin-İngiliz münâsebetleri, Rusya ve Hindistan arasında Çin için bir tampon bölgesi vazifesi gören Kaşgar'dan dolayı ortaya çıkmıştır. Rusya'nın ise Doğu Türkistan'ın bazı şehirlerindeki konsolosluk kurmasıyla, Yang'ın tarafsızlık siyaseti, Çungarya'da son buldu. Rusya, Doğu Türkistan'ın sadece ismen Çin eyaleti olarak kalmasını istiyordu. Bunun bariz örneği Yang'ın öldürülmesinde Rusya'nın pasif kalması neticede Rusya'nın Doğu Türkistan'a nüfuz etme güçlerini kolaylaştırmıştır. Yang'ın Doğu Türkistan'ın başına geçmesiyle, buradaki Çinli idareci sınıf, Pekin'e bağlı kalmakla beraber, kendilerinin bağımsız hareket etmelerini istemeleri ve sadece, Çin'in ihtiyacı olduğu zamanlarda Doğu Türkistan'dan vergi alımını yükseltmeleri kendi aleyhlerine olmuş ve iç ayaklanmalara yol açmıştır. Diğer taraftan. Doğu Türkistan'ı Çin için kurtaran Yang'ın Komıngtan tarafından öldürülmesi Çin'in diğer devletlere karşı politik tesirini azaltmıştır. Japonya'nın Doğu Türkistan'dan istekleri veya buraya tesirleri daha ziyade ticarete dayanıyordu. Diğer yandan Japonlar'm Doğu Türkistan'daki fiilî tesirleri 1921 yılında bazı illerdeki memurlarının buradan ayrılmasıyla son bulmuştur.

Eserin beşinci bölümü (s. 79-130) Doğu Türkistan'ın 1928-1934 yılları arasındaki iç ve dış siyâsetine ayrılmıştır. 1930'a kadar İngiltere, Kaşgar'ı idare etmiş, fakat Hami'de 1930'da Maksud Şah'ın ölümünden sonra çıkan hâdiselerde yaptığı silâh satışından dolayı Doğu Türkistan'daki İngiliz tesiri ters tepki göstermiş ve buna ilâve olarak Askerî Hakların ilgası, 1929'daki Dünya buhranı, 1930'lardan sonra Kaşgar'da İngiliz tesirinin azalmasına yol açmıştır. Rusya ise, Çin'in Doğu Türkistan'ı kötü idare ettiğini devamlı bir şekilde siyasî bir istismar olarak ele almış, bunun yanında 1930'daki Doğu Türkistan-Sibiryâ demiryolunun açılışı sebebiyle Çungarya'daki kendi idaresini kabul ettirebilmek için iyi bir zemin hazırlamıştı. 1930'daki Sovyet-Çin ticaret tekelini sağlamıştır, Çungarya'nın ticarî yönden Rusya'ya bağlanmasından sonra 1933-1934 yıllarında Çinli General Sheng'in kukla hükûmeti tamamen Rusya'nın eline geçmiştir. Zaman ve yere bağlı olarak Doğu Türkistan'daki Rusya'nın siyasî ve ticarî tesirleri arasında bir bağlantı olduğu görülür. Bu durum Kaşgar için de geçerli olmaktadır. Doğu Türkistan'ın yarı bağımsız durumu ve Çin'in ticaret hacminin zayıflaması

üzerine, Doğu Türkistan'ı idare eden Çin idareci sınıfı tarafından Pekin yerine Nanking'deki Komintang merkezî hükümetini tanımış olmaları, Türkistan ahalisinin dışa karşı daha az korunur bir hale getirmiş ve içte çeşitli yerlerde eskiden olduğu gibi tekrar bağımsızlık mücadelelerine girişen Türkistanlıları ortaya çıkarmıştır. Bu durum ise Doğu Türkistan halkı için daha da olumsuz bir hal almıştır.

Doğu Türkistan'a yabancıların el uzatmasının sebeplerini kısaca şöyle hülâsa edebiliriz: Bu bölgenin ticaret yollarının en işlek bir yeri olması, bölgede bulunan madenlerin diğer ülkeler tarafından ele geçirilmek istenmesi, Çin'in sınır eyâleti olarak bilhassa Rusya'ya karşı bu yerlerin tampon bölge olarak kullanılmak istenmesi, İngilizlerin Hindistan ve Kaşgar'daki hâkimiyetlerinin devamı için bu bölgeyi ele geçirmek istemeleri, Rusya'nın bilhassa Cuncarya bölgesini Çin'e karşı bir koz olarak elde tutmak gayretleri, Japonya'nın ise, doğrudan doğruya ticaret yapmak ve madenleri işletebilmek gayretleri neticesinde 1918-1934 arası hâdiseleri çok grift olarak birbirinin içine girmiştir.

Yukarıdaki bu bölümlerden sonra Doğu Türkistan'a 1918-1934 yılları arasında yabancı tesirlerin bir hülâsası (s. 133-134), netice bölümü (s. 135-138), Notlar (s. 139-159), Arşiv kaynakları (s. 160), yapılan mü-lakatların tarihleri (s. 160), bibliyografya (s. 161-163), kısaltmalar (s. 164), şahıs indeksi (s. 164-165) yer almaktadır.

ACTA ASIATICA, BULLETIN OF THE INSTITUTE OF EASTERN CULTURE¹

“Historical Studies on Central Asla in Japan” (“Japonya’da Orta Asya Tarihine âit çalışmalar”) adı altında hususî bir sayı çıkaran The TOHO GAKKAI Enstitüsü’nün bu dergisi, içinde bulunduğumuz yüz-yılın başlarından itibaren Orta Asya Türk Tarihi araştırma ve çalışmalarına büyük bir yön vermiş olan Japon bilim adamlarının bâzılarının en son çalışmalarına yer vermiş bulunmaktadır. Şimdiye kadar Japonya’da yapılmış olan çalışmaları takip etmemize rağmen, yazılan eserlerin çoğunun Japonca olması, bir güçlük olarak ortaya çıkmaktaydı. Meseleleri derinlemesine ve çoğu zaman çok doğru teşhisler ortaya koyarak, Orta Asya Türk Tarihi hakkında yeni bilgilerin ortaya çıkmasına yardım eden Japon bilim adamlarına teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Elimizdeki dergi, Prof. Haneda Akira tarafından yazılmış “Introduction” (Giriş) kısmından başka daha 4 ayrı makaleyi kapsamaktadır. Biz bu derginin tanıtmasını yaparken, birbirinden ehemmiyetli olan yazıların bilhassa “giriş” kısmından fazlaca söz etmeyi daha uygun bulduk. Çünkü, bu kısımda, Orta Asya Türk Tarihi hakkında ana hatlarıyla bilgi verilmiştir.

Orta Asya Türk Tarihi hakkında gerçekten büyük çalışmalar içine girmiş olan ve belki de bunların bir neticesi olarak bu makalesinde bir senteze varmış olan Prof. Haneda, bu çalışmasını iki kısımda incelemiştir. 1 “Problems of the Turkicization” (Türkleşme meseleleri), 2 - “Problems of the Islamization” (İslâmlaşma meseleleri). Prof. Haneda makalesinin ilk bölümünde, Orta Asya’dan umumî olarak bahsettikten sonra, Türk kabilelerinden söz etmektedir. İlk zamanlarda, Orta Asya’nın Kuzey ve kısmen Güney kısımlarında göçebe olarak yaşayan ve zamanla vahaların yerleşik insanların yaşayışına ayak uyduran

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. “Acta Asiatica, Bulletin of the Institute of Eastern Culture”, *Türk Kültürü*, Cilt XVII, Sayı 193, Ankara, 1978, ss. 61-64.

bu Türk kabilelerinden, ilk defa teşkilâtlı bir şekilde ortaya çıkan Hsiung-nu (Hun)lardan söz edilmektedir. Hunlarla birlikte, o zamanlarda Orta Asya’da yaşayan kabileler sıralanmakta ve bunların birbirleriyle olan münasebetleri anlatılmaktadır.

Haneda’nın makalesinde, Uygur Türklerinin de bir bölüm halinde, 8. yüzyıldan 14. yüzyıl sonlarına kadar geçirdiği merhaleler ele alınmıştır. Uygur Devleti, İdikut’un hükümdarlığı altında Kaydu’nun isyanı (1260) ile son bulmasına rağmen, Turfan ve Hami’de 16. yüzyıla kadar dağınık bir şekilde yaşamışlardır.

Târih-i Raşidî’de bahsedilen “Uyguristan” tâbirinin bu yüzden verildiği burada söz konusu edilebilir.² Prof. Haneda, bu arada, Takeo Abe’nin “Where was the Capital of the West Uighurs?” isimli makalesine atıfta bulunarak, Abe’nin şimdiye kadar ortaya atılmamış olan bir fikrinden (Turfan Uygurlarının başkentinin Beşbalık veya Kao-ch’ang şehirlerinden hangisi olduğu münakaşa edilmiş ve Abe tarafından Beşbalık olarak kabul edilmiştir) Söz etmiştir. Biz de yaptığımız bir çalışmada Abe’nin bu fikrine karşı çıkmış ve Turfan Uygurlarının başkentinin Kao-ch’ang olduğunu ısrarla belirtmiştik.³ Haneda’da, Abe’nin bu tezinden dolayı ortaya bazı sakıncaların çıkmasını kaydetmektedir. Burada kısaca bu iki bilim adamının arasında geçen ilmî münakaşadan bir bölüm nakletmeyi faydalı bulmaktayız. Prof. Abe’nin ileri sürdüğü fikre göre,» Beşbalık, Turfan Uygurlarının başkentidir. Kao-ch’ang ise Kağan sülâlesinden gelen bir prensin vali olarak oturduğu bir şehirdir. Yine Abe’nin fikrine göre,⁴ Beşbalık’ta hüküm süren hükümdar ailesi, kağan soyundan gelmektedir. Prof. Haneda ise bu fikirleri kabul etmeyerek, Kao-ch’ang şehrini Turfan Uygurlarının başkenti olarak görüyor ve hükümdar ailesi için de haklı olarak şu soruyu sorarak Prof. Abe’nin fikrini reddediyor. “Eğer, Beşbalık’ın hükümdar ailesi kağan soyundan geliyorsa, acaba hangi sebepten büyük bir ihtimalle Basmil menşeyü olan “İdikut” unvanı bu Uygurların hükümdarlarına verilmiştir;” Hakikaten biz biliyoruz ki, Turfan Uygurları Cengiz’in vassalı

² Elias, Ney, ed., *A History of the Moghuls of Central Asia, Being the “Tarikh-i Bashidi” of Mirza Muhammad Haidar Dughlad*, ter. Edward Denison Ross, London, 1898, s. 73.

³ Özkan İzgi, *The Itinerary of Wang Yen-te to Kao-ch’ang (981-984)*, Harvard Üniversitesi, 1972, Basılmamış Doktora tezi, ss. 14-18.

⁴ Abe Takeo, “Where was the Capital of the West Uighurs?” *Silver Jubiles Volume of the Zinbun-Kagaku-Kenkyusyo*, Tokyo, 1954, ss. 435-350.

olduğu dönemden itibaren -1209- İdikut unvanlı hükümdar tarafından idare ediliyordu.

Orta Asya'nın Türkleşmesi meselesinde, Turfan Uygurlarının büyük rolü olduğunu, Moğolistan steplerinde hâlâ göçebeliliğin devam etmesin rağmen bu Uygurların yerleşik hayata geçtiğini ve bu yerleşikliğin Claude Cahen'in Anadolu'nun Türkleşmesi hakkındaki çalışmasında belirttiği gibi⁵ Orta Asya'da yerleşme temayülü daha çok kasaba ve şehirlerde olmuş fakat bütün bir ülkede gerçekleşmemiştir. Turfan bölgesinin Moğol istilâsından önce tamamen Türkleştiğini kaydeden Haneda, Maverâünnehr'in bu Uygurların oturduğu Tarım bölgesine benzemediğini ve Türkleşme için daha uzun bir zaman olduğunu kaydetmektedir. Fakat bu bölgenin de, Timurlular'ın ortaya çıkmasından evvel, yâni 14. yüzyılın ikinci yarısından evvel Türkleştiği belirtilmektedir.

Haneda, İslâmlaşma meseleleri bölümünde, dünya dinlerinin gelişmesinin daha ziyade kasaba ve şehirlerde olduğu gerçeğini ortaya koyduktan sonra, İslâmiyetin de müesseseleri ve idarî teşkilatlarıyla kasaba ve şehirlerde geliştiğini kaydetmektedir. Haneda, İslâm ayinlerinin ve âdetlerinin, göçebe olan halktan ziyade, şehirleşmiş halk tarafından bilinmekte olduğunu ve 642 tarihinde, Müslüman Arapların Maverâünnehr'e girişleriyle başlayan ve İbn Qutayba'nın (706-715) tarihlerinde Fergana, Buhara ve Semerkand gibi şehirlere ve daha sonra da Kaşgar'a ilerlemesi sonucu bütün bu bölgenin İslâmiyeti tanımalarına sebep olduğunu kaydetmektedir. Neticede, Maverâünnehr'de ilk olarak mahalli bir sülâle kuran Samaniler (847-999) zamanında bütün bu bölge İslâmiyetle iyice iç içe girmiş olmaktaydı. Daha önce Vihara adı verilen Budist manastırlarının yerini "medrese"lerin alması, Maverâünnehr'deki İslamların koloniler kurarak, göçebe Türklerin topraklarına yerleşmeleri, çoğu şamanist olan göçebelerin üzerinde tesir yapmıştır. Haneda makalesinde daha sonra, Satuk Buğra Han'ın İslâmiyeti kabulünü, mabetler yerine camilerin yapılmasını ve bu zamanda dervişlerin Türkler arasında propaganda yapmalarının Türklerin İslâmlaşması için bir çabukluk sağladığı belirtilmektedir. Moğol devrinde ise, bilhassa Çagataylılar zamanında, 13. yüzyılın ikinci yarısında Maverâünnehr'de yerleştirme hareketinin başlaması yanında,

⁵ Claude Cahen, *Pre-Ottoman Turkey*, New York, 1968, s. s. 151.

kuvvetli bir göçebe ananesine sahip olan Moğolistan'da ancak Tuğluk Timur (1348-1368) zamanında ilk defa İslâmiyetin bu bölgelere girdiği kaydedilmektedir. Timur'un koruyuculuğu altında Nakşibendi tarikatı ise, Orta Asya'da Türkleşmiş olan Moğolların ve hattâ Anadolu'daki Türkler arasında büyük bir faaliyet göstermiştir. Doğu Türkistan'nın tamamen İslâmlaşması ise, Çağatay sülâlesinin Tarım bölgesinde tamamen yerleşmesi sonunda gerçekleşmiştir.

Dergideki ikinci makale "Uighuristan" (Uyguristan) başlığı altında (ss. 22-45) Oda Juten tarafından yazılmıştır. Bu makalede Turfan ve Hami bölgelerini kapsayan ve "Uyguristan" olarak isimlendirilen Yüan-Moğol- (1280-1368) sülâlesinin yıkılmasından sonraki devreyi kapsamaktadır. Bu zamanda, Turfan'da oturanlar iki gruba ayrılmışlardır: Bunlar, Müslümanlar ve Uygurlar'dır. Her iki gurupta Uygurca konuşmaktadırlar. 15. yüzyılın ilk yarısında Doğu Çağatay hükümdar ailesi Turfan bölgesini, diğer Moğol hükümdar âilesi'de Hami'yi idareleri altında bulundurmaktadırlar. Hami'de iki grup Uygur ki bunlar Budist ve Müslüman Uygurlardır, aynı bölgede beraberce yaşamaktadırlar.

Juten makalesinde daha sonra, Turfan ve Hami'de hüküm süren hükümdarlar zamanını anlatmakta ve Ming sülâlesi (1368-1644) zamanındaki Çin ile münasebetlere yer vermektedir. Makalede, Ming sülâle tarihine dayanılarak Turfan ve Hami'deki hükümdarlar listesi kronolojik sıraya göre çıkartılmış ve buradaki Budizm faaliyetlerinden ve Budist kitapların Uygurcaya tercümelerinden bahsedilmiştir.

Üçüncü makale, Mano Eiji tarafından "Moghulistan" (Moğolistan) ismi altında (ss. 46-60) kaleme alınmıştır. Ming sülâle yıllıklarına dayanarak, Moğolistan'ın göçebe guruplarından olan, Duglat, Barlas, Arlat, Sulduz, Mekrit, Karluk, Kanglı, Kaluchi, Barin ve Kerait gibi kabilelerden bahsetmekte ve bu kabileler arasında Türk ve Moğol kabilelerini ayrı ayrı incelemektedir. Makalede daha sonra 16. yüzyılın ortalarında ki Moğol Ulus'unun bünyesi ele alınmaktadır. Bu konunun, askerî teşekküller ve Emirlerin görevleri olarak iki kısma ayrılmış olarak incelendiğini görmekteyiz.

Dördüncü makale, Saguchi Toru tarafından yazılan "Kashgaria" (Kaşgarya) adlı (ss. 61-78) yazıdır. Ch'ing sülâlesi (1644-1911) zamanında Kaşgar'ın Çin ile olan münasebetlerine yer verilmiştir. Doğu

Türkistan'ın Çinlilerin idaresi altına girişini ve Kaşgar'daki mahalli idarecilerin de listesinin verildiği makalede, idareci olan Bey'lerin görevleri belirtilmiş Kaşgar'ın taşra kısmının idaresi ve halktan alınan vergilerden, halkın yetiştirdiği bitkilerden, ticarî gelişmelerden söz edildikten sonra, Müslümanların 18. yüzyıldan itibaren başlattıkları bağımsızlık hareketlerinden, Hoca'lar devrinden bahsedilmiştir.

Dergide son olarak, Hamada Masami tarafından "İslâmic Saints and Their Mausoleums" (İslâm evliyası ve Onların Türbeleri) isimli makale yer almaktadır, (ss. 79-98) Doğu Türkistan tarihindeki türbelerin ele alındığı bu yazıda, Velî ve muhâriblerin, kendi geleneklerine göre bu bölgede İslâmın yayılmasına sebep olmuş ve İslâmın yayılması için savaşta ölmüş olanlar için yapılmış olan türbelerden söz edilmektedir. Molla Musa Sayramî tarafından yazılan Târih-i Amniyya isimli kitaba dayanılarak verilen bilgiler, Doğu Türkistan'daki türbe ve Evliyalardan bahsetmektedir. Kuça ve Kaşgar hocalarından ve bunların en meşhurları olan Muhammed Salim Hoca, Muhammed Aziz Vang ve Reşideddin'in hayatlarından bahsedildikten sonra, Kaşgar hocalarının soy kütüğü, Şah Mahmud, Tezkire-i Hâcegan ve Hsi-yü t'ung-wen-chih kaynaklarına dayanılarak ayrı ayrı verilmiştir. Daha sonra Kuca Hocaları'nın soy kütüğü yazılmıştır.

Dergide en son, Orta Asya Türk Tarihi ile ilgili Japon bilim adamlarının çalışmaları, bibliyografik malûmat olarak verilmiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

EK DİĞER MAKALELERİ

ATATÜRK'ÜN EĞİTİM VE ÜNİVERSİTELERE BAKIŞ AÇISI¹

Osmanlılar döneminden itibaren zaman zaman eğitim sistemimizin düzeltilmesi için çeşitli girişimlerde bulunulmuştur. Hatta bu dönemde eğitimin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulabilmesi için eğitim kurumlarında millî eğitim politikasının hâkim kılınması istenmiş ve bu tarihlere kadar Osmanlı toplumunda görülen «halk, medreseliler ve mektepliler» zümrelerinin birleşmedikçe hakiki bir millet olmamızın mümkün olamayacağı cereyanı kuvvet kazanmağa başlamıştır.

18. yüzyılda, Batıyla olan temasların sonucu, III. Selim zamanında reform hareketleri başlamıştır. Reformlar ilk planda askerî alanda ele alınmış ve daha sonra tıp ve teknik alanlarda gerçekleştirilmeğe çalışılmıştır. Eğitim alanında III. Selim'den ziyade büyük ölçüde II. Mahmud döneminde ilk büyük eğitim reformları için adımlar atılmıştır. II. Mahmud, daha ziyade askerî ve sivil idarenin yeniden düzenlenmesinin zarureti karşısında ilk önce yüksek okul düzeyinde bu reformları yapmayı gerekli bulmuştur. Bu yüzden de 1834'te Mekteb-i Ulûm-i Harbiye adı altında bir askerî okul ve daha sonra da ticaret okulunu kurmuştur. Ayrıca III. Selim zamanında temeli atılan Deniz Harp Okulunu geliştirmiştir.

Tanzimat devrine girildiğinde, bu sefer, II. Mahmud'un öğretim sisteminde yapmak istediği reform hareketlerini yüksek okul düzeyinde başlatmış olmasının hatalı olduğu ortaya çıkmıştır. Çünkü, ilkokul düzeyinde öğrencilere verilen bilgilerin çok yetersiz olduğu görülmüştür. Dolayısıyla Tanzimatla beraber bu sefer eğitimdeki reform hareketleri en önce ilkokul seviyesine indirilmiştir. İlkokullarda iyi bir eğitim gören ve bilhassa Türk dilinin esaslarını öğrenen çocukların üst dereceli okullara yollanmaları isteniyordu. Bu yüzden ilkokullarda okuma yaz-

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. "Atatürk'ün Eğitim ve Üniversitelere Bakış Açısı", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt I, Sayı I, 1984, ss.267-276.

ma, hesap ve İslâm dininin temelleri okutulacak ve bu dersler için yeni kitaplar yazılacaktı. Liselerde ise Arapça ve Farsça'nın yanında, Türkçe, din bilgisi, Osmanlı Tarihi, coğrafya, aritmetik ve geometri dersleri müfredat programına alınmıştı².

İlk ve orta öğretimde yapılan, yapılmağa çalışılan bu reformların da yerine oturmadığı, çok kısa bir zaman sonra ortaya çıkmıştır. Bunun yegâne sebebi de bu dersleri talebeye verecek olan hocaların yeterli olmamalarıydı. Bu sebepten dolayı bu sefer öğretmen yetiştiren bir okulun (Dar-ül-muallimîn) açılması işi gerçekleştirildi ki bu öğretmen okullarından 1908 yılına kadar 31 adet kurulmuştur. Öğretmen okullarının açılışından çok kısa bir süre sonra bir üniversitenin (Dar ülfünûn) kurulması işi ele alındı. Kurulan bu üniversiteye ancak 1914 yılında kız öğrencilerin kabul edildiğini görmekteyiz.

III. Selim zamanından itibaren başlayan eğitim reformlarını yürütebilmek için bir kanuna, bu işle meşgul olan bir müesseseye sahip olmasının zarureti çok kısa bir zaman sonra ortaya çıktı. Bundan dolayı da 1846 yılında Genel Eğitim Komisyonu kuruldu. Aynı zamanda en üst seviyede bu işleri koordine edecek Eğitim Bakanlığı 1857 yılında kurulmuştur, bu tarihten sonra pek çok okul çeşitli gayelerin gerçekleştirilmesi için açılmıştır.

Uzun yıllardan sonra büyük gelişme gösteren eğitim sistemine Mithat Paşa tarafından ortaya atılan ve desteklenen 2 Eylül 1869 tarihli kanun, bir devamlılık getirmiştir. Bu kanunda doğruya devletin gözetiminde kurulan okullarla, yine doğrudan bir dinî cemaatçe kurulup devlet tarafından dolaylı yönden gözetime tâbi tutulan okullar arasındaki farklılıklar belirtilmiştir³. Bu kanunun, özellikle malî yönden dolayı bütün hükümleri gerçekleşme safhasına konulamamıştır. Ama tepkileri ve etkileri uzun zaman geçerli kalmış ve Türk eğitim sistemine Atatürk'ün büyük inkılaplarına kadar yön vermiştir⁴.

² Berthold Spuler, "Tanzimat ve Atatürk Devirlerinde Türk Öğretim Sistemleri ve Mukayeseleri", *Atatürk Devirleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri* (10-14 Aralık 1973, İstanbul), İstanbul, 1975, s. 432.

³ Spuler, *aynı eser*, s., 433.

⁴ Spuler, *aynı eser*, s., 435.

Eğitim sisteminde yeni bir gelişmenin 1909 tarihinden itibaren Genç Türkler tarafından ortaya atıldığını ve uygulanmağa çalışıldığını görüyoruz. Genç Türkler dinî ve özel okul ayrımını kaldırmamışlar, fakat bilhassa Türkçeyi ve Türk kültürünü çok daha geniş bir alanda, Türk olmayan azınlıklarınki de dahil olmak üzere tüm okullarda yerleştirme yoluna gitmişlerdir. Fakat Osmanlı İmparatorluğunun karşı karşıya kaldığı Trablus, Balkan ve I. Dünya savaşları bu yapılması düşünülen yeniliklerin gerçekleştirilmesine engel olmuştur.

Atatürk'ün başlattığı ve yeni bir Türk devletinin kurulmasına yol açan Millî Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında Türk toplumunda bu eğitim reformları hareketleri durmamış ve Türk toplumunun daha ileri bir seviyeye gelebilmesi için eğitim bir rehber olarak alınmıştır. Atatürk'ün eğitime verdiği önemin pek çok sebepleri arasında ilk planda ekonomik ve kültürel yönden yeni Türk devletinin kurulmasını arzu etmesi yer almaktadır. Atatürk'ün eğitimdeki ilk amacı, ilkokuldan üniversiteye kadar her öğretim basamağında toplumumuza, millî gerçeklerimize ve ihtiyaçlarımıza uygun yön ve yolların bulunmasıdır. Bundan dolayıdır ki ilk önce kısa bir süre içinde cahilliği ortadan kaldırmak, bütün yurttan okur-yazar oranını arttırmak için planların yapılmasını istemiştir. Eğitimde bu amaçlara ulaşılması için daima elle tutulabilir gerçekleri ortaya koymuştur⁵. Bunun için de eğitim ve öğretim birliğini sağlamaya, eğitimin bir plan dahilinde yapılmasına, eğitim programlarının ülke gerçeklerine göre hazırlanmasına, kültür merkezlerinin kurulmasına büyük gayret sarfetmiş olduğunu görmekteyiz.

Atatürk, eğitim ve sosyal politika arasında çok sıkı bağ olduğunu, eğitimin kültürümüz üzerinde önemli tesirleri olabileceğini, eğitimin yalnız kültürün yaygınlaşmasında değil, aynı zamanda kültürün yenileşmesinde de çok mühim bir vasıta olabileceğini görmüştür. Bu yüzden ki, daha Kurtuluş Savaşı yıllarında 16 Temmuz 1921 tarihinde Ankara'da toplanan Maarif Kongresi'nde bu düşüncelerini şöyle açıklamıştır: "Şimdiye kadar takip olunan tahsil ve terbiye usullerinin milletimizin tarih-i tedenniyatında en mühim bir âmil olduğu kanaatındayım. Onun için bir millî terbiye programından bahsederken, eski

⁵ Rauf İnan, «Eğitim ve Öğretimde Kemalizm», *Atatürkçülük, Atatürk Devrimleri I. Milletlerarası Sempozyumu Bildirileri (10-14 Aralık 1973)*, İstanbul, 1975, s., 449.

devrin hurafatından ve evsaf-ı fıtriyemizle hiç de münasebeti olmayan yabancı fikirlerden, şarktan ve garptan gelebilen bilcümle tesirlerden tamamen uzak, seciye-i milliye ve tarihiyemizle mütenasip bir kültür kasdediyorum. Çünkü deha-yı millîmizin inkişaf-ı tamı ancak böyle bir kültür ile temin olunabilir. Lalettayın bir ecnebi kültürü şimdiye kadar takip olunan yabancı kültürlerin muhrip neticelerini tekrar ettirebilir. Kültür (Haraset-i fikriye) zeminle mütenasiptir. O zemin, milletin seciyesidir.

Çocuklarımız ve gençlerimiz yetiştirilirken onlara bilhassa mevcudiyeti ile hakkı ile, birliği ile tearuz eden bilûmum yabancı anasırla mücadele lüzumunu ve efkâr-ı milliyeyi kemal-i istiğrak ile her mukabil fikre karşı şiddetle ve fedakârane müdafaa zarureti telkin edilmelidir. Yeni neslin bütün kuva-yı ruhiyesine bu evsaf ve kabiliyetin zerki mühimdir. Daimî ve müthiş bir cidal şeklinde tebarüz eden hayat-ı akvamın felsefesi, müstakil ve mesut kalmak isteyen her millet için bu evsaf-ı kemali şiddetle talep etmektedir.

İstikbal için hazırlanan evlâd-ı vatana, hiçbir müşkül karşısında serfûru etmiyerek kemal-i sabır ve metanetle çalışmalarını ve tahsildeki çocuklarımızın ebeveynine de yavrularının ikmal-i tahsil için her fedakârlığı ihtiyardan çekinmemelerini tavsiye ederim. Büyük tehlikeler önünde uyanan milletlerin ne kadar sebatkâr oldukları tarihen müsbettir. Silâhiyle olduğu gibi dimağıyla da mücadele mecburiyetinde olan milletimizin, birincisinde gösterdiği kudreti ikincisinde de göstereceğine asla şüphem yoktur. Milletimizin saf seciyesi istidat ile mâlidir.»⁶ Atatürk bu açıklamalarıyla, yeni nesli şekillendirmek için rehber olarak kabul ettiği eğitimin aynı zamanda sosyal bir politikanın, eğitim politikasının şekillenmesinde de rolü olacağını düşünmüştür⁷. İşte bu yüzdendir ki 1 Mart 1922’de Türkiye Büyük Millet Meclisi’ni açarken yaptığı konuşmada bunu vurgulamıştır: “Hükümetin en feyizli ve en mühim vazifesi maarif umurudur. Bu umurda muvaffak olabilmek için öyle bir program takip etmeye mecburuz ki, o program milletimizin bugünkü haliyle, içtimaî, hayatî ihtiyacıyla, muhitin şeraitiyle ve asrın icabatıyla tamamen mütenasip ve mütevacıf olsun. Bunun

⁶ Atatürk’ün *Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, Ankara, 1959, s. 16.

⁷ Rıza Kardaş, «Atatürk’ün Millî Eğitim Politikası», *Atatürk’ün Milliyetçilik ve Devletçilik Anlayışı Semineri*, (14 Mart 1981), Ankara, Aynı basım, s. 5.

için muazzam ve fakat hayalî ve muğlak mütalaalardan tamamen tecerrüt ederek hakikate nazar-ı nazifle bakmak ve el ile temas eylemek lâzımdır.» «Asırlardan beri milletimizi idare eden hükümetler tâim-i maarif arzusunu izhar edegelmışlerdir. Ancak bu rızalarına vusul için şarkı ve garbı taklitten kurtulamadıklarından, netice milletin cehilden kurtulamamasına müncer olmuştur. Bu hazin hakikat karşısında, bizim takibe mecbur olduğumuz maarif siyasetimizin esas çizgileri şöyle olmalıdır: Demiştik ki, bu memleketin sahib-i aslisi ve heyet-i içtimaiyemizin unsur-ı esasisi köylüdür. İşte, bu köylüdür ki, bugüne kadar nur-ı maariften mahrum bırakılmıştır. Binaenaleyh, bizim takip edeceğimiz maarif siyasetinin temeli, evvelâ mevcut cehli izale etmektir. Bu fikrimi bir kaç kelime ile tavzih etmek için diyebilirim ki, aletütlâk umum köylüye okumak, yazmak ve vatanını, milletini dünyasını tanıttak kadar coğrafî, tarihî ve ahlakî malûmat vermek ve dört işlemi öğretmek maarif programımızın ilk hedefidir. Bir taraftan izale-i cehle uğraşırken bir taraftan da memleket evladını hayat-ı içtimaiye ve iktisadiyede fiilen müessir ve müsmir kılabilmek için elzem olan iptidai malûmatı amelî bir tarzda vermek usul-ü maarifimizin esasını teşkil etmelidir. Milletimizin inkişaf-ı dehası ve bu sayede lâyük olduğu mer-tebe-i medeniyete ulaşması bittabi âli meslekler erbabını yetiştirmekle ve millî harsımızı yükseltmekle kabildir. Bu ilk ve son iki tahsil kademesi arasında, orta tahsilin de zorunluluğu tabiidir. Orta tahsilin gayesi memleketin muhtaç olduğu muhtelif hizmet ve san'at erbabını yetiştirmek ve tahsil-i âliye namzet hazırlamaktır. Orta tahsilde dahi terbiye ve talim usulünün amelî ve tatbikî olması esasına riayet şarttır. Kadınlarımızın da aynı derece-i tahsilden geçerek, yetişmelerine atf-ı ehemmiyet olunacaktır.”⁸. Atatürk aynı zamanda yukarıdaki sözleriyle takip etmek istediği eğitim politikasının ana hedeflerini de çizmiş oluyordu. Cumhuriyetimizin ilk yıllarından itibaren eğitimimizin gayesini şöyle özetleyebiliriz:

- a. Cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, lâik ve inkılâpçı vatandaşlar yetiştirmek,
- b. İlköğretimi genelleştirerek bütün vatandaşlara okuma-yazma öğretmek,

⁸ Atatürk'ün Maarife Ait Direktifleri, İstanbul, 1939, s. 7.

- c. Türk milletini medeniyet safında en ileriye götürmek ve yeni nesilleri Türk olma gururuna erdirmek. Atatürk'ün bir taraftan cehaleti ortadan kaldırma, bir yandan kalkınma için gerekli insan unsurunu yetiştirme, bir yandan da millî kültürü yükseltme ana hedeflerine yönelen gerçekçi, akılcı, ilimci ve milliyetçi bir eğitim sisteminden yana olduğunu görüyoruz.

Atatürk şimdiye kadar yapılan eğitimin bünyemize yabancı olduğunu vurgulamış ve millî dil, millî tarih, millî san'at, yani millî kültürün gelişmesine uygun düşmediğini söylemiştir. Bu sebeple de çağın gereklerine ve toplumun ihtiyaçlarına cevap verecek nitelikte değildir. Yine geleneksel eğitimin ve yöntemlerinin, yaratıcılığı engelleyici olması ve ezberciliğe dayanması, yapıcı ve yaratıcı yeni nesillerin yetişmesini sağlamaktan uzak kalmıştır. Şu halde eğitimin Türk milletine etkili olabilmesi için ne yapılmalıdır? İşte bu sorunun cevabını yine Atatürk'ün sözlerinden gayet açık bir şekilde öğrenebiliyoruz: «Bir milleti duçar olduğu herhangi bir felâketten kurtarmakta, bir milleti irşat etmekte, icalinin haiz olduğu büyük ehemmiyet gayrikabili inkârdır. Hatta diyebiliriz ki, bugünü görmek; millet icalinin iffet ve namusu, gayret-i milliye-i vatanperveranesi ve bilhassa menafi-i istihkar hisleri sayesinde müyesser olmuştur. Fakat bugün vasıl olduğumuz nokta, halâs-ı hakikî noktası değildir. Bu fikrimi izah edeyim: Bir milletin maruz-u felâket olması demek, o milletin hasta, marîz olması demektir... Binaenaleyh halâs, heyet-i içtimaiyedeki marazı teşrih ve tedavi etmekle elde edilir. Marazın tedavisi ilmî ve fennî bir tarzda olursa şifa bahş olur. Yoksa bilâkis maraz müzmin olur ve gayrikabil-i tedavi bir hale gelir. Bir heyet-i içtimaiyenin marazı ne olabilir? Milleti millet yapan, ilerletip yükselten kuvvetler vardır: Fikir kuvvetleri ve içtimai kuvvetler...

Fikirler, mânâsız, mantıksız safsatalarla mâli olursa, o fikirler marîzdir. Kezâlik hayat-ı içtimaiye akıl ve mantıktan âri, bifaide ve muzir birtakım akideler ve an'anelerle meşbû olursa meflûç olur.

Evvelâ fikir ve içtimaiyat kuvvetlerinin menbalarını tathirden başlamak lâzımdır. Memleketi, milleti kurtarmak isteyenler için, hamiyet, hüsnüniyet, fedakârlık elzem olan evsaftandır... Fakat bir heyet-i içtimaiyedeki marazı görmek, onu tedavi etmek, heyet-i içtimaiyeyi asrın icabatına göre terakki ettirebilmek için, bu evsaf kâfi gelmez;

bu evsafın yanında ilim ve fen lâzımdır. İlim ve fen teşebbüsünün merkez-i faaliyeti ise mekteptir. Binaenaleyh mektep lâzımdır. Mektep namını hep beraber hürmetle, tazimle zikrederim. Mektep genç dimağlara, insanlığa hürmeti, millet ve memlekete muhabbeti, şerefi istiklâli öğretir... İstiklâl tehlikeye düştüğü zaman onu kurtarmak için takibi muvafık olan en salim yolu belletir... Memleket ve milleti kurtarmağa çalışanların aynı zamanda mesleklerinde birer namuskâr mütehasıs ve birer âlim olmaları lâzımdır. Bunu temin eden mekteptir. Ancak bu tarzda her türlü teşebbüsün mantıkî neticelere ulaşması mümkün olur.

Hanımlar, Beyler; Memleketimizin en mâmur, en lâtif, en güzel yerlerini üç buçuk sene kirli ayaklarıyla çiğneyen düşmanı mağlûp eden zaferin sırrı nerededir, bilir misiniz? Orduların sevk ve idaresinde ilim ve fen düsturlarını rehber ittihaz etmektedir. Milletimizi yetiştirmek için asıl olan mekteplerimizin, darülfünunlarımızın teessüsünde aynı mesleği takip edeceğiz. Evet, milletimizin siyasî, içtimâî hayatında, milletimizin fikrî terbiyesinde de rehberimiz ilim ve fen olacaktır. Mektep sayesinde, mektebin vereceği ilim ve fen sayesinde ki Türk milleti, Türk sanatı, iktisadiyatı, Türk şiir ve edebiyatı, bütün bedayi-iyle inkişaf eder.

Görülüyor ki, en mühim ve feyizli vazifelerimiz maarif işleridir, maarif işlerinde behemehâl muzaffer olmak lâzımdır. Bir milletin halâs-ı hakikisi ancak bu suretle olur. Bu zaferin temini için hepimizin yekcan ve yekfikir olarak esaslı bir program üzerinde çalışması lâzımdır. Bence bu programın esaslı noktaları ikidir:

1. Hayat-ı içtimaiyemizin ihtiyaca tetabuk etmesi.
2. İcabat-ı asriyeye tevafuk etmesidir.

Gözlerimizi kapayıp mücerret yaşadığımızı farzedemeyiz. Memleketimizi bir çenber içine alıp cihan ile alâkasız yaşayamayız... Bilâkis müterakki, mütemeddin bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşayacağız. Bu hayat ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her ferd-i milletin kafasına koyacağız. İlim ve fen için kayıt ve şart yoktur.

... Kat'iyen bilmeliyiz ki, iki parça halinde yaşayan, milletler zayıftır, marîzdir. Çocuklarımıza ve gençlerimize vereceğimiz tahsilin hudedu ne olursa olsun, onlara esaslı olarak şunları öğreteceğiz:

1. Milletine
2. Türkiye Devletine,
3. Türkiye Büyük Millet Meclisine,

Düşman olanlarla mücadele lüzumu! Efradı bu mücadele esbap ve vesaitiyle mücehhez olmayan milletler için hakk-ı beka yoktur. Mücadele lâzımdır...»⁹.

Yukarıda gördüğümüz gibi, Atatürk eğitimin millileştirilmesinden yanadır; ancak bu millileşmenin çağdaş bir eğitimle el ele gidişini de öngörmektedir.

Atatürk, yeni eğitim sistemini ortaya koyarken ve eski sistemin bir takım aksaklıklarından söz ederken, bu işin kimin tarafından yapılabileceğini bir başka deyişle, eğitimin en iyi şekilde yapılabilmesi için mutlaka bir eğitim ordusuna ihtiyaç duyulduğunu ve bu ordunun da öğretmenler olduğunu görmüş ve kendilerine pek çok görevler ve mesuliyetler vermiştir. Atatürk 24 Mart 1923 tarihinde Kütahya'da öğretmenlerle yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: «Muhterem muallime Hanımlar ve Muallim Beyler, biz iki ordudan birincisine, vatanı çiğnemeğe gelen düşman karşısında kan akıtan birinci orduya, bütün dünya bilir ve bütün dünya şahit oldu ki, pek mükemmelen malikiz. Vatanın dört sene evvel düştüğü büyük felâketten sonra yoktan var olan bu ordu vatanı yok etmeğe gelen düşmanı vatanın harim-i ismetinde boğup mahvetti. Yalnız işimiz, yalnız bu orduya malikiyetle bitmiş, gayemiz yalnız bu ordunun zaferiyle hitama ermiş değildir. Bir millet irfan ordusuna malik olmadıkça, muharebe meydanlarında ne kadar parlak zaferler elde ederse etsin o zaferlerin payidar neticeler vermesi ancak irfan ordusuyla kaimdir. Bu ikinci ordu olmadan birinci ordunun semeratı uful eder. Milletimizi hakiki saadet ve selâmete isal etmek istiyorsak ve milletimize emin ve müstefiz bir âti bahşeylemek istiyorsak, bizi ölümden kurtaran ve hayata götüren bugünkü şekl-i idaremizin ebediyetini istiyorsak, bir an evvel büyük, mükemmel, nurlu bir irfan ordusuna malik olmak zaruretinde bulunduğumuzu inkâr edemeyiz.

⁹ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Cilt II, s. 43-45.

... Arkadaşlar, asker ordusuyla irfan ordusu arasındaki müşabehet ve mutabakatı arzetmiş olmak için şunu da ilâve edeyim: Kıymetli bir eserde ordunun ruhu, heyet-i zabitan ve kumanda heyetidir, deniliyor. Hakikaten böyledir. Bir ordunun kıymeti zabitan ve kumanda heyetinin kıymeti ile ölçülür. Siz muallime hanımlar ve muallim beyler, sizler de irfan ordusunun zabitan ve kumanda heyetisiniz. Sizin ordunuzun kıymeti de sizlerin kıymetinizle ölçülecektir. İstiklâl mücadelesinde, üç dört senedir, düşmanı topraklarımızda mahvetmek için, yaptığımız harpte ordunun ruhu olan zabitan ve kumanda heyet ve erkânı kıymetlerinin yüksekliğini nasıl ibraz ve ispat etmişse, bundan sonra yapacağımız nur ve inkılâp mücadelesinin, milletimize bir karanlık gibi çöken cehl-i umumiye mağlup ve makhur etmek harbinde dahi irfan ordusunun ruhu olan siz muallime hanımlar ve muallim beylerin aynı kabiliyeti ihsas ve irae edeceğinize eminim..."¹⁰.

Atatürk, eğitim sistemimizin millîleşmesinden yana olmakla beraber 22 Eylül 1924 tarihinde Samsun İstiklâl Ticaret Mektebinde öğretmenlere yaptığı konuşmada «Dünyada her şey için, medeniyet için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî mürşit ilimdir, fendir. İlim ve fennin haricinde mürşit aramak gaflettir, cehalettir, dalâlettir. Yalnız; ilmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının tekâmülünü idrak etmek ve terakkiyatını zamanla takip eylemek şarttır. Bin, ikibin, binlerce sene evvelki ilim ve fen lisanının çizdiği düsturları, şu kadar bin sene sonra bugün aynen tatbika kalkışmak elbette ilim ve fennin içinde bulunmak değildir. Çok mesut bir his ile anlıyorum ki, muhataplarım bu hakikatlara nüfuz etmişlerdir. Mes'udiyetim yükseliyor. Şununla ki, muhataplarım taht-ı talim ve terbiyelerinde bulunan yeni nesli de hakikatin nurlarıyla tulûuna müessir, âmir olacak surette yetiştireceklerini vaad etmişlerdir. Bu, cümlemiz için iftihara şayan bir noktadır...»¹¹ demekle ilim ve teknik bakımdan diğer ülkelerin eğitim alanında tatbik ettikleri metot ve yollardan faydalanılmasını şart görmüştür.

Atatürk döneminde, bilindiği gibi yurdumuza davet edilen yabancı eğitimcilerin fikir ve raporlarından da faydalanılmıştır. Bilhassa üniversitelerimize verilecek yeni düzenlemelerde bu kişilerin rolleri

¹⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, s. 163.

¹¹ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt II, s. 194.

çok büyük olmuştur. Eğitimde üniversitelerin rolünün de çok büyük olduğuna çeşitli konuşmalarıyla değinen Atatürk, üniversitelerimizin gelişmesinin, gerçek bir üniversite haline gelebilmesinin, milletimizin gelişmesinde, olgunlaşmasında ve medeniyet alanında ilerlemesinde kesin bir faktör olduğunu belirtmiştir. Bundan dolayıdır ki, bugün için yegâne bilim üreten müessese olan üniversitelerimizde bütün imkânlar seferber edilerek bilim adamı yetiştirilmesine hız verilmelidir. Bu mevzuda Atatürk 1 Mart 1923 tarihinde Meclisin dördüncü toplanma yılını açarken yaptığı konuşmada şöyle diyor: "... Memleketin darülfünün ve serbest meslekler hayatında takip edeceği yolu en asrî bir zihniyetle idrak eden iyi bir darülfünün heyetine ve bir hayli meslek ve fikir adamlarına malik olduğumuzu kemal-i şükran ile anabiliriz.

Darülfünün, istiklâl-i tabiîsi dâhilinde serbest mesleklere verdiği istikameti gittikçe daha mükemmel bir hale îsal edecek vesait-i mânevîye maliktir...»¹².

Atatürk yine üniversitelere verdiği önemi şu konuşmalarıyla ortaya koymaktadır: «Arkadaşlar, üniversite tesisine verdiğimiz ehemmiyeti beyan etmek isterim. Yarım tedbirlerin kısır olduğuna şüphe yoktur. Bütün işlerimizde olduğu gibi maarifte ve kurulan üniversitede de radikal tedbirlerle yürümek/katî kararımızdır.»¹³

İşaret ettiğim umdeleri, Türk gençliğinin dimağında ve Türk milletinin şuurunda daima canlı bir halde tutmak, üniversitelerimize ve yüksek okullarımıza düşen başlıca vazifedir.

Bunun için memleketi şimdilik üç büyük kültür bölgesi halinde mütalâa ederek; garp bölgesi için, İstanbul üniversitesinde başlanmış olan ıslahat programını daha radikal bir tarzda tatbik ederek cumhuriyete cidden modern bir üniversite kazandırmak; merkez bölgesi için Ankara Üniversitesini az zamanda kurmak lâzımdır. Ve Doğu bölgesi için, Van Gölü sahillerinin en güzel bir yerinde, her şubeden ilkokullarıyla ve nihayet üniversitesiyle modern bir kültür şehri yaratmak yolunda, şimdiden fiiliyata geçilmelidir...»¹⁴

¹² Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, s. 297.

¹³ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, s. 374.

¹⁴ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, Cilt I, s. 401.

Sonuç olarak diyebiliriz ki ekonomik y6nden gl bir Türkiye hepimizin ortak dileğidir. Ancak bütün bu faaliyetlerin yanında sosyal ilimleri ve 6zellikle tarihimizi ve edebiyatımızı ihmal ettiğimize, Atatürk'ün istediğ i ağdaş medeniyet seviyesine ulaşmamız mümkün değildir. Her bakımdan kuvvetli bir Türkiye Cumhuriyeti olmamızı istiyorsak, Ulu 6nder Atatürk'ün işaret ettiğ i gibi, 6nce millî birliğimizi kuvvetlendirmenin başlıca yolu olan eğitime ve kendi kültürümüze sıkı sıkıya bağlı olmağa 6nem vermeliyiz.

TÜRK İNKILÂP TARİHİ DERSLERİNİN METOD VE KAYNAKLAR AÇISINDAN İNCELENMESİ¹

Türkiye’de bütün Yükseköğretim Kurumlarında okutulması mecburi olan Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi derslerinin temeli Cumhuriyetin Onuncu yılını kutlama hazırlıkları sırasında 1932 senesinde zamanın Milli Eğitim Bakam olan Dr. Reşit Galip Bey tarafından atılmıştır. Bu fikrin en büyük savunucularından biri olan Dr. Reşit Galip Bey, bir Türk İnkılâp Enstitüsü kurulmasını ve bunun üniversitenin bir organı halinde işlenmesini istemekteydi. Ona göre, Türk üniversitesi inkılâp enstitüsüz olmazdı. Bütün öğrenciler bu enstitüden mezun olmadıkça diploma alamayacaklardı. (Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, 1982, 2. baskı, Ankara, s.210) Böylece zamanın tek üniversitesi olan İstanbul Üniversitesi ile Ankara’da Hukuk Yüksekokulu’nda “Türk İnkılâbı Tarihi” dersleri konulmasına ve mecburi ders olarak okutulması işlerine girilmiştir.

İstanbul Üniversitesinde İnkılâp Tarihi Enstitüsü 4 Mart 1934 yılında açılmış ve ilk İnkılâp Tarihi dersi Dr. Reşit Galip Bey’in yerine Milli Eğitim Bakanlığı görevine getirilmiş olan Yusuf Hikmet Bayur tarafından verilmiştir. İstanbul Üniversitesindeki ilk sene içinde bu dersleri devrin dört ünlü kişisi yüklenmiştir. Türk İnkılâbının siyasi tarihi Milli Eğitim Bakam olan Yusuf Hikmet Bayur, hukuk bahsi daha sonraki dönemde Adalet Bakanlığı yapmış olan Mahmut Esat. Bozkurt, ekonomi, Birinci Büyük Millet Meclisi üyesi ve İktisat Bakam Yusuf Kemal Tengirşenk, ve istiklâl harbinin askeri veçhesi ile iç idare bakımından inkılâbın getirdiği yeni siyasal mefhumlar, daha sonraları bakan ve başbakan olacak olan Recep Peker tarafından anlatılmıştır. Dersler, İstanbul ve Ankara’da değişik günlerde verilmiş, radyo ve Cumhuriyet Gazetesinde de tefrika halinde yayınlanmıştır.

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. “Türk İnkılâp Tarihi Derslerinin Metod ve Kaynaklar Açısından İncelenmesi”, *İ. Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Semineri*, 11-13 Mayıs 1985, Samsun, 1985, ss.18-23.

Recep Peker verdiği İnkılâp Dersleri'nin birinci dersinde bu dersin amacının ne olduğunu şöyle izah ediyor: "Arkadaşlar, yeryüzünün arılık ve baylık bakımından üstün bir ulusu olan Türkleri yüksek bir hızla yokluktan varlığı, düşkünlükten onura ve üstünlüğe götüren büyük evrensel hâdiseyi, Türk İnkılâbını, birlikte gözden geçireceğiz. Bu derslerde benim payıma düşen, İç idare bakımından Türk İnkılâbının gözden, geçirilmesidir; bu, oldukça derin bir ehemmiyet arzeder. İç idare derken, inkılâbın iç politika bakımından, askerlik bakımından görüşünü inkılâbın getirdiği yeni siyasal mefhumları, kendi görüşümüzle gözden geçirmekle beraber, bu mefhumların başka ülkelerde tatbik edilen siyasal şekillerle karşılıklı olarak mukayesesini aynı zamanda göz önünde bulunduracağız. Bu arada varlığımıza temel olan istiklâl mefhumu ve istiklâl kavgalarımızı da görüp görüşeceğiz. Bu derslerin amacı inkılâp devrini yaşamış, o devri hazırlamış insanların ruhunda en kuvvetli ileri hareket unsuru olan sıcaklığı ve heyecanı, ulusal çalışma hayatına çıkacak olan genç Türk nesillerine, yeni unsurunu aşılama ve onları yaşadığımız inkılâp prensipleriyle yetiştirip vazifeye hazırlamaktır. Onun için vakaları birbiri ardına sıralayıp, onları bir tarih dersi gibi mütalaa etmeyerek, bizi söylediğim amaca ulaştıracak bir metotla vazifemizi yapacağız."

"Her sosyal heyetin büyük küçük gidişlerinde bir takım ana ve öz fikirler vardır. Bir hakim elbette yalnız hak fikrinin gösterdiği yollardan gider; bir hekim fizyolojik noktaları, fizyolojik kanunları göz önüne alır. Bu suretle bütün bilgi sahipleri kendi hayatlarında belli bir takım istikametler kovalarlar. Fakat bu başka başka istikametleri kovalayanlar bir ulus birliğini ve bu birlik siyasasının ana fikirlerini anlamakta, buna uymakta birleşmezlerse, o ulusun hayatında tökezletici aksamalar olur. Bir ulus ifade eden her kalabalığın muayyen bir fikri sabiti olmalıdır. Bugünkü Türk sosyal heyetini teşkil eden hakim, hekim, tüccar, esnaf, her fert, öz inancı olarak köklü fikirlere bağlanmış olmalıdır ki, bugünkü ana varlığın özü, inkılâp fikri sürçüp, sürmeğe mahkum olmasın."

"İşte üniversite ve yüksek tahsil gençleri için inkılâp dersleriyle amaç edinilen şey, Türk ana inancı istikametini, sizlere aşılama, sizlerin kafalarınıza yerleştirmektir."

“Her büyük fikir hareketi, tesiri evrensel olan her inkılâp, ileri gidiş esnasında, nesiller, zamanlar geçtikçe, şefler değıştikçe hız ve heyecanını kaybeder. Bu safhalarda yavaş yavaş ana fikirlerden gerilemeler görülür. Bu heyecan bir ulusun hayatı boyunca nesilden nesile aynı hızla aynı canlılığı muhafaza etmezse feragatler başlar, ana inanışlar yavaş yavaş kaybedilir. İnkılâbı yok etmek, kayalara çarptırmak isteyen unsurlar bu hızı eksiltebilirler. Buna yol vermemek için biz kurtuluş ve diriliş devrimlerimizin sıcaklığını nesilden nesile nakletmeliyiz.

“İşte Türk inkılâbı, hem inkılâp hem de istiklâl yönünden geleceklere aşılmalıdır ki, Türk ulusu bundan önce düşmüş olduğu şerefsiz vaziyete bir daha düşmesin. İstiklâl ve İnkılâp birbirinden ayrılmaz. Bunlar Türk ulusu için iki beka şartı ve iki büyük hayat mefhumudur. İstiklâl ve inkılâp, bu iki tek sözü bugünkü yüce Türkiye’nin istikbale yükselmesinde ana mesnet olarak tanımak lazımdır.” (Recep Peker, İnkılâp Dersleri, 1984,4. baskı, İstanbul, ss. ,13 - 14ve 22.)

İstanbul’daki derslerin yanı sıra, Ankara’da Hukuk Yüksekokulu’n-da faaliyete geçen İnkılâp Tarihi Enstitüsü’nde ilk ders Türk Ocağı’nda ki konferans salonunda İsmet İnönü tarafından verilmiştir. Bu ilk derste İnönü, Türk inkılâbını şöyle tanımlar: “Türk İnkılâbı, Türk milletin kurtuluş savaşıdır. Ecnebi istilâsına karşı vatan müdafaası gibi, nisbeten sade bir manzara ile başladığı ilk günde bile inkılâp, Osmanlı nizamını kendi karşısında bulmuştur,” demektedir. (Nejat Göyünç. *Atatürk ve Milli Mücadele*, 1984, İstanbul, s. 3)

1934 senesinden itibaren üniversite ve Yüksekokullarda okutulmağa başlanan Türk İnkılâp Tarihi Dersleri 4202 sayılı kanun ile Ankara Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesine bağlı bir ‘Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü’ kurulmasına kadar devam eder ve bu tarihten sonra bu dersler yeni nizamlara bağlanır. Bütün üniversite ve yüksekokulların son sınıflarında okutulan bu dersler, aynı zamanda öğrencilerin mezun olabilmeleri için mutlaka başarılması lazım gelen bir ders olarak okutulmuştur.

Bilindiği gibi, 4 Kasım 1981 tarihinde kurulan Yükseköğretim Kurulu’nun almış olduğu bir kararla da üniversite ve yüksekokullarda her yıl bu ders bir saat olmak üzere okutulmağa başlanmış ve 28 Nisan 1984 tarihinde de ders kredili hale getirilerek bir nebze olsun öğren-

ciler arasında daha ciddiye alınması lazım gelen bir duruma girmesi sağlanmıştır.

1934 senesinden beri üniversite ve yüksekokullarımızda okutulmakta olan bu ders amacına ulaşmış mıdır? Bu hususu inceleyebilmek için pek çok unsuru göz önünde tutmak lazım geldiğine inanmaktayım. -Balon bu hususta 1970'li yıllarda bir bilim adamımız neler yazmış « Her ne kadar orta ve yükseköğretimde tarih tedrisatı bazı ânlarda milli ve yerli bir tarih görüşüne bütünmüş ise de bu gelip geçici bir heves olmaktan geri kalmamıştır. Otuz yıl kadar önce şamil bir - İnkılâp Tarihi Dersleri - fikri tatbikata geçirilmiş ise de plan ve programın okutucu ve öğretici zümresinin önünde hazırlanmaması, âdeta bir memurluk dağıtımına benzer şekilde idare edilmesi, hedefin “kültür” değil “malumat” verilmesi diye gözönüne alınmasına yol açmış, metinde öğreticisi ve öğrencisi tarafından dahi ciddiye alınmaması ile karşılaşmıştır. Ortada bir kanunu da bulunan bu garip öğretim zamanla soysuzlaşmış durumunu devam ettirmektedir.”

“Bu tedrisat, sadece hikayeci, vak'a-nüvüsci, normatif olduğu için tarih kültürünü aşlamaktan, felsefi ve milli değer taşımaktan uzak bulunuyor. İçin için 1945'lerden sonra, belirti halinde de 1968 - 1971 arasında patlak veren üniversite öğrenci hareketleri, bunlara ya katılan veya kayıtsız kalan öğreticiler, büyük bir hüsnüniyetle temeli atılmış, fakat kontrol edilememiş olan bu “İnkılâp Tarihi Dersleri” oyununun semereleri ve acı meyveleri sayılır. (Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, “Kültür Buhranı, “ *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün - Bugün - Yarın*, Sayı 1,1985, s. 27)

İlk okutulduğu 1934'lerdeki amacından epey uzaklaşıldığını gördüğümüz bu ders, bilindiği gibi, üniversitelerimizde büyük bir yük olarak görülmüş ve son sınıflarda büyük anfilerde konferanslar şeklinde 700 - 800 kişilik büyük gruplara hitap edilerek verilmek istenmiştir. Derse devam mecburiyeti kontrol altına alınamamış ve öğrenciler sadece sene sonu sınavlarına sokularak çok beylik bir kaç soru ile notlar atılmış ve adeta öğrencilerin bu dersi verenlere bir problem olmamaları sağlanmıştır. Bu durum şu son iki üç seneye kadar herhalde bir çok üniversite ve yüksekokullarımızda uygulanan durum idi.

Bu dersin çektiği sıkıntılardan başlıcası belki kitaptan da çok bu sahada yetiştirilmiş öğretim elemanlarının bulunmamasından kaynaklanmaktadır. Bilhassa bazı büyük üniversitelerimizde tarih bölümlerinin öğretim elemanları - bilhassa son çağ tarihçileri - tarafından verilmeye çalışılan dersler, sınıfların kalabalıklığı, devam konusunun sağlanamaması, son zamanlara kadar dersin kredisiz oluşu yüzünden öğrencinin bu dersi ciddiye almaması hep bu dersten ilginin gittikçe azalmasına yol açmıştır.

20 Mart 1960 tarihinde toplanan Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yönetim Kurulu, aldığı bir kararla bu dersi verecek öğretim elemanlarında bazı özelliklerin bulunması lüzumunu görmüşler ve şu kararları almışlardır:

1. 4204 sayılı kanunun 2. maddesine göre fakülte ve yüksekokullarda inkılâp Tarihi dersleri profesör, doçent veya öğretim görevlisi niteliğini taşıyan kimseler tarafından verilir.
2. Asıl olan dersin yetkili bir öğretim üyesi tarafından okutulmasıdır. Yetkili öğretim üyesi profesör veya doçenttir. Ancak yetkili öğretim üyesi bulunmadığı takdirde o ders öğretim görevlisi tarafından okutulur.
3. İnkılâp Tarihi dersini okutabilme hususundaki yetki, tayini bahis konusu olan kimsenin «öğretim mesleği» veya «Araştırma ve Yayınları» ile ispat olunur. Bu itibarla herhangi bir fakülte ve yüksekokul mezununun tayini bahis konusu olamaz.
4. İnkılâp Tarihi ve Türkiye Cumhuriyeti Rejimi dersi özellikle «Tarih» ve «Amme Hukuku» alanlarında ihtisası olanların yetkisine girer.
5. Kanunun 4. maddesi gereğince fakülte ve yüksekokullarda İnkılâp Tarihi dersini okutanlar Enstitümüzün üyesi olacaklarından, bu yeteneği taşıyıp, taşımadıklarının tespiti için tayinlerinden önce Enstitümüze bildirilmesi uygun olacaktır.”

Bu tarihlerde ve daha sonra bile bu dersin üniversite ile ilgisi olmayan, bir tarih metodu bilincinden yoksun kişiler tarafından da verilmiş olması amacından uzaklaşmasına sebep olmuş kanaatindeyim.

Bilindiği gibi, yeni Yüksek Öğretim Kanunu ile 22 Haziran 1982 tarihinde altı üniversitemizde (Hacettepe Üniversitesi, Ankara Üni-

versitesi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul Üniversitesi, Dokuz Eylül Üniversitesi ve Atatürk Üniversitesi) Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüleri kurulmuş ve faaliyete geçmişlerdir. Enstitülerin asıl kuruluş amacı, bu dersi üniversite ve yüksekokullarımızda okutacak olan Öğretim elemanlarının hızla yetiştirilmesini sağlamaktır. Bu kurulan Enstitülerin bazılarında eleman eksikliğinden yüksek lisans öğrenimi başlatılamamış, bazılarında da, yüksek lisans Öğrencilerine ancak bir tarih öğrencisine lazım olabilecek veya sadece genel bir kültür alanı içinde kalınabilecek yüksek lisans dersleri okutularak mezun olacakların bu amaçlara erişebilmeleri zorlaşmıştır.

Sırası gelmişken bu mevzuu ile ilgili olarak üniversitemizdeki duruma kısa bir göz atacak olursak Şubat 1983 tarihinde bu amaçla alınan 19 kişi iki sömestrede aşağıdaki dersleri alarak başarılı olmuşlardır.

I. Sömestre

Türk Yenileşme Tarihi 1

Çağdaş Siyasal ve Ekonomik

Doktrinler Tarihi

Çağdaş Dünya Tarihi I

Türk Milli Mücadele Tarihi

Türk İnkılâp Tarihi Semineri

Türk Kültür Tarihi I

Osmanlıca

Tarih Metodolojisi

II. Sömestre

Türk Yenileşme Tarihi II

Siyasi Tarih

Çağdaş Dünya Tarihi II

Türkiye Cumhuriyeti Tarihi

Atatürk İlkeleri

Türk Kültür Tarihi II

Paleoğrafya

Derslerinde başarılı olan araştırma görevlilerimiz daha sonra Yüksek Lisans tezlerini yazmağa başlamışlar ve mümkün olduğu kadar birinci el kaynaklarına inerek tezlerini hazırlamışlar ve Bilim Uzmanı unvanını almışlardır.

Lisans düzeyinde 1981 - 82 ders yılında Üniversitemizde birinci sınıflardan itibaren okutulmaya başlanan bu dersin müfredat programı ise dört yıl boyunca ana hatlarıyla şu şekilde verilmektedir:

1. Yıl: Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinden 1920 tarihine kadar geçen siyasi hadiseler,
2. Yıl: 1920 - 38 arası siyasi hadiseler,
3. Yıl: Atatürk İnkılâbları,
4. Yıl: Atatürk İlkeleri.

Kanaatimce dersler ancak son iki sene içerisinde istenilen düzeye gelebilmiş ve talebeye daha yararlı bir nitelik kazanmıştır. Hiç şüphesiz Üniversitemiz de bu dersin sorumluluğunu üstlenmiş olan öğretim elemanlarının - ki çoğu Enstitümüzün amacına uygun olarak alınmış olan araştırma görevlileridir - yeni mesleklerine sıkı sıkı bağlı kalarak şevkle bu dersi öğrencilerine aktarmaları ile mümkün olmaktadır.

Bu dersin okutulması için yazılmış olan kitaplardaki deyimler veya kavramlar kargaşası da çok uzun senelerden beri devam etmiş ve hala da devam etmektedir. «Atatürk devrimleri», «Atatürk reformları» «Atatürk ihtilâli», «Atatürk İnkılâbı», «Türk devrimi», «Türk inkılâbı», «Kemalist inkılâbın prensipleri», «Kemalizmin esasları», «Cumhuriyetimizin nitelikleri», «Devletin ana vasıfları» gibi deyimler birbirinin yerine kullanılmaktadır. 1982 Anayasası ile de “Atatürkçü düşünce” kavramının geldiğini ve bazı kanunlarda aynen kullanıldığını görmekteyiz. Ayrıca «Atatürkçülük», «Kemalizm» gibi kavramlar yerine de «Atatürkçü düşünce» kavramı yerleşmiştir. Ayrıca bu tarihlere kadar önce “İnkılâp Tarihi Dersleri” ve daha sonra “Türk Devrim Tarihi veya Devrim Tarihi” olarak okutulmuş olan dersin adı da belki de ilk defa asıl amacına ulaşabilecek bir nitelik kazanarak “Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Dersi” olarak değiştirilmiştir.

Bu ders için hazırlanmış yardımcı ders kitapları olarak çeşitli üniversitelerde okutulmakta olan kitaplara baktığımızda da bir kargaşa göze çarpmaktadır. Şöyle ki, bu dersin ilk verildiği tarihlerde dersin amacı ve ne maksatla okutulduğu söz konusu olan hususlar zamanımıza kadar az çok unutulmuş görülüp, devrin modasına göre kitaplar «Devrim Tarihi», «Türk Devrim Tarihi», «İnkılâp Tarihi», «Türk İnkılâp Tarihi» isimleri altında yayınlanmış hatta birkaç sene önce yayınladıkları ve üstelik bir kaç baskısı da yapılan «Türk Devrim Tarihi» kitapları hemen «Türk İnkılâp Tarihi»ne çevrilerek tekrar basılmışlardır. Bu kitapların içeriğinde de bir tutarsızlık göze çarpmaktadır. Kimi kitap sa-

dece ilke ve inkılâplardan bahsederek aşağı yukarı 1960'lı yıllara kadar gelmekte, kimi kitaplarda ise Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinden biraz bahsettikten sonra Milli Mücadele dönemine geçmekte ve daha çok siyasi hadiselerle önem verip bir kaç sayfa ile de ilke ve inkılâplara yer ayırmaktadırlar.

Dersin ilk amacına uygun olarak gençlere, Türkiye Cumhuriyetinin hangi şartlarda kurulduğunu anlatabilmek ve bu Cumhuriyeti yaşatabilmek için Cumhuriyetin kurucusu olan Atatürk'ün ortaya koyduğu ilke ve inkılâplarını tanıtmak ve bunları değerlendirmek, Türk gençliğinin Cumhuriyetine ve Devletine sahip çıkmasını sağlayacaktır. Bu dersi ilk verenlerden Recep Peker, kitabının pek çok yerinde döneden inkılâpların devam edebilmesi yeni nesillere aşılabilmesi için önemle durmaktadır. “İnkılâbı kökleştirmek vazifesi üstünde ısrarla duruyorum İnkılâp neticelerini bütün ulusa maletmiş olmak için yurttaşların bu neticelerin getirdiği yaşayışa alışmış olmasını yeter saymamak gerekir. İnsan fena şeye alıştığı gibi, iyi şeylere de alışabilir. Yeni yaşayışın yalnız alışıldığı için değil, anlaşılıp şuurlu halinde sevilmesi ve özümüzde benimsenmesi gerekir. Bizimki gibi yaşayış şartlarını baştan başa değiştiren bir inkılâbın korunması ve ebedileşmesi için ona inananların bu yola başlarını ve göğüslerini koyacak bir inançla beslenip güçlenmesi elzemdir. Yeni nesil inkılâba böyle bağlanmalıdır. İnkılâp derslerinin ana amacı bu tarifi içindedir.”

“Bundan başka Türk inkılâbı, tek tek vakaların ardı ardına sıralanmasından ibaret değil, birbirini hızla kovalayan, tamamlayan ve biri öbürünü sağlamlaştıran, şuurun, aklın, mantığın ve yurt ihtiyaçlarının icap ettirdiği bir değişme ve bir hakikat zinciridir. Böylece Türk inkılâbı yüksek şuurun sevk ve idare ettiği bir bütünlük arz eder. Bunu izah edebilmek için bir iki misal vereceğim. Arkadaşlar da bu yolda kendiliklerinden birçok misaller bulabilirler ve zihinlerinde tamamlayabilirler. Mesela, yeni siyasal ve ekonomik sistemlerle pazarlarını istilacı yabancı mallarına gümrük duvarlarıyla kapayan bir inkılâbın, kültür bakımından Türk Dili'ni, yabancı tesirlerin altında bırakması doğru olur muydu? “ (Peker, s. 19)

“Kadını çuval içinde yaşamaya mahkum bırakan bir inkılâp, Türk harflerini kabul etse, bunun ne kıymeti olabilirdi»

Cumhuriyetimizin dayandığı temel ilkelerin günümüze kadar bir çok tanımı ve yorumu yapılmış zaman zaman da Atatürk'ün görüş ve düşüncelerine yer verilmiştir. Fakat, şurası da bir hakikat ki, bu temel ilkelerin tanımı ve yorumu kişiden kişiye değişmiş, öğreticinin ve yazarın düşüncelerine göre bir yaklaşım içinde anlatılmıştır.

şayet bu ilkelerin nasıl oluştuğu, hangi şartların bu ilkeleri doğurduğu ve bu ilkeleri ortaya koyan Atatürk'ün bunları nasıl yorumladığı meydana çıkartılırsa, zannederim bu mevzuuda en doğru yol çizilmiş olur.

ATATÜRK'ÜN “TARİH İLMİ” HAKKINDAKİ DÜŞÜNCELERİ¹

Atatürk'ün hayatında gözlenen odur ki, Millî Mücadele döneminden sonra Türkiye Cumhuriyeti tarihini millî bir temele oturtmak için çabalarını arttırmış ve bu yüzden de pek çok ilimlerden faydalanma yoluna gitmiştir. Millî Mücadele döneminde hep ileriye bakan Atatürk, yeni devletini kurduktan sonra geçmişe dönerek, devletin sağlam temellere dayanması için “tarih ilmi”yle meşgul olmaya başlamıştır. Atatürk esasında daha okul sıralarında, gençlik yıllarında, tarihe büyük ilgi duymuştur. Siyasî hayattaki başarılarında geniş tarih bilgisinden büyük çapta istifade etmiştir.

Bir tarih yaratıcısı olarak gördüğümüz Atatürk, tarih yazıcılığının çok daha güç olduğunu görmüş ve bunun için de güvendiği kimseleri çevresinde toplayarak Türk tarihçiliğini vakanüvislikten kurtarıp çağdaş tarihçiliğe yaklaştırmaya çabaları içinde olmuştur. İşte bunun içindir ki *“Tarih yazmak, tarih yapmak kadar mühimdir. Yazan yapana sadık kalmazsa değişmeyen hakikat, insanlığı şaşırtacak bir mahiyet alır”* demiştir.² Atatürk çağdaş bir tarihçilik derken tarihin kesinlikle saptırılmasından, tahrif edilmesinden yana olmamıştır. *“Herhangi bir tarihi elinize aldığınız zaman onun gerçeğe uygun olup olmadığına güven duymak için dayandığı kaynak ve belgelen araştırılır. Bizim şimdiye kadar doğru bir millî tarihe malik olamayışımızın sebebi tarihlerimizin, hakikî okuyucuların belgelere dayanmaktan ziyade ya birtakım meddahların veya birtakım kendini beğenmişlerin hakikat ve mantuktan uzak sözlerinden başka kaynak bulamamak bedbahtlığıdır”* demiştir.³

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. “Atatürk'ün ‘Tarih İlmî’ Hakkında Düşünceleri”, I. Uluslararası Atatürk Sempozyumu, 21-23 Eylül 1987, Ankara, *Atatürk Araştırma Dergisi*, Cilt 4, Sayı 10.

² Prof. Dr. Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, Ankara, 1984, Üçüncü Baskı, s. 138.

³ Kocatürk, *aynı eser*, s., 138.

Bir başka konuşmasındaki sözleri de yine aynı mealdedir. “*Sonradan uydurma bir eser vücuda getirerek ertesi gün pişman olmaktansa, hiçbir eser vücuda getirmemek, beceriksizliğini itiraf etmek daha iyidir.*”⁴

Atatürk, tarihe yahut “tarih ilmi”ne karşı niçin bu kadar duyarlı olmuştur? Niçin tarih ilminin ülkemizde gelişmesini sağlamak için büyük çaba harcamıştır? Bu soruların cevapları çok çeşitli olarak görülmektedir. Bir defa Atatürk “tarih ilmi”ni devletin ilerlemesi, çağdaşlaşması için manevî bir destek olarak kullanmıştır. Bir başka deyişle Atatürk, devletin kuruluş yıllarından sonra Türk halkının benliğini bulabilmesi için en güvenilir vasıtayı “tarih”te bulmuştur.

Yeni Türk devletinin benliğini bulabilmesi için neler yapılmalıydı? Bir Türklük şuuru nasıl yaratılabilirdi? Atatürk bu soruların cevaplarını da yine tarih ilminde aramış olmalıdır ki: “*Büyük devletler kuran atalarımız büyük ve geniş medeniyete de sahip olmuştur. Bunu aramak, tetkik etmek, Türklüğe ve dünyaya bildirmek bizim için bir borçtur*” demıştır. Bunu yaparken de hiçbir zaman tarihî gerçeklerin tahrif edilmesini istememiş ve bunun için de 1931 yılında Türk Tarih Kurumu Başkanı Tefvîk Bıyıklıoğlu’na yazdığı mektupta şunları söylemiştir: “*Tarih yazmak için tutulan yolun mantıkî ve bilhassa ilmi olması şarttır. Bu münasebetle yüksek heyetinizin reisi bulunan zât-ı âlinize hatırlatırım ki, yeni dünya ufuklarına açacağınız yeni tarih semasında dikkatli olunuz. Sümmedtedarik bir eser vücuda getirerek ferdasında nâdim olmaktansa hiçbir eser vücuda getirmemek aczini itiraf etmek evlâdır. İlim sahasında vesveseli olmak, miskin müesseselerin mezunlarına inanmaktan evlâdır.*”⁵

Atatürk’te yeni bir tarih yaklaşımının içeriği şu idi: Türk tarihi, Batı da ve Türkiye’de uzun zaman sanıldığı gibi sadece Osmanlı Tarihi’nden ibaret değildir. Ayrıca Osmanlı Devleti de bir “hanedan” devleti veya bir “aşiretten” doğan devlet de değildir. Yıkılan Selçuklu Devletinin mirası üzerine kurulan bir devlettir.⁶ Bundan dolayı Osmanlılardan önce kurulan Selçuklular dönemi de, Türk tarihinin son derece önemli ve parlak bir dönemidir. İş burada da kalmayıp böylece daha

⁴Kocatürk, *aynı eser*, s., 138.

⁵Ekrem Akurgal, “Tarih İlmi ve Atatürk”, *Belleten*, C. XX. Sayı 80. s., 583.

⁶Prof. Dr. Turhan Feyzioğlu, “Atatürk ve Tarih”, *Atatürk Haftası Armağanı*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s., 23.

eski tarihe Orta Asya’da başlayan Türk tarihine gelip dayanmaktadır. Böyle olunca da o zamana kadar ihmal edilmiş ve sadece birkaç Avrupalı tarihçinin eserlerin den tercümeler yapılarak bilgi edinilmiş olan bu Türklerin tarihleriyle ilgilenmek gerekmektedir.

Yeni kurduğu devletinde bir Türklük şuuru yaratılırken Osmanlı Devleti’nin benimsediği “ümme” fikri yerine “millet” olmanın çok önemli bir faktör olduğunu Atatürk biliyordu. Çünkü uygarlık, demokrasi, bilim ve teknoloji alanlarında büyük atılımlar yapan ve ilk “millet” olma aşamasına erişen Avrupa topluluklarından Fransa ve İngiltere gibi çağdaşlaşmaya ayak uydurabilmek için “millet” olma aşamasına gelmesinin şart olduğunu görüyordu. Çünkü “millet” olma yolundaki mesafe ile çağdaşlık alanındaki gelişmelerin büyük bir paralellik gösterdiğini biliyordu.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti döneminde tarih öğretimi “Osmanlı tarihi”, “Umumî tarih” ve “İslâm tarihi”nden ibaretti. Bilhassa II. Meşrutiyetten sonra görülen Türkçülük hareketleri bile “Türk tarihi”nin okullarda okutulan tarih kitaplarında istenilen seviyeye ulaşmasını sağlayamamıştır.

Osmanlı Devleti dönemindeki bu tarih öğretimi yanında Osmanlı toplumunda uzun yıllar tarih ilmi tek görüşün içinde, sadece vesikaların toplanmasından ve daima aynı soruya istenen cevabı veren olayların araştırılmasından ibaret kalmıştır ve hâkim olan İslâmî tarih görüşünün değişmesi mümkün olmamıştır.

19. yüzyıldan itibaren ise, Osmanlı tarih anlayışında ve usulünde yavaş yavaş bir değişme başlamıştır. Bu değişimde ise Avrupa’nın mutlak tesirini görmek mümkündür. Bunun sonucu olarak da, yeni tarih metodlarının bazı tarihçiler tarafından kullanıldığını görmekteyiz.

20. yüzyıla geldiğimiz zaman ise Balkan Savaşları, I. Dünya Savaşı ve nihayet Millî Mücadele döneminde yaşayan felâketler ve buhranlar, bir devletin ortadan kalkmasına yeni bir devletle beraber bir millî şunun, milliyetçilik ideolojisinin tam olarak yerleşmesine vesile teşkil etmiştir. İşte bundan sonradır ki yeni Türk Devletinde tarih ilmi önem kazanmaya başlamıştır.⁷

⁷ Prof. Dr. Bayram Kodaman, “Atatürk ve Tarih”, *Atatürk ve Kültür*, Hacettepe Üniversitesi Yayınları, Ankara, 1982, s., 5

Tarih ilminin önem kazanmasından sonra Atatürk, “millet” tarihinden çok “ümme” tarihi ile meşgul olan Osmanlı tarihçilerinin yerine kendi kökenleriyle uğraşacak, Anadolu insanının nereden, nasıl ve hangi medeniyet dairesinden geldiklerini araştırarak yeni bir görüşe sahip olan tarihçilere İhtiyaç duyulduğunu belirtmiş ve “Biz milliyet fikirlerini tatbikte çok gecikmiş ve çok ilgisizlik göstermiş bir milletiz. Bunun zararlarını fazla faaliyetle gidermeye çalışmalıyız. Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli toplumlar, hep millî inançlarına sarılarak, milliyetçilik idealinin gücüyle kendilerini kurtardılar... Kuvvetimiz zayıfladığı anda bizi hor ve hakir gördüler. Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmış olduğumuzmuş. Dünyanın bize saygı göstermesini istiyorsak, ilk önce biz kendi benliğimize ve milliyetimize bu saygıyı, hissî, fikrî ve fiilî olarak, bütün davranış ve hareketlerimizle gösterelim” demiştir.⁸

Atatürk yukarıda da görüldüğü gibi, bir taraftan tarihe ilmî bir hüviyet kazandırmaya gayret ederken, diğer taraftan Türk toplumunun sosyal, ekonomik, kültürel ve siyasî gerçekleriyle ilgilenmemiş olan Osmanlı tarih yazıcılığı yerine, tarih ilmini Türk toplumunun meseleleriyle ilgilenmeye sevk etmiştir. İşte bu husustaki sözleri de şöyledir; *“İnsanların tarihten alabilecekleri mühim dikkat ve uyanıklık dersleri, bence devletlerin umumiyetle siyasî müesseselerin teşekküllerinde, bu müesseselerin mahiyetlerini değiştirmede ve bunların çözülme ve sonlanmalarında müessir olmuş olan sebepler ve âmillerin tetkikinden çıkan neticeler olmalıdır. Meselâ Osmanlı İmparatorluğu’nun doğmasını gerektiren sebep ve âmillerin tetkikinden çıkan netice, mühim olduğu gibi, bu imparatorluğun batmasına sebep ve âmillerin tetkikinden çıkacak netice de o kadar mühimdir. Bu tetkiklerde, şüphesiz siyasî müesseseyi kuran milletlerin her görüş noktasından harsları derecesi mütalâa olunur: şahısların müsbet ve menfi tesirleri göz önüne alınır.”*⁹

Atatürk’ün tarih ilmiyle ispata çalıştığı diğer bir husus da çeşitli sebeplerden dolayı çeşitli milletlerin Türklere karşı besledikleri husumetleri ve Türkler hakkındaki yanlış düşünceleri ortadan kaldırmaktı. Atatürk, tarihimize objektif bir şekilde bakılmasıyla, Türklerin daha iyi anlaşılacağına inanıyordu. Bu husustaki düşünceleri de şöyledir: *“Milletimizin aleyhinde söylenenler bütününüyle iftiradır.”* “Milletimizin

⁸ Feyzioğlu, aynı eser, s., 7-8.

⁹ Kocatürk, aynı eser, s., 139.

büyük kabiliyetleri tarihen ve mantıken sabittir. “Milletimiz... büyük güçlükler içinde bir imparatorluk vücuda getirdi. Ve bu imparatorluğu altı yüz yıldan beri tam bir ululuk ve büyüklükle sürdürdü. Bunu başaran bir millet elbette yüksek siyasî ve idarî niteliklere sahiptir. Böyle bir durum yalnız kılıç gücüyle vücuda gelemezdi.

Dünya bilir ki, Osmanlı Devleti, çok geniş olan ülkesinde, bir sınırından öteki sınırına ordusunu olağanüstü bir süratle ve tamamen donatılmış olarak naklederdi. Böyle bir hareket yalnız ordu teşkilâtının değil, bütün idare şubelerinin son derecede mükemmel işlediğinin ve kendilerinin kabiliyetli olduğunun delilidir. “

“Milletimizin zalim olduğu iddiası da sırf iftiradan, baştan başa yalandan ibarettir. Hiçbir millet, milletimizden daha çok yabancı unsurların inanç ve âdetlerine riayet etmemiştir. Hatta denilebilir ki, başka dinlere mensup olanların dinine ve milliyetine riayetkar olan yegâne millet bizim milletimizdir. “¹⁰

Atatürk milletine yeni bir benlik yeni bir ruh vermek, Avrupa'nın Türkler üzerindeki kötü imajlarını silmek için “tarih ilmi”ne başvurmasının yanı sıra yaptığı inkılâpların da en iyi şekilde benimsenmesi, inkılâpların yerine oturtulması için de tarihe önem vermiştir. Çünkü inkılâplar bilindiği gibi sadece mevcudu değiştirmezler, aynı zamanda geçmiş de, düşünceleri de alt üst ederler. İnkılâplar, eskiyi yıkarken, onun tarihî temellerini ve mantığını en azından sarsar, yeniye ortaya koyarken de, ona tarihî bir temel ve izah tarzı arar. İşte bundan dolayıdır ki, Atatürk tarih ilminin ışığında yeniden bir tarih yazdırmak istemiştir. Bunun içindir ki 23 Ocak 1930 tarihinde toplanan Türk Ocakları VI. Kurultay'ında Türk Ocakları yasasına “*Türk tarih ve medeniyetini ilmi bir surette tetkik ve tettebbu eylemek vazifesiyle mükellef olmak üzere bir Türk Tarih Heyeti teşkil eder*” maddesini eklemiştir.¹¹

Netice olarak şunu söyleyebiliriz, Atatürk'ün tarih ilmine yaklaşımı, bilimsellikten asla uzaklaşmayan yeni bir tarih yazıcılığının başlatılması ile 1-Avrupa'daki yeni dostlarına Türkün ne olduğunu izah etmek, 2-Türklük şuurunu geçmişle birleştirerek yerleştirmek, 3- Yaptığı inkılâpların korunabilmesi için tarihî bir temel ve izah tarzını bulması şeklindedir.

¹⁰ Atatürk'ün *Söylev ve Demeçleri*, ikinci baskı, Cilt II, s., 9.

¹¹ Cengiz Orhonlu, “Atatürk ve Tarih Görüşü”, *Türk Kültürü*, Cilt VI, Sayı 61, s., 28.

ATATÜRK VE MİLLÎ BİRLİK¹

Bir ülkede millî birliğin sağlanabilmesi için çeşitli yollar denenebilir ve bu hususta değişik fikirler ortaya atılabilir. Hele siyasî mak-satla birlik ve beraberlikten değişik üslûplarda sözler de söylenebilir. Ancak ben burada millî birlik hususunda ne yeni bir yol arayacağım, ne de başka milletlerin bu işi nasıl gerçekleştirdiklerini irdeleyeceğim. Benim burada amacım, hepimizin bildiği, kendisine çok şeyler borçlu olduğumuz Atatürk'ün millî mücadele döneminden sonra şekil verdiği yeni devletin devamlı olabilmesi için nelere ihtiyaç duyduğumuzu anlatan cümlelerini bir daha tekrarlamak ve hafızalarımızı tazelemektir.

Millî birliğin taşıdığı anlamı Atatürk şu düşünceleriyle dile getiriyor: “Bir yurdun en değerli varlığı, yurttaşlar arasında ulusal birlik, iyi geçinme ve çalışkanlık duygu ve kabiliyetlerinin olgunluğudur. Ulus varlığını ve yurt erginliğini korumak için bütün yurttaşların canını ve her şeyini derhal onaya koymaya karar vermiş olmak, bir ulusun en yenilmez silâhı ve koruma vasıtasıdır. Bu sebeple, Türk ulusunun idaresinde ve korunmasında ulusal birlik, ulusal duygu, ulusal kültür en yüksekte göz diktığımız idealdir.

Yüksek ve inkılâpçı bir kültür seviyesine varmak için, önümüzdeki yıllarda daha çok emek vereceğiz. Müspet bilimlerin temellerine dayanan, güzel sanatları seven, fikir terbiyesinde olduğu kadar beden terbiyesinde kabiliyeti artmış ve yükselmiş olan erdemli, kudretli bir nesil yetiştirmek, ana siyasamızın açık dileğidir.”²

Atatürk, yeni kurduğu devletinde ancak bütün fertleriyle birlikte çağdaşlaşmanın gerçekleştirilebileceğini daima vurgulamıştır. Bunun

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. “Atatürk ve Milli Birlik”, *Atatürk Araştırma Dergisi*, Cilt IV, Sayı 12, 1988, ss.671-676. (Bu yazı daha önce Kız İzciler Derneği'nde 14 Kasım 1987 tarihinde verilen konferansta sunulmuştur.)

² Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Fikir ve Düşünceleri*, 3. baskı, 1984, s. 173.

yanında, millet bilincinin ve millet olma duygusunun kuvvetlenmesi ise ancak Türk kültürünün, Türk tarihinin millî bir zemine oturtulmasının gerçekleştirilmesiyle başarıya ulaşacağını da biliyordu. Atatürk'e göre "aynı kültürden olan insanlardan oluşmuş topluma millet denir." Gerçekten de tarih ilminin bize öğrettiklerinden görüyoruz ki, bir ortak kültür etrafında toplanan sosyal bir grup milleti ve devleti oluşturmuş, bazen de önce devlet kurulmuş sonra bu devletin çatısı altında toplanan kişilerde ortak bir millî kültür gerçekleştirilmiştir. Meselâ İngiltere'de aynı devletin çatısı altında toplanmanın zamanla ortak millî kültürü oluşturduğunu görüyoruz. Bunun tam tersi olarak da, Almanya ve İtalya'da, ortak kültür, zamanla siyasî birliğin ve ortak devletin kurulmasına yol açmıştır.³

Millî birliğin gerçekleşmesi için devletin çatısı altında toplanan insanların önce ne olduklarının bilincine varmaları, hangi ortak kültürden geldiklerini bilmeleri lâzımdır. Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti zamanında hem yerli yazarlar, hem de Avrupalı yazarlar "Türk" kelimesini kullanmaktan çekinmişlerdir. Çünkü o devirlerde "Türk" kelimesi hiç de olumlu bir anlam taşıymıyordu. İşte önce bu imajın yıkılması lâzımdı. Bu hususta Atatürk 20 Mart 1923 yılında Konya'da yaptığı konuşmada şunları söylemiştir : "Biz milliyet fikirlerini tatbikte çok gecikmiş ve çok ilgisizlik göstermiş bir milletiz. Bunun zararlarını fazla faaliyetle gidermeye çalışmalıyız. Osmanlı İmparatorluğu içindeki çeşitli toplumlar, hep millî inançlarına sarılarak, milliyetçilik idealinin gücüyle kendilerini kurtardılar... Kuvvetimizin zayıfladığı anda bizi hor ve hakir gördüler. Anladık ki, kabahatimiz kendimizi unutmuş olduğumuzmuş."⁴

Yeni bir devlet kuran ve inkılâplar gerçekleştiren Atatürk, bu devletin yaşayabilmesi, arzu edilen çağdaş medeniyet seviyesine erişebilmesi için "Çalışmaya", "Kültüre" ve "Bilime" çok önem vermiştir. Elbette bu saydığımız unsurlar kendisi tarafından bir sıralama olarak ortaya konulmamıştır. Fakat kendi eserlerini incelediğimizde yukarıdaki bu üç unsurun ön plâna çıktığını görmekteyiz.

³Turhan Feyzioğlu, "Atatürk ve Tarih", *Atatürk Haftası Armağanı*, 10 Kasım 1986, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, s., 6.

⁴Feyzioğlu, a.g.e, s., 9.

Bunlardan “çalışkanlık”, hemen hemen her konuşmasında ve bil-hassa gençlerle ve çocuklarla yaptığı konuşmalarda daima ön plâna çıkan bir husustur. Çünkü her şeyin ancak ve ancak çalışmakla elde edilebileceğine inanmıştır.

“Kültür” unsuruna gelince, çeşitli bilim adamları tarafından kültür-rün tanımları yapılmıştır. Genel olarak sosyal bilimciler kültürü şöyle tarif ederler : “Bir arada yaşama arzusu ve iradesi duyan, tarihi ve gelenekleri içerisinde, birlikte yaşama şuuruna erişmiş olan ve bu sebeple de, müşterek değerleri bulunan toplumların ortaya koyduğudur.” Bir başka deyişle millî kültür, “Bir millet tarafından kendi tarihi boyunca tasavvur edilmiş ve tatbikat sahasına konulmuş maddî, fikrî ve manevî hayat formlarının ve değerlerinin ahenkli bir bütünüdür.”⁵

Sosyal bilimcilerin kültür ve millî kültür anlayışları aşağı yukarı bu şekilde izah edilirken acaba Atatürk’ün kültür ve millî kültür anlayışı nasıldı? Millî kültüre çok önem veren Atatürk bunu en güzel şekilde “Türkiye Cumhuriyeti’nin temeli kültürdür” diyerek açıklamıştır. Kültürü, “okumak, anlamak, görebilmek, görebildiğinden anlam çıkarmak, uyarı almak, düşünmek, zekâyı eğitmek”⁶ olarak görmektedir. Ayrıca kültürü, insanlık niteliğinde, gerçek insan olmak için esas öge olarak almıştır. Dolayısıyla Atatürk’ün anlayışında kültür, “tabiatın yüksek verimleriyle mesut olmaktır. Bu ifade içinde çok şey saklıdır. Temizlik, saflık, yükseklik, insanlık v.s. Bunların hepsi insanlık vasıflarındandır.”⁷

Gençlerin yetiştirilmesinin lüzumu üzerinde her fırsatta duran Atatürk, “Yetişen çocuklarımıza ve gençlerimize, görecekları tahsilin hudutları ne olursa olsun, en evvel ve her şeyden evvel Türkiye’nin istiklâline, kendi mülküne ve millî ananelerine düşman olan unsurlarla mücadele etmek lüzumu öğretilmelidir”⁸ diyerek aynı zamanda millî bütünlüğü sağlayacak unsurlardan birinden de söz ediyordu.

Kültürü, kurduğu devletin temel unsuru olarak gören Atatürk geçmişin kötü izlerinin silinebilmesi ve millî benliğimize kavuşabilmemiz için evvelâ bu işe kendimizden başlamamızın lâzım geldiğini

⁵ Lehbabi, *Millî Kültür ve Medeniyet*, Çev. Bahaeddin Yediyıldız, İstanbul, 1980, s., 15.

⁶ Kocatürk, *a.g.e.*, s., 112,

⁷ Kocatürk, *a.g.e.*, s., 112.

⁸ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 1945, s., 231.

vurgulamış ve “Dünyanın bize hürmet göstermesini istiyorsak evvelâ bizim kendi benliğimize ve milliyetimize bu hürmeti hissen, fikren, fiilen, bütün iş ve hareketlerimizle gösterelim; bilelim ki millî benliğini bulmayan milletler başka milletlerin avıdır.”⁹ “Seneler geçtikçe, millî ideal verimleri, güvenle çalışmada, ilerleme hevesinde, millî birlik ve millî irade şeklinde, daha iyi gözlere çarpılmaktadır. Bu, bizim için çok önemlidir; çünkü biz esasen millî mevcudiyetin temelini, millî şuurda ve millî birlikte görmektediriz.”¹⁰

Atatürk Cumhuriyet’in Onuncu Yıl Nutku’nda hepimizin bildiği gibi, o zamana kadar yapılan işleri Türk milletinin millî birlik ve beraberlikle güçlükleri yendiğini, bunun da sebebini, ilerleme ve medeniyet yolunda elinde ve kafasında tuttuğu meşalenin müspet ilim olmasına bağlamıştır. Atatürk millî birliğin sağlanabilmesi ile devletin ayakta durabileceğini ve çağdaşlaşmanın gerçekleşerek ileri atılımlar yapılabileceğini gördüğü için ilimle ilgili çok şey söylemiştir. Bilgisizliğin geçmişte çok şeye mal olduğunu, bir devletin yıkılmasına yol açıp milleti asırlarca kendi benliğinden yoksun bıraktığını belirtmiştir. Bilgisizliğin ortadan kalkması görevini önce Millî Eğitim Bakanlığı’na bırakmış ve bunun yanında kurduğu kurumlarla (Türk Tarih Tetkik Cemiyeti ve Türk Dili Tetkik Cemiyeti) ile de Millî Eğitim Bakanlığı’nın ilmî kurumlar olarak çalışmalarını amaçlamıştır. İlimin, millet olma bilincinde en büyük amaç olduğunu ortaya koyan Atatürk’ün bu mevzudaki şu sözlerini okumadan geçemeyeceğim. “Dünyada her şey için, maneviyat için, hayat için, muvaffakiyet için en hakikî yol gösterici ilimdir, fendir. İlim ve fennin dışında kılavuz aramak gaflettir, bilgisizliktir, doğru yoldan sapmaktır. Yalnız ilmin ve fennin yaşadığımız her dakikadaki safhalarının gelişmesini kavramak ve ilerlemelerini zamanında izlemek şarttır. Bin, iki bin, binlerce sene evvelki ilim ve fen dilinin çizdiği kuralları, şu kadar bin sene sonra bugün aynen uygulamaya kalkışmak elbette ilim ve fennin içinde bulunmak değildir.”¹¹

“Gözlerimizi kapayıp yalnız yaşadığımızı farzedemeyiz. Memleketimizi bir çember içine alıp cihan ile alâkasız yaşayamayız... Bilakis ileri, medenî bir millet olarak medeniyet sahasının üzerinde yaşayaca-

⁹ Kocatürk, a.g.e, s., 174.

¹⁰ Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri, C. I, 1945, s., 372.

¹¹ Kocatürk, a.g.e, s., 116-17.

ğız; bu hayat, ancak ilim ve fen ile olur. İlim ve fen nerede ise oradan alacağız ve her millet ferdinin kafasına koyacağız, ilim ve fen için kayıt ve şart yoktur.”

“Hiçbir mantıkî delile dayanmayan bir takım ananelerin, akidelerin muhafazasında ısrar eden milletlerin ileri gitmesi çok güç olur; belki de hiç olmaz. İlerlemede, kayıt ve şartları aşamayan milletler, hayatı makul ve amelî göremez. Hayat felsefesini geniş gören milletlerin hâkimiyet ve esareti altına girmeğe mahkûmdur...”

“Bütün bu hakikatlerin milletçe iyi anlaşılması ve iyi hazmedilebilmesi için her şeyden evvel bilgisizliği ortadan kaldırmak lâzımdır. Bu sebeple maarif programımızın; maarif siyasetimizin temel taşı, bilgisizliğin giderilmesidir.”¹²

Bir millî şuurun, Türklük şuurunun oluşabilmesi için kültüre, bilime bu kadar kıymet veren Atatürk, bunların yanında “Tarih Bilimi”ne de çok değer vermiştir. Atatürk tarihe yahut tarih bilimine karşı niçin bu kadar duyarlı olmuştur? Tarih ilminin ülkemizde gelişmesi için niçin büyük çabalar içine girmiştir? Esasında bu soruların cevapları çok çeşitlilik göstermektedir. Ancak Atatürk her şeyden önce “Tarih İlmi”ni devletin ilerlemesi, çağdaşlaşması için manevî bir destek olarak kullanmıştır. Bir başka deyişle Atatürk, devletin kuruluş yıllarından sonra Türk halkının benliğini bulabilmesi için en güvenilir vasıtayı tarih ilminden bulmuştur.

Atatürk’te yeni bir tarih yaklaşımının içeriği şu idi: Türk tarihi, Batı’da ve Türkiye’de uzun zaman sanıldığı gibi sadece Osmanlı tarihinden ibaret değildir. Ayrıca Osmanlı Devleti de bir “hanedan” devleti veya bir “aşiret”ten doğan devlet de değildir. Yıkılan Selçuklu Devleti’nin mirası üzerine kurulan bir devlettir. Bundan dolayı Osmanlılar’dan önce kurulan Selçuklular dönemi de, Türk tarihinin son derece önemli ve parlak bir dönemidir. İş burada da kalmayıp daha eski tarihe Orta Asya’da başlayan Türk tarihine gelip dayanmaktadır. Böyle olunca da o zamana kadar ihmal edilmiş ve sadece bir kaç Avrupalı tarihçinin eserlerinden tercüme yapılarak bilgi edinilmiş olan bu Türklerin tarihleriyle ilgilenmek gerekmektedir.

¹² Kocatürk, a.g.e, s., 101.

Bilindiği gibi, Osmanlı Devleti döneminde tarih öğretimi “Osmanlı Tarihi”, “Umumî Tarih” ve “İslâm Tarihinden ibaretti. Bilhassa II. Meşrutiyet’ten sonra görülen Türkçülük hareketleri bile “Türk Tarihi”nin okullarda okutulan tarih kitaplarında istenilen seviyeye ulaşmasını sağlayamamıştır. Ancak 19. asrın sonlarına doğru Avrupa’nın mutlak tesiriyle Osmanlı tarih anlayışında ve usulünde yavaş yavaş bir değişme başlamıştır. Bunun neticesi olarak da, yeni tarih metodlarının bazı tarihçiler tarafından kullanıldığını görmekteyiz.

Tarih ilminin önem kazanmasından sonra Atatürk, “millet” tarihinden çok “ümme” tarihi ile meşgul olan Osmanlı tarihçilerinin yerine, kendi kökenleriyle uğraşacak, Anadolu insanının nereden, nasıl ve hangi medeniyet dairesinden geldiklerini araştırarak yeni bir görüşe sahip olan tarihçilere ihtiyaç duyduğunu belirtmiş ve bu hususta çalışmasını sağlamıştır.

Atatürk milletine yeni bir benlik, yeni bir ruh vermek, Avrupa’nın Türkler üzerindeki kötü imajlarını silmek için “tarih ilmi”ne başvurmasının yanı sıra yaptığı inkılapların da en iyi şekilde benimsenmesi, inkılapların yerine oturtulması için de tarihe önem vermiştir. Çünkü inkılaplar bilindiği gibi, sadece mevcudu değiştirmezler, aynı zamanda geçmiş de, düşünceleri de altüst ederler. İnkılaplar, eskiyi yıkar-ken, onun tarihî temellerini ve mantığını en azından sarsar, yeniyi ortaya kovarken de ona tarihî bir temel ve izah tarzı arar. İşte bundan dolayıdır ki, Atatürk tarih ilminin ışığında yeniden bir tarih yazdırmak istemiştir.

Atatürk’ün bir yandan kültür araştırmalarına önem vermesi ve bunlara destek sağlaması, öte yandan Türkiye Cumhuriyeti’ni bir çağdaş demokrasi olarak geliştirme hedeflerini gütmesi, bağımsız ulusal varlığın karşısına çıkan tehlikelerin üstesinden ancak bilinçlenmeyle gelinebileceğinin idrakinden kaynaklanmıştır. Bilinçlenme ise, kendi kimliğini ve dünyadaki yerini tanımak, ne istediğini bilmek ve kendi kararını kendisinin vermesiyle gerçekleşebilir ve ancak bilinçlenmiş bir toplum çağını kavrar ve ona ayak uydurabilir. Dolayısıyla bağımsız varlığını sürdürebilir. İşte bütün bunların Atatürk’ün idealindeki millî birliğin temel taşları olduğu inancındayım.

ATATÜRK'ÜN EĞİTİM POLİTİKASI VE YABANCI OKULLAR SORUNU¹

Öncelikle eğitim kavramı ve eğitimin toplum hayatındaki önemi üzerinde durmak istiyorum. Eğitim, en genel anlamıyla “Bireyin davranışında kendi yaşantısı yoluyla ve kasıtlı olarak isteğe bağlı bir değişme meydana getirme sürecidir. Bu yönüyle eğitim ve öğretim kavramlarının bir ülkenin geleceğini belirlemede büyük rolü vardır. Bu kurumlar ülke insanlarını toplum içinde sürekli değişen hayata hazırlamak, ülkenin kalkınmasını sağlamak, uygar dünya ölçülerine ulaştırmak ve kültürü kuşaktan kuşağa aktarmak gibi önemli işlevlere sahiptir.

Osmanlı Devleti'nde geleneksel eğitim kurumlarının başında medreseler gelmektedir. Osmanlı Devleti'nde bu kurum, yükselme devrinde altın çağını yaşamış ve dünya bilimine önderlik etmiştir. Bu dönemde çeşitli yabancı bilim adamları ülkeye çağırılmış ve yararlı çalışmalar yapmışlardır. Ancak duraklama ve gerileme dönemlerinde tüm kurumlarda olduğu gibi başta medreseler olmak üzere eğitim kurumlarında da hızla yozlaşma başlamıştır. Pozitif bilimlere verilen önem azalmış ve Osmanlı toplumu bilimsel gelişmelerin dışında kalmaya başlamıştır.

18. ve 19. yüzyıllardaki çeşitli reform çabaları da sonuçsuz kalmış ve Osmanlı eğitim sistemindeki çöküş önlenememiştir.

Geleneksel Osmanlı eğitim kurumları bu hızlı çöküş yaşanırken, 19. yüzyılın ortalarından itibaren ilk yabancı okullar açılmaya başlamış ve eğitim bu kez çok daha farklı bir sorunla karşı karşıya kalmıştır. Yabancı okulların açılmasını kolaylaştıran en önemli etkenler kapitülasyonlar ve azınlıklara tanınan haklardır. Tanzimat (1839) ve Islahat

¹ Bu yazının ilk yayın künyesi: İzgi, Özkan. “Atatürk'ün Eğitim Politikası ve Yabancı Okullar Sorunu”, *III. Uluslararası Atatürk Sempozyumu*, Kıbrıs, 3-6 Ekim 1995.

(1856) Fermanları sonunda Batı etkisinin artması yabancı okulların sayılarının çoğalmasını da beraberinde getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin son yılları sayılan I. Dünya Savaşı'nın başladığı dönemde sadece ABD ve Fransa'nın 1000'e yakın okulu faaliyet göstermekteydi, İngiliz, Alman, İtalyan, Avusturya, İran ve Bulgar okullarını da hesaba katarsak bu rakam gerçekten ürkütücü boyutlara ulaşır. Açılan yabancı okullar Osmanlı Devleti üzerinde şu olumsuz gelişmelere neden olmuşlardır.

Bağımsızlığa darbe vurmuşlar; Osmanlı Devleti'nin siyasal, ekonomik ve kültürel olarak Batı'nın etkisine girmesini kolaylaştırmışlardır.

Misyonerlik faaliyetleri yürütmüşlerdir. Yaptıkları Hıristiyanlık propagandası toplum üzerinde olumsuz etki yaratmıştır.

Kültürel kargaşa artmıştır. Yabancı okullardan mezun olan Osmanlı aydını topluma yabancılaşmış ve önemli kimlik bunalımları yaşamıştır. Zaten çok uluslu bir yapıya sahip olan Osmanlı Devleti'nde aydın-halk arasındaki uçurum da derinleşmiştir.

Yabancı okullarda Batı kültürüne körü körüne bağlı aydınların yanı sıra, Batılı devletlerin siyasal ve ekonomik işbirlikçileri de yetişmiştir.

Yabancı okulların denetlenememesi eğitimdeki tekliği (birliği) tümüyle olanaksız kılmış ve ulusal eğitim olanaklarını ortadan kaldırmıştır.

III. Selim zamanından itibaren başlayan eğitim reformlarını yürütebilmek için bir kanuna, bu işle meşgul olan bir müesseseye sahip olmasının zarureti çok kısa bir zaman sonra ortaya çıktı. Bundan dolayı da 1846 yılında Genel Eğitim Komisyonu kuruldu. Aynı zamanda en üst seviyede bu işleri koordine edecek Eğitim Bakanlığı 1857 yılında kurulmuştur. Bu tarihten sonra pek çok okul çeşitli gayelerin gerçekleştirilmesi için açılmıştır.

Uzun yıllardan sonra büyük gelişme gösteren eğitim sistemine Mihtat Paşa tarafından ortaya atılan ve desteklenen 2 Eylül 1869 tarihli kanun, bir devamlılık getirmiştir. Bu kanunla doğrudan doğruya devletin gözetiminde kurulan okullarla, yine doğrudan bir dinî cemaatçe kurulup devlet tarafından dolaylı yünden gözetime tâbi tutulan okullar

arasındaki farklılıklar belirtilmiştir. Bu kanunun, özellikle malî yönleri gerçekleşme safhasına konulamamıştır. Ama tepkileri ve etkileri uzun zaman geçerli kalmış ve Türk eğitim sistemine Atatürk'ün büyük inkılâplarına kadar yön vermiştir.

Eğitim sisteminde yeni bir gelişmenin 1909 tarihinden itibaren Genç Türkler tarafından ortaya atıldığını ve uygulanmaya çalışıldığını görüyoruz. Genç Türkler dinî ve özel okul ayrımını kaldırmamışlar, fakat bilhassa Türkçe'yi ve Türk kültürünü çok daha geniş bir alanda, Türk olmayan azınlıklarınla de dahil olmak üzere tüm okullarda yerleştirme yoluna gitmişlerdir. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun karşı karşıya kaldığı Trablus, Balkan ve I. Dünya Savaşları bu yapılması düşünülen yeniliklerin gerçekleştirilmesine engel olmuştur.

Atatürk'ün başlattığı ve yeni bir Türk devletinin kurulmasına yol açan Milli Kurtuluş Savaşı sırasında ve sonrasında Türk toplumunda bu eğitim reformları hareketleri durmamış ve Türk toplumunun daha ileri bir seviyeye gelebilmesi için eğitim bir rehber olarak alınmıştır. Atatürk'ün eğitime verdiği önemin pek çok sebepleri arasında ilk plânda ekonomik ve kültürel yönden yeni Türk devletinin kurulmasını arzu etmesi yer almaktadır. Atatürk'ün eğitimdeki ilk amacı, ilkokuldan üniversiteye kadar her öğretim basamağında toplumumuza, millî gerçeklerimize ve ihtiyaçlarımıza uygun yön ve yolların bulunmasıdır. Bundan dolayıdır ki ilk önce kısa bir süre içinde cahilliği ortadan kaldırmak, bütün yurtta okuryazar oranını artırmak için plânların yapılmasını istemiştir. Eğitimde bu amaçlara ulaşılması için daima elle tutulabilir gerçekleri ortaya koymuştur. Bunun için de eğitim ve öğretim birliğini sağlamaya, eğitimin bir plân dahilinde yapılmasına, eğitim programlarının ülke gerçeklerine göre hazırlanmasına, kültür merkezlerinin kurulmasına büyük gayret sarfetmiş olduğunu görmekteyiz.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın kazanılıp, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Atatürk, düşüncelerini uygulama ortamına kavuşturmuştur. Aslında ilk önemli adım Cumhuriyet'in ilânı öncesindeki Lozan Konferansı'nda atılmıştır. Konferans sonunda yabancı okulların varlığı, Türk kanunlarına uygun davranmaları ve dinî propaganda yapmamaları şartıyla kabul edilmiştir. Böylece yabancı okulların devletin denetimi altına alınmaları yolunda ilk ciddi adım atılmıştır.

Atatürk, Cumhuriyet'in ilânından sonra ulusal, çağdaş ve lâik bir eğitim sistemi için köklü reformlara girişti. Bu yöndeki en önemli gelişme 3 Mart 1924'te kabul edilen Tevhid-i Tedrisat Kanunu'dur.

Bu kanunla tüm eğitim kurumları devlet kontrolüne alınmış, eğitim birliği sağlanmış, lâik, çağdaş ve ulusal bir eğitim sistemi için en önemli adım atılmıştır.

Tevhid-i Tedrisât Kânunu: sadece Türk okulları için değil, aynı zamanda yabancı okulları da denetlemek için çıkarılmıştır. Çünkü Atatürk için yabancı okullar, siyasî açıdan bağımsızlığı zedeleyen, ekonomik açıdan işbirlikçiler yaratan ve kültürel açıdan kültürel birliği yok eden kurumlardır. Bu nedenle bu okullara çekidüzen vermek Türkiye Cumhuriyeti için bir hayat sorunu olmuştur.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nu izleyen yıllarda yapılan düzenlemeler sonunda Türk kanunlarına uymayan birçok yabancı okul kapatıldı. Öyle ki Fransız ve İtalyan Okulu faaliyetini durdurmak zorunda kalmıştır.

Yabancı okullarla ilgili 1935 yılında yayınlanan "Yabancı Okullar Yönergesi" çok önemli kararlar içermektedir. Bu yönergeden çok açık bir şekilde anlaşılacağı gibi Yabancı okullardaki Türkçe tarih, coğrafya dersleri Türk öğretmenlerinin okulların kurullarına girebilmesi, okulların tatil günleri, teşkilâtı ve okutulacak kitapların bir komisyon tarafından tetkik edilmesi öngörülmüştür. Bu yönerge hiç şüphe yok ki Atatürk'ün eğitimin amaçları için söylediği «Eğitim millî olmalıdır. Milletimizin varlığına, birliğine yönelik yıkıcı düşünceleri, düşünce gücü ile yenebilecek insanlar yetiştirilmelidir» ilkesinin doğrultusunda çıkarılmıştır. Çok önemli olan bu yönerge hükümleri aşağıda verilmiştir.

I. Yönergenin ilk bölümü yabancı okullardaki Türkçe dersleri hakkındadır.

Madde 1. Yabancı okullarda yabancı tabiiyetinde bulunan öğrenciden, Türkçe derslerini baştan beri muntazaman takip etmemiş olanlara Türkçe'nin kur halinde öğretilmesine izin verilmiştir. Bu kurlara Türkçe'yi öğrenmeye muhtaç olan her sınıf talebesi alınır.

Madde 2. Bu kurların müfredat programını ve kitapları hazırlamak üzere İstanbul'da yabancı okullarda ders vermiş olan öğretmenlerden bir komisyon toplanacaktır.

Madde 3. Yabancı talebeye okutulacak Türkçe okuma kitapları Bakanlıkça okullar için bastırılan okuma kitaplarının aynıdır.

Madde 4. Yabancı okullarda yabancı talebe için açılacak Türkçe kurlar, yalnız okul öğrencilerini kapsamaktadır. Her okulda açılacak Türkçe kurların sayısı ve programı okulun derecesine göre ikinci maddedeki komisyonca saptanacaktır.

Madde 5. Türkçe dersleri ve kurları; Türk olan öğretmenler tarafından verilir.

II. Yabancı Okullarda Tarih Dersleri

Madde 6. Yabancı okullarda yabancı öğrencilere Türkçe olarak Türk öğretmenleri tarafından okutulacak tarih dersleri, Türkçe'de üçüncü kura çıkmış plân talebeye gösterilmeye başlanacaktır.

Madde 7. Yabancı ilkokullarda Türkçe'den üçüncü kura çıkmış olan talebe tarih derslerini ilkokullara mahsus Türkçe tarih kitaplarından göreceklidir.

Madde 8. Yabancı ortaokullarda veya liselerde Türkçe'den üçüncü kura çıkmış olan yabancı talebe derslerini ortaokullara mahsus Türkçe tarih kitaplarından görecektir.

Madde 9. Yabancı okullarda bulunan yabancı talebenin yalnız ulusal tarihlerini kendi dillerinde yazılmış tarih kitaplarından okumalarına izin verilmiştir. Ancak bu tarih kitapları Bakanlıkça usulü dairesinde incelenerek kabul olunduktan sonra o okullarda okutulabilir.

III. Yabancı Okullarda Sosyoloji ve Yurtbilgisi Dersleri

Madde 10. Lise derecesinde bulunan okulların son iki sınıfındaki yabancı öğrenciye de sosyoloji dersleri Türkçe olarak Türk öğretmenleri tarafından okutulacaktır.

Madde 11. Yurtbilgisi derslerinin yabancı okullarda yabancı öğrenciye Türkçe" okutulması okul idaresinin ihtiyarına bırakılmıştır.

Madde 12. Yabancı okullarda yabancı talebeye sosyoloji dersini ulusal dillerinde ayrıca göstermek isteyen okullara izin verilmiştir. Ancak okutacakları kitaplar, yine Bakanlıkça usulü dairesinde incelenerek kabul olunduktan sonra okutulabilir.

IV. Yabancı Okullarda Coğrafya Dersleri

Madde 13. Yabancı okullarda yabancı öğrenciye Türk coğrafyası Türkçe olarak Türk öğretmenler tarafından okutulacaktır.

Madde 14. Bu okullarda yabancı talebeye genel coğrafyanın, ulusal dillerinde gösterilmesine izin verilmiştir. Ancak okutacakları coğrafya kitapları Bakanlıkça usulü dairesinde incelenerek kabul olunduktan sonra okutulabilir.

V. Yabancı Okullarda Türk Öğretmenlerinin Okulun Öğretmen ve İnzibat Kurullarına Girmeleri

Madde 15. Yabancı okullarda Türkçe olarak verilen dersleri okutan Türk öğretmenler, okulun öğretmen kurulunda Türk kültürü ile Türkçe verilen derslerle ilgili meseleler hakkında fikirlerini söylemek üzere hem bu kurulun toplantılarında hem de yine aynı sebeple okulun inzibat kurulunda bulunacaklardır.

VI. Yabancı Okullarda Tatil Günleri

Madde 16. Ders yılı içinde yabancı okullar, resmî okullar gibi yalnız kanun ve talimatnamede saptanmış resmî tatil günlerinde tatil yaparlar. Yabancı okulların saptayacakları başka tatil günleri, yalnız yabancı talebeye mahsustur. Türk vatandaşı olan talebe bu gibi günlerde gene okula gelerek Türk öğretmenlerinden kültür derslerini alacaklardır. Ekalliyet vatandaşları için tanınmış dini ayın günlerinde ilgili talebeye izin verilir.

VII. Yabancı Okullarda Teşkilât

Madde 17. Hiçbir yabancı okul yeniden şube açamaz.

Madde 18. Yabancı okullarda yeniden ihzarî sınıflar açılmaz.

Madde 19. Yabancı okullarda, Bakanlığa kaydettirdikleri sınıflar sayısı arttırılamaz.

VIII. Yabancı Okullarda Okutulacak Kitapların Tetkiki

Madde 20. Yabancı okullarda Türkçe dille yazılmamış bütün kitaplar, Bakanlığın özel komisyonu tarafından tetkik ettirilecek, okutulmaması gereken bahisler hatta cümleler saptanırsa kitaplardan çıkartılacaktır. Okul idaresi kitabı bu değiştirilmiş şekilde okutmağa mecburdur. İçindeki yazıların çoğunluğu okutulamaz halde olan kitapların okutulmasını hatta okula girmelerini Bakanlık meneder.

Sonunda Osmanlı'nın son yıllarında sayıları 1000'lerle ifade edilen yabancı okullardan 1939 yılına gelindiğinde sadece 30 civarında kalmıştır. Ayrıca bu okullarda Türk dili, tarih ve coğrafya derslerinin Türkçe verilmesi; Türk müfettişler tarafından denetlenmesi sağlanmıştır.

Sonuç olarak Osmanlı Devleti'nden kalan önemli bir sorun olan yabancı okullar sorunu, yeni Türk devletinin siyasî, ekonomik ve kültürel bağımsızlığının korunması amacıyla çözümlenmiş, eğitimdeki kaos, kargaşa sona erdirilmiştir.

DİZİN

9 Tatar 213, 218, 219
12 Hayvanlı Türk Takvimi 71
16 Devlet 46, 81
30 Tatar 213

A

Abaka Han 315
Abaqan 4
Abaqa Quan 7
Abbasiler 162
Abdullah b. Iskandar 16
Abdullah Khan 18
Abdul-Mu'min 16
Abhidharma 76
Abû Cafer Mamur 141
Abu'l-Kahir 14
Abu'l-Kharyr 15
Abu'l-Khayr 15
Abu Sa'id 12
A-ch'o 253, 256, 267
Afganistan 156, 159, 161, 162,
239, 334
Agnat 166
ağıcı 79, 303
Ahmet Balçık 58, 232
Ahmet Yesevî 192
Akdağ 336

Akhunlar 160, 161
Akıncılık 131
Aksaray 317
Al Altun 128, 271
Ali Hoca 57, 230
Ali Şir Nevâi 193
Almalık 62, 233
Altay 28, 46, 65, 155, 156, 160,
208
Altın-Orda 222, 223
Altın Ordu 201, 310, 315, 318,
320, 321, 349
Altun Yaruk 191, 281
Amin ad-din Hasavi 59, 232
Amirzade 9, 11
Amonyak 274, 341
Amuderya 163, 208
Amu River 18
Anadolu 157, 184, 185, 186, 193,
196, 197, 236, 240, 241, 242,
243, 310, 312, 318, 319, 344,
345, 357, 358, 360, 369, 370,
400, 408
Anatolian 11
An-hsi 124, 135, 217, 269
An Lu-shan 141, 248
anthroponymie 173

- Anuşirvan Adil 208
 Aprınçur Tiğın 29
 Aq Qoyunlu 12, 13
 Aqsarai Place 9
 Aq Tatars 13
 Arabistan 273, 359
 Aral Gölü 65, 336
 Araplar 51, 139, 141, 142, 221, 225, 238
 Ardebil 13
 Argu 4, 6, 312, 314
 Arı-kan 36, 37
 Arlat 314, 370
 Arslan Han 23, 122, 126, 127, 130, 226, 271, 274, 326
 Arulat 6
 Aryaniler 157
 A-shih-na 48
 A Shih-te 50
 Asia Minor 4, 11, 12
 Asya Hunları 36, 37
 Ata-betül-Hakayık 192
 Atatürk IV, VI, XI, 184, 185, 186, 187, 191, 193, 245, 281, 331, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 384, 385, 387, 389, 392, 393, 394, 395, 397, 398, 399, 400, 401, 403, 404, 405, 406, 407, 408, 409, 411, 412
 Attila 33, 36, 37, 99, 104, 320
 Azarbaijan 13
- B**
- Bactriana 205
 Bagatur Tudun 140
 Bahau'd-din-i Razi 56
 Balasagun 59, 74, 192, 311, 312
 Baliş 35, 290
 Balkan Savaşları 399
 Balkaş 161, 210
 Balkh River 9
 Bannayi 17
 Baraq Khan 15
 Barçuk İdikut 271
 Barkul (Barköl) 210
 barley 10, 18
 Barulas 6, 314
 Basmil 130, 245, 368
 Batı Liao (Kara Hitay) 56
 Batu 14, 222, 320
 Baybars 236
 Baycu Noyan 240
 Bayırku 132, 245
 Baykal Gölü 65
 Baylakan 9
 Belh 161, 206, 207, 316, 317
 Bennayî 323
 Beş Sülâle 52, 81, 141
 Beyaz Tatarlar 220
 bilbağı 40
 Bilge Kağan 25, 31, 51, 69, 70, 109, 110, 189, 248, 249, 253, 257
 Birt 307
 Bişbalık (Beşbalık) 126, 127, 128, 129, 130
 Bitigüçi 280
 Bitikçi 280
 Black Tatars 12

Bleada 36
boza 18
Bozkır 124, 158, 207, 320
böğ 358
Brahma 70
Buda 21, 114, 191, 207, 246, 272,
281, 340
Buddhist 7, 327
Budizm 39, 75, 76, 107, 120, 159,
190, 197, 280, 281, 287, 290,
293, 328, 329, 331, 340, 345,
370
Bughral 4
Bugu 76, 245, 248
Buhara 8, 57, 59, 60, 62, 142, 161,
162, 163, 210, 230, 234, 235,
323, 369
Bukhara 17
Bumin Kağan 25, 106, 222
Burkan 76, 191, 281, 331
Buyır-Nor Tatarları 215
Bükeri 280

C

Carrhae 204
Caspian sea 3
Cebe 56, 59, 60, 61, 128, 271
Celâleddin Harezmsâh 60
Celayir 314
Cemal Qarşı 313, 314
Cengiz 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61,
62, 63, 85, 126, 128, 129, 134,
142, 165, 167, 168, 169, 170,
185, 201, 214, 215, 216, 220,

221, 222, 225, 226, 227, 228,
229, 230, 231, 232, 233, 234,
235, 236, 237, 238, 239, 241,
243, 270, 271, 305, 306, 310,
311, 314, 316, 317, 319, 320,
322, 333, 338, 349, 368, 401
Ceyhun nehri 161, 208
Chaghadaï 6
Chaghataï Qan 7
Ch'ang-an 49, 101, 110, 112, 135,
334, 338
Ch'ang-Chien (Chang-ch'ien) 334
Ch'ang-ch'ing 111, 257, 261, 262,
263, 267, 268
Ch'ang Ch'un 239
Ch'ang-chung (Ch'ang-ch'un)
338
Chang Yüeh 40
Chao'lar 43, 66
Chao-wen 52
Ch'eng-ch'ien 49, 50
Ch'eng-li Ku-t'u 118
Ch'eng-tsung 247, 251, 255, 258,
259, 260, 261, 263, 265
Chen Tsung 24
Chen-wu 113, 136
Chen-yüan 248, 249, 253, 256,
266, 267
Chia I 97
Ch'iang'lar 153
Chiao-ssu 118
Chigil 4, 6
Ch'ing-chih 51
Chinggis Khan 6, 10, 12, 16, 61
Ch'ing-ming 80, 120, 329

Ching-te 24
 Chin-ling 126, 273, 341
 Ch'i-pi 134, 258, 259, 260
 Chi-sien 52
 Ch'i-tan'lar (Hitaylar) 310
 Chiu-ch'üan 207
 Chou Shu 91
 Ch'u-lo 30, 108
 Chung-Tsung 209
 Chu Valley 4
 Ch'üan-chou 144
 Chüeh-lo-wu 123
 Chün-ch'üeh 258, 259, 260, 261
 Clavijo 12, 13, 320
 Coçi (Çoçi) 59, 60, 61, 229, 315
 Conton 51
 Cüveyni 55, 57, 58, 59, 60, 61, 62
 Cüzcani 55, 56, 60

Ç

Çağatay 62, 70, 129, 130, 193,
 196, 270, 271, 314, 315, 316,
 321, 322, 323, 331, 357, 370
 çeyiz 36, 37, 170, 171
 Çiğil 227, 274, 312, 314
 Çiğiller 310, 312
 Çin Seddi 45, 48, 84, 161

D

Damascus 11, 13
 Damga 293, 294, 295, 299
 damgacı 79
 Damghan 13
 Darülfünun 384

Dar ül-fünûn 376
 Dar-ül-muallimîn 376
 Dasht-I Kipckak 14
 Dei-seçen 168, 169
 Dirse Han 28
 Divânü Lügat-it Türk 191
 Dokuz Kabile Uygurları 32
 Dokuz-Oguz 84
 Dokuz Oğuz 91
 Dokuz Tatar 91, 213
 Dowager 90
 Dughlat 6
 Duğlat 314

E

Ebu Dülef 119, 333
 Ebu'l Gazi 60
 Ebul Gazi Bahadır Han 196, 344
 Ebül-Hayr 321
 Edib Ahmet Yüknek 192
 Ediz 245
 Eftalitler 160, 205, 207, 336
 egzogami 27
 Emçi 79
 Emil Hoca 130, 271
 Emiransah 317
 Emir Husayn 9
 Emir Hüseyin 58, 231, 316
 Emirzade Muhammed Sultan
 318
 Ergenekon 189
 Esen-buğa 321
 Esen Buqa 15
 Etsina 33, 78, 217, 273

Etsina nehri 33
Etük 40
evci karabaş 77
Evliya Ata 5, 313

F

Fa-hsien 335
Fakhr-ad din Dizaki 59
Farab (Fârab) 3
Fa-yuan 21, 114, 272
Feng-ch'ang (Feng-ch'an) 118
Feng-chou 109

Fergane (Fergana) 210

Ferghana 5, 16, 18

Fu-kien 51, 144

Fu Ti-fu 247, 251, 255, 265

Fu Ti-nan 247, 255, 258, 260, 261,
262, 263, 265

Fu-yün Tz'u 209, 210

G

Gardîzî 88

Gaz-ne 85

Gazne 83, 211, 314

Gazneliler 84, 85, 87, 89, 163

Gazneli Mahmud 86

Ghazna 6

Ghiyath al-Din Naqqash 333

Gıyâseddin Keyhüsrev 240

Gobi (Göbi) Çölü 65, 124, 159,
269

Goguryeo 122

Golden Horde 4, 7, 11, 14

Göçebe 44, 131, 229, 241

Göğün Oğlu 116, 118

Göktürk Kağan 30, 47, 107, 108,
208, 265

Göktürkler 30, 31, 47, 48, 49, 50,
68, 69, 75, 76, 80, 81, 105, 106,
107, 108, 109, 115, 118, 119,
131, 132, 133, 134, 135, 137,
160, 161, 162, 166, 189, 209,
214, 245, 250, 259, 260, 264,
289, 303, 325, 327, 336

Göktürk yazıtları 69

Gür-han 59

H

Hafız Ebru 317

Halil Ata 315

Hammal Maraghi 59, 232

Han-shih 120, 121, 329

harem 36, 77, 112

Hareşmzahlar 227

Harezm 28, 56, 57, 59, 157, 234,
242, 317

Harezmîliler 312, 313

Harezmşahlar 55, 57, 228, 229,
232, 235, 271

Hatun 25, 31, 32, 33, 51, 60, 78,
178, 252

Hatun şehri 33

Hazar Denizi 206, 309

Hei-ch'e-tzu 216

Hei Ta-ta 220

Heraclius 140

Hızır Günü 329

- Hindistan 86, 87, 88, 139, 156,
157, 159, 163, 211, 215, 273,
314, 322, 335, 337, 364, 365
- Hindliler 88
- Ho-ch'in 96, 97, 98, 99, 100, 101,
102
- Ho-chou 51, 128, 129, 270
- Hoço 129, 270
- Ho'elun-ucin 167
- Ho-lo-ch'uan 33, 217
- Ho-lo-Ch'una 273
- Ho-nan 48, 133, 135
- Ho-pei 260
- Horasan 85, 160, 163, 239, 240,
242, 310
- Ho-sa 70, 249, 254, 257, 262, 268
- Hotan (Hoten) 161, 207, 363
- Ho-tung 112, 259
- Hsia 49, 65, 109, 198, 205, 218,
226, 346
- Hsia-chou 49, 109, 218
- Hsiao 89, 90
- Hsi-chou 19, 22, 23, 126, 270,
273, 326
- Hsieh kabilesi 51
- Hsieh-li Kağan 132
- Hsien-tsung 263
- Hsi-hsia (Hsi-Hsia) 124
- Hsin-chiang 362
- Hsin T'ang-shu 249, 250, 258,
259, 260, 262, 263, 265
- Hsi-t'ien 273
- Hsiung-nu (Hiung-nu, Hsing-nu)
95, 97, 98, 99, 100, 101, 102,
103, 104, 105, 110, 114, 116,
117, 118, 121, 153, 154, 205,
368
- Hsiung-nu'lar 99, 100, 101, 102,
103, 104, 105, 110, 117, 118,
121, 154, 205
- Hsüan-tsang 161, 211
- Hsüan-tsung 109, 110
- Hsüen-chang (Hsüen-ch'ang)
339, 340, 341
- Hsüen-shan 273
- Hsü Tz'u-chih t'ung-chien ch'ang-
pien 19, 20, 23, 125
- Huai-hsin 75, 249, 253, 256, 261,
262, 263, 267
- Huai sheng 51
- Huang-ti 118, 220
- Hudud al'Alâm 127
- Hu hou-yen 101
- Hui-he 141, 142
- Hui-hu 141, 256
- Hui-hui 142
- Hulegu 11
- Hulegu Khan 11
- Hunlar 29, 33, 37, 44, 45, 46, 67,
69, 80, 115, 133, 134, 137, 154,
158, 159, 160, 166, 168, 207,
237, 334
- Huo-chou 129, 270
- Huo Han-shu 117
- Husayn Bayqara 15
- Hu-shu 251, 258, 259, 260, 261,
262, 263, 265
- Hu T'e-le 254, 257, 262, 268
- Hülagü 319
- Hülegü 12

Hüsrev Enuşirvan 161

I

I. Chao 198

I. Dünya Savaşı 399, 410

II. Chao 198

III. Selim 375, 376, 410

II. Mahmud 375

II. Meşrutiyet 408

Ilkhan 7

Irak 56, 57, 185, 230

İsfijab 3

I-shih 89

İslahat 409

Islamicization 8

Issık Göl 312, 319, 320

Issik-kul 12

Istakhri 10

I-ti-chien 252, 255, 266

I-tu-hu 130, 271, 326

i

İbn Battûta 333

İbn Fadlan 39

İbn Fazlan 333

İ-ch'eng Konçuy 31

İdikut Barçuk Art-Tigin 226

İdiqut 128, 129, 130, 271, 326

İl-Bilge Hatun 31

İlhanlılar 307

İ-li Wang-tzu 219

İl-Kağan 30, 47, 48, 132, 134

İlteriş Kağan 69

İl-Teriş Kağan 31

İlyanğıça 150

İmil 161

İnalcık 61, 62, 232, 233

İnanç Külüg 112

inçü 304, 305

İnçü 304

İran 51, 62, 83, 142, 157, 158,
159, 160, 161, 162, 169, 189,
191, 192, 206, 208, 214, 227,
234, 235, 236, 238, 239, 273,
310, 313, 315, 317, 318, 319,
320, 322, 333, 336, 410

İrtiş 161, 214, 311

İsficab (İsficap) 311

İskit'ler 157

İslamiyet 25, 27, 65, 95, 139, 162,
163, 197, 222, 223, 313, 315,
345

J

Jalayir 6

Jang-tsai 120

Janibeg 15

Jetisu 5

Jochi 6, 7

Joci 14, 15

Juan-Juan 156

K

Kabil 160, 161, 314

Kabul 6

Kadındağı 28

Kafkasya 157

Kağan Stupa 326

- K'ai-ch'eng 249, 254, 268
 Ka'i-huang 142
 kaling 36, 37, 77
 kam 75
 Kan-chou 20, 22, 23, 51, 83, 85,
 112, 113, 119, 124, 127, 134,
 218, 259, 260, 269, 273, 287,
 325, 337
 Kanıklı 241
 Kanklı'lar 227
 Kan-su 124, 205, 206
 Kansu 42, 46, 65, 124, 134, 259,
 269, 312, 327
 Kanton 139, 144
 Kao-ch'ang VI, 19, 20, 21, 22, 23,
 24, 33, 40, 51, 52, 67, 83, 85,
 91, 112, 113, 114, 120, 124,
 125, 126, 127, 128, 129, 130,
 156, 159, 161, 163, 198, 210,
 217, 269, 270, 271, 272, 273,
 274, 275, 287, 293, 325, 326,
 328, 338, 339, 340, 341, 346,
 368
 Kao Chü-huei 337, 338, 339, 340
 Kao-chü-li 357, 358
 Kao hsien-che 140
 Kao-tsu 108, 337
 Kapgan Kağan 109, 118
 Karacub 309
 Karahanlı 83, 192, 309, 311, 312,
 331
 Karahanlılar 84, 86, 163, 191,
 227, 241, 311
 Kara-Hitaylar 56
 Karakhanids 3, 4
 Karakhitai 4
 Kara-şahr 207
 Karaşar 159, 160, 163, 258
 Kara Tatar 216, 220, 221, 225, 319
 Kara Tatarlar 220, 319
 Karluk 4, 6, 226, 241, 242, 245,
 274, 311, 312, 314, 370
 Karluklar 124, 140, 162, 310, 311
 karpuz 68, 82, 90, 330
 Kashgar 4, 6, 7
 Kashgari 4
 Kashgharia 6
 Kâşfat 314
 Kaşgar 59, 161, 206, 207, 210,
 312, 362, 363, 364, 365, 369,
 370, 371
 Kâşgarlı Mahmud 191
 Katanlar 141
 kavun 68, 90, 330
 Kayalık 62, 233
 Kaydu 129, 270, 368
 Kazakistan 158, 205
 Kazaklar 323, 362
 Kazan 7, 223, 224, 315
 Kazan Khan 7
 Kefrec Buğra 61, 233
 Kengeşci 79
 Kenjek 5
 Kerait 83, 225, 226, 370
 Kerulen 215, 220, 222, 225
 Kesh 9
 Khalil Ata 7
 Khiva 4, 16
 Khohan 5
 Khorasan 4, 15, 16

Khorezm 10, 157
 Khorezmshahs 3, 10
 Khotanese 5, 123
 Khwarezm 15, 16
 Khworezmians 5, 6
 Kımız 90, 330
 Kıpçak 70, 242, 310, 321
 Kıpçaklar 241, 310
 Kırgızlar 19, 85, 123, 124, 216,
 293, 310, 325
 Kırım 223, 224
 kırkın 27, 36, 77
 Kingan 222
 Kipchaks 14
 Kirghiz 4, 16
 Kirshehir 12
 Kitanlar 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89,
 90, 92, 93, 124, 141, 215, 273,
 330
 Kitaylar 86
 Kobçır 304, 306
 Ko-ho-tun 25
 Kokmen 4
 Kok Türk 4
 Ko-le Kağan 251, 266
 K'o-lo 106
 kopuz 120
 Kopuz 120, 273
 k'o-tun 25
 K'o-tun 25, 33, 78, 93, 252
 K'o-tun ch'eng 78
 K'o-tun Ch'eng 33
 Kök Saray 62, 233
 Kuang-wu-ti 49
 Kubilay 129, 142, 143, 270

Kuça (Kuca) 20, 23, 140, 159, 163,
 206, 207, 371
 Kudai 46
 Kuei-hai 86
 Kulca 363
 Ku-li P'ei-lo 251, 261, 265, 266
 Kul Tigin 189
 kumtaş 341
 Kunduz 161
 kung 40, 52, 95, 97, 98, 100, 101,
 102, 248, 252, 257, 262, 266,
 268
 kung fang-wu 95
 k'ung-hou 120
 kung hsien 95
 Kuo-ch'eng 126
 Kur'an 145
 Kutadgu Bilig 192
 Kutluk Bilge Kül Kağan 123
 Ku-tu-lu Chiang-chün 267
 Ku-tu-lu Huai-hsin 261
 Küçlük 56, 57, 59, 60, 111, 253
 Kül Tigin 25, 70, 189
 kün 36, 72, 77, 277
 Kün-çin 335
 küng 26, 27, 36, 77, 278
 künteki 36, 77
 Kürebir 123, 124

L

Lehçe-i Osmani 196
 liang 35, 87, 88, 150, 219, 290
 Liang-chou 134, 258, 259, 261
 Liao Devleti 86

Liao-shih 86, 90
 Li-ch'ang 112
 Lien Hsi-kung 52
 Ling-chou 106, 109, 134, 218
 Li Te-yü 112, 136, 216
 Liu Kung-ch'uo 112
 Lop-nor (Lob-nor) 206
 Lou-lan (Leu-lan) 198
 Lo-yang 124, 207
 Lung-ch'eng 116, 117, 118
 Lü-chü 218

M

Mahmud Khan 15
 Mai-so-wen 23
 Mai-wen 23
 Malazgirt Savaşı 240
 Mammeluk 13
 Mançu 144, 145
 Mançular 143, 362
 Mançurya 42, 83, 84, 155, 161,
 165, 215
 Mançu sülâlesi 144
 Mangışlak 310
 Manhit 15
 Mani 29, 31, 39, 51, 70, 75, 76,
 78, 81, 85, 116, 124, 327, 331
 Maniak 336
 Maniheizm 51, 76, 120, 124, 190,
 197, 287, 293, 328, 331, 345
 Manqishlag 4
 Mao-dun (Mao-tun, Mete) 165
 Matrimonial 166
 Maveräünnehir 208

Maveraünnehr 83, 86, 89, 161,
 162, 163, 233, 235, 236, 239,
 240, 242, 310, 312, 313, 314,
 315, 317, 318, 319, 320, 322,
 323, 369
 Mazenderan 13, 320
 Med'ler 158
 Mehîr 37
 Mekteb-i Ulûm-i Harbiye 375
 Meng Hung 220, 222
 Mengli Kağan 125, 270
 Merkitler 60, 83, 167
 Merv 160, 207, 210
 Ming huan 22
 Minusinsk 37
 Miran 207
 Mithat Paşa 376, 410
 Mo-ch'o 111, 251, 265
 Moghulistan 11, 13, 15, 370
 Moğolistan 42, 83, 84, 86, 123,
 158, 160, 161, 213, 214, 216,
 221, 222, 225, 226, 239, 241,
 246, 259, 318, 320, 321, 369,
 370
 Moğollar 57, 58, 127, 128, 142,
 154, 155, 165, 167, 168, 169,
 172, 213, 217, 221, 222, 225,
 227, 229, 232, 236, 237, 238,
 242, 243, 304, 305, 306, 307,
 310, 315, 316, 319, 331, 337,
 362
 Mo-ho 217, 248, 249, 252, 255,
 266
 Mongge Khan 12
 Mong-ku 220, 222, 225

Mongol 3, 7, 8, 10, 56, 87, 88,
222, 226, 305, 317, 318
Mongols 4, 7, 12, 16, 25, 51, 142,
144, 322
Mong-wa 220, 222, 225
Mong-wu 220, 222, 225
Mou-yü Kağan 252, 266
Mo-yen-ch'o 251, 255, 266
Möngge Han 319
Muhakemet-ül-Lûgateyn 193
Muhammad Abayhani 15
Muhammad Samarqandi 17
Muhammad Shaybani 15, 18
Muhammed Harezmsah 56, 57,
58, 59, 60, 61, 62, 63, 128, 227,
228, 230, 231, 232, 233, 234,
271
Mulfuzat 14
Munmush Tegin 5
Munmuş Tegin 313
Muqaddasi 10
murakıplık 52
Muzakkir-i ahbab 17

N

Nâhid Çur 135
Naimans 14
naqıp al-ashraf 17
Naqshbandiya 16
Nasır-ed-dîni Tûsi 304
Nasir al-Din 143
Nayman 83, 128, 225, 226, 227,
271
Naymanlar 56

Nesevi 55, 57, 58, 59, 60, 61
Nestorianizm 331
Ning-kou 252, 266
Noghai 15
nomads 7, 8, 11, 15, 16, 18
Nü-chen 220

O

Odemis Haje 18
Ogedei 6
Oghuz 3, 4, 12
Oğuz Destanı 189
Oğuz Kağan 65, 189
Oğuzlar 3, 83, 240, 241, 309, 310,
312
Olhuno'ut 167
Ongin 70
Onon nehri 167
Oq Tegin 219
Orhun Anıtları 77, 78
Orhun Yazıtları 174
Orkhon River 4
Ormudz Tegin 135, 136
Ormuzd Tegin 216
otağ 78
Otemis Haje 17, 18
Otrar 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61,
62, 63, 228, 231, 232, 233, 234,
235
Otrar Hâdisesi 55
Otuz Tatar 213
Ou-yang Hsüan 51
Ozamiş 245
Ozbek Eli 17

Ozbek Quan 7

Ozkend 5

Ö

Ögedei 233, 235

Ögedey 62

Öğütler 220

Ömer Hoca Utrari 59, 232

örg 78

Örüs sara 80, 119

Ötemiş Hacı 323

Ötügen 80, 123, 124, 126, 130,
131, 156, 163, 245, 269, 287,
293, 301, 311, 325, 327, 328

Ötüken 33, 116, 119

Özbek Khan 14

Özbegs 14, 15, 16, 18

Özkend 313

P

Pai-ta-ta 220

P'ai-t'ung 262

palto 50, 81

Pamir dağları 206

P'ang-kuan T'e-chin 267

Panjikath 127, 217, 270

pantolon 43, 66

Pao-i Kağan 75, 249, 253, 257,
261, 262

Paskalya 120, 329

Pax Sınıca 96

Peçenekler 83, 310

pederşahi 27

Pei-t'ing 126, 127, 217, 270

Pekin 56, 106, 149, 226, 228, 230,
231, 239, 338, 363, 364, 365

Pencap 161

Persler 158

P'in-t'ung 149

Pi-sou Tu 265

Plano Carpini 39, 333

Po-hai'lılar 84

P'o-jun 246, 247, 250, 254, 264

Pului 210

Pu-lu sha 273

P'u-sa 132, 246, 254, 264

Q

Qajar 13

qamdu 74, 91

Qamdu 74

Qarachuq 3

qaraghci 57, 229

Qara Tatar 11, 12, 13

qariyah 17

Qazags 15

Qazaq 15

Qazaqs 18

Qoço 127, 129, 270, 271, 326

Qul-tug-han 60

R

Ravzad al-Safâ 319

Rawdat al-safa 11

Recep Peker 387, 388, 389, 394

Reşit Galip 387

Roma 204, 208

Romalılar 204

Runik alfabesi 69, 70

S

Sa'd İbn Vaqqas 139

Safavids 14, 16

Safy-ud-Din Ishag 13

Sagu 188

Sahip Kıran 316

Sai-wang 159

Saka'lar 158

Sakalar 159

Salcıvıt 122

Salığ 306

Samaniler 369

Sarı Nehir 209, 269

Sarı Su 14

Sasaniler 161, 208

Sassanids 17

Sayan 4, 156, 239

Sayf al-Din Baharzi 17

Sayram 3, 310

Sayyid Acall 142, 143

Sayyid Kamal al-Din 13

Sayyids 9

Sekiz Işık Demeti 190, 281

Sekiz Yükmek 76, 190, 281

Selçuklular 6, 83, 235, 236, 240,
313, 398, 407

Selenga 84, 220, 245

Semerikand (Semerkant, Samar-
kand) 60, 227, 230, 235, 239,
316, 317, 318, 320, 369

Semirechye (Semirechia) 7

Sera Metropolis 207

Seyfeddin Baharzi 323

Seyhun 156, 158, 161, 162, 322

Seyhun nehri 156

Seyid Kemaleddin 320

Seylan 205, 336

Sha-chou 85, 112, 113, 119, 124,
287, 325

Sha-Chou 198, 346

Shah Ismail 14

Shaira 9

Shamanist 7

Shang 42, 43, 44, 45, 65, 91, 106,
108, 119, 203

Shang-shu 119

Shan-pin 149

Shan-tung 42, 203

Sha Po-li 107

Sharaf al-Din Yazdi 11, 12, 13,
319, 320

Shash 5

Sha-t'o'lar 52, 81, 83

Sha-t'o Türkleri 52

Shayban 14

Shaybanids 14, 16, 17, 18

Shaybaninama 17

Shaykh 13, 17

Shaykhs 9

Sheng-chou 109

Sheng Ta-ta 220

Sheng-tsung 87, 88

Sheng-wu Ch'in-cheng-lu 55, 62

Shensi 42

Shih-chien Ssu-chin 246, 250,
254, 264

Shih-lieh 93

Shih-tzu Wang 23, 271, 326

Ship-qiran 9

Shiraz 9

Shou-chou 109

Shou-hsiang 110, 209, 210

Sibiryâ 223, 226, 323, 364

Sinkiang 361, 362, 363

Sir-Derya 233, 234, 242

Sir-Tarduş 132, 134

Sivas 11, 12, 13, 242, 319, 320

Sogdiyana 159, 161

Sogdlular 205, 312, 313

Soghdians 5

Soğd 70, 157

Soğuk Yemek Festivali 120, 121,
329

Ssu-ming 51, 144

Su-chou 206, 259, 260

Sultan Ali 130, 271

Su-mu-che 40

Sung 19, 20, 21, 22, 23, 24, 83,
110, 113, 119, 126, 127, 219,
220, 251, 272, 338

Sung devri 19, 21

Sung Hui-yao 19, 20, 21, 24

Sung shih 19, 20, 21, 23

Sung sülâlesi 19, 20, 21, 22

Sun Yat-Sen 145

Sutra 76

Su-tsung 141, 248, 266

Sübektegin 85

Süryânî 70

Syr Darya 3, 5, 14, 15, 16

Syria 10, 13

Ş

şad 78

şaman 27, 50, 75, 81, 141, 227

Şamanizm 68, 74, 75, 76, 80, 115,
119, 120, 122, 124

Şaraf al-Din Yazdi 319

Şecere-i Evşâl-i Türkiye 196

Şehinşah 208

Şeyban Han 321

Şeybâniler 321

Şükran Günü 118

T

Tabgaçlar 160

Tabriz 9, 12

Tacikler 323, 362

Tahskend 16

Tai-chou 109

T'ai-ho Konçuy 31, 112

T'ai-ho-ling 129

Tai-lin 116, 117

T'ai-p'ing huan-yü chi 19, 24

T'ai-tsung 22, 23, 119, 132, 133,
134, 140, 247

T'ai-tsung 22, 23, 119, 132, 133,
134, 140, 247

T'ai-yüan 112

Tajiks 17

Ta-la-kan 93

Talas 6, 26, 70, 140, 162, 210,
311, 336

Talaş 160, 161, 162, 163, 210, 314

Tamga 293

Tamgaçı 79

- T'ang Sülalesi 245, 270
Tangut 124, 153, 226
Tangutlar 83, 124
Tanrı dağları 156, 210
Tanzimat 183, 375, 376, 409
Taoizm 338
Tarbagatay 311
Tarduş 30, 132, 134
Tarkan 93, 111, 252, 330
Tarqan Üge 219
Ta-shih 86
Tashkent 5
Taşkent (Taşkend) 140, 148, 313
Tatar 11, 12, 13, 14, 24, 83, 91, 165, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 225, 273, 319, 321
Tatarlar 37, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 273, 319
Tayanç 79
Tebriz 317, 319
Tekiş 61
Temuçin 168, 220, 225
Temur-buka 189
Teng-li Kağan 248, 266
Terken Hatun 60
Tevhid-i Tedrisat Kanunu 412
Tibet 70, 124, 134, 153, 154, 155, 269, 327
T'ien Shan 6
T'ien te 135
T'ien-tsan 86
T'ien-tzu 118
Ti'ler 153
Timur 3, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 309, 316, 317, 318, 319, 320, 322, 370
Timurîler 316
t'ing çao 150
Tinghsiang 49
Ting-ling 153, 157
Tiyenşan 239, 314
Ti-yin 93, 219
Tocharians 5
Toghmaq 14
Toğmak 321
Tohariler 312
Toharistan 161, 335
Toharlılar 313
To-jen Irmağı 80
Toktamış 298, 317
Tola 70
To-lo-ssu 252, 256, 267
Toluy 62
Tongra 245
Tonguz 72
Tonyukuk 51, 70, 76, 189
Toqtamış 9
Torgut 168
Toroslar 204
Tou Ching 49
Töles 30, 84, 157, 160, 217, 245
Tölesler 27, 48
Transoxania 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18
Ts'ao ts'ao 44
Ts'e-fu Yüan-kuei 254, 258, 261, 262, 263, 264, 265
Ts'ien-chao 47, 81

Tsu-p'u'lar 83
 Tsu-ts'ung 50
 Tu Chieh-chih 247, 255, 265
 Tudun 31, 78, 112, 140, 162, 247,
 259
 Tughluq Temur 9
 Tugluk Temür 130, 271
 Tuğluk Temür 305
 Tuhsi 4, 6
 Tuhsiler 312, 314
 Tukhsiler 85
 Tu-lan Kağan 108
 Tung-chih 121
 Tung Chung-shu 97
 Tung-hu 29, 68, 154, 155
 Tung-hu'lar 29, 68, 154, 155
 T'ung-ling 273
 Tunguz'lar 68, 69
 Tunguzlar 69, 155
 Tun-huang 124, 206, 207, 287,
 293, 301
 Tunkend 5, 313
 Tun Mo-ho Ta-Kan 248, 266
 Tura 17, 323
 Turfan (T'u-lu-fan) 19, 33, 34, 93,
 119, 120, 125, 126, 130, 206,
 210, 269, 270, 271, 272, 273,
 274, 279, 287, 293, 306, 325,
 326, 327, 328, 329, 330, 331,
 335, 338, 368, 369, 370
 Turkicization 8, 14, 127, 161, 367
 Tutuq 21, 23, 113, 272
 Türgesler 245
 Türk Dili Tetkik Cemiyeti 406
 Türkiş Kağan 31

Türk Ocağı 389
 Türkşad 337
 Türk Tarih Tetkik Cemiyeti 406
 Tzukat 14

U

Ubaydullah Khan 16, 17
 uçuk 40
 Ughuristan 7
 Ukuna 59, 232
 Ulugh Beg 11, 15
 Uluğ Hatun 31
 Unggirat 168
 Urgench 10
 Uyguristan 239, 368, 370

Ü

Üge Kağan 136

V

Vahidu'd-din Fushenci 63
 Vahidu'ddin Fushenci 234
 Vais Han 130, 271
 Valentinus 336, 337, 339
 Vinaya 76

W

Wang Chün-ch'üeh 258, 259,
 260, 261
 Wang Shih-ts'ung 30, 108
 Wang Yen-te 22, 23, 24, 33, 40,
 67, 90, 119, 120, 121, 122, 126,
 127, 130, 210, 217, 218, 219,

270, 272, 273, 274, 275, 329,
338, 340, 341, 368
Wang Ying-lin 19, 20, 22
Wei-shui 48
Wei wu 141
Wen Yen-po 49
White Sheep Tatars 13
White Tatars 13
Wilhelm Thomsen 31, 70
Wu-chieh 250, 254, 262, 268
Wu-huan 154, 165
Wu-huan'lar 165
Wu-sun 36
Wu-te-chien shan 123
Wu-ti 206, 207, 262, 334
Wu Ti-yin 219
Wu-tsung 113, 136, 216
Wu-tu-kung 257, 268

Y

Yabancı Okullar 409, 412
Yaghma 4, 6
Yağmalar 312
Yakub Beg 362, 363
Yaqut 6, 10
Yarkend (Yarkent) 161, 207, 211
Yasaviye 7
Yassı-Çemen 235
Yastuk 35, 150, 290
Ya yang-ch'i ch'ü-ping 121, 122
Yazdigird 140
Yedisu 5, 312
Yedi-Su 226
Yeh-lu 89

Yeh-lü Ch'u-ts'ai 55, 128, 333,
338
Yeh-lü Ta-chih 128
Yeke-Çiledü 167
Ye-mi-li Huo-che 130
Yen Chih-wei 118, 119, 260
Yeni Kent 65
Yenisey 70, 214, 226, 310
Yesügei Ba'atur 167, 168, 169
Yıldırım Beyazıd 319
Yildirim Bayazid 11
Yoluğ Tigin 70, 189
Yu-mao 40
Yunus Emre 193
Yusuf Hac Hacib 192
Yusuf Kemal Tengirşenk 387
Yusuf Kenka 57, 230
Yüan-ch'ao Mi-shih 55
Yüan-shih 62
Yüe-ch'i'ler 334, 335
Yüeçi'ler 158
Yü hai 19, 20, 21, 22, 23, 24
Yükseköğretim Kurulu 389
Yü-tien 83, 273

Z

Zafarnama 11, 319
zafer bayrağı 52
Zafernâme 317, 319, 320
Zemahşeri 28
Zemarkhos 336, 339, 340
zoormorphe 46

ORTA ASYA TÜRK TARİHİ ARAŞTIRMALARI

Özkan İZGİ

Orta Asya Türk Tarihi alanının sayılı isimlerinden biri olan Prof. Dr. Özkan İZGİ, Tayvan ve Harvard üniversitelerinde eğitim almış, eski Türk tarihi ve kültürü özellikle eski Uyğurların tarihi, medeniyeti, kültürü ve gelenekleri üzerinde özgün çalışmalarıyla alana katkılarda bulunmuştur. *Kutluk Bilge Kül Kağan-Bögü Kağan ve Uyğurlar, Uyğurların Siyasi ve Kültürel Tarihi (Hukuk Vesikalarına Göre) ve Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi* kitaplarını kaleme almış İzgi'nin, tüm makale ve bildirileri elinizdeki bu eserde bir araya getirilmiştir. Hoca'nın vefatından sonra hazırlanmış bu eser kendisini anma vesilesi olmakla birlikte, Orta Asya Türk Tarihi gibi araştırmacı ve eser sayısının nisbeten az olduğu bir alanda ilgilenenlere önemli katkı sağlayacağı ümidini taşımaktadır.

ISBN: 978 - 975 - 16 - 2718 - 6

Fiyatı: 45,00 TL